

L X X X I X
2 0 0 7

Néprajzi Értésítő

ANNALES MUSEI ETHNOGRAPHIÆ

Néprajzi *Értésítő*

ANNALES MUSEI ETHNOGRAPHICÆ

Néprajzi Múzeum, Budapest 2008

LXXXIX
2007

Néprajzi
Értésítő

ANNALES MUSEI ETHNOGRAPHIÆ

Szerkesztette
Fejős Zoltán, Szarvas Zsuzsa

Grafikai terv
Gerhes Gábor

Nyomdai előkészítés
ART-AND Design Stúdió

Nyomás
ETO-Print

Az angol rezüméket fordította
Maltese Rachel

© Néprajzi Múzeum, Budapest, 2008

Felelős kiadó
Fejős Zoltán főigazgató

www.neprajz.hu

A címlapon

1. kép. Kispetri, mennyezet – 1744. Kiss Margit felvétele
2. kép. Idős asszonyok feketében. Ócsény, Tolna megye, 1940-es évek eleje.
Néprajzi Múzeum F 79 123, Fél Edit felvétele
3. kép. Huszka József: Utcarészlet Dobsináról. Néprajzi Múzeum R 9595

HU ISSN 0007–9699

Megjelent a Néprajzi Múzeumot támogató 1%-os adófelajánlások segítségével,
valamint a Nemzeti Kulturális Alap támogatásával.

nka
Nemzeti Kulturális Alap

A Néprajzi Múzeum fenntartója az

OKM

... AT TAT

... c ...

... m ...

abam ...

... f ...

... g ...

... h ...

... i ...

... j ...

Tartalom

SÁRKÁNY MIHÁLY HOFFMANN TAMÁS MÉSZÁROS BORBÁLA	Hoffmann Tamás, a néprajzkutató ..... 11 Önéletrajz ..... 15 Hoffmann Tamás szakirodalmi munkássága 17
GYÖRGY PÉTER	Az univerzális múzeumok sorsa a szimbolikus restitúció idején 33
BALASSA M. IVÁN	„Mert a te neved e házban vagy” Feliratok az Umling műhely festett asztalosmunkáin 41
FLÓRIÁN MÁRIA	A színek bevonulása és szerepe a paraszti ruhatárakban .. 55
F. LAJKÓ ORSOLYA	A vásárhelyi kerámia történeti kérdései 75
VIDA GABRIELLA	Újkori kerámialelet Szentendre belvárosából 93
FARKAS ZSUZSA	Népkép, 1862. Adatok <i>A néprajzi fényképezés kezdetei hazánkban</i> témához 107
BATA TÍMEA	Huszka József és a fényképek 127
GYARMATI JÁNOS	„Egész Mexico egy nagy temető – temetője mesésebbnél mesésebb kulturáknak!” Horti Pál és mexikói gyűjteménye 155
SÓPAJTI TÓTH LÁSZLÓ	Azték rituális agyagszobrok a Néprajzi Múzeum Amerika- gyűjteményében 169
KEREZSI ÁGNES	Reguly Antal gyűjteménye a Néprajzi Múzeumban 183
GYÖRGYI ERZSÉBET – SZOJKA EMESE	Megőrzési folyamatok Betelemek restaurálása intézményi együttműködésben .. 201
NEMES TAKÁCS LÁSZLÓ	Betelemek, csillagok, koronák Betelemek helyreállítása restaurátorképzésben 209
CSÜPOR ISTVÁN	A Néprajzi Múzeum kerámia gyűjteményének revíziója Tapasztalatok, tanulságok, összegzések 223

Contents

MIHÁLY SÁRKÁNY TAMÁS HOFFMANN BORBÁLA MÉSZÁROS	Tamás Hoffmann, the Ethnographer ..... 11 Curriculum vitae ..... 15 Bibliography of Tamás Hoffmann 17
PÉTER GYÖRGY	The Fate of the Universal Museum in Times of Symbolic Restitution 33
IVÁN BALASSA M	“For Thy name ‘is’ in this house” Painted Inscriptions on Furniture from the Umling Workshop 41
MÁRIA FLÓRIÁN	The Introduction and Role of Colour in the Peasant Wardrobe . 55
ORSOLYA F. LAJKÓ	Historical Questions Surrounding the Pottery of Hódmezővásárhely 75
GABRIELLA VIDA	Modern Ceramics Find in Downtown Szentendre 93
ZSUZSA FARKAS	Images of the Folk, 1862 Thoughts on the Advent of Ethnographic Photography in Hungary 107
TÍMEA BATA	József Huszka and His Photographs 127
JÁNOS GYARMATI	“All of Mexico is one great cemetery – the burial site of cultures beyond our wildest dreams!” Pál Horti and His Mexican Collection 155
LÁSZLÓ SÓPAJTI TÓTH	Aztec Ritual Clay Idols in the Museum of Ethnography’s Americas Collection 169
ÁGNES KEREZSI	The Antal Reguly Collection at the Museum of Ethnography . 183
ERZSÉBET GYÖRGYI – EMESE SZOJKA	Processes of Conservation Institution Co-operation in the Restoration of Nativity Scenes . 201
LÁSZLÓ NEMES TAKÁCH	Nativity Scenes, Stars, Crowns The Restoration of Nativity Scenes in Conservation Education 209
ISTVÁN CSUPOR	The 2001–2005 Audit of the Museum of Ethnography’s Ceramics Collection Experiences, Conclusions, Summary Remarks 223

Hoffmann Tamás, a néprajzkutató

Hetvenhat éves korában elhunyt Hoffmann Tamás¹, az Eötvös Loránd Tudományegyetem Tárgyi Néprajz Tanszékének több mint négy évtizeden át oktatója, néprajztudósok több nemzedékének nevelője, a Néprajzi Múzeumnak 1969 és 1992 között főigazgatója, a kivételes formátumú társadalomtudós, akinek munkássága, elképzelései messze túlnyúltak egy diszciplína keretein.² Ne feledjük azonban, bármily messze lát is el valaki, szükséges egy nézőpont, ahonnan szemléli a világot. Ezt a pontot Hoffmann Tamásnak tanult mestersége, a néprajz kínálta, mégpedig kettős értelemben. Egyrészt anyagában, amelyet alaposan ismert, gyarapodását széles körben nyomom követte, és ebből az anyagból kiindulva tett kísérletet nagy ívű történeti folyamatok megragadására és értelmezésére – felhasználva természetesen sok más tudomány eredményeit is. Másrészt kihívásként volt meghatározó számára a néprajztudomány, amelynek különféle felfogásaival, művelési módjaival vitában alakította ki a maga kérdésfeltevéseit, szemléletét és módszertanát.

A mesterséget Tálasi István irányításával tanulta ki, akinek az a törekvése, hogy az anyagi kultúra jelenségeinek alakulását a munkafolyamatokból, illetve a használati módokból kiindulva, a gazdasági és társadalmi környezettel összefüggésben magyarázza meg, olyan útmutatást jelentett, amelyet azután ő mesterénél is harcosabban képviselt. Szüntelenül hadakozott azokkal, akik beérték a nehezen megragadható, időtlenként kezelt kulturális áramlatokra való hivatkozással, s még inkább azokkal, akik az etnikai keretek felmutatására hagyatkoztak. Továbblépett abban is, hogy az anyagi kultúra jelenségeit, kihatását erőteljesebben összekapcsolta az üzemműködés és a társadalmi rétegződés alaposabb elemzésével.

A Tálasi-iskolában csiszolódás azonban nem csupán az elme élesítését jelentette. Feladat volt ott az alapos anyagfeltárás is, úgy a történeti források megismerése, mint a terepbejárás. Hoffmann Tamás kiteljesedett munkásságának ismeretében már kevés szó esik arról, hogy milyen alapos terepmunkát végzett munkálkodásának első éveiben. Istenmezeje földművelésének jellegzetességeit bemutató, 1956-ban megjelent tanulmányából generációk sora tanulta meg, hogy az egyes munkák technikai részleteinek leírásán túlmenően milyen fontos a munkák hatékonyságának összevetése (HOFFMANN 1956). Majd nagymonográfiája, *A gabonaneműek nyomtatása a magyar parasztok gazdálkodásában* épült döntően azokra az adatokra, amelyeket az ország egész területét bejárva gyűjtött össze, és vetett egybe korábbi forrásokkal, s ezen a forrásbázison demonstrálta, hogy „...a naturálgazdálkodásból kinőtt külterjes mezőgazdaság korlátai...” miként „...magasodtak [...] az agrártársadalom továbbfejlődésének korlátaivá” a Kárpát-medencében, melyeket azután majd a kapitalista gazdaság érdekrendszere dönt le (HOFFMANN 1963. 348). Vagyis ez a monográfia sem csupán egy munkafolyamat formai jegyeinek, a hozzá kötődő társadalmi pozícióknak és életformáknak a bemutatása volt, hanem mindezek elhelyezése-értelmezése a gazdasági-társadalmi fejlődés menetében.

A tereptapasztalatok mellett Hoffmann Tamás alapos ismereteket szerzett a néprajzi jelenségekről egy másik forrásból, a múzeumi tárgyak révén. Huszonhárom éves főigazgatói ténykedése során kiállításokat rendezve és bejárva Európa jelentős gyűjteményeit kivételes jártasságra tett szert a tárgyak világában, amelyekben a tudomány fontos forrását látta, amennyiben azokat életformák lenyomataiként szemléljük. Életformák lenyomataiként, melyeket a lét termelésének módjai szabnak meg (HOFFMANN 1969).

Miért tartom fontosnak e tények felsorolását? Elsősorban azért, mert Hoffmann Tamásnak minden írását áthatja az elméleti igényesség, az intellektuális bátorság, amellyel szaktudományunk és általában a társadalomtudományi vizsgálódás korlátait feszegeti. Hogy egy mondatára parafrázist fogalmazzak meg, nála a gondol-

1 Előadasként elhangzott a Szabadtéri Néprajzi Múzeumban 2008. május 29-én, a Hoffmann Tamás emlékére rendezett találkozón.

2 Hoffmann Tamás munkásságának agrártörténeti vonatkozásait Orosz István, muzeológusi tevékenységét Bodó Sándor, oktatói munkásságát Paládi-Kovács Attila és Voigt Vilmos, társadalompolitikai jelentőségét Romány Pál méltatta ugyanazon az ülésen.

codás nem korlátozódik egyszerű kérdésekre, és nem egyszerűek a válaszai sem (HOFFMANN 2004. 34), s miközben az olvasó a nem egyszerű kérdésfeltevés megértésén töpreng, vagy éppen a válaszokat vitatja, könnyen megfélekedezik arról a tudásbázisról, amely a szerényen hol vázlatként, hol lehetséges modellként megnevezett ábrázolások mögött meghúzódik, mint amilyenek az utóbbi években publikált és részben kéziratban lévő terjedelmes munkái, mindenekelőtt az Európai parasztkötetei.

Érdekes azonban egy rövid pillantást vetni néhány kérdésre, amely különösen foglalkoztatta Hoffmann Tamást, s az általa javasolt feleletekre, megoldási módokra, hogy megértsük felfogását a néprajzról.

Elsőként felmerül, hogy miként jelölte ki Hoffmann Tamás a néprajz helyét a társadalomtudományok rendszerében. Erről írt egy terjedelmes tanulmányt még 1961-ben, majd visszatért a problémára 2004-ben *A néprajztudomány székháza* alcímet viselő művében. 1961-ben a megoldást a marxista formációelmélet kategóriarendszere szerint kereste. Úgy látta, hogy a néprajz a társadalomfejlődésnek abban az időszakában jött létre, amikor kibontakozóban volt a kapitalizmus, a modern polgári társadalom és Európában a néprajz mint etnográfia a prekapitalista tömegek életmódjának és kulturális alkotóképeségének történetét volt hivatott bemutatni, szolgálva ezzel a nemzetépítést, alátámasztva azt az etnikai összetartozás, az etnogenezis feltárásával – és nem utolsósorban romantikus antikapitalizmussal: a változatlan kulturális örökség hídját építve a múlt és a jelen között. Valamelyest megelőzte időben az etnográfia létrejöttét az átfogó társadalomtudomány keretében kibontakozó etnológia, a törzsi társadalmak vizsgálata, és vele párhuzamosan kristályosodott ki a polgári társadalom karakterisztikus tudománya, a szociológia, amelyek egyaránt az általában vett ember tudományának rangjára tartottak igényt. Mindezek közös vonása, hogy gazdasági meghatározottságtól függetlenül szemlélték vizsgálatuk tárgyát, a kultúrát, illetve a társadalmat. Ebből illúziók fakadtak, amelyeket behatóbban az etnográfia esetében tárgyalt, illúziók, amelyek a feudális viszonyokban gyökereznek, de átnyúlnak a kapitalista, sőt a szocialista viszonyok időszakába is, elfedve a termelési viszonyok általi meghatározottságot. Az utóbbiak, az életformák, a tulajdonviszonyok felől közelítve a kultúra jelenségeihez s ezáltal azok problematikusságának bemutatásához, nos ezen az úton lehet eljutni az érvényes társadalomtudományhoz – érvelt akkor (HOFFMANN 1962), és az elgondolást a későbbiekben több tanulmánnyal illusztrálta, amelyek a manuális technikára alapozott megélhetési rendszer és középkori nemesi mintákat követő reprezentációs kulturális jelenségek ellentmondásosságára hívták fel a figyelmet, ahogyan azok együtt léteztek a kapitalizálódó Magyarországon. Ezzel egyben elvetette azt a feltevést is, azaz az illúziók közé sorolta, hogy a parasztság számára tömegesen járható lett volna a polgárosodás útja.³

2004-re az álláspont árnyaltabb lett. A prehistória és a história egyetlen folyamat – állapítja meg – ám figyelniük kell a korszakhatárookra, mert formációként mások a történelmi minőségek, és „a formációelmélet a történelem zsinórmértéke” (HOFFMANN 2004a. 48). Továbbra is fenntartja, hogy „A csak a kultúrát ábrázoló néprajz nem a nép rajza, hanem torzkép” (HOFFMANN 2004a. 20). Ezért vizsgálódásai középpontjába azokat az összefüggéseket állítja, amelyeken keresztül bizonyítható, hogy „a világban végbemenő történelmi folyamatokat végül is az emberek anyagi természetű érdekei határozzák meg” (HOFFMANN 2004a. 43). Ebben a felismerésben azonban már nem csupán a marxizmusra támaszkodik, hanem arra a jóval szélesebb hátterű, nyugat-európai ihletésű társadalomszemléletre, amelyből kinőtt a gazdaságtörténet, a gazdaságföldrajz, a gazdasági antropológia, s olyan nevek fémjelzik, mint Polányi Károly, Marc Bloch vagy Vera Gordon Child. Úgy látja, hogy a közgazdaságtan, a néprajz és a történetírás együttes alkalmazása szétfeszíti a történelem tárgyalásának nemzeti kereteit – s ebben a rendszerben gondolkodva a néprajzoknak is szükségképpen túl kell lépnie a nemzeti-etnikai „mi”-tudaton, szemben a „másokkal”, amely minden társadalom tagjainak szükségszerű viszonyulási módja, ám sokáig a néprajz sajátossága is volt, hangsúlyozza. Ha így gondolkodunk, folytatja, megismerhetjük a kisemberek jelentőségét a történelemben, akiknek szerepe sokkal fontosabb volt, mint a politika alakítóié.⁴

Ebből a meggyőződésből fakadt az *Európai parasztköték* kötetének sora, amelyben Hoffmann Tamás a világ és benne Európa termelés- és fogyasztástörténetének

3 HOFFMANN 1975, különösen 222–277, 365–383.

4 HOFFMANN 2004a, Néprajz és történelem fejezet.

5 HOFFMANN 1998; 2001. A szerző a sorozatot megjelentető Osiris Kiadónak átadott még egy kötetet, amely az életmódjuk története címet viseli. E kötetek mellé állítható továbbá Hoffmann Tamásnak a *Mindennapi történelem az útközönában* című kötete (HOFFMANN 2004b), amelyben a kelet-közép-európai térség népének életmódját vizsgálja fel a 6. és 18. század közötti időszakban.

olyan eredeti áttekintését írta meg, amely a téma nagyságrendje, a globális szemlélet és a hangvétel könnyedsége alapján a történeti tudományok kivételes csúcsteljesítményei mellé állítható, mint az angol társadalomtörténész-régészek vagy a francia Annales-kör történészeinek munkái. Figyelve az emberi létfeltételek természeti körülményeinek változására, a régészeti és történeti munkák alapján hosszú időtartamon át követhető folyamatokra, a „hagyományok” feltételezett trendjére, vagyis különböző tudományok teljesítményeit egymásra vetítve igazi interdiszciplináris művet alkotott a néprajzi anyag köré integráltn.

Sikerült megvalósítania azt is, hogy különböző korszakok és a jelen között oszcillálva a történelmi folytonosság és a különböző korszakokban mutatkozó regionális különbségek, illetve megvalósult egyneműségek tényeit felsorakoztassa az urbanizált világ és a falu közötti érintkezésrendszer alakulása szerint. Tisztelges is egyben ez a könyvsorozat azok előtt, akik lehetővé tették, hogy európai módon éljünk.

E kötetek középpontjában Európa áll, ám Hoffmann Tamás időről időre kitekintett más kontinensekre is. Ezek a pillantások nem csupán az összehasonlítást célozták, hiszen a kötetek a mába érnek. Abba a korszakba, amikor már nyilvánvalóvá vált mindenki számára a világ egysége, s ez kimutatható például a táplálkozás tényein is. Ebben a helyzetben Hoffmann Tamás időszerűnek találta, hogy felhívja a figyelmet arra, hogy a kapcsolatok hálójában lezajló változások a világban új erőtereket alakítanak ki, amelyekben az élelmiszer-termelők leértékelődnek a feltörekvő ipari térségekben, s nem a földtulajdon a meghatározó az anyagi érdekek sorában. Az utak és a fokozatok azonban sokfélék lehetnek, figyelmeztet, hiszen a jelen kihívásaira válaszolva „Az emberek magukon viselik múltjuk bélyegét” (HOFFMANN 2006. 10). Az ő esetében az ilyen tájékozódás többnyire öles monográfiát eredményezett. Azt már sajnos nem tudhatjuk meg, hogy vajon ez a mű is megszületett volna, de az bizonyos, hogy a jelen és jövő kihívásaira a választ nem egyszerűen a mai adottságokban kereste volna, hanem történeti folyamatokban és azok elméleti leképezéseiben. Ezek megértésével volt képes a néprajztudományt a szokványosnál emelkedettebb szinten, mondhatni, egyedülállóan művelni.

Irodalom

HOFFMANN Tamás

- 1956 Egy palóc falu földművelő technikájának néhány jellegzetessége a századforduló tájkán. *Ethnographia*, 67. évf. 536–561.
- 1962 Az etnográfia „nép” fogalmáról. *Ethnographia*, 73. évf. 1–25.
- 1963 A gabonaneműek nyomtatása a magyar parasztok gazdálkodásában. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- 1969 A tudomány forrásai-e a múzeumok néprajzi gyűjteményei? *Néprajzi Értesítő*, 51. évf. 5–14.
- 1975 Néprajz és feudalizmus. Tanulmányok. Budapest, Gondolat.
- 1998 Európai parasztok. I. A munka. Budapest, Osiris.
- 2001 Európai parasztok. II. Az étel és az ital. Budapest, Osiris.
- 2004a Babel tornya. A néprajztudomány székháza. Budapest, Osiris.
- 2004b Mindennapi történelem az útközözőnánban. Miskolc, Herman Ottó Múzeum.
- 2006 A „változás” és értékrendje. *Kritika*, 36. évf. 2. sz. 6–10.

Tamás Hoffmann, the Ethnographer

Seventy-six-year-old Tamás Hoffmann, professor of the Department of Material Culture at Eötvös Loránd University, has recently passed away. An astute ethnographer whose career and ambitions reached far beyond the limits of any single discipline, Hoffmann instructed several generations of Hungarian ethnographers over a period of more than four decades, and served as Director of the Budapest Museum of Ethnography from 1969 to 1992. During his twenty-three-year term as museum director, he organised numerous exhibitions and visited the great collections of Europe, pursuits which gave him an exceptional familiarity with the world of objects, which he saw as relics of past lifestyles and hence an important scientific resource.

Hoffmann imbued his writings with a theoretical rigour and intellectual daring that probed the limits of both the field ethnography in particular, and realm of the social sciences as a whole. The place of ethnography within the overall framework of the social sciences may, in fact, be seen as one of the driving questions of his career.

During the final phase of his scientific career, Hoffmann worked on a set of volumes entitled *The Peasantry of Europe*, an original overview of the history of global and European production and consumption that, given its sweeping subject matter, global perspective, and almost casual tone, may reasonably be placed among the truly great works of the historical sciences. As an intellectual, he sought answers to the challenges of both the present and the future not only in the reality of today, but also in both historical processes, and what may be deduced from them. By seeking an understanding of the past, Hoffmann was able to pursue the science of ethnography at a level that was both considerably higher than ordinary, and – arguably – uniquely his own.

Önéletrajz*

Anyámat és apámat a Trianon hozta össze. Északról és délről telepítették családjaikat Budapestre. Tönkrementek. Szabadkán ma is áll a főtér sarkán a patikaház, az emeleten a lakás, a földszinten az üzlet és a laboratórium, a berendezés még a régi, Nagypám csináltatta egy évszázaddal ezelőtt. A Losonc melletti Terbeléden már nincs meg az urasági kertész háza, ahonnan a másik nagypám mindig elvágott, de nem úgy, ahogyan megadatott neki, s áttelepítve rövidesen elvitte a tüdőbaj. Gyermekük, két szegény ember talált egymásra 1927-ben – vagonlakás után az Augusztia-telepen. Az ezután következő állomás tulajdonképpen továbbra sem kínált sokkal jobb életkörülményeket, de még nekem is ez a folytatás jutott négy évtizeden át osztályrészül, amikor is családi történetekből és nem politikai nyilatkozatokból ismertem meg, mi a következménye a kisebbségi sorsnak és a genocídiumnak. Egyébként kiterjedt családomban voltak tehetősek is: Budapest neves építészeinek leszármazottai, a Nemzeti Múzeum bárói rangot kapott főigazgatójának, a WM vezető mérnökök utódai, akik büszkélkedhettek származásukkal. Mi – szegény rokonok – aligha. Apám – az állástalanság hosszú évei után – kishivatalnok lett, anyám engem nevelt, s talán nem is sok fáradsággal, mert jó gyerek voltam. Egyke. Noha családi botrányok után, mert szüleim közül egyikük sem volt vallásos, egyházilag sem esküdtek meg, engem megkereszteltek katolikusnak, apám egyik barátja révén 1936 és 1944 között nyaranként a Soli Deo Gloria református diákegyesület táborában nyaraltam – Balatonszárszón. Itt eszmélkedtem mindkét Magyar Élet konferencián. Már amennyit gyerekefjével megértettem. A pesti nyomort ismertem. A „falukutatóktól” megtudtam, hogy van vidéki is. Velük léptem át először parasztházak küszöbét. Számomra máig hatóan az ott látott szegénység lett a magyarságélmény, s nem az etnikai hovartartozás szerinti, noha mindkét felmenő ágon német családból származom.

Ezért lettem etnográfus. Bár későbbi kollégáimhoz mérten is elfogadható folklórműveltségre tettem szert, intellektuálisan az életkörülmények, a szociális problémák, a történelem érdekelt. Ez foglalkoztatott pályámon is, és távol tartott azoktól, akik bokáztak, hejehujáztak és szépelegtek, meg főleg – magyarkodtak. Azóta jóval többen lettek, miközben a szakmában, merthogy a tudomány mégiscsak előbbre tart, szerencsére már múltófélben van divatjuk.

Ahogy sokakat nemzedékek tagjai közül, engem is a politikában balra tolt a történelem terhes öröksége, a háború, a budapesti ostromkor rám dűlő ház, a koplalás és a Madisz. Tizenöt évesen jelentkeztem a KMP-be. Nem vettem fel, mert még kisgyerek voltam. Aztán nekem voltak fenntartásaim, és nem léptem be. Ötvenhat életem legnagyobb történelmi emléke lett, pedig csak a szájam járt. Ezért nemsokára, 1957-ben meg kellett tanulnom, hogy a számléírán felülről lefele is lehet mászni. Az aspirantúra befejezése után előbb adjunktus, majd tanársegéd lettem a pesti bölcsészkaron. Kérdésemre, hogy miért, a rektor (aki egyébként professzorom volt és később megtisztelt barátságával is) azt válaszolta, hogy még mindig jobban jártam, mint ha a Gyűjtőfogházban kötök ki. Teljesen igaza volt. A véletlen is múltott. Amikor több barátom kiszabadult a börtönből, magaménak érezve a konszolidációt, beléptem az MSZMP-be, majd onnan rögtön az MSZP-be. Szoktam mondani, hogy a párt és a házasság számomra nem olyan fontos intézmény, nekem mindkettőből elég egyetlen is egy életre. Tehát 1957 óta házas vagyok, két gyermek és négy unoka járul hozzá a demográfiai egy helyben járáshoz.

Az etnográfia kultúrafelfogása munkám közben nem bizonyult elégséges élménynek. Botcsinálta agrártörténetés lettem. Egyre jobban foglalkoztatott a régi falu összeomlása, egy ipari társadalom keletkezése és ennek a folyamatnak összefüggései az európai haladással, a regionalitás mibenléte.

A kultúrpolitikában nemzedékek óta méltatlanul marginálisan kezelt néprajzi muzeológia sorsa sértette az én hiúságomat is. A Szabadtéri Néprajzi Múzeum, amely a Néprajzi Múzeum egyik osztálya volt, felszámolás előtt állt. Elvállaltam a vezetését 1969-ben, majd három év múlva megnyitották a szentendrei néprajzi falut. A kültelki iskolában akkor már ötödik elhelyezésében, ötven éve, „ideiglenesen” szorongó Néprajzi Múzeumot felettes hatósággal egyet nem értés-

---

* Hoffmann Tamás önéletrajza eredetileg a Napút című folyóiratban jelent meg. (a szerk.) (Internetcím: http://www.inaplo.hu/na/naput_2000/2000_10/075.htm)

ben – a volt Curia épületének nagyobb részét, ha már rendeltetésének megfelelőt nem tudtam szerezni (ahogyan mondják: lobbizva) – beköltöttem a város közepébe. Sok hercehurcával és akadékoskodással járt. Igénybe vett alaposan. A szentendrei múzeumtól ezért meg is váltam. Egyébként naivan arról álmodoztam, hogy a Parlamenttel szemben egy olyan állandó tárlatot rendezhetek, amely a kisemberek napjainkig tartó életmódbeli változásait, a legigazibb történelmet mutatja be – az elmúlt háromszáz évben alkotott környezeti kultúrájának tárgyait téve közszemlére. Elutasították. Közben mindvégig (1995-ig) tanítottam, mert tudtam, hogy az igazgatás butít, a hallgatók kritikus kíváncsisága miatt viszont olvasni, a szakma és a rokon szakmák nemzetközi teljesítményeivel ismerkedni kényszerülök.

A múzeumi eseményeket a szakma jobbra közönyösen szemlélte. A Szabadtéri Múzeum ügyében Erdei Ferenc segített (akit még Szárszóról ismertem, és később sem utasított el magától), az 1872-ben alapított Néprajzi Múzeum elhelyezésében pedig Vályi Péter miniszterelnök-helyettes és a minisztertanács.

Hivatali munkám nem sok lehetőséget és főleg időt adott az írásra, de – szerencsére – sokféle eljutottam a világba, vagy három évtizeden át több-kevesebb gyakorisággal előadásokat is tartottam egyetemeken, kongresszusokon európai országokban, Amerikában.

Felgyülemlett ismereteimet végre leírhatom 1992-ben történt nyugdíjaztatásom óta. Státusomat egykori kollégámnak, a kultuszminiszternek köszönhetem, aki messianisztikus hittel eltelve, a „rendszerváltásra” való hivatkozással igyekezett eltüntetni a süllyesztőben.

Most is dolgozom egy háromkötetes történelmi esszén, amelynek első kötete 1998-ban már megjelent. Az európai parasztok életkörülményeinek történetéről írok. Meggyőződésem, hogy nem a „nagypolitika”, hanem a „kisemberek” – életminőségük javítására tett – erőfeszítéseim múlik elsősorban a történelem alakulása. Az életkörülményeket, az anyagi kultúrát átható divatok nemzetköziségét és regionalitását jellemzem – persze csak vázlatosan. Ilyen, a prekapitalista Európa távlatait és a parasztok életmódja történetének sajátosságait érzékeltetni akaró írás nem jelent még meg a nemzetközi szakirodalomban, noha nagyszámú értekezést publikáltak az elmúlt harminc-negyven év alatt (a „mindennapi élet története” címszóval) a nemzeti alapon szerveződött kiadványokban. Erről a szakirodalomról azonban a magyarországi tudományos közélet még alig vett tudomást. Egyelőre az én irományom sem váltott ki szakmai visszhangot.

Könyveim: A gabonaneműek nyomtatása a magyar parasztok gazdálkodásában. Budapest, Akadémiai Kiadó 1963; Néprajz és feudalizmus. Budapest, Gondolat 1975; Európai parasztok – A munka. Budapest, Osiris 1998; Európai parasztok – Az étel és az ital. Európa parasztok – A látogatás. (Mindkettő sajtó alatt.) Mintegy másfél száz cikk szakfolyóiratokban, itthon és külföldön, egy kevés publicisztika a hazai sajtóban. Tudományos filmek forgatókönyvei. Mintegy félszáz kiállítás rendezése itthon és külföldön. Nincs kormánykitüntetésem. (1982-ben akartak adni, de visszautasítottam.) Munkásságomra tekintettel úgy gondolták, hogy 1983-ban átvehetem az etnográfusok egyik legismertebb elismerését, a Premio internazionale Giuseppe Pitre-Citta di Palermo-t, és ezzel csaknem egy időben a muzeológusoknak járó Móra Ferenc-díjat.

Visszavonultan élek és dolgozom. Örülök annak, hogy van mondanivalóm, bár tudom, hogy utóéletét (talán lesz?) már nem kísérhetem figyelemmel. A következő könyvem témája foglalkoztat, a mostanin már szeretnék túljutni. Szokásos helyzet az életben.

Hoffmann Tamás szakirodalmi munkássága¹1.) PUBLIKÁCIÓK²

1950

1. Dunántúli betyár ábrázolások. Szabad Művészet 4 (1950) 1/2: 44–49., ill.

1954

2. A „köznép” házasodásának módja Baranyában. Ethnographia 65 (1954) 3/4: 517–529.; English summ.
3. A gabonaneműek nyomtatásának kérdőíve. Adattári Értesítő 3 (1954) 1/4: 106–108.

1956

4. Beszámoló az Anyagi Kultúra szakosztály 1956. I. félévében végzett munkájáról. Ethnographia 67 (1956) 4: 645.
5. Egy palóc falu földművelő technikájának néhány jellegzetessége a századforduló tájékán. Ethnographia 67 (1956) 4: 536–561., ill.; russkoe zakl.; deutsche Zsf.
6. Zsvivány argot 1782-ből. Magyar Nyelv 52 (1956) 1: 89–91.

Recenziók

7. Györffy István: Nagyunsági krónika. 3. kiad. 1955. Új Hang 5 (1956) január: 61–63.
8. Vilppula, H.: Das Dreschen in Finland. Helsinki, 1955. Ethnographia 67 (1956) 3: 389–390.

1957

9. Az Eötvös Loránd Tudományegyetem agrártörténeti munkája I. Agrártörténeti Szemle 1 (1957) 1/2: 82.
10. Középkori mezőgazdaság-történetünk kutatási módszereiről. Agrártörténeti Szemle 1 (1957) 3/4: 342–347., bibl.: 347.
11. Über den Gebrauch Dreschschlitten- und Dreschwalzenartiger Geräte in Ungarn. Acta Ethnographica 6 (1957/1958) 1/2: 219–223.
12. Wilhelm Henrik Riehl száz éve. Zum Zentenarium von W. H. Riehls Naturgeschichte des deutschen Volkes. Ethnographia 68 (1957) 2: 319–336.; deutsche Zsf.

Recenziók

13. Stennsberg: Med Bragende Flammer. Braendingskulturens Metoder i fortig og nutig. 1955. Agrártörténeti Szemle 1 (1957) 1/2: 104–105.

14. Bernot, L. – Blancard, R.: Nouville un vilage français. Paris, 1953. Ethnographia 68 (1957) 3: 536–537.

15. Clark, J. G. D.: Prehistoric Europe. The economic basis. London, 1952. Agrártörténeti szemle 1 (1957) 1/2: 102–104.

16. Deutsches Jahrbuch für Volkskunde. I–II. Berlin, 1955–1956. Agrártörténeti szemle 1 (1957) 3/4: 385.

17. Koren, H.: Pflug und Arl. Ein Beitrag zur Volkskunde der Ackergeräte. Salzburg, 1950. Agrártörténeti szemle 1 (1957) 1/2: 105–106.

1958

18. Égetéses irtásos földművelés nyomai egy mátrai faluban. 1957. február 16. A főtítkári jelentés adatai. Előadások a Magyar Néprajzi Társaság teljes ülésén. [K. Kovács Lászlóval.] Ethnographia 69 (1958) 3: 503.

Recenziók

19. Childe, V. Gordon: The dawn of European civilization. London, 1957. Ethnographia 69 (1958) 4: 654–655.
20. Kovacsics J. szerk.: A történeti statisztika forrásai. Bp., 1957. Ethnographia 69 (1958) 3: 474–475.

1959

21. A gabonaneműek nyomtatása Magyarországon. 1957. szeptember 25. A főtítkári jelentés adatai. Előadás az Anyagi Kultúra Szakosztályban. Ethnographia 70 (1959) 4: 633.

---

1 A bibliográfia anyaggyűjtése 2008. januárral lezárult, az ezt követően megjelent nekrológokat nem dolgozza fel. A lista tartalmazza a Hoffmann Tamásról megjelent publikációkat (pl. köszöntéseket, bibliográfiát) is. A közgyűjteményekben fellelhető kéziratokat ill. azon dokumentum- és ismeretterjesztő filmek jegyzékét, melyben szakértőként működött közre, a publikációkat követően közöljük.

2 EA = Etnológia Adattár, Néprajzi Múzeum; NM Könyvtár = Néprajzi Múzeum Könyvtár; MTA = Magyar Tudományos Akadémia Kézirattár

22. Horreum – szérű – csűr? Ethnographia 70 (1959) 1/3: 171–206.; russkoe zakl.; deutsche Zsf.

Recenziók

23. Belényesy Márta: Kultúra és tánc a bukovinai székelyeknél. Bp., 1958. Valóság 2: (1959) 2: 103–104.
24. Beresford, M. W. – St. Joseph, J. K. S.: Medieval England. An aerial survey. Cambridge, 1958. Ethnographia 70 (1959) 1/3: 513–516.
25. Childe, V. Gordon: The Prehistory of European Society. London, 1958. Ethnographia 70 (1959) 1/3: 522–524.
26. Curwen, E. C.: Plough and pasture. London, 1946. Agrártörténeti szemle 3 (1959) 1/4: 234–236.
27. Grand, R. – Delatouche, R.: L'agriculture au Moyen Âge de la fin de l'Empire Romain au XVIe siècle. Paris, 1950. Ethnographia 70 (1959) 1/3: 516–518.
28. Hañcar, F.: Das Pferd in prähistorischer und früher historischer Zeit. Wien, 1956. Acta Ethnographica 8 (1959) 3/4: 366–367.
29. Hañcar, F.: Das Pferd in prähistorischer und früher historischer Zeit. Wien, 1956. Ethnographia 70 (1959) 1/3: 518–519.
30. Haudricourt, A. G. – Delamarre, M. J.: L'homme et la charrue á travers le monde. Paris, 1955. Acta ethnographica 8 (1959) 1/2: 143–144.
31. Parain, Charles: Un mot du vocabulaire de synthèse historo-que agriculture. Paris, 1956. Agrártörténeti Szemle 3 (1959) 1/4: 233–234.
32. Szentmihályi Imre: A göcseji nép eredet-hagyománya. Bp., 1958. Valóság 2 (1959) 2: 105.
33. Takács Lajos: Históriaiások, históriák. Bp., 1958. Valóság 2 (1959) 2: 104–105.
34. Tímár Máté: Majoros Ádám krónikája. Bp., 1958. Ethnographia 70 (1959) 1/3: 527–528.
35. Werth, E.: Grabstock, Hacke und Pflug. Versuch einer Entstehungsgeschichte des Landbaues. Ludwigsburg, 1954. Acta Ethnographica 8 (1959) 3/4: 367–369.
36. Werth, E.: Grabstock, Hacke und Pflug. Versuch einer Entsehungsgeschichte des Landbaues. Ludwigsburg, 1954. Ethnographia 70 (1959) 1/3: 519–521.

1960

37. Az életmód és a kultúra összefüggéséhez. Vitányi Iván: Népi művészet – paraszti művészet cikkéhez. Valóság 2 (1960) 6: 38–45.
38. Gabonaművek nyomtatása a Kárpát-medence térségében. Kandidátusi értekezés tézisei. Bp., MTA I. Osztálya 9 p.

Recenziók

39. Grahame, Clarck: Archeology and Society. London, 1957–58. Acta Ethnographica 9 (1960) 1/2: 243.
40. Hoffmann Tamás: Egy palóc földművelő technikájának néhány jellegzetessége a századforduló tájékán. Einige charakteristische Züge der Ackerbau-technik eines „Palotz“-Dorfes um die Jahrhundertwende. Ethnographia 1956. Demos 1 (1960) 2: 155–156.
41. Lutz, G. Hrg.: Volkskunde. Ein Handbuch zur Geschichte ihrer Probleme. Berlin, 1958. Ethnographia 71 (1960) 4: 632.
42. Rosenfeld, H. Fr.: Wort- und Sachstudien. Berlin, 1958. Ethnographia 71 (1960) 4: 636.
43. Vajkai Aurél: Szentgál. Egy bakonyi falu néprajza. Bp., 1959. Valóság 3 (1960) 1: 119.
44. W. H. Riehl száz éve. Zum Zentenario von W. H. Riehls Naturgeschichte des deutschen Volkes. Demos 1 (1960) 2: 140.

1961

45. Az extenzív mezőgazdaság nyomai helyneveinkben. Annales Universitatis Scientiarum Budapestiensis de R. Eötvös Nominatae. Sectio Historica. Tom. III. (1961) 153–162., 1 ték.

Recenziók

46. Forbes, R. J.: Studies in ancient technology 1–4. Leiden 1955–1956. Ethnographia 72 (1961) 2: 298–300.
47. Golomb, Ludwig: Die Bodenkultur in Ost-Turkestan – Oasenwirtschaft und Nomadentum. Freiburg, 1959. Acta Ethnographica 10 (1961) 3/4: 428.
48. Golomb, Ludwig: Die Bodenkultur in Ost-Turkestan – Oasenwirtschaft und Nomadentum. Freiburg, 1959. Agrártörténeti szemle 3 (1961) 3/4: 592–593.
49. Hatt, Gudmund: Norre Fjand. An Early Iron-Age Village Site in West Jutland. København, 1957. Ethnographia 72 (1961) 2: 301–302.
50. Ljapuskin, I.: Gorodisce novotroickoe. Leningrad, 1958. Ethnographia 72 (1961) 2: 300–301.
51. Morgan, L. H.: Az ősi társadalom. Bp., 1961. Valóság 4 (1961) 5: 109–112.
52. Radcliffe-Brown, A. R.: Method in Social Anthropology. Chicago, 1958. Ethnographia 72 (1961) 4: 638–639.
53. Ritter, Kurt: Agrarwirtschaft und Agrarpolitik im Kapitalismus. Berlin, 1956–1960. Agrártörténeti szemle 3 (1961) 1: 144–145.

1962

54. Az ethnográfia „nép” fogalmáról. Ethnographia 73 (1962) 1: 1–25.; russkoe zakl.; deutsche Zsf.

Recenziók

55. Braidwood, R. J. – Howe, B.: Prehistori investigations in Iraqi Kurdistan. Chicago, 1960. Agrártörténeti szemle 4 (1962) 1/2: 362–364.
56. Opuscula ethnologia memoriae Ludovici Bíró sacra. Red. Tibor Bodrogi et Lajos Boglár. Bp., 1959. Századok 96 (1962) 1: 335–336.

1963

57. A gabonaneműek nyomtatása a magyar parasztek gazdálkodásában. Bp., Akadémiai Kiadó, 1963. 374 p., bibl.: 9–15.
58. Bevezetés az anyagi műveltség néprajzi kutatásába. Bp., Tankönyvkiadó, 1962. 195 p.

Recenziók

59. Diószegi Vilmos: A sámánhit emlékei a magyar népi műveltségben. Bp., 1958. Századok 97 (1963) 6: 1395.
60. Jacobeit, Wolfgang: Schafhaltung und Schäfer in Zentraleuropa bis zum Beginn des 20. Jahrhunderts. Berlin, 1961. Agrártörténeti szemle 5 (1963) 1/2: 239–240.
61. Mager F.: Der Wald in Altpreussen als Wirtschaftsraum. Köln, 1960. Agrártörténeti szemle 5 (1963) 3: 436–437.
62. Szabó István: A gabonaneműek nyomtatása a magyar parasztek gazdálkodásában. Bp., 1963. Ethnographia 74 (1963) 4: 627–631.
63. White, L.: Medieval Technology and Social Change. Oxford, 1962. Agrártörténeti szemle 5 (1963) 3: 437–438.

1964

64. Einige Merkmale der Agrotechnik in einem Palozendorf an der Jahrhundertwende. Acta Ethnographica 13 (1964) 3/4: 349–368., bibl.: 368.
65. Mezőgazdaság és társadalom. Vázlatok a középkori mezőgazdaság technológiájának kialakulásáról. Valóság 7 (1964) 7: 1–15., bibl.: 15.
66. [Szerzőinkről.] Hoffmann Tamás. Valóság 7 (1964) 7: 128.

Recenziók

67. Ernle, L.: English farming Past and Present. London, 1961. Agrártörténeti szemle 6 (1964) 1/2: 303.
68. Györffy György: Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza. Bp., 1963. Valóság 7 (1964) 1: 96–98.
69. Jacobeit, Wolfgang: Schafhaltung und Schäfer in Zentraleuropa bis zum Beginn des 20. Jahrhunderts. Berlin, 1961. Acta Ethnographica 13 (1964) 3/4: 436–437.

1965

70. Die Extensivität der ungarischen bäuerli-

chen Wirtschaftsführung im 18–19. Jahrhundert. In Europa et Hungaria. Congressus Ethnographicus in Hungaria 16–20. Oct. 1963. Szerk. Ortutay Gyula – Bodrogi Tibor. Bp., Akadémiai Kiadó, 1965. 443–450.

Recenziók

71. Takács Lajos: A gabonaneműek nyomtatása a magyar parasztek gazdálkodásában. Bp., 1963. Acta Ethnographica 14 (1965) 1/2: 203–205.

1966

72. Társadalmi fejlődés és biológia. Megjegyzések Makkai László „Biológia és technika” című tanulmányához. Valóság 9 (1966) 3: 47–53.
73. Makkai László: Néhány megjegyzés Hoffmann Tamás cikkéhez. Valóság 9 (1966) 3: 53.

Recenziók

74. Takács Lajos: A dohánytermesztés Magyarországon. (Der Tabakbau in Ungarn.) Deutsches Jahrbuch für Volkskunde 12 (1966) 1: 123–125.

1967

75. A magyar tanya és a hagyományos mezőgazdaság üzemszervezetének felbomlása Európában. Ethnographia 78 (1967) 1: 129–137.

1968

76. Agrártörténet. Bp., MÉM Inf. Közp., OMGK, 1968. 35 p. (Mezőgazdasági könyvtárosképzés füzetei)

Recenziók

77. Gordon Childe: Az ember önmaga alkotója. Egy kései kiadás ürügyén. Valóság 11 (1968) 4: 100–103.

1969

78. „Régi dicsőségünk...” Gondolatok Bartha Antal könyvéről. Valóság 12 (1969) 1: 89–98.
79. A mezőgazdaság forradalmi. Valóság 12 (1969) 4: 1–11.
80. A népművészetről – romantika nélkül. Új Írás 9 (1969) 9: 125–128.
81. A tudomány forrásai-e a néprajzi múzeumok gyűjteményei? Néprajzi Értesítő 51 (1969) 5–14.
82. Vor und Frühgeschichte der ungarischen Landwirtschaft. Agrártörténeti szemle 10 (1969) Supplementum 1–35.

Recenziók

83. Bartha Antal: A IX–X. századi magyar társadalom. Bp., 1968. Valóság 12 (1969) 1: 87–98.

84. Kardos László: Egyház és vallásos élet egy mai faluban. Bp., 1969. Valóság 12 (1969) 12: 112–113.

1970

85. A kora-középkori agrárforradalom. A Magyar Mezőgazdasági Múzeum Közleményei (1969/1970) 33–44.; deutsche Zsf.
86. A paraszti munka. A magyar agrár-etnográfia problémái. Ethnographia 81 (1970) 2/4: 244–264.
87. Szabó István (1898–1969) Agrártörténeti szemle 12 (1970) 3/4: 520–521.

1971

88. A kora-középkori agrárforradalom és az agrár-etnográfia historizmusa. Népi kultúra – népi társadalom 5/6 (1971) 305–310.
89. A magyar agrárfejlődés településtörténeti következményei. Agrártörténeti Szemle 13 (1971) 3/4: 284–295.; russkoe zakl.; deutsche Zsf.
90. Építészeti kultúránk és a hagyományok. Valóság 14 (1971) 10: 1–11.
91. Hozzászólás Tyerentyeva, L. N. Az agrártörténeti források jelentősége az etnográfiai kutatásokban című előadáshoz. Népi kultúra – népi társadalom 5/6 (1971) 452–454.
92. Ingyen skanzen – skanzen ingyen? Népszabadság 29 (1971. szeptember 1.) 205: 7.

1972

93. [Bevezető : Introduction.] In A Néprajzi Múzeum kincsei 1872–1972 : The Treasures of the Ethnographical Museum 1872–1972. Ifj. Kodolányi János. Bp., NPI, 1972. 3–6.
94. A Néprajzi Múzeum 100 éve. Néprajzi Értesítő 54 (1972) 5–18.
95. A Néprajzi Múzeum kincsei 1872–1972. Kiállítás a Nemzeti Múzeum dísztermében. Népszabadság 30 (1972. november 12.) 267: 8.
96. A parasztság csődje és kultúrája. Magyarország, 19. század. Néprajzi Értesítő 54 (1972) 105–118.
97. Das ungarische Gehöft und die Auflösung des Betriebssystems der traditionellen europäischen Landwirtschaft. In Getreidebau in Ost- und Mitteleuropa. Ethnographische Studien. Hrsg. Iván Balassa. Bp., Akadémiai Kiadó, 1972. 77–101., bibl.: 100–101. [első, magyar nyelvű megjelenése: 75. tétel]
98. Dr. Lázár Vilmos (1895–1972). Agrártörténeti Szemle 14 (1972) 3/4: 519–521.
99. Még egyszer a Népművészetünk története című kiállításról. [K. Csilléry Klárával] Múzeumi Közlemények (1972) 1: 95–98.
100. Néprajz, társadalomkutatás, feudalizmus. Valóság 15 (1972) 12: 8–29.

1973

101. A Néprajzi Múzeum 100 éve : 100 Jahre Ethnographisches Museum. Néprajzi Értesítő 55 (1973) 17–24.
102. A településtörténet határai. Valóság 16 (1973) 12: 1–15., bibl.: 15.
103. A történelem etnográfiai és történeti megközelítései. In Tanulmányok az anyagi kultúra köréből. Dissertations Ethnographicae. I. Szerk. Tálasi István. Bp., ELTE Tárgyi Néprajzi Tanszéke, 1973. 21–26.
104. Népművészet 1973-ban. Népszabadság 31 (1973. febr. 4.) 29: Vasárnapi melléklet 7.
105. Piacon a múlt? Magyar Nemzet 29 (1973. szeptember 1.) 204: 4.
106. Régi falvak új otthona. Múzsák (1973) 3: 2–5., ill.
107. Repülő rokkák és egyebek. Magyar Nemzet 29 (1973. május 16.) 112: 8.
108. Szabadtéri néprajzi múzeumaink. [Anghi Csaba, Várady György.] Magyar Nemzet 29 (1973. augusztus 7.) 183: 8.

1974

109. Előszó. In Lélek és isten. A vallás alapvető fogalmainak kialakulása. Láng János. Bp., Gondolat, 1974. 7–13.
110. Faillits et culture de la paysannerie : Hongrie 19e siècle. In Paysannerie Française – Paysannerie Hongroise 16e–20e siècle. Szerk. Köpeczi Béla – H. Balázs Éva. Bp., Akadémiai Kiadó, 1974. 225–238. [magyar nyelvű megjelenése: 96. és 125. tétel]
111. Hozzászólás Balassa Iván 'Mivel járulhat hozzá a néprajztudomány a honfoglaló magyarországi életmódjának kutatásához?' című előadásához. Ethnographia 85 (1974) 4: 594–595.
112. Városok és parasztság az ipari forradalom előtti Európában. In Paraszti társadalom és műveltség a 18–20. században. 2. Mezővárosok. Szerk. Hofer Tamás. Bp., Szolnok, Damjanich János Múzeum; Magyar Néprajzi Társaság, 1974. 161–174.
113. Viski Károly néprajza. Ethnographia 85 (1974) 1: 153–157.

Recenziók

114. Ortutay Gyula új könyveiről. [Fényes, tiszta árnyak. Bp., 1973., Hungarian Folklore Essays. Bp., 1973.] Valóság 17 (1974) 8: 100–101.

1975

115. Die feudale Gesellschaft und die „Europäische Ethnologie“. Eine Untersuchung am ungarischen Beispiel. Jahrbuch des Museums für Völkerkunde zu Leipzig 30 (1975) 13–49.
116. Hagymányok. Élet és Irodalom 19 (1975) 45: 5.

117. Hongrie – La masque dans la tradition Européenne. Exposition... du 13 juin au octobre Binche, 1975. 415–419.
118. Múzeális népművészet. Élet és Irodalom 19 (1975) 33: 4.
119. Néprajz és feudalizmus. Bp., Gondolat Könyvkiadó, 1975. 394,[2] p., bibl. 386–395. [Részegységeit ld. 120–131. tételnél]
- ‘A néprajz és feudalizmus’ című kötet tanulmányai**
120. „Régi dicsőségünk...” In Néprajz és feudalizmus. Bp., Gondolat Könyvkiadó, 1975. 198–221. [első megjelenése: 78. tétel]
121. A kora középkori agrárforradalom. In Néprajz és feudalizmus. Bp., Gondolat Könyvkiadó, 1975. 120–142. [első megjelenése: 85. tétel]
122. A magyar etnikum. [A Néprajzi Múzeum szemináriumán, 1970. 2. 10-én tartott referátum előtanulmánya.] In Néprajz és feudalizmus. Bp., Gondolat Könyvkiadó, 1975. 159–197.
123. A magyar tanya és a hagyományos mezőgazdaság üzemszervezetének felbomlása Európában. In Néprajz és feudalizmus. Bp., Gondolat Könyvkiadó, 1975. 309–335. [első megjelenése 75., németül: 97. tétel]
124. A mezőgazdaság forradalmi. In Néprajz és feudalizmus. Bp., Gondolat Könyvkiadó, 1975. 59–84. [első megjelenése: 79. tétel]
125. A parasztság csődje és kultúrája. In Néprajz és feudalizmus. Bp., Gondolat Könyvkiadó, 1975. 365–383. [első megjelenése: 96., franciául: 110. tétel]
126. A településtörténet határai. In Néprajz és feudalizmus. Bp., Gondolat Könyvkiadó, 1975. 278–308. [első megjelenése: 102. tétel]
127. Az etnográfia „nép” fogalmáról. In Néprajz és feudalizmus. Bp., Gondolat Könyvkiadó, 1975. 14–58. [első megjelenése: 54. tétel]
128. Építészeti kultúránk és a hagyományok. In Néprajz és feudalizmus. Bp., Gondolat Könyvkiadó, 1975. 336–364. [első megjelenése: 90 tétel.]
129. Mezőgazdaság és társadalom. In Néprajz és feudalizmus. Bp., Gondolat Könyvkiadó, 1975. 85–119. [első megjelenése: 65. tétel]
130. Néprajz, társadalomkutatás, feudalizmus. In Néprajz és feudalizmus. Bp., Gondolat Könyvkiadó, 1975. 222–277. [első megjelenése: 100. tétel]
131. Városok és parasztság az európai hagyományos történelemben. [A „Seminar 3 of a Symposium on East European Peasantries. Boston, 1973. 10. 18–21. között tartott előadás szövege.] In Néprajz és feudalizmus. Bp., Gondolat Könyvkiadó, 1975. 143–158.

1976

132. Dr. Hoffmann Tamás főigazgató belgrádi tárgyalásai. Néprajzi Hírek 5 (1976) 3–4: 50.
133. A magyar mezőgazdaság a 19–20. században (1849–1949). Szerk. Gunst Péter, Hoffmann Tamás. Bp., Akadémiai Kiadó, 1976. 472 p. (Agrártörténeti tanulmányok; 4.)
134. A parasztkörnyezetének változása. In A népművészet tegnap és ma 1. A Magyar Néprajzi Társaság vándorgyűlésének előre benyújtott előadásszövegei és előadásvázlatai. Bp., Magyar Néprajzi Társaság, 1976. 85–102.
135. Európai parasztság. Herdáni Miklós interjúja Hoffmann Tamás néprajzkutatóval. Élet és Irodalom 20 (1976) 2: 7.
136. Utószó. In A világ őstörténete. Grahame Clark, ford.: Sárkány Mihály. Bp., Gondolat, 1976. 393–411. (Társadalomtudományi könyvtár)

1977

137. A népművészetről – jelen időben. Kritika (1977) 2: 3–4., ill.
138. Előszó. Kresz Mária köszöntése. Néprajzi Értesítő 59 (1977) 5.
139. [Hoffmann Tamás egy éves alkotói szabadságon.] Néprajzi Hírek 6 (1977) 1–2: 34.
140. Kresz Mária köszöntése 60. születésnapja alkalmából. Néprajzi Értesítő 59 (1977) 5.
141. Maksay Ferenc: A magyar falu középkori településrendje című akadémiai doktori értekezésének vitája. Hoffmann Tamás opponensi véleménye. Agrártörténeti Szemle 19 (1977) 3/4: 543–547.
142. Parasztkok. Vázlat a termelés és fogyasztás ellentmondásairól a prekapitalista Európában. Valóság 20 (1977) 10: 34–52., bibl.: 52.

1978

143. A magyar agrártörténet problémái és ábrázolásuk a budapesti Néprajzi Múzeum állandó kiállításán. Néprajzi Értesítő 60 (1978) 5–8.; deutsche Zsf.
144. A néprajz felhasználása az agrártörténetben. In Eredmények és feladatok az anyagi kultúra kutatásában. Szerk. Tálasi István. Bp., ELTE Tárgyi Néprajzi Tanszéke, 1976–1978. 31–36. (Dissertationes ethnographicae; 2.)
145. [Hoffmann Tamás.] Néprajzi Hírek 7 (1978) 1/2: 56–60.

1979

146. Kertművelés és szántógazdálkodás a Mediterráneumban. Agrártörténeti Szemle 21 (1979) 3/4: 289–318., bibl. 315–318.
147. Láng János 1907–1978. In A mitológia kezdetei. Az ősi népek elbeszélései. Láng János. Bp., Gondolat Könyvkiadó, 1979. 657–573.

148. Mi a parasztl? In *Mezőgazdaság, agrártudomány, agrártörténet*. Szerk. Gunst Péter. Bp., Akadémiai Kiadó, 1979. 175–196.
149. Munka közben. 40 beszélgetés tudományról, társadalomról. Az interjúkat készítette Herédi Miklós. Közreműködő: Hoffmann Tamás et al. Bp., Magvető Könyvkiadó, 1979. 288. [4] p.
150. Nyitás a szemléletben. A tanyakérdés kutatása és a tanyarendszer jövőjének gyakorlati irányítása. In *Paraszti társadalom és műveltség a 18–20. században* 4. Az ülésszak felszólalásai. Szerk. Hofer Tamás, Kisbán Eszter, Kaposvári Gyula. Bp.; Szolnok, Damjanich János Múzeum; Magyar Néprajzi Társaság, 1979. 213–216.
151. Városok és parasztság az ipari forradalom előtti Európában. In *Paraszti társadalom és műveltség a 18–20. században*. 4. Az ülésszak felszólalásai. Szerk. Hofer Tamás, Kisbán Eszter, Kaposvári Gyula. Bp.; Szolnok, Damjanich János Múzeum; Magyar Néprajzi Társaság, 1979. 161–174.

1980

152. Hoffmann Tamás: A parasztlak. Néhány néprajzi fogalom és lehetséges magyarázatuk. Az MTA Nyelv- és Irodalomtudományi Osztály Közleményei 32 (1980) 1/2: 155–162.

1981

153. A gimnáziumi nevelés és oktatás terve. Néprajz. Fakultatív tanterv. Szerk. Hoffmann Tamás, Sárkány Mihály, Szuhay Péter. Bp., OPI, 1981., bibl.: 17–23.
154. A parasztlak. Néhány néprajzi fogalom és lehetséges magyarázatuk. MTA I. Osztályának Közleményei 32 (1981) 1/2: 155–162.
155. Die Ethnographischen Sammlungen in den ungarischen Museen. *Demos* 21 (1981) 1/2: 41–42.
156. Hagyományok. In *Új építészet, új társadalom 1945–1978*. Válogatás az elmúlt évtizedek építészeti vitáiból, dokumentumaiból. Szerk., Major Máté, Oskó Judit. Bp., Corvina, 1981. 405–408.
157. Horticulture et agriculture dans le bassin de la Méditerranée. *Acta Ethnographica Hungarica* 30 (1981) 3/4: 295–328., bibl.: 325–328.
158. Paraszti konyha. Táplálkozási kultúránk hagyományai. A katalógust írta és a kiállítást rendezte Hoffmann Tamás, Molnár Mária; közreműködött Gráfik Imre, Kodolányi János. Bp., Néprajzi Múzeum, 1981. 92 p., ill., bibl. a köt. végén és a jegyz.; deutsche Zsf.
159. Was sind Bauern? Eine Untersuchung über die Widersprüche von Produktion und Konsumtion im vorkapitalistischen Europa. *Jahrbuch des Museums für Völkerkunde zu Leipzig* 33 (1981) 13–35.

Recenziók

160. Hann, C. M.: *Tázlár: a village in Hungary*. Cambridge, 1980. *Acta Ethnographica* 30 (1981) 3/4: 429–431.

1982

161. A magyar paraszti mezőgazdaság technikai újításai a 19–20. században. Kiállítás a Néprajzi Múzeumban a VIII. Budapesti Gazdaságtörténeti Világkongresszus alkalmából, Budapest, Néprajzi Múzeum, 1982. augusztus. Benda Gyula, Hoffmann Tamás et al., Bp., Néprajzi Múzeum, 1982. 150 p., ill.
162. A mezőgazdaság kezdetei. In *A mezőgazdaság története*. Szerk. Gunst Péter, Lőkös László. Bp., Mezőgazdasági Kiadó, 1982. 7–34.
163. A múzeum – munkahely és hivatástudat Magyarországon. *Múzeumi Közlemények* (1982) 1: 37–43.
164. Az olvasó ember ma már nem csak könyvet olvas. *Riporter Torday Aliz*. *Olvasó Nép* 3 (1982) tavasz: 87–90.
165. Die ungarische Bauernküche aus dem Néprajzi Múzeum, Budapest Sonderausstellung Kitzsee. *Katalog*. *Katalog bearb. Tamás Hoffmann, Mária Molnár*. Übers. Karin Rösicke. Kitzsee, Österreichische Museum für Volkskunde, Ethnographisches Museum Schloss Kitzsee, 1982.
166. Gondolatok népi műemlékeinkről. [A Néprajzi Múzeum főigazgatójának megnyitója a fertőszéplaki tájházak avatásán.] *Műhely* 5 (1982) 4: 68–70.
167. Grand domaine et petites exploitations en Europe au moyen age et dans les temps modernes. *Rapports nationaux*. Large estates and small holdings in Europe in the Middle Ages and modern times. *National reports*. Red. Péter Gunst, Tamás Hoffmann. Bp., Akadémiai Kiadó, 1982. 400 p.
168. Miért ajándékozunk karácsonykor? *Népszabadság* 40 (1982. december 24.) 302: 23., ill.

Recenziók

169. Bedal, Konrad: *Historische Hausforschung*. Eine Einführung in Arbeitsweise, Begriffe und Literatur. Münster, 1978. *Agrártörténeti szemle* 24 (1982) 1/2: 259–260.
170. Bedal, Konrad: *Historische Hausforschung*. Eine Einführung in Arbeitsweise, Begriffe und Literatur. Münster, 1978. *Acta Ethnographica* 31 (1982) 1/4: 404–405.

1983

171. Előszó. In *Nagymosás*. A mosás hagyományos munkaeszközei, módja és szokásai. Az Osztrák Néprajzi Múzeum vendéghiállítás-

- sa. Schindler, Margot. Bp., Néprajzi Múzeum, 1983., ill. [borítón, oldalszámzás nélkül]
172. [Hoffmann Tamás Kubában.] Néprajzi Hírek 12 (1983) 3/4: 89
173. [Hoffmann Tamás Móra Ferenc Emlékérmét kapott] Néprajzi Hírek 12 (1983) 1/2: 37
174. [Hoffmann Tamás az Országos Múzeumi Néprajzi Szakbizottságának elnöke, Füzes Endre a titkára]. Néprajzi Hírek 12 (1983) 3/4: 89
175. Hoffmann Tamás Pitré-díjas. Néprajzi Hírek 12 (1983) 3/4: 77
176. Húsvéti népszokások. Népszabadság 41 (1983. április 3.) 79: 18., ill.
177. Karácsony öt világrészen. Népszabadság 41 (1983. december 24.) 303: 14–15., ill.
178. Korreferátum. Múzeumi Közlemények (1983) 1: 34–39.
179. Rablók vagy szentek ... Emberábrázolás a népművészetben. Kritika 12 (1983) 10: 29–30.
180. Vasárnapi néprajz helyett hétköznapi igazságokat. Beszélgetés Hoffmann Tamással, a Néprajzi Múzeum főigazgatójával. Riporter Tripolszky László. Népszabadság 41 (1983. július 16.) 167: 16., ill.
- 1984**
181. Bevezető. In A magyar kocsizás. Pettkó-Szandtner Tibor. Bp., Múzsák, 1984. (Hasonmás) 1–2.
182. Előszó. In Narodna umjetnost u madarskoj : Népművészet Magyarországon. Szöveg Gráfik Imre. Bp. – Zagreb – Novi Sad – Beograd, Néprajzi Múzeum – Etnografiki Muzej Zagreb – Vojvodanski Muzej Novi Sad – Etnografiki Muzej Beograd, 1984. 3. p.
183. Fotó a múzeumban. Fotóművészet 27 (1984) 1: 11–14.
184. Györfly István emléke. Új Tükör 21 (1984) 33: 12–13., ill.
185. Nemzeti örökségünk. [Társszerző: Szilágyi Miklós, Szónyi Zsuzsa] Riporter Kovács Júlia. Népszava 112 (1984. július 25.) 173: 9., ill.
186. Romantika és realitás válaszutján. Száz éve született Györfly István. Népszabadság 42 (1984. február 11.) 35: 13.
- 1985**
187. A century of change in 100 photographs. Museum 37 (1985) 1: 13–15., ill.
188. Alte Volksmusikinstrumente aus Ungarn : „Ungarn zu Gast im Landau ‘85” : Aus den Sammlungen des Ethnographischen Museums Budapest vom 4. 10–31. 10. 1985 – Landau Kastenhof, Obere Stadt. Text und Konzept Bálint Sárosi, Tamás Hoffmann. Bp., Néprajzi Múzeum, 1985. ill.
189. Hol a „tisza forrás” mostanában? Beszélgetés Hoffmann Tamás etnográfussal. Riporter Mogyoró Katalin. Mozgó Világ 11 (1985) 2: 108–112.
190. L’art populaire hongrois collections du Musée d’Ethnographie de Budapest exposition Strasbourg, Hotel de Ville, 11 mai – 30 juin, 1985. préf. Marcel Rudloff, Tamás Hoffmann. Bp., DEVISZ, 1985. [36] p., ill.
191. Népművészet, hagyományok, újítások. A kiállítást rendezte és az ismertetőt írta. Hoffmann Tamás, Fejős Zoltán, Páldy Krisztina. Bp., Néprajzi Múzeum, 1985. 23 p.
192. Tárkány Szűcs Ernő tudományos életrajza. In Emlékezünk Tálasi Istvánra (1910–1984). Szerk. Voigt Vilmos. Bp., Művelődéskutató Intézet, 1985. 319–325. (Artes Populares 12.)
193. Un siècle d’histoire in cent photographies. Museum 37 (1985) 1: 13–15., ill.
- 1986**
194. A hétköznapi kultúrájának gyűjteménye. Néprajzi Múzeum. Társadalmi Szemle 41 (1986) 10: 97–100., ill.
195. A középkori parasztporták építésze: Európa és Magyarország. In A népi építészeti védelme. Az Egri Nyári Egyetem előadásai, 1985. július 29. – augusztus 7. Eger, Egri Nyári Egyetem Intéző Bizottsága, TIT Heves Megyei Szervezet, Országos Műemléki Felügyelőség, 1986. 67–73.
196. A város és az urbanizáció történelmi útja in a hagyományos Európában – útvesztők az Alföldön. In Falvak, mezővárosok az Alföldön. Szerk. Novák László – Selmeczi László. Nagykőrös, Arany János Múzeum, 1986. 649–659. (Az Arany János Múzeum Közleményei; 4.)
197. Alte Mauern – neue Museen? Konflikte zwischen visueller Revolution und Museologie. In Volkskultur in der Moderne. Probleme und Perspektiven empirischer Kulturfor-schung. Hrsg. Utz Jeggle, Gottfried Korff, Martin Scharfe, Bernd Jürgen Warneken. Hamburg, Rowohlt Taschenbuch Verlag, 1986. 391–396.
198. Az első civilizációk és a parasztok – az agrárkultúra öröksége. Agrártörténeti Szemle 28 (1986) 3/4: 357–418., bibl.: 415–418.; English summ.
199. Dömötör Tekla Herder-díjas. Néprajzi Hírek 15 (1986) 1: 18–19.
- 1987**
200. A családi tűzhely. Agria. Az Egri Múzeum Évkönyve 23 (1987) 19–32., bibl.: 29–31.
201. Bevezető. In Remekművek Palmyrából. A szíriai Arab Köztársaság vendégkiállítása. Bp., Néprajzi Múzeum, 1987. 3.

202. Dömötör Tekla, 1914–1987. Néprajzi Hírek 16 (1987) 2: 102–105.
203. Felvilágosodás Magyarországon. [1987. július 26. és augusztus 2. között Budapesten tartandó nemzetközi konferencia előkészületeiről.] História 9 (1987) 3: 34.
204. Magyar népi bútorkiállítás Cloppenburgban. Néprajzi Hírek 16 (1987) 1: 25–26.
205. [Nívó jutalomban részesült Hoffmann Tamás és Szikossy Ferenc.] Néprajzi Hírek 16 (1987) 1: 35.
206. Uvod. [Előszó] In Ungarski narodni mebeli : Izložba na Etnografskii Muzei – Budapest. Bp., Néprajzi Múzeum, [1987], ill. 3. p.
207. Wüstung und Städtewesen. Veränderungen des Alltagslebens in Ungarn. Regensburger Schriften (Berlin) 4 (1987) 77–86., bibl. a jegyz.
208. Zur ländlichen Möbel- und Wohnkultur Ungarns. Cloppenburg, Niedersächsisches Freilichtmuseum, 1987. 56 p., ill.

1988

209. A földmérés története. In Emléklapok Tóth Ferencnek. Szerk. Domokos László, Fejér Gábor et al. Makó, Makói Múzeum, 1988. 48–55.
210. Az öreg forrás mellén. Szentendrei Szabadtéri Néprajzi Múzeum. Múzsák 19 (1988) 3: 6–7., ill.
211. Die Ausstellungen des Ethnographischen Museums Budapest. Neue Museums Kunde 1 (1988) 18–23., ill.; English summ.; deutsche Zsf.
212. Die Marktflecken in Ungarn – ein kulturelles Phänomen. In Märkte und Warenaustausch im Pannonischen Raum. Vorträge des 4. Internationalen Symposiums „Ethnographica Pannonica” in Székesfehérvár 1987. Hrg. László Lukács. Székesfehérvár, 1988. 164–166. (István Király Múzeum Közleményei; 28.)
213. Előszó. In A keszthelyi uradalom 1850 előtti hagyatéki és vagyoni összeírásai I. Bp., Néprajzi Múzeum, 1988. XIII–XIX. (Fontes Musei Ethnographiae; 1.)
214. Emeletek a parasztházban. Néprajzi Értesítő 67/70 (1985/1988) 5–18.; deutsche Zsf.
215. Eröffnungsrede anlässlich der ungardeutschen Ausstellung während der Konferenz. In 300 Jahre Zusammenleben. Aus der Geschichte der Ungarndeutschen. Internationale Historikerkonferenz in Budapest 5–6. März 1987. I–II. Bp., 1988. 25–29.
216. Josep Schepers 80 éves. Néprajzi Hírek 17 (1988) 1: 22–23.
217. Közös tető alatt. A cloppenburgi falumúzeum vendéghiállítás. Élet és Irodalom 32 (1988) 32: 12.

Recenziók

218. Berend T. Iván – Ránki György: Európa gazdasága a 18. században 1780–1914. Bp., 1987. Magyar Nemzet 51 (1988) 103: 6.

1989

219. A világiállítás és kultúrája. Élet és Irodalom 33 (1989. március 31.) 13: 4.
220. Az emeletes parasztház. In Népi építészet a Kárpát-medence északkeleti térségében. A Miskolcon 1989. május 15–16-án megrendezett konferencia anyaga. Szerk. Cseri Miklós, Balassa M. Iván, Viga Gyula. Miskolc; Szentendre, Herman Ottó Múzeum; Szabadtéri Néprajzi Múzeum, 1989. 287–291.
221. Gazdasági építmények a középkori Európában. Ház és ember 5 (1989) 157–164.; deutsche Zsf.
222. Geschichtsdarstellung in der ethnographischen Ausstellung – Budapester Experiment. In Ethnographie im Museum. II. Tagung der Arbeitsgemeinschaft Ethnographie der Historiker-Gesellschaft der DDR vom 17. bis 19. Sept. 1985 in Dresden. Hrg. V. Günter Guhl et al. Dresden, Staatliches Museum für Völkerkunde, 1989. 32–40., ill.
223. Karre, Wagen , Kutsche. Ammerkungen zum Ortsnamen Kocs, Geburtsort von Zsigmond Bátky. In Ideen, Objekte und Lebensformen: Gedenkschrift für Zsigmond Bátky. Hrg. von Béla Gunda, László Lukács, Attila Paládi-Kovács. Székesfehérvár, Fejér megyei Múzeumok Igazgatósága; István Király Múzeum, 1989. 219–226. (István Király Múzeum Közleményei; 29.)

1990

224. Annual report 1990 : Ethnographical Museum, Budapest. Ed. Hoffmann Tamás. Bp., Ethnographical Museum, 1990. 12 p., ill.
225. Bátky Zsigmond emléktáblája előtt : (Elhangzott Székesfehérváron, 1989. december 15-én.) Néprajzi Hírek 19 (1990) 1/2: 44–45.
226. Kleider machen Leute. Ungarische Beispiele zum gewandelten Kleidungsverhalten der dörflichen Bevölkerung im 19. und 20. Jahrhundert. In Idylle oder Aufbruch? Das Dorf im bürgerlichen 19. Jahrhundert. Ein europäischer Vergleich. Hrg. Wolfgang Jacobeit et al. Berlin, Akad. Verl., 1990. 113–116.
227. Korszakováltás az utcáról nézve. Beszélgetés dr. Hoffmann Tamással, a Budapesti Néprajzi Múzeum főigazgatójával. Román Győző. Romániai Magyar Szó 2 (ú.f.) (1990. december 4.) 290/291.
228. Medieval Peasant Architecture. Hungarian Aspect of European Development. Nyelvtudományi Közlemények 91 (1990) 1/2: 69–78.

229. Tekla Dömötör 1914–1987. Österreichische Zeitschrift für Volkskunde 44 (1990) 3: 113–115.
230. Wunderschön eingerichtete Friedhöfe für Bauernhäuser. Gespräch mit Dr. Tamás Hoffmann, Generaldirektor des Ethnographischen Museums in Budapest über die Freilichtmuseen Europas. Riport. Neuer Weg (Bukarest) 42 (1990) november: 3–4., ill.

1991

231. A magyar nép hagyományos kultúrája. 1. Népek és nyelvek. Élet és tudomány 46 (1991) 48: 1519–1522., ill.
232. A magyar nép hagyományos kultúrája. 3. A paraszti munka. Élet és tudomány 46 (1991) 52: 1519–1522., ill.
233. A parasztházak fűtése. Előzmények, technikai megoldások – Európai vázlat. Herman Ottó Múzeum Évkönyve 28/29 (1989/1990) 381–410., ill., bibl.: 406–410. és a jegyz.; deutsche Zsf.
234. Az épületfa, az erdő hasznosítása, sőt irtása az Alpoktól északra. Ház és ember 7 (1991) 5–34., ill., bibl. 30–32.; deutsche Zsf.; English summ.
235. Falusi életmód és a korszakváltás. A demokratikus és szocialista agrármozgalmak történetéhez. Tudományos konferencia 1991. május 2–3. Múltunk 36 (1991) 2/3: 92–97.
236. Felnevet ház – „pannon ház” és vidéke. In Dél-Dunántúl népi építésze. A Pécsváradon 1991. május 6–8 között megrendezett konferencia anyaga. Szerk. Cseri Miklós; közrem. L. Imre Mária. Pécs; Szentendre, JPM; SzNM, 1991. 77–96., ill., bibl. 91–94. és a jegyz., deutsche Zsf.; hrvatski rez.
237. Haus- und Wohnkultur. In Siebenbürgen. Tausend Jahre europäische Kultur im Osten Europas. Hrg. Lungagnini, Henrik. Würzburg, Kraft, 1991. 80–88., ill.
238. Bevezető: Einführung. In Hímzések a parasztház öltözetéből a Kárpát-medencében: Strickereien aus der Bekleidung des Bauerhauses im Karpatenbecken. N. Fülöp Katalin. Szombathely, Vas Megyei Múzeumok Igazgatósága, 1991. sz. n. (Vas megyei múzeumok katalógusai; 147.)
239. Korszakváltás és néprajz. Beszélgetés Hoffmann Tamással, a Néprajzi Múzeum főigazgatójával. Népszabadság 49 (1991. június 1.) 127: 9 p., ill.
240. Köszöntő. A Néprajzi Múzeum állandó kiállításának megnyitása 1991. június 15. Néprajzi Hírek 20 (1991) 4: 62–63.
241. Népek és nyelvek. Élet és Tudomány 46 (1991) 48: 1519–1522., ill.
242. Schriftenverzeichnis von Tamás Hoff-

mann. Hrg. Von Magda S. Gémes. Néprajzi Értesítő 71/73 (1989/1991) 7–16.
243. Städte und ihre Bürger. In Siebenbürgen. Tausend Jahre europäische Kultur im Osten Europas. Hrg. Lungagnini, Henrik. Würzburg, Kraft, 1991. 73–80.
244. Tamás Hoffmann – 60 Jahre. Néprajzi Értesítő 71/73 (1989/1991) 5–6., ill.
245. Temetés előtti megemlékezés Kresz Mária-áról. Elhangzott 1989. szept. 20-án 15 órakor a Néprajzi Múzeum Dísztermében. Néprajzi Hírek 20 (1991) 2/3: 134–137.
246. Válasz a köszöntésre. Elhangzott 1991. május 29-én, a Néprajzi Múzeumban. Néprajzi Hírek 20 (1991) 4: 113–117.

1992

247. A faház (domus lignea) a középkori Európában. Ház és ember 8 (1992) 5–40., ill., bibl.: 33–40.; deutsche Zsf.; English summ.
248. A paraszti munka. Élet és Tudomány 47 (1992) 2: 47–50., ill.
249. Az új gazdálkodás. Kultúrnövények és haszonállatok az Alpoktól északra. A Herman Ottó Múzeum Évkönyve 30/31 (1991/1992) 415–455., bibl.: 446–454.; deutsche Zsf.
250. Ki mint vet, úgy arat. Népszabadság 50 (1992. július 4.) 157: 25., ill.
251. The Non-European collection of the Ethnographic Museum of Budapest. Mitteilungen aus dem Museum für Völkerkunde Hamburg 22 (1992) 199–205.

1993

252. A kislalföldi parasztház szobája. In Kislalföld népi építésze. Győr; Szentendre, k.n., 1993. 145–158., bibl.: 153–157. és a jegyz.; deutsche Zsf.
253. A kultúra és a „nép-nemzeti” keret. Népszabadság 51 (1993. március 13.) 61: 25., ill.
254. A magyarok első rendszerváltása. Népszabadság 51 (1993. augusztus 19.) 193: 26., ill.
255. A történelem konyhája. [Az előadás a MTA Gazdaságtörténeti Társaságában hangzott el 1993. április 14-én.] Valóság 36 (1993) 10: 1–12.
256. Átriumból nem mindenütt lett palota. A negyedik rend több mint száz éve tartó históriája. Népszabadság 51 (1993. április 30.) 100: 26., ill.

1994

257. A népi kultúra fogalomváltozásai. Valóság 37 (1994) 2: 1–11., bibl.: 11.
258. A szántóföld művelése Európában. A Herman Ottó Múzeum Évkönyve 32 (1994) 207–238., ill., bibl. 235.; deutsche Zsf.
259. Erdő és kultúrtáj – európai vázlat. Studia

Comitatensia 23 (1994) 73–99., ill.; bibl. 87–92.; deutsche Zsf.

Recenziók

260. Bencsik János: Paraszti és mezővárosi kultúra a XVIII–XX. században. Dimenziók 2 (1994) 3: 129–131.

1995

261. „A távozásom után sem jutott senki több levegőhöz.” Interjú Hoffmann Tamással. [Ráday Eszter.] Mozgó Világ 21 (1995) 5: 44–45.

262. A kerített udvarok : Die Vierseithöfe. In Nyugat-Dunántúl népi építészet. A Velemben 1995. május 29–31-én megrendezett konferencia anyaga. Szerk. Cseri Miklós, Közrem. Bíró Friderika, Nagy Zoltán. Szentendre; Szombat-hely, Savaria Múzeum; Szabadtéri Néprajzi Múzeum, 1995. 33–50., bibl. 44–49.; deutsche Zsf.; hrvatski rez.

263. Az Österreichisches Museum für Volkskunde felújítása és állandó kiállítása Bécsben. Néprajzi Látóhatár 4 (1995) 3/4: 223–229., ill.

264. Élet a középkori házakban Magyarországon. Debreceni szemle 3 (1995) 2: 204–220., ill., bibl. a jegyz.

265. Néprajzosok az alföldi lakóházakról. Ház és ember 10 (1995) 19–38., bibl. 31–35.; English summ.; deutsche Zsf.

1996

266. A bor útja – szárazon és vízen. In Tokaj és Hegyalja XVII. Szerk. Bencsik János, Antal Gábor. Tokaj, Városvédők és Szépitők Egyesület, 1996. 151–160., ill., bibl. 157–159.

267. A pásztorkodásról és a nomádkról. Agrártörténeti szemle 38 (1996) 1/4: 67–122., ill., bibl.: 106–113.; English summ.

268. Házak, tornyok, udvarok. Parasztházak a Mediterráneumban. A Herman Ottó Múzeum évkönyve 33/34 (1996) 61–115., ill., bibl.: 105–113.; deutsche Zsf.

269. Kincsek a homályban. Élet és irodalom 40 (1996) 51–52: 7.

270. Robert Austerlitz 1923–1994. Magyar nyelvjárások 33 (1996) 218–222.

271. Vizek, lápok, erdők emlékezete a néprajzban. Viga Gyula: Hármass határon. Miskolc, 1996. Új holnap 7 (1996) szeptember: 99–107.

1997

272. A „nép-nemzeti” kultúra – A kategóriaalkotás néhány példája Európában. Debreceni szemle 5 (1997) 1: 90.

273. A népi kultúra fogalomváltozásai. In A népi mozgalom és a magyar társadalom. Szerk. Sipos Levente, Tóth Pál Péter. Bp., Napvilág, 1997. 57–67.

274. Amit (még) a Wiener Walzer ablakából is lehet látni. Valóság 40 (1997) 1: 44–54.

275. Braun oder Schwarz. Volkskundliche Theorien im deutschen Sprachbereich. Reflexionen eines ungarischen Ethnographen über ein Kapitel der Geistesgeschichte. Die 'Völkische Wissenschaft'. Acta Ethnographica Hungarica 41 (1997) 1/2: 235–252., bibl. a jegyz.

276. Egy marék rizs. Kultúrhistoriai vázlat az emberiség felének legfontosabb élelmiszernövényéről európai nézőpontból. Századok 131 (1997) 4: 937–954., bibl.: 951–954.

1998

277. 1848 falusi hagyatéka. Kiállítás a Mezőgazdasági Múzeumban. Népszabadság 56 (1998. augusztus 6.) 183: 9., ill.

278. A dohányról és a dohányzásról. In 'Isten áldja a tisztességes ipart'. Tanulmányok Domonkos Ottó tiszteletére. Szerk. Szende Katalin, Kücsán József. Sopron, Soproni Múzeumi Alapítvány, 1998. 387–396., bibl.: 395–396.; deutsche Zsf.

279. A népi kultúra jelentésváltozásai a századfordulón. Valóság 31 (1988) 12: 42–48.

280. A változó változatlan. Böngészők, halászok, vadászok. A Herman Ottó Múzeum Évkönyve 35/36 (1997/1998) 513–566., bibl. 550–564., deutsche Zsf.

281. Barna vagy fekete? In Népi kultúra – népi társadalom 19. Társadalomnéprajzi tanulmányok. Főszerk. Paládi-Kovács Attila. Szerk. Szilágyi Miklós. Bp., Akadémiai Kiadó, 1998. 9–26.; English summ.

282. Európai parasztok. Életmódjuk története 1. A munka. Bp., Osiris, 1998. 471 p., ill. (Osiris tankönyvek)

283. Lakóház típusok és szociális kategóriák az alföldi városokban. In Az Alföld társadalma. Szerk. Novák László. Nagykovács, Arany János Múzeum, 1998. 697–704.

284. Néprajz és feudalizmus. In Tárgyalkotó népművészet. Szerk. Bellon Tibor. Bp., Planétás, 1998. 122–123.

285. Parasztházak Európában. Ház és ember 12 (1998) 5–16., ill., bibl. 15.; deutsche Zsf.; English summ

286. Paraszti helyett értelmiségi Európa. [Hovanyecz László beszélgetés Hoffmann Tamással.] Népszabadság 56 (1998. május 15.) 113: 11., ill.

287. Über die Nomaden. Acta Ethnographica Hungarica 43 (1998) 3/4: 399–444., bibl.: 436–444.

1999

288. Cserépedények. Néhány példa Európából. A Herman Ottó Múzeum Évkönyve 38 (1999) 704–745., bibl. 735–742.; deutsche Zsf.

289. Die Erfindungen der Feldbauern und die

Welt der Bauern. Eine Geschichtsinterpretation zweier Wissenschaften (Völkerkunde und Volkskunde). In Netzwerk Volkskunde. Grieshofer, F. – Schindler, M. Hrsg. Wien, Verein für Volkskunde, 1999. 153–164.

290. Kertész István és a többi naplóíró parasztember. In Tanulmányok a Bódva-völgye múltjából. Szerk. Bodnár Mónika, Rémiás Tibor. Putnok, Gömöri Múz. és Baráti Köre, 1999. 373–376., bibl. a jegyz.

291. Messer und Gabel am Tellerrand. In Ungarn. 26 Gespräche über Wende und Wandel. Hg. Romhányi István. Berlin, Quintessenz Verlag, 1999. 85–97.

292. Volkstümliche Architektur. In Das gemeinsame Haus Europa. München, Deutscher Taschenbuch Verlag, 1999. 701–715., ill.

2000

293. A parasztház: a legrégebb és a legjobb (?) Herman Ottó Múzeum évkönyve 39 (2000) 401–430., bibl.: 420–428. és a jegyz.; deutsche Zsf.

294. Domus lignea – domus lapidea. Vázlat a középkori házakról és az erdőkről Európában. Századok 134 (2000) 4: 951–1003.

295. Elhunyt Tőkei Ferenc. Népszabadság 58 (2000. augusztus 15.) 195: 9.

296. Mindennapi kenyerünk. Agrártörténeti Szemle 42 (2000) 1/2: 1–14.; English summ.

2001

297. A fogyasztás. A földművesek meg a parasztok étele, lakása és ruhája. In Népi kultúra – Népi társadalom 20. Etnológiai tanulmányok. Főszerk. Paládi-Kovács Attila; szerk. Szilágyi Miklós. Bp., Akadémiai Kiadó, 2001. 209–253., bibl.: 243–252.; English summ.

298. A hús, a böjt és a hal. In Merítés. Tanulmányok Szilágyi Miklós tiszteletére. Szerk. Bali János, Jávor Kata. Bp., MTA Néprajzi Kutatóintézete, 2001. 205–223., bibl.: 220–223.

299. Búcsú Fülöp Katalintól. Néprajzi Hírek 30 (2001) 1/4: 156–157.

300. Európai parasztok. Életmódjuk története 2. Az étel és az ital. Bp., Osiris, 2001. 494 p., ill., bibl. a jegyz. (Osiris tankönyvek)

301. Paládi-Kovács Attila: A hetvenéves Hoffmann Tamás köszöntése. Néprajzi Hírek 30 (2001) 1/4: 130–133.

302. Vázlat élelmzésünk történetéből. Agrártörténeti Szemle 43 (2001) 1/2: 1–38., bibl.: 31–38.; English summ.

2002

303. A tanyák és a keletkezésükkel kapcsolatos elképzelések a magyar szakirodalomban. In Gazdálkodás az Alföldön. Földművelés. Szerk.

Novák László Ferenc. Nagykőrös, Arany János Múzeum, 2002. 127–144., bibl.: 140–144. (Az Arany János Múzeum Közleményei; 9.)

304. Az én házam, az én váram – Egy balhiedelemről. Ház és ember 15 (2002) 31–50., bibl.: 47–48.; English summ.

305. Mit írnak a néprajzosok a történelmi korszakokról? A Herman Ottó Múzeum Évkönyve 41 (2002) 233–298., bibl.: 291–196.; deutsche Zsf.

Recenziók

306. Az európai parasztok. Életmódjuk története II. Az étel és az ital. Agrártörténeti szemle 44 (2002) 3/4.: 511–523.

307. Európai parasztok. Életmódjuk története. [Wolfgang Jakobeit] Österreichische Zeitschrift für Volkskunde 105 (2002) 3/4: 494–498.

308. [Hoffmann Tamás: Európai parasztok.] Néprajzi Hírek 31 (2002) 1/4: 202.

2003

309. A parasztság útja (ha még van) merre visz? Élet és Irodalom 47 (2003) 12: 11.

2004

310. A „nagy ugrás” Európában. A parasztok és az urbanizáció. In Fehéren, feketén. Tanulmányok Sárkány Mihály tiszteletére 1. Szerk. Borsos Balázs, Szarvas Zsuzsa, Vargyas Gábor. Bp., L'Harmattan, 2004. 119–144., bibl.: 139–144.

311. A mindennapi történelem időrendjéről (Európában) In Az idő rostájában 3. Tanulmányok Vargyas Lajos 90. születésnapjára. Szerk. Andrásfalvy Bertalan et al. Bp., L'Harmattan, 2004. 139–142.

312. Agrárforradalmak. In Emlékkönyv Gunst Péter 70. születésnapjára. Szerk. ifj. Barta János és Pallai László. Debrecen, Debreceni Egyetem Történelmi Intézet, 2004. 283–299.

313. Bábel tornya. A néprajztudomány székháza. Bp., Gondolat – Osiris, 2004. 231 p., bibl.: 203–231.

314. Földművesek, parasztok, nincstelenség. In Falvak, földek, földművesek. Agrárpolitikai, agrártörténeti, településfejlesztési tanulmányok. Szerk. Pócs Gyula. Bp., Agroinform, 2004. 53–78.

315. Mindennapi történelem az ütközőzónában. Vázlat a parasztok, a kereskedők és az iparosok életmódjáról a 6–18. századi Kelet-közép-Európában. Szerk. Veres László, Viga Gyula. Miskolc, Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Múzeumi Igazgatóság, 2004. 360 p., ill., bibl.: 303–352. és a lábjegyz.; deutsche Zsf.

316. Unser täglich Brot. Acta Ethnographica

Hungarica 49 (2004) 1/2: 39–58., bibl.: 55–58.; English summ.

Recenziók

317. A „Romány- emlékkönyv”. Falvak, földek, földművesek. Szerk. Pócs Gyula. Bp., 2004. Agrártörténeti szemle 46 (2004) 1/4: 293–296.

2005

318. Hagyományos családi házak a régi Európában. Kalákában épített és a mesteremberek által kivitelezett parasztházak. In Emlékkönyv Orosz István 70. születésnapjára. Szerk. Angi János és ifj. Barta János. Debrecen, Multiplex Media, Debreceni Egyetem Történelmi Intézet, 2005. 37–44.

Recenziók

319. A „Romány” tanulmánykötet. Gazdálkodás 49 (2005) 1: 86–89.

2006

320. Gunst Péter (1934–2005). Agrártörténeti szemle 47 (2006) 1/4: 291–301., bibl.: 294–301.

321. Techniques agricoles dans le basin des Carpates. Ethnologie française 36 (2006) 2: 207–214.; bibl.: 211–213.; English summ.; deutsche Zsf.; magyar öf.

2007

322. A „változás” és értékrendje. Kritika 36 (2007) 2: 6–10. p., ill.

323. Etnikumok a prekapitalista Európában. Alkalmazkodás az ökológiai adottságokhoz, a piacok gazdasági feltételeihez és a politikához. Herman Ottó Múzeum Évkönyve 46 (2007) 115–158.

324. Folyóiratunk ötvenedik L. évfolyamáról. Agrártörténeti szemle 48 (2007) 1/4: 5–7.

2008

325. Hovanyec László: Hoffmann Tamás halálára. Népszabadság 66 (2008. január 2.) 1/2: 4.

2.) SZERKESZTŐI TEVÉKENYSÉG

1. Agrártörténeti Szemle. Historica rerum Rusticarum. A Magyar Tudományos Akadémia Agrártörténeti Bizottságának folyóirata, Bp. Szerkesztő: 1961–1973., főszerkesztő: 1974–1986.

2. Fontes Musei Ethnographiae. A Néprajzi Múzeum forráskiadványai. 1. Bp., Néprajzi Múzeum, 1988.

3. Néprajzi Értesítő. A Néprajzi Múzeum Évkönyve. Bp., Néprajzi Múzeum, 1977–1980.

3.) KÖZGYŰJTEMÉNYEKBE ARCHIVÁLT KÉZIRATOK**

1950

1. Állattartás, faragó pásztorok. Buzsák. 1950. 47 p. [EA 2233]
2. Dunántúli betyárbrázolások. Dunántúl. 1950. 4 p.; 9 p. [EA 3441]
3. Gazdálkodás, főleg aratás, cséplés. Szendrő, Varbócz, Martonyi, Tarnakápolna. 1950. 77 p. [EA 2194]
4. Gazdálkodás. Boldva völgye. 1950. 68 p. [EA 2362]
5. Hordás, nyomtatás. Dévaványa, Mezőtúr, Endrőd. 1950-es évek. 239 p. [EA 15324]
6. Kertész István parasztember naplója, gazdasági feljegyzései 1873–1911. Martonyi. 1950. 1821 p. [EA 2260]

1951

7. Csaplovics Jánosról. 1951. 15 p. [EA 3464]
8. Fél Edit hagyatékában egyetemi hallgatók jelentései 1951–1954. Hoffmann Tamás: 315–319. 5 db, 5 f. [MTA Ms 2004/311–331]

1952

9. Dunántúli faragó pásztorok névj. [Balassa Ivánnal] Somogy, Zala megye. 1952. 1 p. [EA 3445]

1953

10. A szemnyerés munkaműveleteinek és nyomtató munkások vándorlásainak vizsgálata. Dévaványa, Endrőd, Mezőtúr. 1953. 118 p. [EA 4186]
11. Vegyes, községi jegyzőkönyvek gazdasági birtoklajstromok, szerződések. Ispánk, Bajánháza, Óriszentpéter, Kondorfa, Csöde. 1953. 247 p. [EA 8734]

1954

12. A gabonaneműek nyomtatása Magyarországon. 1954. 170 p., 26 fkp., 3 tkp. [EA 4411]
13. Vegyes néprajzi gyűjtés, főleg aratás, szemnyerés, nyomtatás. Nógrád, Heves, Hont. 1954. 301 p. [EA 5927]
14. Hoffmann Tamás levelei Gunda Bélának. Bp., 1954–1991-ből. 22 db. 24 f. [MTA Ms 2339/372–393]

1968

15. Lektorai jelentés Szabó István „A középkori magyar falu” című művének kéziratáról. 1968., Gépírat, 17 f. [MTA Ms 5440/41]

1971

16. A Néprajzi Múzeum magyar gyűjteményeinek katalógusa. Bp., 1970–1971. 20 p. [EA 28983]

1977

17. Hoffmann Tamás levelei Király Istvánnak 1977–1981. 2 db. 2 f. [MTA Ms 2201/420–421]

1980

18. Hoffmann Tamás levelei Fél Editnek. Bp., 1980. 3 db. 4 f. [MTA Ms 2013/131–133]

1984

19. Besenyőtelki kutatás iratai. [Szuhay Péterrel és Benda Gyulával] Besenyőtelek 1982–1984. 10 p. [EA 28879]

1985

20. Megjegyzések a Kultúra és demokrácia című vitaanyaghoz. Bp., 1985. 6 p. [EA 28900]

É.n.

21. A magyar parasztság gazdálkodásának külterjes fejlődése a 18–19. században. Kolligátum része. 3 p. [NM Könyvtár 15.567/39.]

22. Történelembrázolás az etnográfiai kiállításban. Bp., é. n. 10 p. [EA 28901]

4.) HOFFMANN TAMÁS KÖZREMŰKÖDÉSÉVEL KÉSZÜLT ISMERETTERJESZTŐ- ÉS DOKUMENTUMFILMEK

1956

1. Aratás, hordás Istenmezején. Rendezte Keszi-Kovács László. Szakértő Hoffmann Tamás. Néprajzi Múzeum, 1956. 19, 50 perc

2. Irtásos gazdálkodás Istenmezején. Rendezte Keszi-Kovács László. Szakértő Hoffmann Tamás. Néprajzi Múzeum, 1956. 10, 32 perc

3. Talajművelés Istenmezején. Rendezte Keszi-Kovács László. Szakértő Hoffmann Tamás. Néprajzi Múzeum, 1956. 8, 07 perc.

1958

4. Hegyhúzó-homokkötés. Rendezte Keszi-Kovács László. Szakértő Hoffmann Tamás. Néprajzi Múzeum, 1958. 11, 06 perc

5. Jeges halászat a Velencei-tavon. Rendezte Keszi-Kovács László. Szakértő Hoffmann Tamás. Néprajzi Múzeum, 1958. 8, 46 perc

1959

6. Hollókő települése – Kenderdörzsölés Hollókőn. Rendezte Keszi-Kovács László. Szakértő Hoffmann Tamás. Néprajzi Múzeum, 1959.

1974

7. Átváltozások a magyar népművészetben. Rendezte Jeli Ferenc. Közreműködő Hoffmann Tamás et al. MTV, 1974. 35, 00 perc

1975

8. Múlt és jövő között. Rendezte Vitéz Gábor. Szakértő Hoffmann Tamás. MAFILM

NTOS, 1975. 350 m

1976

9. Művészeti magazin 76/4. Szerkesztő D. Fehér Zsuzsa. Közreműködő: Hoffmann Tamás et al. MTV, 1976. 63, 25 perc

1978

10. A múlt ráncai. Rendezte Vitéz Gábor. Szakértő Hoffmann Tamás, Csentes László. MAFILM NTOS, 1978. 420 m

1979

11. Favilág. Rendezte Vitéz Gábor. Szakértő Hoffmann Tamás. MAFILM NTOS, 1979. 250 m

12. A hétköznapok művészete. Rendezte Kis József. Szakértő Hoffmann Tamás. MAFILM NTOS, 1979. 300 m

13. Lélek és szellem. Rendezte Kis József. Szakértő Hoffmann Tamás, László Gyula et al. MAFILM NTOS, 1979. 780 m

14. Pásztorok, nyájak nyomában. Rendezte Lakatos István. Szakértő Hoffmann Tamás, Süttő László et al. MAFILM NTOS, 1979. 642 m

15. Szántóföldek üzenete. Rendezte Lakatos István. Szakértő Hoffmann Tamás, Süttő László et al. MAFILM NTOS, 1979. 312 m

16. Tették, amit kell. Rendezte Duló Károly. Szakértő Hoffmann Tamás, Dajka Balázs et al. MAFILM NTOS, 1979. 660 m

1980

17. Afrikai kézművesek. Rendezte Desser József. Szakértő Hoffmann Tamás, Sárkány Mihály et al. MAFILM NTOS, 1980. 500 m

18. „Sötét” középkor. Rendezte Vitéz Gábor. Szakértő Hoffmann Tamás. MAFILM NTOS, 1980. 538 m

1981

19. Hagyaték. Rendezte György István. Szakértő Hoffmann Tamás. MAFILM NTOS, 1981. 294 m

20. Molnárok, malmok. Rendezte György István. Szakértő Hoffmann Tamás. MAFILM NTOS, 1981. 390 m

1983

21. Tavaszünnepek. Rendezte György István. Szakértő Hoffmann Tamás. MAFILM NTOS, 1983. 449 m

1984

22. A magyar nép tudósa – Györfly István emlékezete. Rendezte Szakály István. Szakértő Selmeczi Kovács Attila. Közreműködő Hoffmann Tamás et al. MTV, 1984. 68, 00 perc

1985

23. Mőgérett a paprika, mög... Rendezte Tiefbrunner László. Szakértő Hoffmann Tamás et al. MAFILM NTOS, 1985. 459 m

24. Várak. Rendezte Vitéz Gábor. Szakértő Hoffmann Tamás. MAFILM NTOS, 1985. 487 m

1986

25. Menschen und Masken aus Kärnten. Operatőr Lehel László, Tari János. Szakértő Hoffmann Tamás. Néprajzi Múzeum, 1986. 20, 15 perc

1987

26. Klumpa. Rendezte György István. Szakértő Hoffmann Tamás. MAFILM NTOS, 1987. 550 m

27. Rönkhúzás Katafán. Rendezte György István. Szakértő Hoffmann Tamás. MAFILM NTOS, 1987. 593 m

28. Virágim, virágim... Rendezte Préda Tibor. Szakértő Hoffmann Tamás. MAFILM NTOS, 1987. 390 m

29. Zörög a nád. Rendezte Tiefbrunner László. Szakértő Hoffmann Tamás. MAFILM NTOS, 1987. 415 m

1989

30. Volt egyszer egy kemence. Rendezte Tiefbrunner László. Szakértő Hoffmann Tamás. Helios Filmstúdió, 1988–1989. 625 m

2001

31. Századfordító magyarok. Györffy István 1884–1939. Rendezte Szakály István. Közreműködő: Hoffmann Tamás et al. MTV, 2001. 52, 08 perc

2003

32. Unser Bildschirm 2003/28. Német nemzetiségi magazin. Rendező M. Markó Judit. Közreműködő: Hoffmann Tamás et al. MTV, 2003. 25, 50 perc

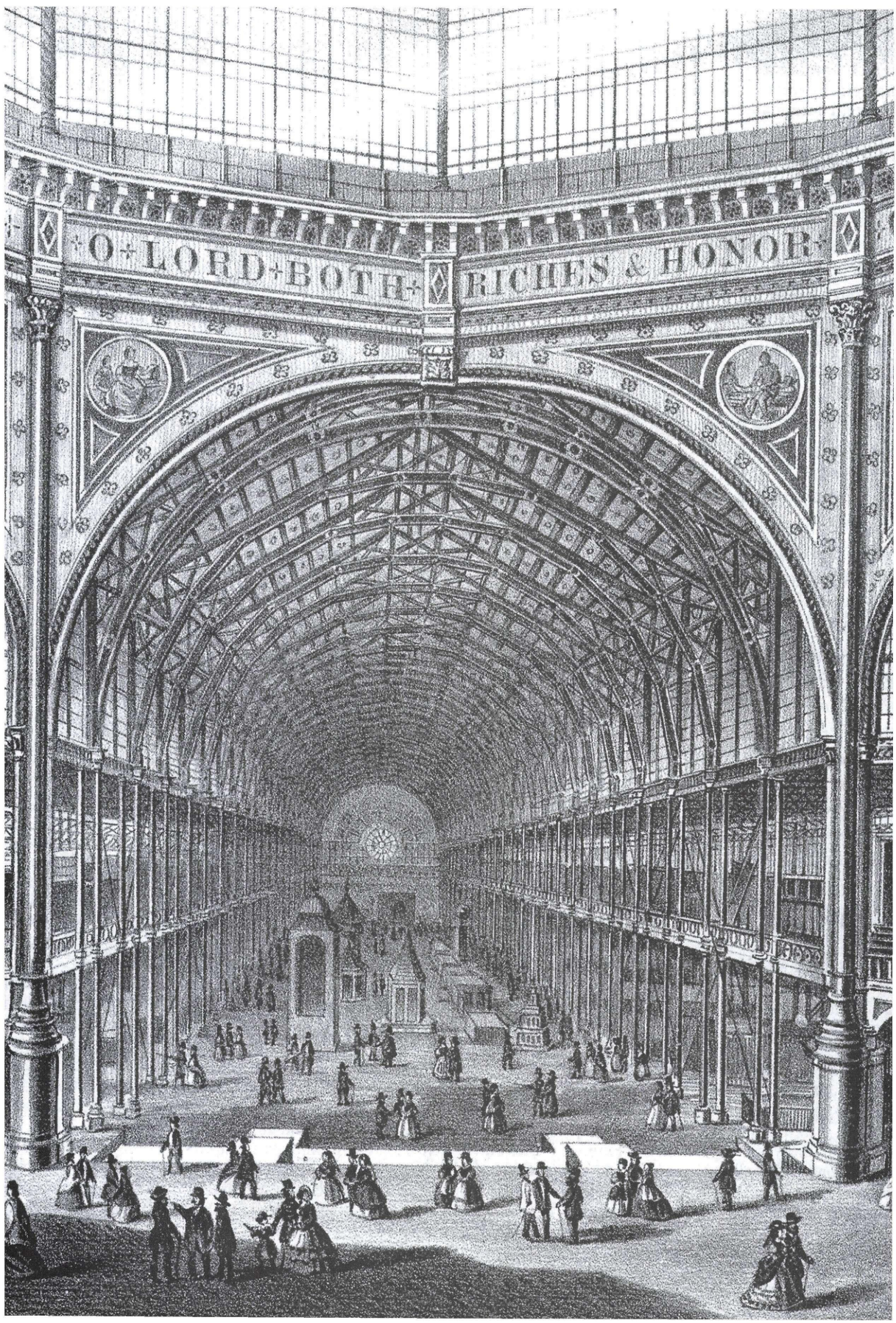
2005

33. Magyar Filmműhelyek: Néprajzi Filmstúdió. Rendező Tari János. Közreműködő Hoffmann Tamás et al. MTV, 2005. 15, 06 perc

2006

34. „Végül is minden történelem, vagy csaknem minden az...” Portréfilm Hoffmann Tamásról. Rendező – operatőr: Tari János. Bp., Néprajzi Múzeum – Néprajzi Filmstúdió, 2003–2006. 63 perc

Az univerzális múzeumok sorsa a szimbolikus restitúció idején

„A múlt objektiválódása az elmúlt három évszázad folyamán kétségkívül oda vezetett, hogy az idő egy olyan tudományág érintetlen területe maradt, mely azt ugyanakkor folyamatosan taxonómiai eszközként használta.” (Michel de Certeau)

A 19. század során a nyilvános, univerzális múzeumok kialakulásának korában uralkodó, a kantianus kozmopolita antropológián, illetve a hegelianus történetiségen alapuló időfogalom és absztrakt tértapasztalat – amint azok hatalmi mechanizmust garantáló rendszerei is – mára teljes egészében a múlté.¹ Ezt a klasszifikációs rendszert részben a radikális, avantgárd kritika folyamatos, apokaliptikus korszakhatár-alkotása, a „kortárs” fogalmának európai esszencializmusa formálta az elitkultúra számára érvényessé, részben – ezzel szoros összefüggésben – a pozitívizmus, kolonializmus, univerzalizmus, tehát a modernizmus létét jelentő „szentháromságon” alapuló meggyőződés a végtelen és folyamatos *haladás* bizonyosságáról. A bibliai eredettörténet helyére lépő, a különböző tudományok, szemléletmódok együtműködésével kialakult ő- és ókortörténeti kronológiák a titokzatos és mitikus kontinensből lassan transzparens előtörténeté változtatták a régmúltat, amelynek a mitikus múlt kódéből az archeológia segítségével kibontakozó korszakai lassan, de éppoly világosan elhatároltak, megnyugtatóan világosak lettek, mint az emberi nem közös jövőjének bizonyossága (vö. SCHNAPP 1996). A kortárs világ globális egységének mítosza, nagy, modern élménye egészen az első világháború keserves kijózanodásáig eltartott. „Milyen boldog voltam én ennek a századnak az elején / Nem magam miatt szegény voltam és magamra hagyt / De volt valami példátlan izgalom és remény a levegőben” – szölt Karinythy a *Karácsonyi elégiáiban*, már az összeomlás után rekonstruálva azt az élményt, amelyet az univerzalizmus kortárs tapasztalatának nevezhetünk, s amely nem pusztán az adott periódus művészetét, de a reprezentáció különféle gépezeteinek, így a múzeumoknak a legitimációját is meghatározta.

A modern időtapasztalat 19. századtól uralkodó formája tehát a laicizált történeti idő intézményeinek megteremtését, illetve annak *neutralizálódását* is jelentette, s ez a pozitivistá, determináció nélküli nyitottság volt az univerzális múzeumok eszméjének és gyakorlatának egyik elengedhetetlen alapfeltétele. Az idő taxonómiai eszközként való használata tette lehetővé a taxonómia univerzális múzeumokban tapasztalt élményét: annak a homogén, kontemplatív esztétikai közegnek kihordását, amelynek köszönhető többek között a modern művészet, pontosabban az izolált, autonóm műtárgyak fogalma és percepciója is. A koherens reprezentációs univerzum volt az – mint arra Eugenio Donato legendás Bouvard- és Pécuchet-elemzésében rámutatott (DONATO 1993) –, ami lehetőséget teremtett arra, hogy legkülönbözőbb kontextusokból, időszakokból, területekből, távolságokból való tárgyak – amúgy jelentésüket veszített, dekontextualizált *töredékek* – egyetlen, azaz egyetlen historikus klasszifikációs összefüggésrendszer részeként váljanak láthatóvá, megérthetővé. Ez a fikció azt jelentette, hogy a különböző kulturális kontextusokból származó tárgyak, azaz *töredékek* áthelyezése a múzeumi térbe azért lehett sikeres, mert az egyben az osztályozás, a klasszifikáció kritika nélkül elfogadott, olyan jelentésteremtő tere volt, amely mögött egy megfellebbezhetetlen politikai hatalom teljessége állt. Az univerzális reprezentációs gépezet feltételezése és léte volt a válasz Quatremère de Quincy ismert (vö. LAVIN 1992) kétségeire, aki a múlt forrásaként felkeresett Rómát eloldhatatlannak látta Róma múzeumkénti valóságától, s ebben az esetben aztán végképp nem hitt az örökség tárgyainak szállíthatóságában, dekontextualizálhatóságában.

1 Kantnak a rasszok hierarchiájával kapcsolatos állásponjtja jelentős változáson esett át az 1780–1790-es évtizedek során. Különös és egyben szerencsés módon épp az Antropológia megírásának idejére vált az emancipatorikus kozmopolitizmus egyértelművé, és a partikularizmusok lényegtelené váltak filozófiájában. A váltás részleteiről lásd KLEINGELD 2007. Az univerzális múzeumok kialakulásának filozófiai feltételeiről és következményeiről lásd DÉOTTE 1993.

Mármost ez az, amire Eugenio Donato – nem véletlenül – épp a modernizmust radikálisan kritizáló Flaubert regénye kapcsán rámutat, ugyanis ha ez a fikció – nevezetesen a kortárs modernizmus univerzális terének mindenütt rendelkezésre álló bizonyossága – eltűnik, akkor nem sok marad a múzeum eszméjéből. Ellenben ott lesznek majd egy térben ugyanazok a tárgyak: csakhogy különféle jelentés nélküli fragmentumokként, amelyek alkalmatlanok arra, hogy valamiként is jelentéssel legyenek felruházhatók, s ahol a kontextusát veszített eredeti tárgy immár különös idegenként állhat elénk. Azaz – mondja Donato – a posthistoire egyik fenyegetése, hogy akarattunk ellenére a *Bouvard és Pécuchet*-ben ismerhetünk magunkra. Reménytelen amatőr antikváriusok leszünk – ami némely múzeumok esetében bizony érthető félelem.

Ma, amikor a modernitás fényes jövőbe vetett bizalma – enyhén szólva is – revízióra szorul, amikor tehát épp azt a módszertani fordulópontot éljük át, amit Koselleck a tapasztalatváltozás és módszerváltás (KOSELLECK 2006) összefüggésrendszerében fogalmazott meg, nos ebben az időszakban a reprezentáció gépezeteit immár *történeti tárgyként, értelmezésre váró dokumentumként látjuk*, értelemszerűen az univerzális múzeum eszméje is fenntarthatatlannak bizonyult. Azaz a múzeumoknak, mint arra Sharon MacDonald és Roger Silverstone egy 1990-es tanulmányukban felhívják a figyelmet, újra kell írniuk a létük alapját feltételező feltételezéseket: „Rewriting the museums’ fictions: taxonomies, stories and readers.” (MACDONALD-SILVERSTONE 1990)

Az univerzális múzeum válsága ma már nem pusztán a múzeumi kritika kérdése, ellenben – legalább ilyen mértékben – a kortárs muzeológia napi gyakorlata. A 2006-ban megnyílt *Musée de quai Branly* talán a legaktuálisabb példa ennek a mélységére és bonyolult összefüggésrendszerére a gyakorlatban.² Ez az Afrika, Ázsia, Óceánia, Amerika művészetét és civilizációját bemutató múzeum teljes egészében ennek a válságnak vagy paradigmaváltásnak a terméke s szimptomája egyben. Gondoljunk csak arra, hogy számtalan vita után végül a múzeum *neve* – a hely, ahol az áll – is arra az óvatosságra és tétovaságra mutat, amelyet a taxonómiákhoz, elnevezéshez szükséges bizonyosság eltűnésében érhetünk tetten. A múzeum azért kapta nevét a rakpartról, mert ez volt az egyetlen olyan megoldás, amely elkerülte azoknak a taxonómiáknak, reprezentációknak az épp felszakadóban lévő utalási hálóját, tehát azt a válságot, amely a múzeumot létrehozta, s amely persze magának a múzeumnak az egészében mind a kert, mind az építészet, mind a gyűjtemény elrendezését illetően mégis érzékelhető.

Ezt a múzeumot a Trocaderón álló *Musée de l’Homme*, illetve az 1931-ben megrendezett *L’Exposition Coloniale* alkalmából felépített *Palais de la Porte Dorée*-ben 1932-ben berendezett múzeum, a *Musée de Colonies et de la France Extérieure*, 1935-től *Musée de la France d’Outremer*, utóbb André Malraux intenciójának megfelelően *Musée des Arts Africains et Océaniens* gyűjteményéből hozták létre. Az utóbbi múzeumban ma a *Cité Nationale de l’Histoire de l’Immigration* található. Okkal tarthatunk attól, hogy a nevek változékonysága, bizonytalansága az elmúlt évtizedek során nem volt véletlen. A fenti történet, a múzeumok átváltozása, a gyűjtemények összevonása, újraformálása – számos vita keresztüztüében – pontosan megmutatja, hogy mit érhetünk ezen a válságon, az új narratíva, új legitimáció keresésének programján. A modernitás kritikai szemlélete – amely részben persze azonban a posztmodern szellemével – egyben a posztkolonializmus radikális önkritikájának elkerülhetetlenségét jelenti. Az átalakulás minden egyes pontja ehhez az önkritikához köthető, ahhoz az új szerződéshez, annak az új szerepnek a felleléséhez, amelyet a 21. századi múzeumoknak fel kell lelniük. Az Emigráció vagy Bevándorlás Múzeuma a kolonializmus díszletében éppoly világosan mutatja ezt a problémát, mint a *Musée de l’Homme* új állandó kiállítása, a *La Saga de l’Homme*, amely igen drámai erővel meséli el a múzeum kritikai történetét: a rasszizmus kultúrtörténetét, az emberi fajok kutatásának, megkülönböztetésének egyes fázisait, amelyeket nemegyszer horrorként láttatnak a kiállítás rendezői. A francia frenológia, így Pierre-Marie-Alexandre Dumoutier munkásságát is bemutató kiállítás nem más, mint annak az egykor univerzalista taxonómia rettenetét rekonstruáló szemléletnek az interpretációja, amely nem is olyan régen ennek a múzeumnak a magától értetődő normarendszere volt. Különös látni például annak a Sarah Baartmannnak a testéről készült viaszszobrot, akinek a földi maradványait épp pár éve szolgáltatta vissza ugyanezen a múzeum Dél-Afrikának, hogy az egykor hotentotta Vénuszként emlegetett, Cuvier által is „vizsgált” emberi lényt végre méltó módon eltemethessék egykori szülőfaluja mellett.

2 Vö. Price 2007; illetve lásd GYÖRGY 2008a, ahol volt alkalmam részletesebben elemzés tárgyává tenni a fentiekben vázlatosan kifejtetteket.

Ugyanennek a múzeumkritikai szellemnek felel meg az immár a *Kunsthistorisches Museum* részeként ténykedő bécsi *Museum für Volkerkunde* első új kiállítása, a *Rückblick: Benin-Könige und Rituale Höfische*

Kunst aus Nigeria című tárlat, amely 2007 őszén Párizsban a Quai Branlyn volt látható, ahonnan Berlinbe, majd Chicagóba utazik. Ez a kiállítás ugyanis egyszerre mutatja be – különös példaként – az egyetemes *művészettörténetbe* is beemelt benini szobrokat magukat, illetve azok Európába kerülésének társadalomtörténetét, azaz a brit gyarmatosítás szégyenteljes epizódját, amelynek keretében Benin Cityt a 19. század végén felgyújtották, majd a királyi palotát kifosztották, s a szobrok végül döntő mértékben Berlinbe és Bécsbe kerültek.

Tudjuk, hogy ez az önkritika nemegyszer – mint meggyőződésem szerint Bécsben is – épp a művek visszaszolgáltatásának *elkerülését* szolgálja, hiszen a repatriáció és restitúció paradigmája értelemszerű és logikus következménye a posztkolonializmus korának. A kulturális tulajdonlás, a kulturális örökség birtoklásának kérdése elementáris probléma azoknak az univerzális múzeumoknak, amelyek legitimitásukat keresik, és gyűjteményeik megőrzésére szerződtek. Azaz a posztkolonialista társadalmakban való új narratíva, új legitimitás, ha tetszik, új diskurzus lehet az egyetlen megoldás a restitúcióvita feloldására, amely egyébként nyilvánvaló módon egyre hevesebben folytatódik majd: még akkor is, ha 2004-ben, az athéni olimpia után, tehát a vissza nem kapott Parthenon-márványok epizódja után csökkent a remény létjogosultsága a radikális, ahistorikus morális interpretációk közvetlen áttörésében.

Ám ettől függetlenül az univerzális múzeumok válsága, legitimitációs deficitjének kérdése – mint azt a fenti pár példa is mutatja – megkerülhetetlen, s az előttünk álló évek egyik alapvető kérdése lesz, amelynek áthallásait Magyarországon – épp a Nemzeti Múzeumban 2007-ben történt abszurd epizód után, mikor az intézmény ellenében pert nyert örökösök végrehajtóval kellett hogy a tulajdonukban lévő képet visszakapják – nem kell különösképpen hangsúlyoznunk.

A helyzet az, hogy a múzeumokat utolérte a történetiség szelleme: az önkritika és önidentitás kérdése nem pusztán politikai és morális kérdés, hanem legalább annyira társadalomtudományi logika által is követelt kényszer: az intézmény, amely a történetiség rendjeinek reprezentációjára hivatott, nem teheti meg, hogy nem vesz tudomást annak átváltozásáról, így a prezentizmusról, az emlékezetfordulatról, a társadalmi idő és kulturális tér teljes átrendeződésének, átférfázásának arról a drámai folyamatáról, amelyben élünk. *Azaz a múzeumi esszencializmus nem más, mint tünet, háritás, amely mögött az az érthető félelem áll, amely az intézmény belső struktúrájának, koherenciájának metamorfózisa láttán keletkezhet többekben.* Eddig ugyanis úgy állt a helyzet, hogy a múzeum közügy volt – ám annak története, a kiállítások rendje, formálódása – szigorúan magánügy, a múzeumok belső szakmai ügye, amelynek nyilvánosságra kerülése fel sem merült mindaddig, amíg a mögötte álló politikai hatalom kétségbevonhatatlan volt. Azaz a múzeumok, amelyek a reprezentációs gépezetek megkülönböztetett pontjai volt, azt a kivételezett helyzetet élvezték, amelyben a történetiség rendje, a temporalitás mozzanata minden általuk őrzött tárgyra igaz volt, de magára a múzeumra – abszurd módon – nem. Ugyan előbb vagy utóbb minden állandó kiállítást átrendezhetnek, de az univerzális múzeumok minden egyes állandó kiállítása a megfellebbezhetetlen bizonyosság látványát nyújtja, s ebben a paradigmában nincs helye a vitának: a múzeumpedagógia mindössze az oktatás és kioktatás technikai kérdéséről szóló vita (vö. GYÖRGY 2008b). Különös módon az emlékezet fenntartására szolgáló intézmények évtizedeken át kevés érdeklődést mutattak a saját múltjuk iránt, számos esetben a reflexív múzeumtörténet, a múzeumarcheológia komoly nehézségbe ütközik, jóval kevesebb dokumentum áll a rendelkezésünkre az univerzális múzeum korának átrendeződéseiről, mint első pillanatra azt gondolhatnánk.

A változást egy ismert kategóriával, fordulattal érzékeltethetjük, nevezetesen a Mary Louise PRATT (1992) által bevezetett, s utóbb James CLIFFORD (1997) által tovább írt *contact zone*-értelemezéssel. Ez a kategória két, egymással párhuzamos, részben egybeesésekre, részben összefüggésre, kölcsönhatásokra épülő folyamatot érint, ír le. Egyrészt tanúi vagyunk a múzeumok *in situ* önreflexiójának. A British Museum *Enlightenment* című kiállítása talán az egyik legjobb példa a múzeumarcheológia fordulatra. Ez a kiállítás a British épületében, a King's Library Robert Smirke által 1823–1827 között épített szárnyában volt, s most ugyanott látható a rekonstrukciója. A millennium alkalmából lefedett udvarról belépő látogató számára az állandó kiállítás részeként mutatja be a múzeum 19. század eleji állapotát (SLOAN, ed. 2004). De nem pusztán a nagy univerzális gyűjtemények esetében láthatjuk ennek a történeti szellemnek az ébredését: az olyan különösnek, atipikusnak tekinthető múzeumok, mint az oxfordi Pitt Rivers vagy a londoni Sir John Soane Museum, épp ezért kerültek az elmúlt években egyre nagyobb mértékben az érdeklődés homlokterébe: mindkét esetben a múzeumtörténet egy-egy fontos állomására, epizódjára láthatunk rá, mindkét múzeum látogatása időutazás, mindkét múzeum egy-egy archaikus lelet, architektúrális rom. Az elsődleges kontextus folyamatos átváltozása, kérelhetetlen historizá-

lódása, azaz az értelmezési keretek deformálódása, újjalakulása, a *léptékváltozások*, *határártrendeződések* története tette mindkét gyűjteményt hirtelen különösen érdekessé: hiszen azok immár nemcsak a múzeum-, hanem a társadalomtörténet számára is becses forrásként szolgálnak.

A másik értelmezés, aspektus nyilvánvalóan a látogatókkal, illetve az alkotókkal, a gyűjtemények tulajdonosaival, tehát a lehetséges partnerek mindegyikével kötendő új szerződésrendszer, amely számtalan termékeny, nagyszerű konfliktust eredményez. E fogalom, a *contact zone* használata a „primitívizmus” kritikai recepciójával áll szoros összefüggésben, azaz összefügg a reprezentáció megkérdőjelezhetetlensége elleni lázadással. A különféle kulturális, etnikai, történeti, nemi kisebbségek, kultúrák képviselői – szerte a világon – a taxonómia és a narratíva elleni lázadás formáit gyakorolják, s mindez szorosan összefügg azok kulturális emancipációjával. A James Clifford által elemzett kanadai, északnyugati indiánok kultúrájának, művészetének eltérő *visual display* keretében való bemutatása, a példák sora a lezárt és folyamatos történetek közötti drámái eltéréssel áll összefüggésben. Az „indián kultúra” Boas által leírt, kutatott, azonosított stb. csoportjainak *élő* képviselői számára egész egyszerűen elfogadhatatlan és idegen volt az a klasszifikáció, amelyet a múzeumi gépezet felkínált a számukra, azaz épp annak lehetünk tanúi, amikor a Donato által említett átváltozás következett be, a narratíva érvénytelenné válásával a rendezettség, a logikusnak tűnő összefüggések helyén a *bric a brac* látványát látták mindazok, akik érintettek voltak, s például *saját* kulturális örökségük, *tulajdonuk* kérdését előbbre valónak tartották, mint egy idegennek tekintett társadalomtudomány osztályozási, forma- és normarendszerét. Az „autentikus bemutatás” normarendszere nyilvánvaló illúzió lett, amint az art és artefaktum közötti határok is, nem beszélve a magasművészet versus etnológiai kultúrák közötti interpretációs masinériák tarthatatlanná válásáról.

Érdekes egyébként mindezt – egy percre – összevetnünk a Smithsonian Institution részéként átadott *National Museum of the American Indian* kortárs indián társadalmakat képviselő szakértők igényeinek megfelelően kimunkált osztályozási rendszerével. Ez a múzeum az, ahol az *élő*, kortárs kultúra és az etnológiai, antropológiai, illetve történeti szemlélet folyamatosan összeolvad, át- meg átjárja egymást. Az elmozduló, folyamatosan átalakuló léptékváltozások reprezentációs tereinek egyike ez, a múzeumi narratíva ismert kulturális logikája, ha tetszik, az *egyetlen, mindentudó* elbeszélő pozícióját *felváltja a polifón szerkezet*. Termenként, tárlónként más-más szemlélet, perspektíva tűnik elélni, de ezek az eltérések – mint azt a példa mutatja – pusztán az univerzális múzeum kulturális logikája felől tűnnek eltérésnek, megbicsaklásnak. A kérdés az, hogy a látogató megérti és magáénak vallja-e azt az értelmezési keretet, amely ezt a múzeumot működteti, ha tetszik, logikáját adja, s ez nem más, mint a figuratív, szimbolikus restitúció szemléletmódja. Ez a szemlélet ugyanis nem annak az absztrakt univerzalizmusnak a következménye, amely – itt – nem jelent semmi mást, mint a kolonializmus fetisizálását. A figuratív restitúció szemléletmódja egyébként nem pusztán a washingtoni múzeum sajátossága: e nélkül nehéz értelmezni például a berlini Zsidó Múzeum *architektúráját* vagy a különféle koncentrációs táborok emlékmúzeumait, látogatóközpontjait.

Talán nem tévedek, ha a kulturális büszkeségnek azt az attitűdjét, amely e múzeumot determinálja, logikus lépésnek tartom az elmúlt évtizedek különféle reprezentációi – idegenként, megvettként, kívülállóként való szemléletmódjának uralma – után. A megvetés kultúráját felváltotta a büszkeség. A reprezentációhoz való jog egyike lett az elidegeníthetetlen *kulturális jogoknak*, ami korunk egyik legbonyolultabb múzeumfilozófiai kérdéseire vezet el. A jelen nemzedékek számára újrairt múlt, a közvetlenül használatba vett genealógia mind olyan jel, amely a prezentizmussal függ össze, azaz a történelem és a kulturális örökség közötti – múzeumok szempontjából – drámái eltéréssel.

Wie es eigentlich gewesen – ez volt a történettudományos norma, amely persze elkerülhetetlenül a reprezentációs gépezet része lett, s autorotitív normarendszereket teremtett, de volt egy lehetséges előnye, az hogy az adott múltat nem feltétlenül és nem minden egyes alkalommal az adott jelenhez való viszonya szempontjából tekintette. A klasszika archeológus által összeállított tárgysorozat remélt tudományos objektivitásáról beszéltek, illetve a régész által feltárt sír rekonstrukciójának egyes mozzanatairól. S persze alapvetően mást jelent például a nemzeti múlt használata – például a Nemzeti Múzeumban, ahogy egyre feljebb haladván az időben egyre kevésbé van szó történettudományról, s egyre inkább az abszurd módon Trianonra aktuálisan (!) válaszolni kívánó terapeutikus örökségpolitizálásról –, legnagyobb sajnálatomra és bánatomra. (Bár csak itt is beszélhetnénk a figuratív restitúcióról! Sajnos a Nemzeti Múzeum 20. századi kiállítása javarészt a reflektálatlan történeti önsajnálát, a nagy magyar hisztéria szülőlte – amelyből épp a szimbolikus jóvátétel kulturális technológiái hiányoznak.) Mindenesetre a prezentizmus, illet-

ve az örökségfogalom karrierje másként érint különféle történeti diszciplínákat, s nyilvánvalóan a nemzettudat, nemzeti univerzalitás azok az érzékeny kontextusok, ahol a múlt használatának direkt politikai kérdései elevenek lesznek: a *contact zone*-ban folyó permanens vita immár nem a múzeumi lét egyik epizódja, hanem gyakran éveken át tartó folyamatos gyakorlata. Az olyan intézmények, mint a Nemzeti Múzeum még nem annyira fogadták el, hogy a történeti reprezentáció kérdései a nyilvános vita részét jelentik, míg például a berlini Deutsches Historisches Museum állandó és időszakos kiállításai egyaránt arra mutatnak, hogy a *contact zone*, azaz a demokratikus vita múzeumban első pillanatra szokatlan élménye igencsak a múzeum gyakorlatának a része, sőt sikerének záloga.

Következésképpen az univerzális múzeumok s így a nemzeti lét zárt univerzalizmusát feltételező, illetve újrateemtő gyűjtemények akkor kerülhetik el a válságot, akkor léphetnek túl a repatriáció egyre kínosabb és gyakran megoldhatatlan vitáin, ha olyan *lokális kontextusokban érvényes, autentikus helyekké válnak, amelyekben a gyűjteményekről s azok reprezentációiról folyó vita immár nem extra, hanem intra muros folyhat*. Minderre – talán némiképp meghökkentően – jó példával szolgálhat, s reményt is adhat a kortárs művészet azon részének tapasztalatrendszerre, amely a múzeumban nem a kiállítás tárgyaként kíván feltűnni, hanem kritikus partnerként kívánja használni azokat a reprezentációs intézményeket. Arról a fordulatról beszélek, amikor nem a műtárgy, hanem a művész jelenik meg a múzeumban, s azt más, eddig ismeretlen normák szerint kezdi el használni. Ezek azok az esetek, amikor a múzeum hirtelen a színházhoz lesz hasonlatos, máskor épp a vetítés színtere lesz, vagy az architektúra egészéhez való hozzátételnek, illetve a gyűjtemény- és intézménykritikának vagyunk tanúi. A múzeummal perben/párbeszédben álló művész olyan szereplő, aki jelenleg még szokatlan a magyar égbolt alatt. Holott, gondoljuk csak meg, milyen fontos is volt például a Kisvarsó velencei biennálén bemutatott projektje, amely hirtelen kivitte a kortárs magyar művészetet az európai múzeumi gyakorlat, a kölcsönzés szimbolikus cseréinek különösen bonyolult terepére, s mindezt szoros összefüggésbe hozta a restitúció kérdésével. Meg kellett értenünk, hogy a kortárs művész ebben az esetben nem zárt művekben, egyedi műalkotások létrehozásában gondolkodik, hanem – alkotó, teremtő párosként, műhelyként – az intézménykritika kérdésében, a kontextusok faggatásának, provokációjának technológiájában, azaz épp olyan eszközöket használ, mint mi, a kritikusai, s ha ezek a művek úgymond nem „kiállíthatók”, mert az intézményben (azaz a pavilonban) mintha idegenül, ha tesszik, esetlenül állnának, akkor nem a kortárs művészre, hanem az intézményre vethet rossz fényt. S lám, amikor Andreas Fogarasi, a magyar nyilvánosság, hivatalosság, múzeumi szakma számára érthetetlenül és semmibe vetten hirtelen megnyerte a velencei biennálét, akkor ugyanennek a fordulatnak lehettünk tanúi. Fogarasi kulturális intézmények társadalomtörténeti állapotát elemző, emlékezetkritikai és urbanisztikai elemzéseket használó és követelő műve, mely videókból épül fel, egy időszakos kiállításon nyert elhelyezést és helyezést, amely egyébként nem más ott Velencében, mint az univerzalizmus formáinak öröksége és részben paródiája. A múzeumban nézendő videó nem félreértés, hanem a kiállítótér mögötti intézménnyel kötendő új szerződésre tett ajánlat egyik formája. Ha jól értjük, akkor a kortárs kultúra köztes terei, *contact zone*-jai épp arra alkalmasak, hogy a múzeumok végre megtanulják az egyenlő felek közti párbeszéd formáit, technikáit, s levonhassák a következtetéseket.

A 19. századi múzeumépítészetre arra hívta fel a látogató figyelmét, hogy az egyetemes – értsd: európai – hagyomány szent terébe lép be, ahol templomi csend és áhítat közepette a tárgyak majd magukért beszélnek. *Saxa loquuntur*. A kortárs múzeumépítészetre – s épp a Pompidou Központtól kezdve – mást ígér és remél. Vitát. A múzeumok nemcsak tárgyaikat őrzik, hanem a legitimitásukat is. Az előbbivel szemben az utóbbit folyamatosan újra kell írni. Azaz, azt hiszem, igaz van Tony Bennetnek, amikor a múzeumot egyre inkább a laboratóriumhoz látja hasonlitosnak, kritikai műhelynek, amelyben a hierarchikus múlt rekvizítumai között a közösen formált, demokratikus kultúra által kimunkált jövő készül.

Irodalom

CLIFFORD, James

1997 *Routes: Travel and Translation in the late Twentieth Century*. Cambridge-London, Harvard University Press.

DÉOTTE, Jean Louis

1993 *Le Musée, l'origine de l'esthétique*, Paris, L'Harmattan.

DONATO, Eugenio

1993 *The Museum's Furnace: Notes Toward a Contextual Reading of Bouvard and Pécuchet*. In *UÓ: The Script of Decadence: Essays on the Fictions of Flaubert and the Poetics of Romanticism*. New York – Oxford: Oxford University Press. 56–79.

GYÖRGY Péter

- 2008a *Így láttam. Musée de quai Branly. Múzeumcafé*, 1. sz. 47–52.
- 2008b *Múzeum és nosztalgia. Élet és Irodalom*, január 18. 9.

KLEINGELD, Pauline

2007 *Kant's Second Thought on Race*. *The Philosophical Quarterly*, vol. 57. no.229. 546–592.

KOSELLECK, Reinhard

2006 *Tapasztalatváltozás és módszerváltás*. *Korall* 23. sz. 7. évf. 3. sz. 21–60.

LAVIN, Sylvia

1992 *Quatremère de Quincy and the Invention of a Modern Language of Architecture*. Cambridge (MA), The MIT Press.

MACDONALD, Sharon – SILVERSTONE, Roger

1990 *Rewriting the Museum's Fictions: Taxonomies, Stories and Readers*. *Cultural Studies*, vol. 4. no. 2. 176–191.

PRATT, Mary Louise

1992 *Imperial Eyes: Travel Writing and Transculturation*. London, Routledge.

PRICE, Sally

2007 *Paris Primitive. Jacques Chirac's Museum on the Quai Branly*. Chicago, Chicago University Press.

SCHNAPP, Alain

1996 *The Discovery of the Past*. London, British Museum Press.

SLOAN, Kim, ed.

2004 *Enlightenment, Discovering the World in the Eighteenth Century*. London, The British Museum Press.

The Fate of the Universal Museum in Times of Symbolic Restitution

Today, at a time when modern humanity's trust in a bright future for all requires – to say the least – a measure of revision, the concept of the universal museum, too, proves untenable. The crisis of the universal museum is no longer merely a question of museum criticism; but has become – to at least the same degree – business as usual for contemporary museology.

The critical approach to modernity – identifiable in part with the post-modern spirit – may also be viewed as the inevitability of the radical critical self-reflection of post-colonialism. Each and every facet of the change can be linked to this self-critical pose; to a new contract; to the discovery of a new role, one that 21st-century museums must, by necessity, discover. Museums, as distinguished cogs in the mechanism of showcase culture, enjoyed a privileged position in which historicity and temporality applied to every object in their care, but absurdly, not to the museums themselves. Each and every permanent exhibition belonging to a universal museum offers the spectacle of final certainty. Strangely, for decades, institutions dealing in the preservation of memory paid scant attention to their own pasts. In many cases, reflective museum history and museum archaeology run into serious difficulties, with far fewer documents available on the permutations the universal museum has undergone than one would at first think.

Universal museums, and thus collections that presume or recreate the closed universalism of national existence, may avoid this crisis and step beyond the increasingly embarrassing and frequently irresolvable debates of repatriation if they can transform themselves into authentic places, valid in the local context, where the debate on collections and how they should be represented can be pursued not extra, but *intra muros*.

Museums safeguard not only their artefacts, but also their legitimacy. And unlike the latter, the former must be continually rewritten. Perhaps Tony Bennett had it right when he saw the museum as increasingly like a laboratory or critical workshop, where, among the props of the hierarchical past, a future formed by all and refined by democratic culture is perpetually in the making.

„Mert a te neved e házban vagyon”

Feliratok az Umling-műhely festett asztalosmunkáin

A festett templomi asztalosmunkákról ismereteink az utóbbi időben megsokasodtak, kutatásuk és – hozzátehető – védelmük örvendetesen fellendült. Hosszú évtizedeken keresztül kevés látható törődés övezte ezeket az emlékeket. Jelentőségükkel többnyire mindenki tisztában volt, csak éppen az ennek megfelelő anyagfeltárás, -feldolgozás és nem utolsósorban mindezek hasznosítása a gyakorlatban, a rohamosan pusztuló mennyezetek, karzatok, szószékek és szószékkoronák, padok stb. védelme, helyreállítása nagyon esetlegesnek bizonyult. E téren tapasztalható változás, több tervszerű kutatóprogram zajlott, és folyik napjainkban is. Közülük a legjelentősebb az 1997-ben indult *Erdélyi falképek és festett faberendezések felmérése* elnevezésű kutatási program.¹ Számos feldolgozás készül vagy fejeződött be. Ezek sorában az egyik a „Virágzódot... Anno”. Az *Umlingok Kalotaszegen* című, Kiss Margit által a Néprajzi Múzeumban rendezett kiállítás, mely az Erdélyben meghatározó szerepet betöltött műhely tevékenységét mutatja be.

A kiállításról katalógus készült, amelyben a műhely tevékenységét, az alkotókat, alkotásokat a szerző, a kiállítás rendezője részletesen feldolgozta.²

A festett templomi asztalosmunkákon, koronként változóan, több-kevesebb felirat található. Alapvető fontosságukat fölösleges hangsúlyozni, hiszen a művek stíluskritikai vagy technikai elemzése mellett ezeknek köszönhetjük a konkrét információkat létrejöttük körülményeiről, sőt gyakran szellemi hátterükről is. A megvalósításra vonatkozó szövegek szólnak a donátorokról, a mű létrejöttét anyagilag vagy erkölcsileg támogatókról, nemegyszer az engedélyezőkről. Az idő előrehaladtával egyre fontosabbnak érzik az alkotók, a festők, festőasztalosok nevük megörökítését is. Mindkét esetben – a kutatás nagy szerencséjére – a mű létrejöttének idejét is tartalmazhatják a feliratok. Végezetül, a feliratok közül általában az „ideológiai programot”, azaz a Bibliából vett idézeteket vagy a bibliai szövegrészletekre vonatkozó utalásokat méltatják a legkevesebb figyelemre.

Az Umling-műhely alig több mint ötven évig működött, 1742–1743-tól, amikor Kiskapuson az akkor még bizonyára fiatalember Umling Lőrinc a mennyezetet és a karzatot festette³, az utolsó biztosan nekik tulajdonítható művekig, az 1794-ben Magyarbikalon Umling János, a kisebbik Umling fiú által készített mennyezetbővítésig és karzatokig⁴. Működési területük jól körülhatárolható: Kalotaszeg és néhány környékbeli falu, így Babucz, Bodonkút, Dés, Somkerék, Magyarzombor stb. protestáns, közelebről református templomai. Ebben az időben és Erdélynek ezen vidékén az Umlingok divatban voltak, az „idősb Lőrinc” Tombor Ilona szavaival „... évtizedekre monopolizálta Kalotaszeg templomainak díszítését”⁵.

A készítés körülményei – a „donátorok”

Az Umlingokhoz köthető feliratok már az első fennmaradt, talán egyébként is első munkán, az 1742-es magyar-kiskapusi szószékkoronán és karzaton olvashatók. Az előbbin: „VINTZE JANOS URAM ISTEN HÁZA EKESÉGÉRE TSINALTATTA”. Vintze János uramról a karzatsfeliratból többet tudhatunk meg: „TEREMTŐ ISTENHEZ VALÓ BUZGÓSÁGÁBOL TSINALTATTA KISKAPUSI IDŐSB VINCZE JÁNOS URAM ISTENTŐL ÁLDATOTT ISTVÁN GYÖRGY FERENC JÁNOS: THAMAS FIAINAK ÉS AZ EGÉSZ IFJUSÁGNAK ISTEN DITSÓSÉGÉRE AZ 1742. ESZTENDŐBEN”, vagyis a nem egyszerű jobbágy donátor – ha jól értem – őt fiúnak volt az atyja.

1 Az eredményeket eddig három kötetben adták közre: LÁNGI-MIHÁLY é. n.; 2004; 2006.

2 A katalógus kéziratát Kiss Margit rendelkezésemre bocsátotta, amit itt is megköszönök. (A kötet időközben megjelent, lásd Kiss 2008.) A továbbiakban a feliratok külön hivatkozás nélkül vagy innen, vagy saját gyűjtéséből származnak, és csak amikor valami külön indokolja, hivatkozom rá Kiss 2008 formában. Jelen tanulmány előadás formájában a kiállítás zárónapján megrendezett kiállítászárón hangzott el.

3 Tombor 1947. 34.

4 Kiss 2008.

5 Tombor 1947. 17.

1744-ben a Kispetriben készített mennyezetten rögtön két olyan információ is előfordul, melyekkel a későbbiekben még gyakran találkozhatunk: „E MENYEZET EPIT/TETETT E KISPETRI EK=/KLESZIÁNAK KÖLTSÉGÉVEL/TSENGERI JÁNOS MEL/TATLAN PRED ... GYÖR.. IST CUR/ES KARI TAM EGYH IDEJEKB...” Saját erőből, azaz az eklézsia költségére építkeztek – csak kiragadott példákkal élve – 1745-ben Magyarvalkón,⁶ egy évre rá Magyarókerekén,⁷ Nádasdarócon 1750-ben, Bodonkúton 1751-ben, és sorolhatók tovább a hasonló tartalmú feliratok.

Van, ahol kiderül, hogy miből sikerült a gyülekezetnek a pénzt előteremteni. 1745-ben Magyarvalkón a szószékfeljárón megörökítették: „Ez Isten beszédének hirdetésére épít/tetett prédikáló Szék renováltatott Velum /meg újjíttatott az Ekklesia Béles hegyből jött költségével...” Úgy látszik, hogy ez volt az egyház állandó bevételi forrása, azaz Bélesen volt az egyháznak birtoka, mert az 1778-ban, az ugyancsak az Umlingok által készült mennyezet „... az Ekkla Béles Hovasa Köt/ségével mellynek administ/ratora Bálint János idős/Bálint István...” készült el. „EZEN ISTEN HÁZÁBAN LÉVŐ SZÉKEKET ÉPÍTETTE AN: M: GYERŐ MONOSTORI R: ECCLESIA TEMPLOMAIHOZ LÉVŐ NYÍLO FÖLDEKNEK JÖVEDELMEKBŐL, IMRE ISTVÁN KURÁTORSÁGÁBAN ÉS DEBRECZENI JÁNOS EGYHÁZFISÁGÁBAN 1758”, itt tehát az egyház „nyilas” földjei teremtették meg a padok elkészítésének lehetőségét.

A feliratoknak ez a része alkalmas arra, hogy a – nyilván szerénykedésből – magát „méltatlannak” vagy „A JESUS CXTUS LEGKISSEBBIK SZOLGÁJA”-nak nevező lelkész⁸ mellett felsorolják esetenként az egész egyházi előljáróságot. Egyébként a papra vonatkozó ilyen finomkodó fordulat ez utóbbi felirattal el is tűnik, ettől kezdve prédikátornak,⁹ sőt 1765-től inkább tisztelendő prédikátornak,¹⁰ esetleg papnak nevezik a lelkészt.¹¹

Az egyházi előljárók felsorolására csak egy példa 1778-ból, Magyarvalkóról, ahol még az időközbeni, hivatalviselésben történt változásokat is megörökítették:

„ANO 1778 / Ezen menyezet / újjíttatott meg mos / tan az Ek ...ek meg / egyezéséből F: György ... / si János Papi hivatalok / folyttatásának 15 dik / Esztendejében idősbb / Vintze György Cura / torságában lévén egyházfi”. „idősbb Bé..i Márton, / és Birai hivatalt folyta / ván ifjabb Bálint András / Eskütt Társaival idős / Vintze Istvánnal Kele- / men Jánossal If Bálint Ist / vanal és if. Lórintz Mihály: / az Ekkla Béles Hovasa Köt / ségével mellynek administ / ratora Bálint János idős / Bálint István Ko. Aszt. Idősbb / és ifjab Umling Lórintzek Által”.¹²

Az adományozók skálája széles, Bodonkúton 1751-ben például: „MÉLGos. B. KORNIS ... SÜSANNNA ASZONY Ó Nga E KEGYES =/SIGET BIZONYITYA AZ ISTEN HÁZÁNAK MEGÉPÜLÉSE”. De ugyanitt és szintén a karzaton olvasható: „NEMES ÉS NEMZETES ZOLTÁN GÁBOR / URMNK 10 VONAS FORINT VALO ADAKOZASA JO ELÖME/NETELT ADA...”.

A magyarbikali templomnak folyamatosan főúri donátorai voltak, már az 1697. évi átépítés is báró Korda Zsuzsannának köszönhető, a keleti karzaton lévő felirat szerint „... Ano 1790-ben Ezen [T]emplomnak Fele részit Mgos Sz: M: Biro Sigmond Úr Tsináltatta”, a szószékkoronát pedig „Az Úr Istenhez Valló Buzgo Indulatjából festette Méltóságos L. Vitéz Klára az Maga Költsel...”. A másik véglettel 1753-ban Kalotadamoson találkozhatunk, ahol a felirat szerint a szószékre felvezető „E Gradits táblájai tinalodtak Miklós János és Györgyi Horvát György szolgálények ANNO 1753”. És a kettő között, elsősorban a kisebb berendezési tárgyak, gyakran készültek a különböző státusú és eltérő anyagi tehetségű hívek adományából. Györgyfalván 1774-ben „Ezt a Koronát Tsináltatta Tót Kata. Özvegy Josa Mihályné, Istenhez és az ő ditsőségéhez

való kegyes buzgoságából...”, 1778-ban Nyárszón „Isten házához való buzgoságából tinaltatta ezen velumot Miklos István a maga költségével”, Páncélcsehn „TSINÁLTATTA FILEP EVA EZEN KORONÁT FILEP SÁMUEL EMLÉKEZETÉSE 1791 DIK ESZTENDŐBEN...”, hogy csak néhány későbbi emléket említsünk. Van, amikor csak „Eszt az Ajtott Renováltatta Isten ditsösegere Öreg Kudor Marton 179.”, és az éneklőszéket „Isten Ditsőségére Renováltatta eszt a pulpitust Kudor István: ANNO 1790.”, mint ahogyan ezt Farnason olvashatjuk.

Érdekesség, amit Somkeréken szintén egy éneklőszéken örökítettek meg: „Propriis Sumptibo Feri Curavit Steph Szigethi Scholae Rector Año 1761”, vagyis az iskola rektora – minden valószínűség szerint a berendezési tárgy használója, a donátor. De az egykori báboci,

6 „1745 / Készítettett / E Korona a Magyar / Valkai Reformata / Ekklesia köl / tsegevel”.

7 „ÉPITTETETT / ISTEN DITSŐ/SÉGÉRE TSENGE/RI JÁNOS MÉLTATLAN / PREDIKÁTOR PE MART / CURATOR MÁTÉ JAN: EGY/HÁZF: ES PÁL ISTV: BIRÓ/IDEJEKBE AZ EKKLESIA/ÁNAK KÖLTSÉGÉVEL/1746 Dieb / octob”.

8 Nádasdaróc, 1750.

9 Például Bodonkút, 1751, Magyarlóna, 1752, Körösfő, 1764, Nyárszó, 1778.

10 Magyarvista, 1765, Kalotadamos, 1777.

11 Kalotadamos, 1753.

12 Az előző építkezésnél még idős Bálint István volt a bíró.

ma Kidén lévő szószékkorona felirata is hasonló lehetőséget vet fel: „ANNO 1751 DIE 18 / XBRIS TSINÁLTATTA / TISZ: Z: FARNOSI JÁNOS / URAM HITES TÁRSA / TÁLLYAI MA.. /MÁRIA ASZSZONY”.

Volt, ahol a feliratból valami ellentét is kiérezhető, mint a magyarbikali templomnál: „E’ kar ‘s Új Menyezet Közönséges Székkel’ Készítete’ a Magyar Bikali Ref: Ecla Az Maga Költségével: Lórintz János által: 9. Nov ~ bri Ano 1790ben Ezen [T]Emplomnak Fele részit Mgos Sz: M: Biro Sigmond Úr Tsináltatta”.

Erdélyben egy nagyon jellemző hiány tapasztalható a tényleges, még inkább az eszmei donátorok felsorolásakor. A Partiumban, Érkőrösön 1757-ben szükségét érezték, hogy a következőket írják fel a mennyezetre: „Felséges Mária Theresia Magyarország királynéja birodalmának nyugalma alatt épült ezen templom, ő felségéhez való hívségünkől énekeljük Zsolt. LXI. 78. A király életének esztendejét szaporítsd meg. Lakozzék mindörökké az Isten előtt, készíts kegyelmességet és igazságot, melyek megőrizték őtet.”¹³ De még a más vallásokkal toleránsabb fiának is kijut a hasonló panegirisz, a hevesi Átányon a szószék hátlapján: „Ezen Isten Háza meg nagyobbított és ujjitatott az 1783-dik Esztendőben Midőn amaz Isten Jobb kezének Férjfia, az emb(er)ji Nemzetségnek gyönyörűsége a’ II-dik Felséges József Császár Magyar Országnak Koronáját és terhét viselte...”¹⁴. Ilyen felirat az Umlingok által festett munkának, de egész Erdélyben sem fordul elő, bizonyítván a magyarországinál szabadabb vallásgyakorlást.¹⁵

Az Umling-korszakban Kalotaszegen és környékén a festett templomi berendezések nagyobb-részt maguknak az egyházközségeknek a „buzgóságából” jöttek létre, de – főleg a kisebb berendezési tárgyak esetében – nem ritka a magándonáció. A támogatók meglehetősen széles körből kerülnek ki, a néhány főnemes mellett a közemberek, de akár szolgálégyenyek is kifejezték így köztudósukat egyházukhoz.

A készítés körülményei – a készítő és a készítés ideje

Az utóbbi esetben nem az Umling-művek kronológiáját vizsgáljuk, ezt Mihály Ferenc már elvégezte, hanem, ha szól erről a felirat, akkor azt, hogy az évnek mely időszakában készült a berendezés, vagy legalábbis, hogy mikor fejezték be. Meglepően sokszor örökítették meg a munka végzését vagy befejezését, de a kezdetre is van példa. Az adatoknak ez a mennyisége már bizonyos következtetésekre is lehetőséget nyújt.

Az év kezdete nyilvánvalóan nem kedvez a festett asztalosmunkák készítésének, felállításuknak a hideg templomokban. Mindössze Désen készült ekkor a karzat: „ANNO 1765^{dk} ESZTendőben diéb Januáriy et Februáriy”. Lehet, hogy valami határidőcsúszásról lehet ez esetben szó. Márciusi időpont is csak egy esetben fordul elő, ez a szószékkorona Bádokon.¹⁶ Az április is inkább csak a munka megkezdésének ideje, Körösfőn 1764-ben ekkor kezdték a karzatot készíteni, a munka szeptember elsején fejeződött be.¹⁷ Május is csak egyszer fordul elő, a nádasdaróci mennyezet készült ekkor,¹⁸ két évvel később júniusban ugyancsak mennyezettel végeztek Gyerővásárhelyen.¹⁹ Még egyszer fordul elő június: „Anno 1791 : Die. XI: ma Junii” – olvasható a magyarkapusi papi széken. Még a július se bővelkedik, igaz, ekkor 1751-ben mennyezetet fejeztek be Bodonkúton.²⁰

Augusztus a korábban elkezdett munkák befejezésének ideje, Magyarkapuson a hónap első napjára²¹, öt évre rá Nyárszón is ebben a hónapban²² készült el a papi szék, „diebus augusti” olvasható Kispetriben a karzaton,²³ Magyarlónán a mennyezeten²⁴ és a karzaton²⁵ is. Magyarvistán hasonlóan ez a termékeny hónap szerepel a mennyezeten: „MDCCLXV DIK / ESZTENDÖBEN KISASSZONY / HOV UTOLSO NOPJAIBAN”. Farnason három hónapig dolgoztak a templom mennyezetén: „1750 DIE BUS JULII. AUGUSTY & SEPTEMBR”. Mert szeptember a másik „erős” hónap, mint láthattuk, az áprilisban megkezdett körösfői karzatot ekkor fejezték be, Nagypetriben hasonlóan.²⁶ Három nappal később

13 PETRI 1902. III/395.

14 TOMBOR 1968. 111.

15 Az erdélyi fejedelmek szórványosan előfordulnak, így például Apafi Mihály 1670-ben Felsőboldogfalván, 1675-ben Ördöngösfüzesen, 1687-ben Tordátfalván, de mindig mint korjelzők, például „...REGNANTE ILLUST. AC. CELSIS. PRINCIPE MICHAELE APAFI...” (Tordátfalva).

16 „1761^{dk} esztendőben böjtmás havának 27^{dk} napján”.

17 „EZ EGÉSZ MUNKA KEZD... PRIM APR. VÉGZÖDÖTT PRIM SEPTEMBRIS”.

18 „17.0 dieb, máii.”

19 „ANNO 1752 DIEBUS JUNYI”.

20 „ANNO 1751 DIEBUS JULIJ”.

21 „ANNO 1773 die I (n)a Augusti”.

22 „Anno Domini. 1778. die 19 Augusti”.

23 „1744 DIEBUS AU...”.

24 „1752. DIEBUS AUGUSTI”.

25 „ANNO 1752 DIEBUS AUG”.

26 „ANNO 1770 Die 14 nta Septembris”.

1. kép. Magyarokiskapus, mennyezet – 1743.
Mihály Ferenc felvétele

2. kép. Magyarokiskapus, mennyezet – 1743.
Mihály Ferenc felvétele

bi napot és tizeneggyel évvel korábbi dátumot festettek a kalotadamosi padokra,²⁷ és érdekes, hogy ugyanitt „1774 Dik Esztendőben Szent Mihály Havában” készült el a mennyezet. Erre a hónapra még egy szószékfeljáró is jut.²⁸

Októberben csak két mű készült el, igaz, mindkettő mennyezet. Az egyik Magyarókeréken,²⁹ a másik Magyarzomboron.³⁰ Az utóbbi helyen a karzat elkészülte novemberre maradt.³¹ Úgy látszik, ez az idő már inkább a kisebb munkáknak kedvez, a karzatot fejezték be 1753-ban Kalotadamoson,³² 1765-ben Nyíresen³³ és Magyarbikalon.³⁴ Gyerővásárhelyen a hangvető készült el „novemberben ... ANO 1770”. Decemberre csak két szószékkorona maradt, a Kidén lévő bábóci³⁵ és Györgyfalván.³⁶

Az éves „menetrend” az Umling-műhelyben és általában a festőasztalosok körében a feliratok alapján jól kirajzolódik: az évkezdést valamikor márciusban, még inkább áprilisban volt. Augusztus és szeptember a nagy művek, a mennyezetek befejezésének ideje, bár ezekből két esetben még októberre is jutott. Kisasszony és Szent Mihály hava a kisebb berendezések készítésének ideje, mint ahogyan a november is. Decemberre már csak a máshol előkészíthető, helyben csak felszerelendő szószékkoronák maradtak.

A festett asztalosmunkákon fellelhető mesternevek rendkívül fontos fogódzók, hiszen sokszor ezeken kívül alig van más információ a festőasztalosokról. Ez esetben, amikor egyetlen műhelyről, az apáról és két fiáról van szó, látszólag kevesebb következtetésre nyújtanak lehetőséget ezek az információk.

Az Umling név először a magyarokiskapusi mennyezetben fordul elő 1742-ben: „LAURENTIUS UMLUNG SZASKIZDINUS” alakban. Ez az az év, amikor az ezek szerint Szászkezdőről származó – Kelemen Lajos feltételezése szerint Segesváron tanult – mestert Kolozsváron beiktatták a város polgárai közé³⁷. 1745-ben érdekes kettősség tapasztalható: Kispetriben a mennyezetet „KOL LAKO SZA•SZ LŐR ÁTAL” felirattal jelzi, ugyanakkor a karzaton Asztalos Lőrinc szerepel. A névhasználat a későbbiekben is változó, előfordul az „ASZTALOS LŐRINTZ”,³⁸ az „ASZTALOS SZÁSZ LŐRINTZ”,³⁹ „KOLOS VÁRI ASZTALOS LŐRINTZ” különböző formák-

27 „September 17dik Napján 1753dik Esztendőben”.

28 Magyarokiskapus: „Anno 1745 diebus Sep”.

29 „1746 Dieb octo”.

30 „AO. 1759 DIEBUS 8BRIS”.

31 „Anno 1759 Dieb, Novembris”.

32 „1753. Esztendőben Die 7 novembris”.

33 „Anno 1765 ikben Diebus 9bris”.

34 „9. Nov ~ bri Ano 1790ben”.

35 „ANNO 1751 DIE 18 XBRIS”.

36 „Ano 1774 Die 21 Decembris”.

37 TOMBOR 1947. 17.

38 1750: Farnas – mennyezet, nyugati karzat, 1753: Kalotadamos – karzat.

39 1751: Bodonkút – mennyezet.

3. kép. Farnas, ajtó – 179?. Balassa M. Iván felvétele

4. kép. Nagypetri, karzat – 1770. Mihály Ferenc felvétele

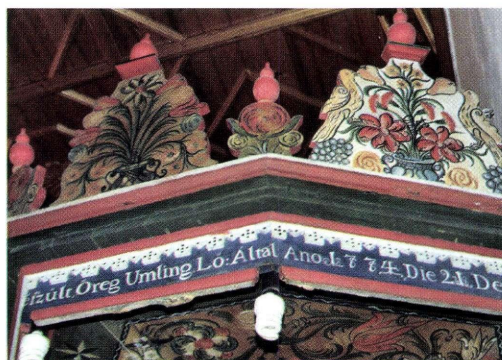

5. kép. Farnas, mennyezet – 1750. Balassa M. Iván felvétele

6. kép. Györgyfalva, szószékkorona – 1774.
Mihály Ferenc felvétele

7. kép. Györgyfalva, szószékkorona – 1774.
Mihály Ferenc felvétele

ban,⁴⁰ sőt latinul: „HOC OPUS LAUDEARIS ET CHORI FECIT LAURENTIUS UMLUNG ARTIFEX CLAUDIACUS.”⁴¹ 1760-ban újra Umlingként nevezi meg magát,⁴² 1764-ben a körösfői mennyezetten neve „Asztalos U: Lőrincz”-ként szerepel. 1765-ben Magyarvistán olvasható először, hogy „IDOSB ASZTA/LOS UMLING LÖRINTZ MUNKAJA”.⁴³ Ez nyilvánvalóan jelzi, hogy van már egy ifjabb Lőrinc is. Mégis 1778-ig kell várni arra, hogy – történetesen a magyaralkói mennyezetet – közösen jegyezzék: „Ko. Aszt. Idősb és ifjab Umling Lőrintzek Által”. Közben találkozhatunk az „Öreg Umling Lőrintz” feliratokkal.⁴⁴ 1770-ben a gyermekvászárhelyi szószékkorona peremén Umling Lőrinc szerepel, a hangvető egyik elemén viszont „Ez Az korona Virágozódott Umling János által” olvasható. János igyekszik megkülönböztetni magát, például Bádokon “Eszt az kart tsinálta. Öreg Umling Lorintz uramnak Ifjabbik Fija. Asztalos János Uram: 1773-diki Esztendőben”. 1774-ben Kalotadamoson a mennyezet: „Készült Kolosvári ASZ” / TALOS, Öreg Umling Lőrintz / Által. És virágozodot ugyan / Öreg Umling Lőrintz uram / Nak ifjabbik Fija Ast. Um. János / Által.”

1778-ban, mikor a két Lőrinc együtt szerepel, az egyikőjük „asz. Umling Lőrintz”-ként jegyzi Nyárszón a szószékkoronát, és 1791-ben Páncélcsehben ugyanilyen berendezési tárgyat készített „ASZTALOS LÖRINTZ”. Ő már biztosan nem a Szászkezdén született mester.

1780-ban a bánffyahunyadi mennyezetten fordul elő először „KOLOZSVÁRI ASZTALOS LÖRINTZ JÁNOS” mestermegnevezés, és ettől kezdve mindig így szerepel.⁴⁵

Bibliai idézetek

40 1752: Gyermővásárhely, mennyezet, 1765: Magyardecse – szószék (?), 1765: Nyíres – karzat.

41 1752: Magyarlóna, még egy esetben szerepel neve latinul, 1770: Nagypetri karzat: „In Honorem Domini Per Laurentium Umling”, de nem kizárt, hogy ez már az ifjabb Lőrinc.

42 Somkerék – karzat.

43 Hasonlóan 1777: Sztána szószékkorona.

44 1774: Györgyfalva szószékkorona, 1774: Magyarköblös szószékkorona.

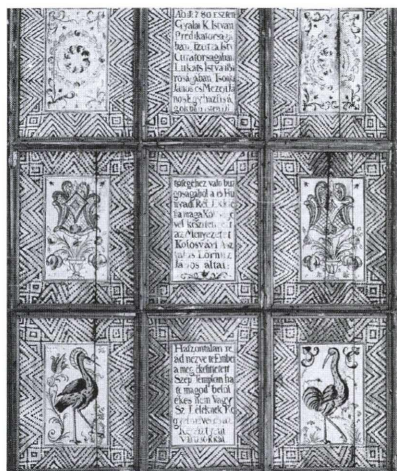
45 1783: Inaktelke – szószékkorona, 1790: Magyarbikal karzat.

46 BALASSA 1995.

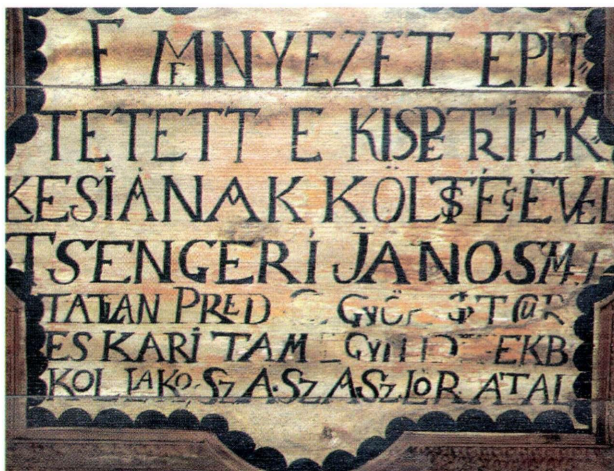
Általában e téren vannak a legnagyobb nehézségek; az Umling- emlékanyag tekintetében is így van. Nagyon gyakori, hogy a feliratokat jól-rosszul rögzítők megelégedtek a közvetlen információkat, a készítőket, a készítés idejét, a donátorokat feltüntető részletek leírásával, és ezt követően megjegyezték, hogy a folytatás bibliai idézet. Ma már, az elkészült kiállítási katalógusnak is köszönhetően, e téren több adat áll rendelkezésünkre.

Egy 1995-ben megjelent tanulmányomban⁴⁶ a keletmagyarországi templomok festett mennyezetén és berendezésén előforduló bibliai idézeteket elemeztem. Akkor hasznosnak bizonyult, hogy a berendezés különböző helyein előforduló szövegeket külön-külön vegyem szemügyre, ezért most is így járok el.

8. kép. Bánffyhunyard, mennyezet – 1780.
Balassa M. Iván felvétele

9. kép. Kispetri, mennyezet – 1744.
Kiss Margit felvétele

Mennyezet

Az első, ebből a szempontból értékelhető Umling-munka a kispetri mennyezet 1745-ből. Itt rögtön egy olyan felirattal találkozhatunk, amely párját ritkítja – egy oroszlánok által közrefogott ovális mezőben héber betűkkel héber szöveg van! A szöveg Károlyi Gáspár fordításában⁴⁷: „Halld Izrael: az Úr, a mi Istenünk, egy Úr!”⁴⁸ Mózes V. könyve (Deuteronomium) ezen kívül rendkívül ritkán fordul elő, így például énlaki mennyezeten, ahol a híres 1668-as felirat székely rovásírással és magyarul ugyanez az őszövétségi hely. Tordátfalva egykori mennyezetén egy másik rész szerepelt ugyaninnen, az 5Móz 6:14.⁴⁹ Mindkét templom unitárius.

A Mózes könyveiből származó ritka idézetek másika a Genézis 28. részének 17. verse, ez Gyerővásárhelyen (1752) olvasható: „MELLY / RETTENETES EZ HELY / EZ HELY NEM EGYÉB / HANEM ISTENNEK HÁZ/A ÉS EZ A MENNY/NEK KAPUJA”.⁵⁰

„Psal: LXXXIV: V. 3. Oh SEREGEKNEK URA BOL/DOGOK A KIK LAKOZNAK A TE / HÁZAD-BAN ÉS SZÜNTELEN / TÉGEDET DITSÉRNEK” – olvasható Nádasdarócon az 1750-ben készült mennyezeten, ez a 84. zsoltárból származik⁵¹. Ugyanennek a zsoltárnak egy későbbi részéből más mennyezeten is található idézet, és hasonlóan az épület, azaz a templom „funkciójára” történik utalás, mint Magyarlónán (1752): „SOLT. LXXX. IV: Vs 2. 3 / MELLY IGEN SZERELMETE/SEK A’ TE HAJLÉKAID OH / SEREGEKNEK URA AZ ÚR/NAK PITVARIBAN VALO / MEN-TELNEK KIVANSAGA MIATT / EL FOGYATKOZIK AZ EN LEL/KEM AZ ÉN SZIVEM ÉS / TESTEM KIVÁNKOZ-NAK /AZ ÉLŐ ERŐSS ISTENHEZ”.⁵² Figyelemre méltó a *pitvariban* kifejezés használata, ugyanis a Károlyi-féle fordítás, az eredeti is, a *tornácot* használja! Itt Magyarlónán egy másik kazettában is erről a bibliai helyről idéznek: „SOLT: 124 / V.8. A’ MI SEGISÉGÜNK / VOLT AZ URNAK NEVÉ/BEN KI TEREMTETTE A’ MENNYET ÉS FÖLDET”.⁵³

Az 1751-ben készült bodonkúti mennyezeten a talán egyik legismertebb zsoltár szerepel: „PSAL. XLII. V. 3. MIKÉPEN / KIVÁNKOZIK A SZARVAS A / FOLYÓVI-ZEKRE, AKKÉPPEN / KIVÁNKOZIK AZ ÉN LELKEM / TE HOZZÁD ÉN ISTENEM, / MIT MONDVÁN: VAJON MI- / KOR MEHETEK EL, HOGY / BE MUTASSAM MA-GAMAT / AZ ISTEN ELŐTT.”

47 A továbbiakban, ha szükséges, magyarázatként a Károlyi Gáspár-féle fordítást használom.

48 5 Mózes 6:4

49 „Deut 6:14 NE MENNYETEK IDEGEN ISTENEK TISZTELETÉRE ADDIG AO DNI 1668 12. 8-BRIS”.

50 1 Mózes 28:17. „Mily rettenetes ez a hely; nem egyéb ez, hanem Istennek háza, és az égnek kapuja”.

51 Zsolt 84:4-5. „A veréb is talál házat, és a fecske is fészket magának, a hová fiait helyezhesse, – a te oltáraidnál, oh Seregeknek Ura, én Királyom és én Istenem! Boldogok, a kik lakoznak a te házádban, dicsérhetnek téged szüntelen!”

52 Zsolt 84:2-3. „Mily szerelmetesek a te hajlékaid, Seregeknek Ura! Kivánczik, sőt emésztődik lelkem az Úrnak tornácai után; szívem és testem ujjongnak az élő Isten felé”.

53 Zsolt 124:8. „A mi segítségünk az Úr nevében van, a ki teremtette az eget és földet”.

10. kép. Kispetri, mennyezet – 1744.
Kiss Margit felvétele

Amint látható, a feliratban összevonták a második és harmadik részt.⁵⁴

Az elpusztult mennyezetről beszámoló SZÁDECZKY Lajos⁵⁵ – megörökítve a mennyezet feliratait – azt írja, hogy az előbbi zsolnárt idéző kazettán összesen három vers van a Biblia ezen részéből, viszont a folytatás ez: „PSAL. XX. V. 10. MENNYEI / KIRÁLYUNK HALGASSON / MEG MINKET AZ NAPON, / MELLYBEN ŐTET SEGITSÉ-/GÜL HÍVJUK”. A 20. zsolnárt 10. verse: „Uram, segítsd meg a királyt! Hallgasson meg minket, mikor kiáltunk hozzá.” Ez meglehetősen szabad interpretálásnak tűnik, és a harmadik vers? Lehet, hogy a „Mint a szép híves patakra...” rész összevonására gondolt?

A Krónika II. könyv 20. versének 9. részét is idézi a nádasdaráci mennyezet felirata (1750): „OH URAM MI ATYÁINKNAK / ISTENE HA MIKOR JÖVÉND MI RÉÁNK VE/SZEDELEM ISTEN ITÉLETINEK FEGYVERE / AVAGY DÖGHALÁL AVAGY ÉSÉG E HÁZ/BAN ELŐDBENÁLUNK: MERT A TE NE:/VED E HÁZBAN VAGYON: AZÉRT MIKOR / KIÁLTUNK TE HOZZÁN A MI NYOMORU/SÁGINBAN HALGAS MEG ÉS SZABADITS /MEG MINKET.” Az idézetet minden bizonnyal az a Gorgencs András lelkész választotta ki, aki, mint láthattuk, „A JESUS CXTUS LEGKISSEBBIK SZOLGÁJA”-nak nevezte magát.

„Pred V. vs 1. Őrizd meg lábaidat, mikor / tselekesznek Isten Ditső/ségére” – áll a győrővásárhelyi (1752) mennyezeten. A Károlyi-féle fordításban e helyen ez áll: „Őrizd meg lábaidat, mikor az Istennek házához mégy” (Pred 5:1).

A magyardécsei, 1765-ben készült mennyezet bibliai idézeteit csak Kádár József megyei monográfiájának feljegyzéséből ismerjük⁵⁶. Ott két textus szerepelt, Ésaías próféta könyvéből az egyik: „Ezs. 49. 13.”, vagyis „Ujjongjatok egék, és föld örvendezz, ujjongva énekeljetek hegyek; mert megvígasztalá népét az Úr, és könyörül szegényein!”, a másik pedig a Példabeszédekből, „Péld. 9.12.”, a Károlyi-féle Bibliában „Ha bölcs vagy, bölcs vagy te magadnak; ha pedig csúfoló vagy, magad vallod kárát”. Mindkettő meglehetősen szokatlan.

54 Zsolt 42:2. „Mint a szarvas kívánczik a folyóvizekre, úgy kívánczik az én lelkem hozzád, oh Isten!” Zsolt 42:3. „Szomjuhozik lelkem Istenhez, az élő Istenhez; mikor mehetek el és jelenhetek meg Isten előtt?”

55 SZÁDECZKY 1909. 11.

56 KÁDÁR 1901. II/557.

11. kép. Nyárszó, szószékkorona – 1778.
Mihály Ferenc felvétele

12. kép. Farnas, szószékkorona – 1750.
Balassa M. Iván felvétele

13. kép. Magyarbikal, karzat – 1790.
Mihály Ferenc felvétele

14. kép. Somkerék, éneklőszék – 1761.
Mihály Ferenc felvétele

15. kép. Somkerék, úrasztala.
Balassa M. Iván felvétele

Szószerék

A szószeréknél többnyire a hangvetőkön lelhető fel e körbe tartozó felirat, annál is inkább, mivel nagyon gyakori, hogy maga a szószerékkosár épített, és csak a korona festett asztalosmunka.

Az Umling-műhelynek tíz olyan szószerékkoronáját ismerjük, melyeken egybek mellett bibliai idézet is olvasható. Ezek közül három esetben, még hozzá a korai korszakban (Magyarkapus – 1742, Kispetri – 1745 és Bádok/Kide – 1751) Pál apostol Timótheushoz írt második levelének 4.2. része szerepel: „Hirdesd az ígét, állj elő vele alkalmas, alkalmatlan időben, ints, feddj, buzdíts teljes békétűréssel és tanítással.”

Az 1750-ben készült farnasi szószerékkosáron és -koronán szokatlanok a textusok. A szószeréknél: „TEREM. C. VI. V. 27. ÖR ALLO TORONYBAN HELYZHETETLEK ÉN TEGED AZ ÉN NÉPEM KÖZTT”. A felirat első részének megfelelő helyet nem sikerült azonosítanom. Mózes I. könyvében az idézett szöveg, de még hozzá hasonló sem szerepel. A folytatás is problematikus, szó szerint nem tudtam megtalálni a megfelelő bibliai helyet, tartalmilag azonban a Gyeróvásárhelyen 1770-ben, majd rá négy évre Magyarköblösön „Ezek. 33. 7. 8. Te a/zért embernek fia ör/álóul adtalok én téged / az Izrael házának hog/y mikor hallod az én sz/ambol az én beszéde-met meg / intsed őket ...” textussal rokonítható. Ezek egyébként a szószerékkoronán szerepelnek, Gyeróvásárhelyen a két Umling fiú együtt dolgozott, az utóbbi helyen, bár a felirat az idősebbet jelöli meg, de stíluskritikai alapon megállapíthatóan az ifjú Lőrinc tett eleget a megrendelésnek.

A farnasi korona felirata: „Sol, 34. V. 12. jöjtek ide fiaim es halgassatok engemet az Urnak félelmére megtanítalak titeket”.⁵⁷

A somkeréki koronán (1760) van a másik népszerű idézet „Esa 58 P.L.V. Kiálts tellyes Torokból meg ne szünnyél, mint a Trombita emeld fel a te szodat és mond meg az én népemnek az ő bűnöket és a Jákob Házának az ő hamis...”⁵⁸. A textus 1778-ban Nyárszón szerepel még, 1783-ban Inaktelkén, az előbbi helyen az ifjabb Lőrinc, az utóbbin „Kolozsvári Asztalos Lőrinc János” a készítő.

57 Zsolt34:12. „Jöjjetek fiaim, hallgassatok rám, megtanítalak titeket az Úr félelmére!”

58 Esa 58:1. „Kiálts teljes torokkal, ne kiméld; mint trombita emeld fel hangodat, és hirdesd népemnek bűneiket, és Jákob házának vétkeit.”

A karzatok gyakran a készítésre vonatkozó feliratokkal vannak tele, de többnyire jut hely sok és sokszor nem is rövid idézeteknek a Bibliából. Az Umling-oeuvre-ben is többször szerepel A prédikátor könyve 12. részének idézése. Az 1. verset – „Örvendezz a te ifjúságodban, és vídámítson meg téged a te szíved a te ifjúságodnak idejében, és járj a te szívednek útjaiban, és szemeidnek látásiban; de megtudd, hogy mindezekért az Isten tégedet ítéltre von!” – Magyarlónán 1752-ben, Magyarzsomboron 1759-ben, Nagypetrin 1770-ben és Magyarkapuson 1791-ben idézik. A Biblia ugyanezen helyének 3. versét – „És emlékezzél meg a te Teremtődről a te ifjúságodnak idejében, míg a veszedelemnek napjai el nem jönek, és míg el nem jönek az esztendőik, melyekről azt mondd: nem szeretem ezeket!” – Farnason 1750-ben, Magyarvalkón 1778-ban festették fel a karzatra.

Pál apostolnak az Efézusbeliekhez írt levele⁵⁹ szerepel a kispetri karzaton (1755): „E szent lélekkel szólván ti magatok között... Éneklések és Isteni dicséretetek által és lelki énekek által énekelvén és dicséretet mondván az Úrnak szívetekből”.⁶⁰

A farnasi karzaton az előbb felirat említett folytatásában olvasható: „I. Jan C2V 14' 15' 17' irtam néktek ifjak ne szeressétek e világot. Elmulik e világ akki penig az Isten akaratját cselekszi öröké megmarad”, vagyis „János apostolnak közönséges első levele” 2. könyvének három versét kivonatolja, melyek így hangzanak: „14. Írtam néktek atyák, mert megismertétek azt, a ki kezdettől fogva van. Írtam néktek ifjak, mert erősek vagytok, és az Isten igéje megmarad bennetek, és meggyőztétek a gonoszt. 15. Ne szeressétek a világot, se azokat, a mik a világban vannak. Ha valaki a világot szereti, nincs meg abban az Atya szeretete. ... 17. És a világ elmulik, és annak kívánsága is; de a ki az Isten akaratát cselekszi, megmarad örökké.”

Az 1759-ben készült magyarzsombori karzaton különösen sok felirat, bibliai idézet van. A nyugatín A prédikátor könyvéből származó mellett több Zsoltárokból származó található, így a 15:1 és 15:2. „Uram Kicsoda lako/zik a te Sátorodban ... oda nyug/szik meg a te szent hegyeden./ Vs 2. Aki / tökéletességben jár máságot cselekedik / és igazságot Szol az ő szívében”⁶¹, a 27:4: „Egy dolgot kér/tem az Úrtól most is azon kérem / hogy lakhassa az Urnak házában / életemnek minden idejében, hogy lat/hassam az Urnak szépségét és láto/gathassam az ő templomát”⁶², a 133:1: „Ime melly jó és gyönyörűség/dolog az Atyafiaknak egyeségbe / valo lakások”,⁶³ és végül a 41:14: „Aldot az Izraelnek/ Ura istene eleitől fogva mind örökké/ Amen, Amen”⁶⁴

De a zsoltárok idézése még a keleti karzaton is folytatódik, itt előbb a 92:2,⁶⁵ majd a 96:1: „Énekeljete az Urnak új éneket: Énekeljen az Urnak mind az egész Föld. Énekeljete az Urnak és áldgyátok az ő nevéit hirdessétek minden / napon az ő szabadítását”⁶⁶ és 4.⁶⁷

A Zsoltárok máshol is előfordulnak, Nyíresen (1765) a 148:12–13-at,⁶⁸ Magyarbikalon (1794) a karzat egyik részén a 98., egy másikon a 150. „összefoglalás” olvashatták a hívek.⁶⁹

Nádasdarócon, 1750-ben a mennyezetre írták fel A prédikátor könyvének 5:1 részét. Érdekes módon tizenegy évvel később Somkeréken a nyugati karzaton szerepel ugyanez,⁷⁰ és ennek folytatásában a mester, Umling Lőrinc neve.

59 Eféz 5:12.

60 Eféz 5:19. „Beszélgetvén egymás között zsoltárokbán és dicséretekben és lelki énekekben, énekelvén és dicséretet mondván szívetekben az Úrnak.”

61 „1. Dávid zsoltára. Uram kicsoda tartózkodhatik sátorodban, kicsoda lakozhatik szent hegyeden? 2. A ki tökéletességben jár, igazságot cselekszik, és igazat szól az ő szívében.”

62 „4. Egyet kérek az Úrtól, azért esedezem: hogy lakhassam az Úr házában életemnek minden idejében; hogy nézhessem az Urnak szépségét és gyönyörködhessen az ő templomában.”

63 „Imé, mily jó és mily gyönyörűség, a mikor együtt lakoznak az atyafiak!”

64 „Áldott az Úr, Izraelnek Istene öröktől fogva mindörökké. Ámen, ámen!”

65 „Solt XCII. Vs 2 Jo dolog az Urat tisztelni és a Te nevednek éneket mondani, oh, Felséges Isten Jó dolog dicsérni az Urat, és éneket mondani a te nevednek, oh Felséges!”

66 „1. Énekeljete az Urnak új éneket; énekelj az Urnak te egész föld! 2. Énekeljete az Urnak, áldjátok az ő nevéit; hirdessétek napról-napra az ő szabadítását.”

67 „4. mert nagy az úr és igen dicséretes.” 1. Énekeljete az Urnak új éneket; énekelj az Urnak te egész föld! 2. Énekeljete az Urnak, áldjátok az ő nevéit; hirdessétek napról-napra az ő szabadítását.”

68 „Ditsirjétek az Urnak Nevét Ifjak / Psalm 148. Jo dolog az Urnak Nevét tisztelni a te / Nevednek éneket mondd 12. Ifjak és szűzek, vének gyermekekkel:13. Dicsérjék az Urnak nevéit, mert az ő neve dicső egyedül; az ő dicsősége égre-földre kihát!”

69 „...Urnak új Éneket Az Ő Ditséreti: zengjen az Ő Gyülekezetében XCVIII Solt. Vers 4. Örömet énekeljete az Úrna[k], Földnek Minden lakósi, Zengjete ör, ljetek és mondjátok Ditséretet.”; „Ditséretet mondjátok/ Trombitatt fújjato / Zengjete az Urnak / éneket mondjátok Solt CL.”

70 „Öríz meg mind a két lábaidat mikoron mégy az Istennek házához hogy hajlandó légy a halgatásra inkább, hogy nem mint a bolondoknak modgyok szerint valo áldozatra, mert ezek nem tudgyák, hogy Gonoszt tselekesznek.”

Még néhány kisebb berendezési tárgyról is szólni kell. Két olyan éneklőszék maradt fent az Umling-műhelytől, melyen bibliai szöveg is szerepel. Mind a kettő a Zsoltárokból idéz, Nyárszó – 1778.: „Sol: XCVI v. I. Énekeljen az Úr/nak mind az egész föld. / 'Soltar”,⁷¹ Győrővásárhely – 1784, melynek felirata Debreczeni László 1936-ban végzett gyűjtésének köszönhetően maradt fenn: „Sol. XVI. V. 1. Tats... semivel”.⁷²

Az úrasztalán is lehet bibliai idézet, mint Kalotadamoson (1746): „Péld: 9. Vs. 5. Jövétek – el Éljetek az Étkemel, És / Igyatok a' Borban mellyet Töltök”,⁷³ és Somkeréken (1760): „Imé az én ebédemet el készítettem az én tulkaim és hizlalt állatim megöletettek és mindenek készek. Math. R. XXII. V. 4.”⁷⁴

Végül a nyárszói, 1778-ban készült papi szék most lefestett és csak sűrűfényben felsejő feliratának⁷⁵ szövege Lukács evangéliumából származik: „Luk. 10.16 A ki titeket hallgat, engem hallgat, és a ki titeket megvet, engem vet meg; és a ki engem vet meg, azt veti meg, a ki engem elküldött”.

A kelet-magyarországi, beleértve a Partiumot is, festett asztalosmunkájú templombelsőkön szereplő bibliai idézeteket vizsgálva⁷⁶ a mennyezetek feliratainál arra jutottam, hogy ott volt egy korai időszak, a kezdetektől a 18. század közepéig, amikor jobbra az Újszövetségből származtak a textusok. Majdnem pontosan 1750-től ez megváltozik, szinte kizárólag a Zsoltárok válnak a fő forrássá, majd 1790 körülőtől a Királyok I. könyve. Az Umling-mennyezetek is ugyanekkor váltanak, 1750-ben készült a nádasdaróci mennyezet a 84. zsoltárból vett idézettel, és ezt követően itt is kedvelik ezt a bibliai helyet. Nem válik azonban kizárólagossá, mellette találunk a Krónika, A prédikátor könyve, sőt talán Ésaiai próféta könyvéből is. Figyelemre méltó, hogy a két legkorábbi felirat forrása Mózes V. könyve, a Második Törvénykönyv, a Deuteronomium és Mózes I. könyve, a Genézis.

A Umling-műhelyből kikerült szószékek, mindenekelőtt a szószékkoronák itt is „funkcionális” feliratúak. Viszont van egy korai korszaka Umling Lőrincnek, mikor egy Magyarországon és a Partiumban nem használt részt idéz, Pál apostolnak Timótheushoz írt második levelét, ami egyébként szintén az igehirdetéshez kapcsolódik. Az ézsaiási „kiálts teljes torokkal” természetesen itt is megvan, előbb az idős Lőrinc használja, majd az ifjak is átveszik. Szintén egyedi az Ezékiel próféta könyvéből való idézés, ez lehet, hogy az ifjak újítása.

A karzatfeliratok itt is azzal függenek össze, hogy a bejárat feletti, nyugati karzatok a templomi ülésrend szerint az ifjak helye volt, vagy ez volt az éneklőkarzat is. Ezért vannak itt egyrészt az ifjúság okulásául szolgáló szövegek, mindenekelőtt A prédikátor könyvéből és az éneklés, énekléssel összefüggőek, jellemzően a Zsoltárokból. Még az egyébként kivételnek számító újszövetségi helyek is összhangban vannak ezekkel, az előbbire János apostol első, az utóbbira Pálnak az Efezusbéliekhez írt leveléből származó idézet a példa.

Az énekpultoknál, úrasztaloknál és a papi padoknál is a funkcióhoz illeszkedő feliratot igyekeztek megtalálni, különösen sikerült ez Nyárszón.

A feliratok alapos elemzése nyilvánvalóan csak adalék a festett asztalosmunkák kutatásához, de hasznos adalék. Megerősít más forrásokból származó információkat, mint például a művek

megrendelőiről, a „finanszírozásról” szólókat vagy elkészültük „naptárát”. A hiány is figyelemre méltó, az erdélyi szabadabb protestáns vallásgyakorlás dokumentuma az államhatalommal, a mű elkészítésének engedélyezésével kapcsolatos szövegek teljes hiánya. Jelen esetben, mikor egy műhely tevékenységével foglalkozunk, a készítőik nevének feltüntetése is tanulságos.

És a Bibliából vett idézetek is figyelmet érdemelnek; egyrészt beleilleszkednek a magyar nyelvterület, szűkítve a magyar protestantizmus szellemiségének egészébe, de ugyanakkor sokszínűbbek, és közvetlenebbül reagálnak Erdély viharos történelmére, mint ezt a nádasdaróci mennyezetet olvashatjuk: „OH URAM MI ATYÁINKNAK / ISTENE HA MIKOR JÖVÉND MI RÉ-ÁNK VE / SZEDELEM ISTEN ITÉLETINEK FEGYVERE / AVAGY DÖGHALÁL AVAGY ÉSÉG E HÁZ / BAN ELŐDBEN ÁLUNK: MERT A TE NE: / VED E HÁZBAN VAGYON”.

71 „1. Énekeljete az Úrnak új éneket, énekelj az Úrnak te egész föld!”

72 „1. [...] Tarts meg engem Istenem, mert benned bízom. 2. Ezt mondom az Úrnak: Én Uram vagy te; feletted való jóm nincsen.”

73 Péld 9:5. „Jőjjetek, éljete az én ét-kemmel, és igyatok a borból, melyet töltöttem.”

74 Mát 22:4. „Imé, ebédemet elkészítettem, tulkaim és hizlalt állataim levágva vannak, és kész minden” – „jertek el a menyegzőre” a folytatás.

75 A kivehető szöveg: „Aki ..ek.. vet meg engemet vet meg és aki engem a. vet ... veti meg aki el bósátott engemet.”

76 BALASSA 1995.

Irodalom

BALASSA M. Iván

1995 „Fizesse meg Te néked az Úr a Te Tselekedetedet”. (Bibliai idézetek a kelet-magyarországi templomok festett famennyezetein és berendezésein.) Széphalom 7. Tanulmányok Újszászy Kálmán emlékére. 107–114.

KÁDÁR József

1901 Szolnok-Doboka vármegye monographiája. I–VI. Deés, Szolnok-Dobokavármegye közönsége. (Elektronikus közzététele: <http://mek.oszk.hu/04700/0475>.)

KISS Margit

2008 „Virágózódott... Anno”. Az Umlingok Kalotaszegen. Budapest, Néprajzi Múzeum.

LÁNGI József – MIHÁLY Ferenc

- é. n. Erdélyi falképek és festett faberendezések
1. Budapest, Állami Műemlékhelyreállítási és Restaurálási Központ.
- 2004 Erdélyi falképek és festett faberendezések
2. Budapest, Állami Műemlékhelyreállítási és Restaurálási Központ.
- 2006 Erdélyi falképek és festett faberendezések
3. Budapest, Állami Műemlékhelyreállítási és Restaurálási Központ.

PETRI Mór

1901–1904 Szilágy vármegye monographiája. I–VI. H. n., k. n.

SZÁDECZKY Lajos

1909 Bodonkúti mennyezet-képek. Erdély, XVI–II. évf. 7–8.

TOMBOR Ilona

- 1947 Kalotaszegi templomok festett asztalosmunkái. (Bölcsészkarai értekezések, 5.) Budapest, Pázmány Péter Tudományegyetem.
- 1968 Magyarországi festett famennyezetek és rokonemlékek a XV–XIX. századból. Budapest, Akadémiai Kiadó.

“For Thy name is’ in this house”. Painted Inscriptions on Furniture from the Umling Workshop

From the 16th century onward – as a result of several concurrent influences – churches in the Carpathian Basin were increasingly furnished with flat, painted wooden ceilings, produced by professional joiners and painted in designs that reflected the tastes of the age. In fact, in addition to ceilings, these specialised guilded artisans also crafted ecclesiastical furniture for use both by parishioners, and by personages of special import – pews for the congregation, pulpits for the minister, the communion tables that occupied a significant place in Protestant religious practice, etc.

Painted ecclesiastical furnishings are of extraordinary importance to ethnographers for the direct influence they exerted on the development of folk art.

The legacy of the Transylvanian Umling family, a dynasty of painted furniture makers, serves as an excellent illustration. During the second half of the 18th century, the painted ceilings and other church furnishings used in Kalotaszeg – an ethnographic area to the west of the Transylvanian capital of Kolozsvár – were all produced by this single family, whose works were shown in the Museum of Ethnography’s 2007 exhibition “Virágozódott... Anno”, The Umlings of Kalotaszeg and published in a comprehensive artefact catalogue. The present study offers a supplementary analysis of the inscriptions on the painted furniture produced by the Umling workshop.

The Biblical quotes painted on the Umlings’ ceilings, choir lofts, pulpits, and other items of furniture differ from one another. While the ceilings tended to offer messages of a spiritual nature, other furnishings provided texts that were more “functional,” references to a piece’s use in a form that was often quite direct.

The analysis serves as a useful complement to what is known of the Umlings’ work from other sources, while at the same time offering a compelling picture of Protestant intellectuality during the period in question.

A színek bevonulása és szerepe a paraszti ruhatárakban *

A 18–19. századfordulón történt hirtelen felgyorsulását megelőzően a nyugati, polgári divat változása¹ is lassú folyamat volt. Ha azonban például Norah Waugh² köteteinek és a hazai szabók mintakönyveinek szabásmintáit összehasonlítjuk, nyilvánvaló, hogy a hazai módi alakulása sokkal lassúbb volt, és ezen belül a közrendé és ennek szegényebb rétegeié még lassabb. Az újkor divatváltozásairól elmélkedve Braudel arra a következtetésre jutott, hogy ha csak szegények lennének, minden változatlan maradna: ha nincs vagyon, nincs mozgási szabadság. A szegények értékesebb ünneplője nemzedékről nemzedékre öröklődik, így a nemzetenként vagy tájanként tapasztalható változatoságuk ellenére századokon át megmaradnak „eredeti” formájukban. Munkaruhájuk, aminek előállításához a legkevésbé költséges helyi adottságokat használják fel, még az ünneplőnél is kevésbé változik (BRAUDEL 1985. 315–316).

A paraszti öltözködés „eredetinek” minősített formáira, „állandóságára” vonatkozó általánosítás persze nem életszerű. A gyors változás lehetőségének hiánya ellenére a parasztság felhalmozta a régi korok ruhaféléi és öltözködési szokásai mellé az újabb ruhákat, újabb szokásokat is. A kisebb újítások ugyan nem jelentettek valódi divatváltást, sem a régítől való elszakadást vagy még csak az öltözet szerkezetének átalakulását sem, csupán az öltözködésben és az öltözködési szokásokban való gyarapodást.

A paraszti öltözetek a hozzáférhető újdonságokat lassan beiktatták az évszázadok alatt felgyülemlett örökségbe. Az így halmozódó lehetőségeknek köszönhetően váltak képessé arra, hogy tájékozottasságnak árrol, viselőjük milyen nemzetiségű, milyen vallású, milyen táji csoport melyik falujában lakik. Az egymásra rétegződő avult és új jelenségek a 19. század második felére halmozódtak, bonyolódottak a parasztság öltözködésében azzá a jelrendszeré, amelyre a morva népviselet elemzésével először Petr Bogatyrev hívta fel a figyelmet (BOGATYREV 1937).³

Az öltözetek jelrendszerében a legnagyobb szerepe a színeknek volt. A téma önálló disszertációt érdemelne,⁴ itt csak azzal a folyamattal foglalkozom, amelynek eredményeképpen a teljes színskála megjelent a 19. századi népviseletekben.

Színek az egyházi liturgiában

A paraszti öltözetek színszimbolikájának kibontakozásában az egyházi liturgiában megjelenő színeknek volt elsőrendű szerepük. Az őskeresztények idejéből ugyan semmilyen elvárásról nincs tudomásunk az öltözet színére vonatkozóan, de köztudott, hogy a szentségek felvételére készülők, a „hitet tanuló”, *katekumenek* fehér inget viseltek. A 4. századtól fehér ruhájuk a lélek ártatlanságára, a túlvilági dicsőségre is utalt, így lett mindmáig a legnagyobb ünnepek, a karácsony és a húsvét szertartásának színe is.

A középkorban talán a korszakot jellemző szimbolikus gondolkodásmód fordította a figyelmet a színekre. A 9. századtól egyre nagyobb szerepet, jelentőséget tulajdonítottak a liturgikus ruhák színének. A keresztjáró napokon sötét színű ruhát öltöttek a papok és a diakónusok is. A 12. században már volt egy kialakult színrend: nagyböjten, adventben fekete, a vértanúk, így

* A dolgozat a *Folyamatok a magyar paraszti öltözködés alakulásában (17–20. század)* című disszertáció fejezete. A témát az OTKA K 60316 pályázat keretében dolgoztam fel.

1 Az öltözködés jelző lehetőségeivel szélesebb kitekintésben a divatszociológia foglalkozik, lásd például KLANICZAY-S. NAGY, szerk. 1982.

2 Lásd DOMONKOS 1997; WAUGH 1964; 1968.

3 A paraszti öltözködés jelrendszerének vizsgálata a 20. század közepétől a hazai népviselet-kutatásban is szempontként jelentkezett, elsősorban Fél Edit népviselet-elemzéseiben.

4 Ez a disszertáció Gabriella Schubert (korábbi feldolgozások: 1980, 1994) tollából is készült, és kiadásra vár.

1. kép. Idős asszony köznapi fehér öltözetben ünnepi alkalomra készíti fel a fiatalasszonyt
Kákics, Baranya m. 1930.
Néprajzi Múzeum F 63121.
Ebner Sándor felvétele

2. kép. Idős asszony fehér ünnepi öltözetben
Rádfalva, Baranya m. 1950-es évek
Janus Pannonius Múzeum F 2381

Szent István vértanú ünnepén és karácsonykor vörös (arany) vagy fehér, vízkeresztkor és a mennybemenetel ünnepén kék volt a liturgia színe.

A téma⁵ első írott említése III. Ince pápa *De sacro Altaris Mysterio* című kéziratából ismert. Ez a 12–13. század fordulójáról származó munka elsősorban teológiai kérdésekkel foglalkozik, de a liturgiához tartozó ruhákkal és az akkor használatos liturgiai színek, a fehér, a vörös, a lila, a fekete, illetve a kék szín jelentésével is. Wilhelm Durandus a 13. század végén megjelent *Rationale divinatorum officiorum* című munkájában ugyancsak kitért a liturgiai színek értelmezésére, ekkor ő a fehér, a vörös, a zöld és a fekete szerepéről szólt. V. Pius pápa *Missale Romanum* című kézírata (1570) szerint ugyanezek a liturgiai színek töltöttek be szerepet a 16. században is. (Az itt nem tárgyalt, mindenkor legünnepélyesebb arany a keleti ikonfestészetben és a nyugati, román kori festészetben is a mennyei birodalomra, a szentek arany glóriája ma is a megdicsőülésre utal.) A fehér az ártatlanság, a szüzesség és a hit jelképe volt. A vörös a tűzben való megtisztulást, Krisztus megváltó áldozatát, vérét is jelképezte, így a vértanúság színe is lett. A fekete a gyászt, a lemondást, egyben a bűnhődést, a világtól való elfordulást, az alázatot fejezte ki. A zöld a megújulást, így a halhatatlanságot, a feltámadást és a reményt szimbolizálta, ezért a nagyhét a zöld- vagy virágvasárnapkal kezdődött, és a nagy- vagy zöldcsütörtökkel (*Gründonnerstag*) fejeződött be; az oltárt az évközi vasárnapokon, hétköznapokon is zöldbe öltöztették. A lila, illetve a viola a bűnbánat, a szomorúság színe. A lila böjti időben a fekete mellett jelent meg, de advent harmadik és nagyböjt negyedik vasárnapján a rózsaszín helyettesítette. A sárga nem szerepelt a liturgia színei között.

⁵ Az egyházi színszimbolikával kapcsolatosan MAROSI Ernő (1997) és RÉVÉSZ István (1944) munkáit használtam.

3. kép. Fehérbe öltözött „Mária-lányok”.
Mezőkövesd, Borsod-Abaúj-Zemplén m. 1928.
Néprajzi Múzeum F 58577
Ébner Sándor felvétele

A kéknek különleges szerep jutott: mint az égbolt és a tenger színe a végtelenséget, a megfoghatatlanságot és a hűséget szimbolizálta, így a középkorban az angyalok és Mária színe volt. Mária – mint „Szent Szűz” vagy az „Ég Királynője” – fehér ruhában és kék palástban jelent meg a képeken. Mária iránti tiszteletből két évszázadon át, 1570-ig, a tridenti zsinatig a kék nem is szerepelt az egyházi év színválasztékában. Ezt követően a Boldogságos Szűz ünnepein kékbe öltözött a pap, de ez a gyakorlat mára megszűnt. Azokon a képeken viszont, amelyeken mint anyát ábrázolták, Mária már az 5. századi Istenszülő-ikonokon⁶ is bíborszínű ruhát viselt,⁷ ellentétben a gyakran vörös palástban, de kék ruhában megjelenített Jézussal. Így a közgondolkodásban lassanként kialakult a vörös „Mária színe” és a kék „Jézus színe” értelmezés is.

Ez a 16. századra kialakult színhasználat szinte a mai napig érvényes az egyház gyakorlatában. Az elmúlt évszázadok liturgiai színhasználatát az egyház továbbplántálta a profán öltözködési szokásokba is. A keresztelő, a házasságkötés és a halál szertartásai alig egy évszázada még kizárólag egyházi keretek közt zajlottak, az anyakönyvezés a plébániákon történt, a temetésre, házasságkötésre még a falu harangjait is megkondgatták. Az egész közösséget elváró vasárnapi istentiszteletek és a magánélet fontosabb eseményeinek színhelye a templom volt, ez megmagyarázza, hogy az egyháznak jelentős szerepe volt az öltözködési szokások alakulásában is.

6 A Magyar Nemzeti Galéria túskevári szobra, Mária a gyermek Jézussal, a kék belésű arany palást alatt vörös ruhát visel. *A magyar kereszténység ezer éve* című kiállításról: www.katolikus.hu/hungariae/katal3-hun.htm. A 16. században Caravaggio is többnyire vörös és nem kék ruhában festette meg Szűz Máriát.

7 Például a 19. századi Poldi Pezzoli Madonnájának tunikája is vörös, lásd Gerevich Tibor: *A bolognai festészet sorsa Francesco Francia után*. Művészet, 1909. VII. évf. 4. sz. 226–247.

Színek a profán öltözködésben

Az újkor elejére a színskála jelentős része elérhető volt a világi elit számára. Sőt, a 15. századra már kialakult a korra érvényes szimbólumrendszer, a színbeli kódok társadalmi alkalmazása is. Példa erre a Jean Sicille⁸ nevéhez fűződő *Le blason des couleurs en armes, livrées et devises* című kézirat az öltözetek, libériák színéről, ami a 16. században francia és angol nyelven nyomtatásban is megjelent, és nagyon népszerű volt.⁹ A nyugati világ egy egységes színnyelven beszélt, ami bárki számára érthető volt. Az e korszakot olyannyira foglalkoztató öltözet- és színszimbolika tárházai a Shakespeare-drámák, amelyek éppen ilyen jellegű utalásaik révén tarthattak számat a teljes közérthetőségre (LINTHICUM 1936).

Mihelyst a társadalmi elit hozzájutott a színes kelmékhez, a festetlen szűrposztó és vászon az alsóbbrendűek, a szegénység jele lett (EWING 1984. 44). Idővel a magyarországi parasztok textilfestéssel kapcsolatos ismeretei,¹⁰ a hazai festékreceptkönyvek (például RÁDULY 1977. 335–346; MIKLÓSSY 1978; 1979; SZATHMÁRY 1937; ENDREI 1959) és nem utolsósorban a 18. században már az ország minden részén működő festőmesterek révén (DOMONKOS 1981; 1991; FLÓRIÁN, szerk. 2002) a paraszti fehér vászonruhák megfestésével a közrendű és ezen belül a szegényebb emberek számára is lassanként hozzáférhető, elérhető lettek a különféle színes anyagok. A textilek színezése elsősorban a helyben előállítható festékektől függött, illetve attól, hogy az adott országban, területen mikor indult meg a távoli tájak festékanyagának importja (OAKES-HILL 1970. 21). A 19. század derekától azonban a föld- és növényi festékeket sorban felváltották a szintetikus textilfestékek.¹¹ Körülbelül ekkor lett nemcsak teljes, de a parasztság számára is könnyen, olcsón elérhető a teljes színskészlet. Akár Európa-szerte, Magyarországon is – több évszázados, hosszú folyamat eredményeképpen – körülbelül ekkorra lett részleteiben, árnyalataiban is kidolgozott a paraszti öltözködés színszimbolikája.

A színek megjelenése a köznépi öltözködésben

---

8 ASHELFORD 1988. 170–174. Sicille, Jean aragónia királya, V. Alfonz udvaroncja volt. *Le blason des couleurs en armes, livrées et devises* című, kézirat, illusztrált munkája először 1528-ban, Párizsban jelent meg nyomtatásban, majd 1583-ban angolul is.

9 A *blason* szó tulajdonképpen heraldikai terminus technicus, 'címerpajzs' jelentéssel, de a 16. század első felében a francia irodalom kedvelt műfaját is *blason*nak nevezték. Kettős jelentése volt: magasztalást és ócsárlást is jelentett, ami személyekre és dolgokra is vonatkozhatott (BAHTYIN 1982. 530).

10 GYÖRFFY 1983. 170–174. A textiltelék festésére használták például a sárgító csereszömrécét, a kék színűre festő áfonya, a bodza vagy a fagyal gyümölcsét, a piros színt adó báránypirosítót, a zöldet a diófa leveléből, a barnát a zöld dió burkából nyerték.

11 William H. Perkin (1838–1907) véletlenül fedezte fel, hogy kőszénkátrányból élénk színű festéket lehet nyerni. A korábbi drága és mérgező alapanyagok helyett új pigmentgyártást és széles színválasztékot fejlesztett ki (FÖLDVÁRI 2008).

12 Az esküvői ruha egy-egy darabja – hasonlóan a korábbi századok főúri szokásaihoz – *jegyajándék* is lehetett. A menyasszony esetleg csizmát, kötényt, de *kendőt* mindig kapott vőlegényétől, ő pedig *jegyintget*, *jegykendőt* hímezett neki (FILEP 1971).

13 Ezzel korábbi főúri szokásokat is követtek (ISTVÁNFY 1911. 229–230).

A közhiedelemmel ellentétben az új színek elsősorban nem az ünnepi öltözetekkel léptek be a paraszti öltözködésbe. Az ünnepi öltözet, még a menyegzői öltözet is lehetett valakinek a legjobb minőségű vagy az egyetlen jó minőségű öltözete. A templomi esküvő egyetlen alkalom volt, a legnagyobb lakodalom is csak három napig tartott, és a nagyünnepi öltözeteket az újmenyecske csak az első gyermeke megszületéséig, többnyire alig egy évig viselhette. Volt, aki áldozhatott rá, de sokak számára elérhetetlen, a többségnek fölösleges erőfeszítés lett volna egy ilyen egyszerű alkalomra szóló öltözet kiállítása. A halál viszont az eszmélő embert a sírig kíséerte, és a gyász szertartásain való részvétel már a középkor óta öltözködési előírásokkal járt. Egy-egy haláleset kapcsán a család és a tágabb közösség tagjai más-más mélységben voltak érintettek, és másként is fejezték ki gyászukat. Az érintettség bizonyos fokozataira és az életkor előrehaladtára utaló öltözetek színei egyébként is egybeestek.

A parasztravatalok ünnepélyességét Európa-szerte az asszonyok biztosították, a gyász valamennyi fokozatára a megfelelő *gyászruhával* is előre fel kellett készülniük, és fel kellett készülni saját halálukra is (FLÓRIÁN 1994). Nem tértek el ettől hazai szokásaink sem. Volt, ahol a menyegzőre kiállított ünneplőt tették félre *ravatalra való*, *halóruhának*. Még a 19. században is sokféle egykori jegyruhájukban¹² ravatalozták fel az asszonyokat és a házasembereket.¹³ Az idős asszonyt is esküvői ruhájában földelték el, így a halottak magukkal

4. kép. „Fehér menyasszony” templomi esküvője. Buják, Nógrád m. 1947.
Néprajzi Múzeum F 92267
Manga János felvétele

vitték a sírba a „régi viseletet”.¹⁴ A 20. századra azonban már szinte országszerte elterjedt az a szokás, hogy *halóruháját* az idősödő asszony varrta meg magának és férjének is.¹⁵ Szokásos volt, hogy az idős emberek megmondták, hogy melyik ruhában temessék el őket, hol tartják halóruhájukat (P. Kiss 1931. 36; Novák 1913. 67). Másutt a leányok kelengyéjük részeként varrták meg saját halotti ruhájukat, szemfedelüket, és felkészültek arra, hogy majd nekik is kell gyászolniuk.

Korábban a festetlen anyagok közül talán a durvábbak jelezték az időskort, és adták hírül a gyászt, majd ahogy egy-egy új szín birtokbavételével gazdagodott a színek választéka – az egyházi elvárásokhoz, majd a polgári ízlés kimódolt gyászszokásaihoz is igazodva –, úgy alakult a magyar paraszti gyászszimbolika. Mivel a paraszttöltözetek jelrendszerében a gyász, a gyászszínek szimbolikája a legegységesebb, ezek segítségével kísérlem meg felvázolni a színek megjelenését és beépülését a paraszti öltözködésbe.

A természetes színükben használt, festetlen anyagok és a „fehér gyász”

A juh szőréből válogatott, természetes színében megszőtt szürke, barnásszürke, fekete *szürposztó* és a kender-, lenvászon – a 18. századig az európai és magyarországi köznép mindennapi öltözetének alapanyaga – durvább változatában a *szomorúság*, a gyász jele lett (MÜLLER 1983. 86). Már a különböző minőségű, durva és fehérítetlen vagy finomabb, fehérített és viasszal kezelt és fényesre mángorolt, kallott kender-, illetve lenvászon is különböző alkalmakra szólhatott. Idővel, a fehér pamutanyagok megjelenésével tovább bővült a különböző alkalmakra készült fehér ruhák árnyalatának választéka, a pamutgyolcs vakító fehérségét helyenként még kékítéssel is fokozták.

14 Így vitte a sírba, még az 1930-as években is, egy szokolyai öregasszony az utolsó újmenyeeskének illő, tarajos főkötőt (HERKELY 1938. 294–295), egy sárközi leány az utolsó túlkös pártát.

15 Ez az öltözet tartalmazhatott divatjamúlt vagy a halott öltöztetését megkönnyítő ruhadarabokat, amilyenek a csökölyi kézelő nélküli ingek voltak, vagy az idős asszony életkorához igazodó martosi fekete vagy fehér batisztrátéses halóingek (FÉL 1942. 131–134).

5. kép. „Fekete menyasszony” és a nyoszolyólányok. Kiskőrös, Bács-Kiskun megye, 1965.
Hofer Tamás felvétele

A fehér a profán színszimbolikában is a tisztaság színe. Mint ilyen, egy időben a szűz menyasszonyokat illette meg, de nem volt egyértelműen a menyasszonyi ruha színe. A menyasszonyi ruha – egészen a legújabb időkig, amikor szabásában és stílusában is eltérhet a napi divattól – egykor a korabeli közkeletű ruhatár egyik darabja volt. A menyasszony – rangjától, módjától függően – a lakodalomban többször is válthatta öltözetét, amelyek közül ünnepélyességében különbözött a többitől a legpompásabb, egy, a kifejezetten a templomi esküvőre szánt menyegzői ruha. Az esetenként a vőlegénytől kapott *jegyszoknya*, menyasszonyi ruha az elérhető legdrágább anyagból készült, amit aztán a főúri asszonyok gyakran az egyháznak ajándékoztak. A *jegyruha* bármilyen színű lehetett. Apor Péter szerint a templomi esküvő után a menyasszonyt „újonnan tiszta fejr köntösben felöltöztették, vagy ha azelőtt fejr köntösben volt, rendszerént zöldben, noha más színben is láttam” (APOR 1972. 58). Másutt a „szokásos táncok” után öltöztették fehérbe, haját lebecsátották, és úgy vitték a hálózatra (TAKÁTS 1961. 322–323).

A menyegzőhöz illő fejdísz a 17. századtól a fehér fátyol volt, ami azonban még a 18. században sem volt általános. Paraszi körökben a párta volt az ünnepi fejviselet, amit a templomi esküvőn virág-, rózsakoszorú egészített ki vagy váltott fel, majd a 19. század végén a művirág koszorú cserélt fel. Ha „botlást követett el a pár”, a bába felkötötte a fiatalasszony kontyát, és párta, koszorú nélkül esküdött, például a Nógrád megyei Agárdon (RÉSŐ ENSEL 2000. 9). A fehér fátyol a falusi fiatalasszonyt az esküvő után illette meg, amit már főköttőjére erősítettek. Falvaként, tájanként eltérő szokások szerint például első gyermekük jelentkezéséig vagy megszületéséig viselhették ünnepen a különféle fátylakat, például a kalotaszegiek a *dulandlét* (FARAGÓ 1977. 212–214), a sárköziek a *tekerőző bíbort*,¹⁶ a Felvidéken a *bulázót* vagy *fidelt* (MAJER 1846. 11). Volt, ahol az újmenyecske a főköttő felett nem fátylat, hanem finoman hímzett patyolat-vagy tüllkendőt viselt, így a Kiszalföldön vagy a palóc falvakban (FÜLEMILE-STEFÁNY 1989. 7; V. SZALONTAY 1999).

A fehér menyasszonyi ruha divatja Európa-szerte csak a 18. század közepén kezdődött, amikor a fehér színt még – az ezüsttel együtt – a szüzesség, az ártatlanság szimbólumaként tartották számon. A polgári színszimbolikában azonban csak az 1880–1890-es

¹⁶ FÉL 1943; 1991. A fátyol ilyen felkötési módjának délebbi párhuzamaira utal FILEP (1971. 125) adata is.

6. kép. Fiatalasszony kékfestő „Kossuth-gyászban”.
Kazár, Nógrád megye, 1950.
Palóc Múzeum F 1590
Manga János felvétele

7. kép. Középkorú asszonyok sötét színű kelmékből kiállított ünnepi öltözete. Tura, Pest megye, 1930.
Néprajzi Múzeum F 157698
Kankovszky Ervin felvétele

években lett az első bálozók és a menyasszonyok – mondhatni – divatszíne. A fehér menyasszonyi ruha terjedését a katolikus falvakban a „Mária-lányok” 20. század első évtizedeiben kiszélesedő mozgalmában¹⁷ részt vevőknek a helyi viseletet követő fehér ruhája segítette elő. Gyakori volt, hogy Mária-lányok ebben a fehér ruhában bér mátkoztak is, majd ugyanebben a ruhában esküdtek, s menyasszonyi koszorújukba a bér makoszorút is beleépítették. Az ilyen falvakban a fehér menyasszonyok mellett a *nyoszólányok* is fehérbe öltöztek, öltözetük sosem lett pasztellszínű a városi koszorúslányok ruhájának mintájára. A mindennapi divattól eltérő szabású, kifejezetten csak az esküvőn viselhető fehér menyasszonyi ruha igénye a magyar paraszti közösségekben csak legújában, a 20. század második felében jelent meg.

A tisztaságra utaló fehér vászonöltözet és természetes színében szőtt, a szegénységet, alázatosságot szimbolizáló csuklyás szürkőpönyeg a 6. századtól szaporodó szerzetesrendek öltözetéhez is hozzátartozott. Középkori örökségként a csuklya a férfiak, a fehér leplek az asszonyok számára az újkorban a gyász kifejezésére szolgáltak. Ilyen értelemben szerepeltek az ószláv, a bizánci gyászban és a nyugat-európai népek gyászos alkalmain egyaránt.

8. kép. Idős asszony kékfestő „jövő-menő” öltözetben. Kalocsa, Bács-Kiskun m.
1960-as évek
Varga Marianna felvétele

¹⁷ A Mária Kongregáció női ágának mozgalma a 19. század végétől erősödött Magyarországon, és a két világháború között a parasztfiatalokat, elsősorban a leányokat, a „Mária-lányok” különböző korcsoportjait fogta össze.

A gyászra való felkészülést a 14. századtól szabályozó rendeletek szerint a fátylak, illetve a válalat beborító leplek az alsóbbrendű nők öltözékének is tartozékai voltak (TAYLOR 1983. 52–70). Bátky Zsigmond német és francia példák sorában említi (BÁTKY 1911. 35–36), hogy a megözvegyült francia királynék egészen a francia forradalomig fehérbe öltöztek, ezzel elnyerve a „fehér királyné” elnevezést. A szláv népeknél pedig a „fehér asszony” volt a halál jelképe. A 17. századi strasbourg-i viseletképeken a fehér lepelbe burkolt, gyászoló asszonynak szinte csak a szeme volt látható (SCHMUCK 1975. 14). Ehhez hasonlóan Nápolyban még a 19. század közepén is tetőtől talpig fehér lepelbe burkolt személyek követték a halottat a gyászmenetben (BÁTKY 1911. 40). Európa egyes tájain nyomokban, például Angliában is, de legtovább talán Itáliában maradt fenn a fehér gyász, ami elsősorban az asszonyok, leányok gyászához kapcsolódott (TAYLOR 1983. 248–250).

A gyással kapcsolatos magyarországi szokások is hasonlóak voltak. Apór Péter a nagy palástot és a fejet, testet is beborító nagy leplet, fátylat a 17. századi, erdélyi gyászszertartás tartozékai között emlegette (APÓR 1972. 70). A kifejezetten gyászra készült leplet a közrendűeknél a *nagy lepedő* helyettesítette. Míg Európa nyugatibb területein az 1920-as évekre végleg elhagyták a fehér gyászt, Magyarországon még a 20. század közepén is voltak olyan dél-dunántúli falvak, ahol az idősebbek kitarítottak mellette. Idevonatkozó hazai, még 19. századi példáink elsősorban Dél- és Nyugat-Dunántúlról származnak, ahol a gyászoló a „nagy fehér kendővel”, patyolatjával a száját is betakarta, csak az orra és a szeme látszott ki (BÁTKY 1911. 33–36). Somogyban, az Ormánságban, Hetésben, ahol az asszonyok a 20. század elején még általában fehérben jártak, fehérben is ünnepeltek, fehérben is gyásztak. Az idősödő asszony elhagyta a korábban, fiatalon még használt színes kötényt is, és végül csak fehérben járt. Gyász idején a finom gyolcs, patyolat helyett fehérítetlen vásznat, vagyis ugyancsak fehér, de durvább ruhát vett magára (BÁTKY 1911. 33). A bőközi fiatalasszonyok gyász idejére színes kötényüket, fejkendőjüket is fehérre cserélték, a színes pruszlikot és szalagokat is félretették, és a gyászoló faluban csak a férfiak kalapja volt fekete (MUNKÁCSY 1985. 83). A 19. század második felében még a Sárközben is megszokott volt a fehér gyász (KOVÁCH 1907. 212). Az egykor talán általános fehér gyász maradványaként maradt meg a fehér ruha az így gyászoló torockói asszonyok körében is (SZENDREY 1938a 421) és a lepel, gyászfátyol formájában, a polgári gyász tartozékaként.

---

18 Lippay János: *Posoni kert, kiben minden kerti munkák, rendelések, virágokkal, veteményekkel, fákkal, gyümölcsökkel és kerti csömlőkkel való baimolódások: azoknak nemek, hasznok, bécsinálások bővségessen magyar nyelven le-irattatának*. Első kiadása: 1664.

19 Közülük a *Crocus sativus* az aranyáron kapható fűszersáfrány. A középkorban halálbüntetéssel sújtották a fűszersáfrány hamisítását. Nürnbergben, a 14. században hivatalos ellenőrök kizárólag a sáfrány ellenőrzésével foglalkoztak.

20 A fűszersáfrányt egykor a keresztetek hozták be Európába, de Spanyolországon keresztül, arab közvetítéssel a 17–18. században újra elterjedt. Magyarországra közvetlenebb, balkáni útvonalon is érkezhettek. A felvidéki megyékből, ahol természetük is, *sáfrányosok* hordták az ország déli területeire (CSIPPÉK 1910). Különböző, textílfestésre alkalmas sáfrányfajok az ország más területein is éltek: Mezőföldön, a gödöllői dombvidéken, a Duna-Tisza közén, a nyírségi, alföldi és dombvidéki tölgyesekben, illetve ma már inkább az ezek helyén kialakult gyepekben vagy telepített akácosokban.

21 A sáfrány csak a finom anyagokat, selymeket festette ragyogó sárgára, ez a szín azonban sokféle negatív tartalma miatt nem kapott helyet a magyar kortépi öltözködésben sem (SZIKSZAI 2005d).

A fehér gyászban a gyász súlyosságát a vászon durvasága és fehérítetlen barnásszürke színe is kifejezte (GÁBORJÁN 1984. 70–75; 1985. 212–249; SZENDREY 1938b). A „természetes”, barnás szín fokozására sáfránnyal is megfestették a vásznakat. Hazánkban már az első kertészeti munka – Lippay *Posoni Kertje*¹⁸ – is említést tett a régóta természet ősi fűszersáfrányon kívül a sokféle színű „kikeleti Sáfrányról”: „színe szép sárga... szederjes, ki kék, ki fehér; mingyárt mihelt a hó el-mégven, virágzik igen alacsonyon”.¹⁹ A Felvidéken természetű sáfrányhoz²⁰ az ország déli területein is hozzájutott a parasztság, hogy az idős férfiak, asszonyok festetlen kendervászon ruháit, a gyászhoz illő, *sáfrányos ruhákat* megfessék vele. A csökölyiek még a huszadik század elején is sáfránnyal színezték a hajlott korú emberek ruháját és a gyászruhákat (FÉL 1962. 240). Az idős férfiakat, a „nagy öregeket” Érsekcsanádön is sáfránnyal sötétített ingben-gatyában terítették ki a *sáfrányos ravatalra* (FÉL-HOFER 1970. 140). A fehérítetlen, barnás kendervászon és szürkés alapszínű lenvászon csak sötétebb barnás árnyalatot nyert a sáfránytól.²¹ A textílfestékeket fixáló rézgálic, vasgálic és timsó is befolyásolta a megfestett kelmék színét, árnyalatát. A rézgálicnak a sáfrányhoz hasonló barnás színhatását használták fel a szatmári *gálicos szöttek* megfestésére.

9. kép. Idős asszonyok feketében. Ócsény, Tolna megye, 1940-es évek eleje.
Néprajzi Múzeum F 79 123
Fél Edit felvétele

A fekete gyász

A fehér mellett a közrendűek öltözetének másik „alapszíne” a szürke és a *fekete* volt, ami a keresztény liturgiában a gyászos szertartások és a böjti időszakok színe volt. A festetlen gyapjúruhák szürke, fekete színe, a szerzetesek darócruháinak „szomorú színe” gyászszín lett (CUNNINGTON-LUCAS 1972. 153), és a gyászoló özvegyeket gyakran apácának is nézték szürke, fekete ruhájukban. A 14. században – elsősorban a férfiak temetésére – már mint kimondottan gyászosnak számító öltözetbe szürkébe, feketébe öltöztek a gyászolók (CUNNINGTON-LUCAS 1972. 145–147). Mátyás egyébként színesen öltözködő udvarában is feketében gyásztolták az elhunytat (RADVÁNSZKY 1986. I/76–77). A saját színükben szürke, fekete gyapjúszövetek mellett a festett mélyfekete is divatszín lett, a 16. században az európai elit feketében járt (MÜLLER 1983. 163). Az ekkor terjedő protestantizmussal a fekete szín a templomi, az ünnepi öltözet színe lett. A lutheránus, német nyelvterületen különösen úrvacsoravételkor illett feketébe öltözni. Dániában is a templomba, esküvőre és persze a temetésre is feketében mentek. Itt az asszonyok a házasságkötés után tizenkét évig fekete főköttőben jártak, a főköttő tarkóján nagy fekete szalagsokkal. A 17. századra a fekete már Európa-szerte megszokott gyászszín lett, egyre délebbre szorítva a fehérben gyászoló területeket (TAYLOR 1983. 252).

A fekete-fehér gyászszínpár, a nagy és a kis gyász

A fehér-fekete gyászszínpár szerepének átalakulása a 17–18. század fordulóján indult el. Strasbourg kosztümrajzokon nyomon követhetjük a fehér és a fekete gyászszín jelentésváltozását. Egy *mély* gyászban megjelenő, tetőtől talpig fehér ruhás, fehér állkendős, középkori öltözködési szokásokat idéző asszony mellett ott áll egy, a haláleset által kevésbé érintett fiatal gyászoló már fekete ruhában, de fehér ingvállban és főkötőben. A következő viseletábrán a gyász könnyebb változatát a korábbi fekete-fehér, immár divatjamúlt öltözetegyüttes mutatta be, a mély gyászt pedig egy legújabb divat szerint, de talpig feketebe öltöztetett leány viselte (SCHMUCK 1975. 14–15 és 93. tábla). Ez a folyamat a magyar parasztság körében a 19. század végére zajlott le, amikor a fekete általánossá vált, csupán szigetszerűen hagyva teret a korábbi fehér gyásznak. A sárközi fehér gyászba is ekkor keveredett a fekete: előbb a fehér ruhához fekete selyem vállkendőt és kötenyt, fekete homlok- és középbársonyt, valamint fekete nagypártát viseltek a lányok, hogy a 19–20. század fordulójára már majd egységesen, talpig feketeben gyászoljanak (KOVÁCH 1907. 212).

Mihelyst a természetes színű vagy növényi, földfestékekkel színezett sötétszürke, fekete mellett megjelentek a fényes fekete selyemruhák, a szürke, fekete különböző árnyalatai is különböző szerepeket kaptak. Radvánszky 16–17. századi történeti adatai alapján hangsúlyozza, hogy ebben az időben a fekete nem csak a gyász jele volt, azt „bármikor és nagy számban hordták”, és a színes öltözeteket kedvelő főrendűek, nemesek egyébként viselt, divatos, selyemfényű fekete öltözetéhez képest a durvább materiából varrt, dísztelen ruha szolgált gyászra (RADVÁNSZKY 1986. 1/76–77). Erdélyben a „keservesek mentől durvább fekete posztóban öltöztenek”, mentéjük belése is fekete báránybőr volt, akár a szolgarendé, az egyébként használatos selyemszám helyett szőrgomb és szőrszínór volt a ruhájukon, a drága nyuszos süveg helyett fekete nyestes posztósüveget viseltek. Az asszonyok patyolat fejrevalójukat kendervászonra cserélték, amit hamuszínűre feketítettek. Számukra készült kifejezetten gyászos öltözet is, amelyhez gyászos előkötő és fekete szalaggal, *gyászgalonnal* díszített *vambesz* is tartozott (APOR 1972. 70). A 18. század közepén, az ország nyugati felében, ahol közlebbi kapcsolatban voltak az egyre kimódoltabb nyugati gyászszimbolikával, „Gyaszós Asszonyi auste” került ki a németzabók műhelyéből.

Az 1747-ben megjelent *Codex Austriacus* részletes rendelettel szabályozta a gyással kapcsolatos teendőket: meghatározta a rokonsági fok szerinti gyászidőt, a gyászra alkalmas öltözeteket és a gyászszíneket is (HAMPEL-KALLBRUNNER 1962. 65–70). Hasonló rendeletek a későbbiekben is megjelentek, és „hivatalosan” is a nyugati szokásokhoz igazították a magyar temetkezési és gyászszokásokat is. Kialakultak a gyász fokozatai: a legközelebbi családtagok halálához kapcsolódott a *nagy gyász*, ennek első szakasza volt a *mély gyász*. A *mély gyász* első szakaszában durva, fekete szöveteket, második szakaszában ugyancsak fekete, de fényes selyemruhákat is viselhettek. A mély gyászt a *félgyász* követte, ami megjelenésében a kis gyásznak felelt meg. A *kis gyászban*, ahogy a távoli rokonokat és idegeneket gyászolták, a mély gyász első, komorabb korszaka kimaradt, és a selyemruhás gyászt a félgyász gyorsabban követte. Ezek a meg is fogalmazott követelmények összhangban voltak a már korábban, nyilván egyházi befolyásra kialakult hazai gyászrenddel is, amely elvárta, hogy közeli rokont egy évig mély gyászban, férjéig az özvegy élete végéig félgyászban gyászolja. Később, a 19. század második felében, amikor már divatlapokban kínálták a gyászruhákat, a polgári mély gyász két korszakát mint a fénytelen anyagokat használó „krepkorszakot” és „fekete selyemkorszakot” különböztették meg, amelyeket fekete-fehér színösszeállítással és más sötét színekkel követett a félgyász (CUNNINGTON-LUCAS 1972. 241–260).

Míg a 17. századi nemes kisasszony részt sem vett a temetésen, a 19. században a sárközi leány, mihelyst nagylány lett, ravatalátogató és gyászruhát kapott, hogy ilyen jellegű kötelezettségeinek bármikor eleget tudjon tenni (FEL 1991). A leányok ünnepi ruhája Pentelén is fekete volt. Megkülönböztetésül az egyéb ünnepi alkalmaktól, ha temetésre mentek, fekete lüsterkötényt kötöttek eléje. Ha a leány olyanhoz ment férjhez, akéhez a szülei nem akarták engedni, büntetésül ebben a ruhában, kötevényben kellett esküdni, amiben esetleg már több halottat is kikísért a temetőbe (B. SERCŐ 1976. 222). Pedig – a hiedelem szerint – még az is szerencsétlenséget hozott egy ifjú párra, ha valaki gyászruhában jelent meg a menyegzőn.

A fekete a 19. században, „a viktoriánus időkben” Európa-szerte újra divatszín lett. Szinte az első világháborúig, sokfelé – nem csak a protestáns falvakban, de a katolikus tájakon is – a fekete volt az ünnepi öltözet színe. A nógrádi falvakban habosra mángorolt fekete vagy indigószín kékfestő volt a 19–20. század fordulóján a nagyünnepi öltözet, így a menyasszonyi ruha is (FLÓRIÁN 1966. 50). A matyó lányok esküvői öltözete az 1910-es évekig nagyrészt fekete selyem volt, de még az 1930-as években is akadt Mezőkövesden „fekete menyasszony” (GYÖRFFY 1956.

113, XXXIII–XXXIV. kép). Kalocsán és a környékbeli falvakban, Kecelen is fekete volt a menyasszony ruhája. Kalocsán az 1930-as években kezdtek fehér ünneplőruhában esküdni, de a tempomból hazaérve felvették nagyünnepi, fekete selyemruhájukat (ROMSICS 1998. 395). Az ilyen öltözetekre visszagondolva mondták, hogy annak idején „feketében esküdtek”.²²

A vörös és a kék mint gyászszín

A fehér és a fekete mellett az utolsó évszázadok folyamán más színek, így a vörös és a kék is megjelentek a paraszti ruhatárakban, így a gyász színskáláján is (OAKES-HILL 1970. 215). A kettő közül a vörös a legrégebbi színek egyike. A vörös árnyalatai közül a *bíbor*²³ Európa és az ókori Közel-Kelet legdrágábbán előállítható színe volt, és csak a legfelső elit számára volt hozzáférhető. Rómában csak a császár járt bíborszín tógában, a szenátorok fehér tógáját csak széles vörös szegegy díszítette. A bíbor szerepe a római katolikus egyház hagyományában máig fennmaradt, de a paraszti színhasználatban természetesen nem fordult elő. Ennél karmazsínvörösebb volt az ókorban és a középkorban általánosabban használt *skarlát*-, más néven *karmazsínvörös*, amit már az ókori Európában is a kermesztölgyön (*Quercus coccifera*) élősködő bíbortetű (*Conchenille*) piros nedvéből nyertek. Persze a karmazsin, a skarlatszín selyem, bársony sem volt a közrendűek számára elérhető kelme,²⁴ de a karmazsin mint a piros csizmák bőrfestéke ismert volt a magyarországi *tobakok*, a török módra szattyánt, kordovánt kikészítő tímárok technológiájában. Ugyancsak oszmán-török közvetítéssel jutott el Magyarországra a török hódoltság idején a festőbuzér (*Rubia tinctorum*), ez az Indiától Dél-Európaig termesztett cserje. Ennek gyökeréből nyerhető a magas vörös színtartalmú, erős színező hatású növényi festék, a „török vörös” természetes növényi színezéke, a *buzérvörös*. 1868-ig, a vörös szintetikus feltalálásáig ez volt a legelterjedtebb vörös bőr- és textilfesték Magyarországon.

A vörös a vérhez tapadó halál, a mártírhalált haltak gyászában jelent meg. A legmagasabb méltóságok, így a velencei dózse hivatalos és személyes gyászának is kifejezője volt a skarlátvörös öltözet, és halálos ágyukon a pápákat is vörös ruhába öltöztették (NEWTON 1988. 29). A magyar adatok között elsősorban a katonatemetésekhez tartozott a vörös gyász. A harcban elesettet veres pozsonyi süvegben ravatalozták fel, az Esterházy család vezekényi csatában elesett négy férfitagját is vörös pompában temették el (APOR 1972. 67; SZABÓ 1989. 48–68). Később a vörös a fiatal életeteket kioltó, így természetellenes halál feletti gyász és a fiatal leányok, asszonyok ravatalának színe lett. Európa-szerte gyakorolt, a görög időkig visszanyúló szokás volt, hogy az eljegyzett, esküvő előtt meghalt fiatalokat legünnepélyesebb, menyegzőjükre is alkalmas öltözetükben temették el, ez lett a *halóruhájuk*, és „megülték a halott lakodalmát” is (KÁROLY 1979; SZENDREY Á. 1941; K. KOVÁCS 1944; MORVAY 1951). A katolikus hajadonok vagy legények temetését mint az „égi menyasszonynyal”, „égi vőlegénnyel” tartott rituális esküvőt a 17. századi Nyugat-Európában éppúgy megtartották, mint Európa keleti felében, így Magyarországon is (TAYLOR 1983. 182–184; JUNG 1978. 140). Az ilyen lakodalomba átcsapó temetésre a gyászolók is színesen öltöztek fel, a koszorúslányok lakodalmi zászlókkal kísérték a sírhoz a menyasszonynak, illetve vőlegénynek öltöztetett halottat. Ilyen színes ünnepi díszben, arany kivarrt pártában temettek el 1792-ben egy debreceni hajadont is.²⁵ Miután a falusi családokban legünnepélyesebb ruhájukat a legények és „nagylány”-ruhájukat a leányok bérmálásra, konfirmációra kapták, a 20. század első felében a fehér bérmaruha sokfelé a leánynak későbbi menyasszonyi ruhája is lett, és a menyasszonyi koszorúba a bérmakoszorút is beleapplikálták, korai

22 Major Miklós (1979) a Berettyó vidékének hasonló szokásait írja le. Az evangélikus és többségében szlovák lakosú Kiskőrösön 1930 táján már volt fátyolos, fehér menyasszony is, de csak 1940-től lett gyakoribb. Az utolsó kiskőrösi koszorús, „fekete menyasszonyt” 1965-ben kísérték az oltárhoz (FLÓRIÁN 2005. 250).

23 Szikszai 2005a. 24–25. A *bíborvöröst* (*purpura*) a Földközi-tenger fenekén élő bíborcsiga (*Murex brandaris*) váladékából nyerték, a csiga fajtájától függően különböző árnyalatokban. A bíborcsiga váladékából nyerték a színezéket. Egy gramm festőanyag kinyeréséhez ezer csiga váladékára van szükség, ezért a bíbor rendkívül drága festékszármazék, 1 kilogramm ára ma kétfélmillió forint.

24 A 12. század végi gazdag Velencét megidéző Mary McCARTHY (1986. 35) bíborszínű gályájáról ír (a bíbor ekkor „új festék Keletről”), amin a dózse „trónusán ült a skarlát baldachin alatt aranybrokát köntösében”. Bíborvörösként emlegették a kármint is, amit ugyancsak egy tetűből, egy dél-amerikai kaktuszon élősködő, úgynevezett koseniltetűből, bíbortetűből nyertek, a leírásokban szereplő vörös színváltozatok így sokszor azonosíthatatlanok.

25 Petánovics 1971. 337. Volt, ahol a halottvivők egy-egy szötteskendőt is kaptak a halott „jussából”, amint a szemfödőt is a keresztanya vette „nási ajándékkul”; ZOLTAI 1938. 314.

halála esetén pedig ez lett a leány halóruhája is. Ahol még színes volt a menyasszonyi ruha, például Mezőkövesden, a leányok, fiatalasszonyok ravatalát is színesen készítették föl (FÉL-HOFER 1970. 135). A református leányokat is, ha fiatalon meghaltak, a konfirmációra készült öltözőjükben, Sóváron például „tűzpiros konfirmandus ruhájában” búcsúztatták a ravatalon (FÉL-HOFER 1966. 356–357; 1970. 136). A kalotaszegi falvakban és a Dél-Dunántúlon vörös is lehetett a ravatal hímzett vagy szőtt lepleinek mustrája, ha fiatal lányt temettek. A gömői és nógrádi falvakban a csecsemőjüket gyászoló anyák kendőjének színe is vörös volt (SZENDREY Zs. 1936; BÁTKY 1911. 39; FÉL 1935. 10; FLÓRIÁN 1966. 59). (Ebben a gyászban az a mentalitás is szerepet játszott, hogy a halott kisgyermeket nem illet túlságosan megsiratni, hiszen „majd ad helyette másikat az Isten” PETÁNOVICS 1971. 336.)

A legrégebbi festett szín az indigókék volt, használatára már a Krisztus előtti időkből is van példa. Ez az ősidők óta ismert csávafesték az indigóból (*Indigofera tinctoria*), egy trópusi-szubtrópusi, például Indiában honos növényből nyert festőanyag, amit a nyugat-európai országok is importáltak, így a 15–16. századig a világi és egyházi elit színe maradt.²⁶ Bár Európában már a 14. században is vontak ki kék textilfestéket, a waidot, a *festőfű* vagy *repeindigó* néven is ismert festőcsülliből (*Isatis tinctoria*), a kék jobbára csak a 17. században tűnt fel a köznép ruházkozásában. 1763-ban, amikor Mária Terézia elrendelte, hogy Bácskába németeket telepítsenek, a kamara a telepesek megélhetésére is gondolt, és számukra, megélhetési alapnak a korábban Magyarországon nem honos sziléziai festőcsülliből telepítették be. A belőle készíthető festékanyag, a waid kinyerésének kísérlete legjobb minőségben a Bánátban járt sikerrel, de az ekkor már nagy tömegben importált indigó mellett (amit először csak a csülliből színének és színtartósságának javítására használtak) nem volt kifizetődő a waidtermelés. 1806-ban Napóleon szárazföldi zárlatot rendelt el, így az indigóbehozatal néhány évig szünetelt, de Napóleon bukásával újra megindult, és a hazai csüllibőltermesztés végleg lehanyaglott (SZATHMÁRY 1937. 144). Az import indigót csak az Adolf Bayer által 1897-ben feltalált szintetikus indigó szorította később háttérbe,²⁷ miután ez a szintetikus indigó az 1930-as évekre bekerült a kisműhelyes gyakorlatába.

A szolgálak, általában a közrendű férfiak festetlen, nyers gyapjúruháit – előbb a nyugati országokban – elsőként a kék posztó váltotta fel. A kék Angliában például a libéria színe lett, így gentleman nem is viselt kéket, és csak a 18. század végére vált társadalmi rangtól függetlenül divattossá (TAYLOR 1983. 253). A Magyarországra importált, közkedvelt angliai posztó, valamint a 18. századtól itthon gyártott posztóféleségek színe is kék volt, amiből hazánkban is elsősorban férfiruákat varrtak. A kék először a közrend rangosabb rétege, a falusi, mezővárosi tisztviselők öltözetében jelent meg, így a „kékbeliék” közé tartozni rangot, módot jelentett. Mivel a férfiak posztóöltözete, ünneplő-, egyben menyegzős ruhája is kék volt, természetesen a temetéseken is ugyanebben az öltözetben jelentek meg. Kifejezetten gyászszíneként Hódmezővásárhelyről említik, ahol a jómódú fiatalemberek koporsófedelét kék bársonnyal vonták be. A kék posztó asszonymenté és a festőmesterség terjedésével a kék, indigószínű mindenki számára elérhető kékfestő (DOMONKOS 1981; 1991) anyagok révén a kék persze a női öltözködésben is gyászos szerepet játszott. Kékfestő szoknyában, kendőben és kecelében gyásztoltak sokfelé az országban, például az észak-magyarországi falvakban (FLÓRIÁN 1966. 50, 59) vagy az erdélyi Györgyfalván, ahol csak otthon viselték a kék gyászuhákat (PAPP JÁNOSSY 1971. 535).

Amikor a 19. században a kék posztóruha mellett megjelent, sőt azt háttérbe szorította a fekete ünneplő, a kék – a feketével felváltva – a férfiak gyászával és temetésével kapcsolatosan magától értetődően fordult elő. Idős férfi, de idős asszony temetésekor is sötétkék vagy fekete volt a halotti készület: nyújtóztatáskor magát a szobát is feketébe vagy kékbe öltöztették, és a gyászszertartás idejére a templomot is. Hódmezővásárhelyen az idős férfiak koporsóját fekete, a fiatalokét kék bársonnyal vonták be (KISS 1920. 84). A kék és a fekete egymást fedő szerepére egyébként számos európai példát ismerünk (FÉL 1935. 11–12). Csak amíg a fekete mindvégig a mély gyász, a kék a félgyász, a kis gyász jelzésére is szolgált.

A vörös „Mária színe” és a kék „Jézus színe” szín-pár a profán használatban a női és a férfióltözet jellemzője lett. Ez a férfi-női szín-pár a leghatásosabban talán a szerkesztésben jelent meg, de országosra terjedt a kisgyermek öltöztetésénél is érvényesült. A kisfiúk zubbonyát kékfestőből, fekete klottból varrták, a leány-

²⁶ MÜLLER 1983. 114, 141. Az Indiából importált, nyomott kelméket *indienne* néven is emlegették Európában, ahová a Holland Kelet-indiai Társaság megalakulása után (1602) jutott nagyobb mennyiségben.

²⁷ SZIKSZAI 2005b 24–25. A 19. században sorra elkülönítették a különböző színt adó festőnövények festőanyagát. Az indigó szintetikus változatát ugyan 1878-ban Bayer már előállította, de csak 1897-től került forgalomba.

kákét anyjuk elviselt piros szoknyájából, és a kicsi fiúk és lányok főkötőjük színe alapján is megkülönböztethetők voltak. Idővel, a polgári színhasználatban, a vörös-kék gyermekekre vonatkoztatott változata a rózsaszín és a világoskék lett. Ez a színválasztás a 20. század elején még csak a polgárosult parasztközösségekben érvényesült, erre példaként a szombathelyi múzeumba került, gyöngyhímzéses réklik, sapkák, keresztelői kelengyék említhetők (HORVÁTH S. 1988).

A zöld és a lila a félgyászban, kis gyászban

A zöld színnek ambivalens helyzete volt az európai öltözködésben. A zöld az iszlám vallás szent színe, a mohamedánok egységét jelképezi. Mohamed és utódai, a kalifák zöld kaftánt és zöld turbánt viseltek, zöld zászló alatt harcoltak.²⁸ Ezért a zöld szín, az iszlám színe a 13. századig nem szerepelt a keresztény színszimbolikában, sőt még az iszlám országokkal kereskedelmi kapcsolatot tartó európai városokban, például Velencében is kerülték használatát.²⁹ A 17. században Németországban a zöld színt a tavaszi megújulással hozták kapcsolatba, és hamarosan kedvelt lett a német öltözködésben, majd az ottani népviseletekben is. Éppen a német kísérletek eredményeképpen alkották meg 1800-ban a valaha is használt legmérgezőbb festéket, a „schweinfurti zöldet”, ami magas arzéntartalma miatt nem sokáig volt jelen a textilfestékek között (SZIKSZAI 2005c).

A zöld Magyarországon talán az erdélyi szászok révén jelent meg, és lett kedvelt legelőbb az erdélyi öltözködésben. A zöld gyászszíneként is először Erdélyben, a főúri családok fiatal férfitagejainak temetésén kapott szerepet, és a zöld rásaszoknya is az erdélyi leányok, asszonyok ruhatarában szerepelt leggyakrabban (APOR 1972. 68). De paraszti használata a félgyászban másutt is ismert volt (FÉL 1940. 417), a szilágysági Bogdándban például még a 20. század elején is a fiatal halottat vivő leányok hajfonatába és a legények kalapjára zöld pántlikát kötöttek (U. KERÉKGYÁRTÓ 1969. 32).

A lila eleve a bűnbánat színeként vonult be a gyászszínek közé. Az egyházi méltóságok, európai királyok, akik rangjuk miatt nem gyászolhattak feketében, lilában gyászoltak. A 16. században még többnyire csak a királyi gyászhoz kapcsolódott, így lila volt például az angol királyi temetések színe (TAYLOR 1983. 259). A 18–19. században már a szolgák gyászolták lilában, levendulaszínben gazdájuk családjának tagjait (WILLIAMS-MITCHELL 1982. 98). Még a 19. századi polgári színhasználatban is a temetés másodlagos szereplői, távoli rokonok, jó ismerősök viselték ezt a színt, utóbb a hozzátartozók a félgyász vagy a kis gyász jeleként (CUNNINGTON-LUCAS 1972. 147).

A lila a magyar gyászszínek között a 17. század végén már jelen volt. Az „idegen”, aki ugyancsak nem érkezhett „cifrán” egy temetésre, az ilyen alkalomra tartogatott, „szederjes és violaszín” posztóból varrt ruháját vette fel, vagyis a lila a „kis gyászhoz” tartozott (APOR 1972. 70). A paraszti ruhatar színei közé a lila szín meglehetősen későn, jószerevével csak a 19. század közepétől illeszkedett be, amikor szintetikus festőanyagát feltalálták. Perkin festékanyaggyártásában elsőként éppen a *mauve*-t, a *mályvaszint* sikerült kémiaileg előállított festékanyaggal pótolni. Ezt követően a lila divatszín lett, és egy gyászosnak kevéssé mondható, átütő változatában, paraszti szóhasználattal mint „tüdőszín” nagyon is kedvelt lett a köznépi ruházatkodásban. A lila azonban a 20. századi, a gyári készítésű fonalak színétől is függő, „gyászosabb” változatában beilleszkedett például a félgyászra alkalmas, lila-kék hatású Galga menti és sióagárdi új stílusú hímzések színei közé. A kék-lila-zöld félgyászos jelentésű színösszeállítás hordozták a kalocsai „szomorú pamukos” hímzések is (DAJASZÁSZYNÉ DIETZ – MANGA 1954; NÉMETH 1981; ROMSICS 1998).

Színek a gyász rendszerében

A fentiekből nyilvánvaló, hogy a parasztság öltözködésének színvilága csak a 19. században differenciálódott annyira, hogy az ekkor bevonuló új színekkel megvalósulhasson a gyászszínek teljes rendszere. Az egész közösséget érintő, társadalmi eseményként megélt gyász és a vele kapcsolatos külsőségek látványosabbak, a szí-

---

28 Az Arab Liga és sok iszlám állam nemzeti zászlájának színe ma is a zöld.

29 NEWTON 1988. 107. – 1555-ben, Konstantinápolyban egy, a római király kíséretében lévő magyar írnokot, aki „posztóból való zöld harisnyát viselt cipőjében, mint amelyet a magyarok szoktak hordani a nadrágjuk felett”, megragadták, lehúzták róla a harisnyát, és megverték: Mohamed zöld turbánt viselt, következképpen zöld színt senki a lábán ne viseljen (DERNSCHWAM 1977. 331–332).

nek jelzéseivel a külső megfigyelő számára is érhetőbbek lettek, ahogy ezt Heidi Müller például a Marburg környéki és a nyugat-csehországi, a hazai szokásokhoz hasonló böjti és liturgiai színháználattól leírja (MÜLLER 1983. 51). A hazai néprajztudomány hasonló, célirányos vizsgálatokkal ugyan nem rendelkezik, de szinte nincs olyan viseletleírás, amelyik ne utalna az egyházi ünnepek színeinek, valamint az életfordulókhoz kapcsolódó ünnepeken viselt és a gyászos öltözetek színeinek kapcsolatára.³⁰ Az örömteli alkalmakhoz illő öltözetek, mint a menyegzői ruha is, könnyebben igazodtak a változó divathoz. A gyászsal kapcsolatos szokások és öltözetek azonban tartósabbnak bizonyultak, sőt egy-egy, a hagyományokhoz hűségesebb közösségek belül a gyászt csak jelképesen érintő események kifejezésére is alkalmasak lettek. Bár a színek, közöttük a gyászszínek jelentése is az egyházi színháználattól indult ki, a paraszti gyakorlatban, kelengyében a személyes gyászra készültek fel, és ezzel igazodtak az egyházi gyászos alkalmakhoz. Vagyis a gyászalkalmak között az alapvető a személyes gyász volt, ami megelőzte a liturgiával kapcsolatos gyászos alkalmakat is. Ünnepeken ki-ki saját gyászában is alkalmazkodott a vallási elvárásokhoz, de a hétköznapiakat már a személyes gyász kifejezése jellemezte.

A mozaikszerűen megjelenő leírásokból kirajzolódik egy országos kép a magyar paraszti öltözködési szokásokról. A Nógrád megyei Rimócon (FLÓRIÁN 1966; 1994) mély gyászba öltöztek a közvetlen családtag temetésekor és a halált követő egy éven belül valamennyi vasárnapi misére. A mély gyászhoz a fekete, a *habos* vagy az indigószín, a *lángszín* kékfestő, illetve a *fekete tükörselyem öltöző* illett. Mély gyászban az asszonyok főkötőjét csupán fekete pántlika szegte. Ugyanebben az öltözetben kellett megjelenni – személyes gyászt nem viselő asszonyoknak is – a feketevasárnapi misén és a nagypénteki szertartáson, követte az egyházi színháználatot. A fehérvasárnapi mély gyászt a fehér vállkendő enyhítette. Rimócon még az 1960-as évek elején is jó néhány idős asszony nagy, fehér vászonkendőbe kötve a kaszni fiókjában tartotta a mély gyászhoz is illő, de használatlan, indigószín kékfestő szoknyát, kecelét (kötényt), váll- és fejkendőt, hozzá a hófehér, vallott ingvállat és a fehér pamutharisnyát, amit saját maga számára, *halóruhának*, *ravatalra* vagy *ruhának* tett félre.

A közeli halottat gyászoló a gyászév hétköznapijain és még fél éven át a vasárnapi misén félgyászba öltöztek. A félgyászhoz *tarka ruhát*, azaz fehér, sárga vagy zöld apró mintás kékfestő szoknyát, újabban sötétkék vagy sötétzöld alapszínű kasmírszoknyát, esetleg nagyünnepen fekete-lila csíkos, azaz *fekete-tüdőszín síkos* selyemszoknyát vettek fel. A menyecskék kék vagy zöld szegővel pántlikáztott fekete klott főkötőt viseltek. Az idősebb asszonyok vagy az özvegyek a félgyászt utóbb le sem tették, ha idővel mégis férjhez mentek, félgyászban járultak az oltár elé is. Félgyászban kellett megjelenni rokon, ismerős temetésén is. Ugyanezek a színek jelentek meg, amikor az egyház is gyászba öltözött, például az egyházi év kezdetén. Vagyis az advent is félgyászos templomi megjelenést kívánt, még Rimóc Miklós-napi búcsúját is félgyászban ülték meg, majd a hamvazószerdái, a nagyszombati szertartáson és a kántorböjti alkalmával is így öltöztek fel. Itt a kék *galáris* az idősebb asszonyoké volt, egyébként a kék, akár világos, akár búzákék, gyászt jelentett.

Szokásban volt Rimócon, hogy a leányok *kendőlakástól*, azaz eljegyzésüktől a menyegzőig terjedő vasárnapokon – gyakorlatilag a hirdetések alkalmával – „gyászolták a lányságukat”. Az első hirdetésre fekete tükörselyemben, a másodikra kékfestőben, vagyis mély gyászban jelentek meg, a harmadikon félgyászban. Az esküvő előtti napon újra mély gyászt öltöztek, de „cifrán készültek fel”, azaz kítűzték a menyasszonynak járó rozsmaringot is. Az esküvői, újabban fehér ruhát kontyoláskor ismét félgyászra cserélték, ehhez az alkalomhoz a *fekete-tüdőszín síkos* (fekete-lila csíkos) selyemszoknya illett. A lányság meggyászolása máshol is szokásban volt. A szentistváni újasszony ez okból évekig fekete fátylat viselt jellegzetes újmenyecske-főkötőjén, a *tarás sután*. Később ez a fátyol szemfödőjeként szolgált (GYÖRFFY 1956. 142). De jelképes gyász másféle szokásokhoz is kapcsolódhatott. Egyes nógrádi falvakban, így Kazáron, Szokolyán (GÖNYEY 1938; DAJASZÁSNÉ DIETZ – MANGA 1954; HERKELY 1938. 294-295; FÜLEMILE-STEFÁNY 1989. 30) az első világháborúig az asszonyok aratás előtt sötét kartonruhában, kékfestőben, *Kossuth-gyászban* „gyászolták a határt”.

A gyászos öltözetek ilyen teljes, rendszerszerű alkalmazása csak néhány vidéken alakult ki, vagy maradt fenn. A színek sötétedésének inkább csak életkorjelző szerepe közismert, az hogy az öregedéssel az asszony öltözete egyre közelebb került a mély gyászhoz. Az új, a félgyászt is kifejező színek bevonásával egyébként elsősorban az asszonyok gyásza „színesedett ki”, alkal-

30 Szinte valamennyi, a magyar nyelvterületen készült népviselet-leírás érinti, és hozzávetőleg hasonlóan írja le a korosztályok és a gyász színeinek helyi változatait. Lásd a korábban nem említettek közül például BAKÓ 1977; HEGYI 1983; KÁLÓZI 1979–1980; SILLING 1979–1980.

mas lett a mély gyász és a félgász valamennyi változatának, fokozatának kifejezésére, a férfiaknak nem volt külön gyászruhájuk. Gyászban távol tartották magukat a zajos mulatságtól, ha egy lakodalomba vagy keresztelőre hivatalosak voltak, nem mulattak, csendben beszélgettek, és gyorsan hazamentek. A paraszti gyász lassanként – néhol helyi, sajátos jelzésekkel – lényegében a polgári gyász szokásaihoz igazodott (KUNT 1981. 181–188).

Az újabb gyászszokások megváltoztatták, például megrövidítették a mély gyász idejét, fekete színét azonban megtartották. A polgári divatban szinte évenként változó divatszínek belezavartak a félgász színvilágába, ami a korábbi szokások szerint az idősebb asszony színeit is jelentette. Az új ízlés szerint „a néni korszak a tubákszínű ruhával” kezdődött (F. DÓZSA 1989. 198). A divattal könnyebben haladó tájakon, így Kapuvár környékén is a mély gyászt valamennyi sötét szín értelmében a barna követte (HORVÁTH T. 1972. 208–209). A 20. század elején a mély gyász a Sárközben is barna és bordó félgászba fordult. Ilyen könnyebbségek eredményeképpen merevedett gyászruhává a fekete alapú, de gyárilag hímzett alkalmi ruha, a *lakatos szoknya* és *ujja* az ajkai leányok, asszonyok körében (NYÁRÁDY 1964. 179).

A két világháború között jelentősen megváltozott a paraszti gazdálkodás és életmód, de a megváltozott életkörülmények ellenére néhol fennmaradtak „működő” népviseletek. Ez csak ott volt lehetséges, ahol a helyi társadalom még elvárta tagjaitól, hogy kelengyékükben a helyileg szabályozott öltözködési elvárásokhoz szükséges öltözetdarabok együttese rendelkezésre álljon. A kelengyében szín és díszítés szerint az idősebb életkorra is számítva és számszerűen is legelőd ruhafélének kellett lennie, hogy a ruhatár az egyéni, a családi és közösségi élet valamennyi eseményéhez alkalmazkodhasson. A ruhaféléken belül elkülönültek az ünneplő- és a *köznapló*, a „viselőruhák”, az ünneplődarabok között pedig a piros és a fekete, illetve sötétkék darabok. A pirosak a fiatalsághoz és a nagyünnepekhez tartoztak, a sötétkék és a fekete az idősebb korhoz és a gyászos alkalmakhoz. Ilyen elvárásoknak tett eleget a kalotaszegi népviselet (FÉL-HOFER 1969). Hasonlóan sokféle élethelyzethez igazodhatott végső stádiumában is, a 20. század második felében már városi ruhában járó kapuvári asszony 32 öltözékből álló levett ruhatára (S. LACKOVITS 1973). Ha mégoly nagy teher volt is a kelengye kiállítása, a gazdag és szegény családok leányainak kelengyéi között nem volt a vagyoni adottságaikkal arányos tartalmi különbség. Szerényebb értékűek voltak, de a megfelelő színű öltözetdarabok összeválogatásával a felvidéki kis falucsoportokban összeállított kelengyék is képesek voltak alkalmazkodni az egyéni élet gyászos eseményéhez és az egyházi év fordulóinak öltözködési elvárásaihoz.

A téma talán egyetlen komplex áttekintése egyetlen paraszti közösség keretében Kapros Márta kutatásainak eredménye (KAPROS 1992). Az általa vizsgált Nógrád megyei Patakon, ha kis részletekben követte is a városi újításokat, a középkorú női lakosság az 1970-es évekig nem hagyta el a falu 20. század elejére kialakult öltözködésrendszerét, amelyben még jól kirajzolódott a helyi gyászvisélet többféle tartalma. Legmeghatározóbb a hozzátartozó halálát követő *személyes gyász*, ennek változata a személyes gyász lehetőségére utaló *jelképes gyász*, például a fronton harcoló férjért, fiúért viselt gyász volt. A férj halálát a *végleges gyász* követte, ami az asszonytól életfogytig tartóan az életkoránál öregesebb öltözködést várta el. A *vallási gyász* a katolikus liturgia követelményei szerint a nagybőjti, adventi, halottak napi gyászra vonatkozott, a kegyeleti gyász pedig a nem kötelező, például a hozzátartozókra, rokonokra való tekintettel viselt gyászra. A gyász intenzitásának foka szerint itt a tiszta feketében viselt *nagy gyászt* és az ezt követő *gyászos* fokozatot különböztették meg, amit a *barna-* vagy *félgász* követett. Ezek időtartama összhangban állt az általánosan betartott gyászidőssel. A gyász formai jegyei között Patakon is elsősorban a színek szerepeltek, mégpedig a gyász feloldásának irányában a fekete, kék, lila, barna, zöld, bordó. Általában a szoknya színe szabta meg az öltözet egyéb darabjainak színválasztását, a gyász idején azonban megnőtt a fejkendő színének jelentősége. Cifrább öltözködésnél a kendő mindig világosabb volt a szoknyánál, gyászban viszont azonos vagy sötétebb. Az anyag minősége is utalt a gyász fokozatára: a nagy gyászhoz a durvább, olcsóbb, divatjamúlt anyagok illettek, a gyász enyhültével tértek vissza a használatba a finomabb, drágább, újabb anyagfélések.³¹ Az öltözetdíszeket is kerülték, még a magas sarkú cipőt, ékszereket vagy a slingelt aljú alsószoknyát is. Az ünnepi, a templomi öltözködésben voltak a legszigorúbbak a szabályok, a nagybőjti szabályokat a személyes gyász idején is be kellett tartani. A gyász a társadalmi rangtól, vagyoni állapottól függetlenül mindenkire egyaránt érvényes volt, így a legmélyebb gyász idején nem működtek a korra, ünnepélyességi alkalomra utaló öltözködési előírások.

31 Nagy gyászban például fekete nejlonharisnyát sem viselhettek, csak flór- vagy pantaharisnyát (KAPROS 1992. 769).

Irodalom

- APOR Péter
1972 *Metamorphosis Transylvaniae azaz Erdélynek változása* [1736]. Budapest, Magyar Helikon.
- ASHELFORD, Jane
1988 *Dress in the Age of Elizabeth I*. New York, Holmes & Meier.
- BAHTYIN, Mihail
1982 *François Rabelais művészete. A középkor és a reneszánsz népi kultúrája*. Budapest, Európa.
- BAKÓ Ferenc
1977 *Hagyomány és változás a palóc temetkezési szokásokban. Nógrád Megyei Múzeumok Évkönyve, III. évf. 95–146.*
- BÁTKY Zsigmond
1911 *Adatok a fehér gyászszínhez. Ethnographia, XXII. évf. 33–40., 101–105.*
- BOGATYREV, Petr
– 1937 *Funkcije kroja na Moravskom Slovensku. Matica Slovenská, Turkiansky Sv. Martini.*
– 1971 *The Functions of Folk Costume in Moravian Slovakia. The Hague–Paris, Mouton.*
- BRAUDEL, Fernand
1985 *Anyagi kultúra, gazdaság és kapitalizmus (XV–XVIII. század). A mindennapi élet struktúrái: a lehetséges és a lehetetlen. Budapest, Gondolat.*
- CUNNINGTON, Phillis – LUCAS, Catherine
1972 *Costume for Births, Marriages and Deaths*. New York, Barnes & Noble Books.
- CSIPPÉK János
1910 *Sáfrányosok a Felvidéken. Néprajzi Értesítő, XI. évf. 226–242.*
- DAJASZÁSZYNÉ DIETZ Vilma – MANGA János
1954 *Nógrád megyei szabadrajzú hímzések. Budapest, Képzőművészeti Alap (Magyar népművészet, 19.)*
- DERNSCHWAM, János
1977 *Utazás Konstantinápolyba 1553–1555. In TARDY Lajos (szerk.): Rabok, követek, kalmárok az oszmán birodalomról. Budapest, Gondolat. 227–414. (Nemzeti könyvtár. Művelődéstörténet.)*
- DOMONKOS Ottó
– 1981 *A magyarországi képfestés. Budapest, Corvina.*
– 1991 *Képfestés. In Domonkos Ottó (szerk.): Magyar Néprajz. III. Kézművesség. Budapest, Akadémiai Kiadó. 386–391.*
- 1997 *A magyarországi céhes szabók mintakönyvei, 1630–1838. Budapest, Magyar Nemzeti Múzeum. (Bibliotheca humanitatis historica. A Magyar Nemzeti Múzeum művelődéstörténeti kiadványai.)*
- F. DÓZSA Katalin
1989 *Letűnt idők, eltűnt divatok 1867–1945. Budapest, Gondolat.*
- ENDREI Walter
1959 *Egy XVII. századi festő receptgyűjtemény. (Hajnal Lászlónéval.) Budapest, Akadémiai Kiadó.*
- EWING, Elizabeth
1984 *Everyday Dress 1650–1900. London, B. T. Batsford Ltd.*
- FARAGÓ József
1977 *Hajviselet és fejrevaló. In FARAGÓ József – NAGY Jenő – VÁMSZER Géza: Kalotaszegi magyar népviselet. Bukarest, Kriterion. 189–234.*
- FÉL Edit
– 1935 *Adatok a gyász színekhez és páruházmok. Ethnographia, XLVI. évf. 6–17.*
– 1937 *A turai viselet. Néprajzi Értesítő, XXIX. évf. 87–105.*
– 1940 *Újabb adatok a zöld gyászszín magyarországi előfordulásához. Néprajzi Értesítő, XXXII. évf. 417.*
– 1942 *A női ruházatkódás Martoson. Néprajzi Értesítő, XXXIV. évf. 93–140.*
– 1943 *Délszláv kölcsönhatások a Sárköz népviseletében. Délvidéki Szemle, II. évf. 67–75.*
– 1962 *A Néprajzi Múzeum 1961. évi tárgygyűjtése. Textilgyűjtemény. Néprajzi Értesítő, XLIV. évf. 238–241.*
– 1991 *Női ruházatkódás a Sárközben. Ethnographia, 102. évf. 9–49.*
- FÉL Edit – HOFER Tamás
– 1966 *A Néprajzi Múzeum 1965. évi tárgygyűjtése. Néprajzi Értesítő, XLVIII. évf. 129–136.*
– 1969 *A kalotaszentkirályi kelengye. I. Kísérlet a tárgyi világ rendjének feltárására. Néprajzi Értesítő, LI. évf. 15–36.*
– 1970 *A textilgyűjtemény gyarapodása. Néprajzi Értesítő, LII. évf. 129–146., 167–180.*
- FILÉP Antal
1971 *Szokásleírások a 18. és 19. századból. Népi Kultúra – Népi Társadalom, V–VI. évf. 115–134.*
- FINLEY Viktória
2004 *Színek. Utazás a festékesdobozban. Budapest, HVG Kiadó Zrt.*

- FLÓRIÁN Mária
- 1966 Rimóc népviselete. Balassagyarmat, Nógrád megyei Múzeumok Igazgatósága (Nógrád megyei múzeumi füzetek, 13.)
  - 1994 Halóruha – gyászruha. *Studia Comitatus* 24. évf. 341–357.
  - 2005 A „kiskőrösi gúnya”. *Ethno-lore*. MTA Néprajzi Kutatóintézetének Évkönyve, XXII. évf. 223–256.
- FLÓRIÁN Mária (szerk., bev., közrea.)
- 2002 Mester Emberek Míveinek árazása. Takácsok, festők, gombkötők és gombcsinálók árszabásai (1626–1820). Budapest, MTA Néprajzi Kutatóintézet.
- FÖLDEVÁRI Melinda
- 2008 A textilfestés színei. Színnév – színszótár. Internetcím: www.szintan.hu.
- FÜLEMILE Ágnes – STEFÁNY Judit
- 1989 A kazári női viselet változása a XIX–XX. században. Budapest, ELTE Soks. (Dissertationes Ethnographicae, 7.)
- GÁBORJÁN Alice
- 1984 Színek jelentése a magyar népviseletekben. In BALÁZS Géza – HÁLA József (szerk.): *Folklor, életrend, tudománytörténet. Tanulmányok Dömötör Tekla 70. születésnapjára*. Budapest, MTA Néprajzi Kutató Csoport. 70–86.
  - 1985 Középkori magyar szürkeruhák. *Ethnographia*, XCVI. évf. 212–250.
- GÖNYEY Sándor
- 1938 A Zagyva felső völgyének palóc népviselete. *Néprajzi Értesítő*, XXX. évf. 145–159.
- GYÖRFFY István
- 1956 Matyó népviselet. Budapest, Képzőművészeti Alap.
  - 1983 A hazai festőnővények és a velük való népi festési módok. In GYÖRFFY István: *Alföldi népélet. Válogatott néprajzi tanulmányok*. Budapest, Gondolat.
- HAMPEL-KALLBRUNNER, Gertraud
- 1962 Beiträge zur Geschichte der Kleiderordnungen mit besonderer Berücksichtigung Österreichs. Wien, Geyer.
- HEGYI Imre
- 1983 Lányok ünnepi viselete és a színek szerepe a XIX–XX. század fordulóján Bakonycseryén. *Fejér Megyei Szemle*, I. évf. (?) 57–70.
- HERKELY Károly
- 1938 A szokolyai viselet. *Néprajzi Értesítő*, XXX. évf. 287–296.
- HORVÁTH Sándor
- 1988 Keresztelői garnitúra Vaskeresztesről. *Vasi Szemle*, XLII. évf. 155–170.
- HORVÁTH Terézia
- 1972 Kapuvár népviselete. *Néprajzi Közlemények*, XVI–XVII. évf.
  - 1995 A bagyi női ünnepi viselet színei az 1940-es és az 1950-es években. *Ethnographia*, 106. évf. 137–150.
- ISTVÁNFY Gyula
- 1911 A borsodmegyei palóczok. *Ethnographia*, XXII. évf. 222–232.
- JUNG Károly
- 1978 Az emberélet fordulói. Gombosi népszokások. Újvidék, Fórum.
- KÁLÓZI Aranka
- 1979–1980 A gombosi női viselet szemiotikai leírása. *Tanulmányok. A Magyar Nyelv és Irodalom és Hungarológiai Kutatások Intézete (Novi Sad) XII–XIII. évf. 29–33.*
- KAPROS Márta
- 1992 A gyászos öltözködés rendje egy nógrádi falu (Patak) példáján. In VIGA Gyula (szerk.): *Kultúra és tradíció I–II. Tanulmányok Ujváry Zoltán tiszteletére*. II. Miskolc, k. n. 765–777.
- KÁROLY S. László
- 1979 Halott lakodalma. In ORTUTAY Gyula (főszerk.): *Magyar néprajzi lexikon*. 2. Budapest, Akadémiai Kiadó. 446–448.
- U. KERÉKGYÁRTÓ Adrienne
- 1969 Adatok Bogdánd viselettörténetéhez. *Néprajzi Közlemények*, XIV. évf. 3–43.
  - 1975 Adatok Alsónémedi viseletéhez. *Studia Comitatus*, 3. sz. 301–339.
- P. KISS Eszter
- 1931 Hajdúnánási temetkezési szokások. *Ethnographia*, XLII. évf. 37–40.
- KISS Lajos
- 1920 Hódmezővásárhelyi temetkezési szokások. *Ethnographia*, XXXI. évf. 80–94.

- KLANICZAY Gábor – S. NAGY Katalin (szerk.)
1982 Divatszociológia I–II. Budapest, Tömegkommunikációs Kutatóközpont. (Membrán könyvek, 8.)
- KOVÁCH Aladár
1907 A tolnamegyei Sárköz népviselete. Néprajzi Értesítő, VIII. évf. 71–94., 201–221.
- K. KOVÁCS László
1944 A kolozsvári hóstátiak temetkezése. Kolozsvár, Erdélyi Tudományos Intézet.
- KUNT Ernő
– 1981 A halál tükrében. Budapest, Magvető.
– 1987 Az utolsó átváltozás. A magyar parasztság halálképe. Budapest, Gondolat.
- S. LACKOVITS Emőke
1973 Egy kapuvári női ruhatár bemutatása. Arabona, 15. évf. 199–225.
- LINTHICUM, M. Channing
1936 Costume in the Drama of Shakespeare and his Contemporaries. Oxford, Clarendon.
- MAJER István
1846 A' muzslai lakosok Esztergom vármegyében. Magyarföld és Népei, IV. évf. 11–12.
- MAJOR Miklós
1979 Fekete menyasszonyi ruha, Berettyó-felvidéki népviseleti szokás. Művelődés, 32. évf. 9. sz. 31–33.
- MAROSI Ernő
1997 A középkori művészet történetének olvasókönyve. Balassi Kiadó – Magyar Képzőművészeti Főiskola. Digitalizált változat: Kempelen Farkas digitális tankönyvtár, internetcím: www.hik.hu/tankonyvtar/site/books/b140/index.html.
- MCCARTHY, Mary
1986 Velence közelről. Budapest, Európa.
- MIKLÓSSY V. Vilmos
– 1978 Festőnövények a csíki háziiparban. In Népmiszereti dolgozatok. Bukarest, k. n. 91–100.
– 1979 A növényi festés történetéből. Művelődés, 32. évf. 4. sz. 42–43.
- MORVAY Péter
1951 A templomkertben, temetőben és halotti toron táncolás, s a halottas-játék népszokásához. Ethnographia, LXII. évf. 73–82.
- MUNKÁCSY Dániel
1985 Bóköz. In PALÁDI-KOVÁCS Attila (szerk.): Magyar tájak néprajzi felfedezői. A magyar néprajz klasszikusai. Gondolat, Budapest, 77–84.
- MÜLLER, Heidi
1983 Der Einfluss der liturgischen Farben auf die Volkstrachten. In NIXDORFF, Heide – MÜLLER, Heidi (Hrsg.): Weiße Westen – Rote Roben. Von den Farbordnungen des Mittelalters zum individuellen Farbgeschmack. Staatliche Museen, Berlin, 51–54.
- NÉMETH Pálné
1981 Sárközi, sióagárdi, Kapos menti hímzések. Budapest, Közgazdasági és Jogi Kiadó.
- NEWTON, Stella Mary
1988 The Dress of the Venetians 1495–1525. Aldershot, England and Brookfield, Vermont: USA. Scolar Press. (Pasold Studies in Textile History, 7.)
- NOVÁK József Lajos
1913 Adatok Bény község néprajzához. Néprajzi Értesítő, XIV. évf. 32–67.
- NYÁRÁDY Mihály
1964 Az ajaki népviselet. A Nyíregyházi Jósza András Múzeum Évkönyve, IV–V. (1961–1962.) évf. 141–254.
- OAKES, Alma – HILL, Hamilton Margret
1970 Rural Costume. Its Origin and Development in Western Europe and the British Isles. London – New York, Batsford Ltd.
- PAPP JÁNOSSY Magda
1971 Györgyfalva viselete. Ethnographia, LXXXII. évf. 497–565.
- PETÁNOVICS Katalin
1971 A sármelléki női viselet a századfordulótól napjainkig. Veszprém Megyei Múzeumi Közlemények, 10. évf. 315–345.
- RÁDULY Emil
1977 Egy XIX. század eleji festék-receptgyűjtemény. A Debreceni Déri Múzeum Évkönyve, LVIII. évf. 335–346.
- RADVÁNSZKY Béla
1986 Magyar családélet és háztartás a XVI. és XVII. században. I–III. (1879–1896.) Budapest, Helikon.
- RÉSŐ ENSEL Sándor
2000 [1867] Magyarországi népszokások. Budapest, Osiris.

- RÉVÉSZ István
1944 A templomi paramentumokról. In GYIMES Károly (szerk.): Evangélikus templomok. Budapest, Athenaeum. 391–412.
- ROMSICS Imre
1998 Kalocsa népművészete. In ROMSICS Imre (szerk.): Homokmégy. Tanulmányok Homokmégy történetéből és néprajzából. Homokmégy, Községi Tanács. 371–448.
- SCHMUCK, Frédéric-Guillaume et Ses Fils
1975 Les Costumes Strasbourgeois des XVIIe et XVIIIe siècles. Reproduction en facsimilé de l'édition publiée en 1889 par Oscar Berger-Levrault. Paris-Nancy, Berger-Levrault.
- SCHUBERT, Gabriella
– 1980 Südosteuropäische Hirtenmantel. Versuch einer Typologie. Zeitschrift für Balkanologie, Jg. 16. 148–185.
– 1994 A délkelet-európai népek viseletei – szemiotikai megközelítéssel. Ethnographia, 105. évf. 419–442.
- B. SERGŐ Erzsébet
1976 Pentelei női viselet. Alba Regia, XV. évf. 217–236.
- SILLING István
1979–1980 A kapuszinai női viselet változásának szemiotikai vizsgálata. Tanulmányok. A Magyar Nyelv és Irodalom és Hungarológiai Kutatások Intézete (Novi Sad) XII–XIII. évf. 115–123.
- SZABÓ Péter
1989 A végtisztesség. A főúri gyászszertartás mint látvány. Budapest, Magvető.
- V. SZALONTAY Judit
1999 Csornai menyecskekenedők. Budapest, Néprajzi Múzeum. (Magyar népművészet, 25.)
- SZATHMÁRY László
1937 A gyapjúfestőfű magyarországi útja. Csül-
lengtermelési és csüllengindigó gyártási-kísér-
letek hazánkban. A Magyar Gyógyszerésztudomá-
nyi Társaság Értesítője, 11. évf. 143–160.
- SZENDREY Ákos
1941 A halott lakodalma. Ethnographia, LII.
évf. 44–53.
- SZENDREY Zsigmond
– 1936 A piros szín. Ethnographia, XLVII. évf. 220.
– 1938a A fehér szín szerepe és jelentősége. Eth-
nographia, XLIX. évf. 420–422.
– 1938b A szürke szín szerepe és jelentősége. Eth-
nographia, XLIX. évf. 422.
- SZIKSZAI László
– 2005a Négy szín: vörös. Magyar Asztalos és Fa-
ipar, 2. sz. 24–25. Internetcím: www.auro.hu/
auro_cikkek/2005-02_v%25F6r%25F6s2.pdf.
– 2005b Négy szín: kék. Magyar Asztalos- és Fa-
ipar, 3. sz. 24–25. Internetcím: www.auro.hu/
auro_cikkek/2005-03_kek.pdf.
– 2005c Négy szín: zöld. Magyar Asztalos- és Fa-
ipar, 4. sz. 24–25. Internetcím: www.au-
ro.hu/auro_cikkek/2005-04_z%25F6ld.pdf.
– 2005d Négy szín: sárga. Magyar Asztalos- és Fa-
ipar, 5. sz. 24–25. Internetcím: www.au-
ro.hu/auro_cikkek/2005-05_sarga.pdf.
- SZÓNYI István – MOLNÁR C. Pál – SZOBOTKA Imre –
ELEKFI Jenő – KÁKAY SZABÓ György – VARGA
Nándor Lajos – FERENCZY Béni – BARCSAY Jenő
1957 A képzőművészet iskolája. Budapest,
Képzőművészeti Alap.
- TAKÁTS Sándor
1961 Sáfrányoskert. In BENDA Kálmán (szerk.):
Művelődéstörténeti tanulmányok a XVI–XVII.
századból. Budapest, Gondolat. 195–198.
- TAYLOR, Lou
1983 Mourning Dress. A Costume and Social
History. London, George Allen and Unwin.
- WAUGH, Norah
– 1964 The Cut of Men's Clothes. 1600–1900.
New York, Theatre Arts Books.
– 1968 The Cut of Women's Clothes. 1600–1930.
New York, Theatre Arts Books.
- WILLIAMS-MITCHELL, Christobell
1982 Dressed for the Job, the Story of Occupa-
tional costume. Poole-Doorsee, Blandford Press.
- ZOLTAI Lajos
1938 Debreceni viselet a XVI–XVIII. században.
Ethnographia, XLIX. évf. 75–108., 287–315.

The Introduction and Role of Colour in the Peasant Wardrobe

Hardly a century ago, the church was the place not only where the entire community took part in the worship, but also where all the private and family of life's major events took place. Christenings, marriages, and the rites surrounding death all took place in the church, while the registration of births, deaths, marriages, etc. was done in the parsonage or presbytery. As customs of dress were closely linked to church liturgy, the church also played a significant role in the development of clothing styles. The study, with reference to the Catholic liturgy, examines how the secular elite adjusted to the liturgy's use of colour over the centuries, and how this process was emulated by the common people.

Use of colour was subject to the production, availability, and affordability of expensive dyes of generally vegetable and animal-origin. Alongside formerly natural linen, grey felt, and leather garments, gradually similar articles appeared dyed in various colours, and later even colourfully designed costumes, all imbued with ritual or funereal significance. The nationwide use of old and new colours with standardized meanings attached to them, begun in the 19th century, with the advent of synthetic dyes and the mass production of garments made from coloured textiles.

In outlining the history of the introduction of colour among the Hungarian commoners, the study focuses on the mourning and funerary customs. Historically, it was in funerary customs that the use of colour developed most uniformly throughout the country.

A vásárhelyi kerámia történeti kérdései

Az elmúlt néhány évben lehetőségem nyílt arra, hogy régészként és néprajzusként feldolgozzam több dél-alföldi kora újkori leletegyüttes kerámiáanyagát. Ez a kutatás szűkebb értelemben a fazekastermékek tipokronológiai leírását és elemzését célozta, ugyanakkor a feltárt együttesek időrendi helyzetéből adódóan kiterjedt a korabeli edénművesség és a korai népi kerámia összefüggéseinek adott területhez kötött vizsgálatára.¹

A régészeti kerámia néprajzi jelentősége

A magyar népi kerámia kialakulásának kezdete nyilvánvalóan a régészeti korokba vezet (KRESZ 1961. 142). A történeti fejlődés és az eredet szempontjából különösen jelentős a 16–18. századi edénművesség szerepe. A néprajzi termékeken jelen lévő különböző stílári rétegek közül is elsődlegesen a hódoltság kori magyar anyag írókával festett, gazdagon díszített olommázás kerámiájának készítési hagyományait és a balkáni, úgynevezett törökös díszítőelemek jelentőségét hangsúlyozza a kutatás (KRESZ 1961. 142; HOLL 1963a. 66; LAJKÓ 2005. 75).

A népi fazekasság korai történetének vizsgálatát többnyire adott regionális központok feldolgozásához kapcsoltan részben érinti ugyan a néprajzi kutatás, azonban a tanulmányok többségében a 19. századi évszámmal keletkezett, főként reprezentációs célt szolgáló edények és díszítőtechnikák bemutatása a hangsúlyos (KRESZ 1991a; CSUPOR-CSUPORNÉ 1998. 126–143; DOMANOVSKY 1981. 178–215). A 16–18. századi kerámia időrendjét tekintve a néprajzi és régészeti korszak határmezsgyéjén húzódik, és mint ilyen alapvetően kívül esett mindkét tudományág érdeklődési körén. Csak az utóbbi néhány évben érezhető némi pozitív elmozdulás e téren, de változatlanul kevés a 16–19. századi edénművességet egységében vizsgáló, és így a régészeti kerámia néprajzi összefüggéseinek feltárására koncentráló kutatás.²

Hangsúlyoznunk kell, hogy a 17–19. századi kerámia történeti összefüggéseinek feltárása kizárólag a néprajz és a régészet vizsgálati eredményeinek együttes feldolgozása révén valósulhat meg. A korszak fazekastermékeinek kutatását s így a kerámiakészítési hagyományok eredetének felderítését elsősorban módszertani okok miatt a régészetnek kell felvállalnia. A fazekasművesség kezdeteiről a legtöbb információt jelenleg a régészeti feltárások anyaga szolgáltathatja. Az írott források, illetve a néprajzi gyűjteményekben őrzött kerámia jellegénél fogva képtelen választ adni bizonyos kérdésekre. A leltári anyagokban viszonylag ritka a 18. századi vagy annál korábbi edény, és a kerámia olcsóságánál fogva csak szórványosan említett a kortörténeti dokumentumokban. Jelenleg a régészet az a tudományterület, amely leginkább képes kihasználni a kerámia azon előnyös tulajdonságát, hogy az töredékességében is igen jól kutatható. Mellesleg alkalmazott vizsgálati technikái is adottak a forrásanyag további gyarapítására. A népi kerámiakészítő központok edénykészletének változás-vizsgálatában a jövőben nagyobb szerepet kell kapniuk a néprajzi célú régészeti feltárásoknak, a „néprajzi ásatásoknak”.³

Jelen tanulmányban a vásárhelyi népi fazekasközpont történetéhez kapcsolódóan kívánom közzétenni mindazokat az eredményeket, melyeket a korszak edénművessége és a régió korai népi kerámiájának

1 A kutatás eredményeit a hódmezővásárhelyi fazekasság történetéhez kapcsolódóan „A Dél-Alföld kora újkori edénművessége. A 17. századi hódmezővásárhelyi kerámia néprajzi és régészeti összefüggései” című doktori disszertációmban tettem közzé (LAJKÓ 2007).

2 A teljesség igénye nélkül a régészeti szakirodalomból Gál Éva (GÁL 1985), Lázár Sarolta (LÁZÁR 1986), Kovács Gyöngyi (KOVÁCS 1991), Pusztai Tamás (PUSZTAI 1999), Vizi Márta (VIZI 2002) és Tomka Gábor (TOMKA 2002) anyagközléseit említhetjük, míg a néprajzi feldolgozások sorában Vida Gabriella (VIDA 1993; 1994; 1999; 2003; 2005), P. Szalay Emőke (P. SZALAI 1993), Fűvessy Anikó (FÜVESSY 1993a; 1993b; 1994) és Nagy Janka Teodóra (NAGY J. 1991; 1994) munkái említésre méltók.

3 E témában példaként említhető kutatások (VIDA 1993; 1996; VIZI 2002; 2006; LAJKÓ 2002; 2005).

összevetése hozott. A kutatások több ponton új megvilágításba helyezik a korai népi kerámia eredetének kérdéskörét, részben módosítják, részben megerősítik a régió fazekasságáról eddig szerzett történeti-néprajzi ismereteket.

Hódmezővásárhelyen két helyszínen, a Bocskai utcában és a református Ótemplom környékéről került felszínre nagyobb mennyiségű kora újkori leletanyag.⁴ A két lelőhelyről közel hatezer darab kerámiát dolgoztam fel, köztük alig ötven darab egész vagy részben kiegészített edényt. A kutatási cél szempontjából alapvető volt, hogy az adott együttesekben képviseltek a régészet és a néprajz határán álló korszak termékei. Megtalálhatók bennük a hódoltság korához köthető edénytípusok és a már néprajziként ismert fazekastermékek. A leletegyüttesek értékelését edénytípusok szerinti bontásban végeztem, a típuscsoportok meghatározásánál a történeti források szerinti korabeli edényelnevezések mellett a néprajzi edényterminológiára támaszkodtam. A feldolgozás az alábbi típuscsoportokat eredményezte:

I. Fennálló öblös edények

- „nyak nélküli edények” – fazékfélék
- „nyakas edények” – folyadéktárolók

II. Laposedények

- tálasedények
- lábasok

III. Egyéb kerámiatermékek

Meg kell jegyeznünk, hogy a korabeli edényanyag formai változatossága ennél jóval nagyobb lehetett. Az anyag töredékességéből és a módszerek korlátaiból adódóan az elkülönített tárgycsoportok egyben alapforma-kategóriák, a funkcióhoz kötött differenciálásra és a főcsoportokon belüli variánsok meghatározására a régészeti kerámia korlátozott lehetőséget nyújt.

A vásárhelyi kerámia néprajzi jellemzése

A kora újkori régészeti kerámiaegyüttesek elemzése kronológiai helyzetükből adódóan megkövetelte a régió népi fazekastermékeinek ismeretét, ugyanakkor lehetőséget teremtett a két korszak edénykészítési hagyományainak összevetésére, a néprajzi és régészeti kutatási módszerek együttes alkalmazására.⁵ A dél-alföldi régió legjelentősebb és egyben legösszetettebb stílusú központja a hódmezővásárhelyi. A fazekasközpont története Kiss Lajos, Domanovszky György, Kresz Mária Füvessy Anikó, Nagy Vera,⁶ valamint P. Szalay Emőke (Kiss 1914; 1915; 1916; 1926; 1964; DOMANOVSKY 1942; 1968. 48–51; 1981. 192–196; KRESZ 1954. 127–147; 1983. 295–316; 1960. 297–377; 1965. 115–151; 1990. 317–371; 1991b. 48–55; FÜVESSY 1993a; 1993b; 1994; 1998; 2000. 545–558; NAGY V. 1987; P. SZALAY 1994. 267–309) munkásságának köszönhetően jól feltárt, de a fejlődési folyamat kezdete és a vásárhelyiként ismertté vált mázas kerámia eredete a mai napig tisztázatlan. A fazekascéh megalakulásának dokumentált időpontja 1847 (EPERJESSY 1967. 226), azonban a korai anyag készítési technikája és stílusi jegyei alapján úgy tűnik, hogy a 19. századi kerámia megjelenésében nem előzmények nélküli. A mesterségbeli hagyományok mélyebben gyökerező voltát a város belterületéről előkerült és jelen tanulmányban közreadott régészeti lelet-együttesek is alátámasztani látszanak. A fejlődési folyamat feltárásával egyelőre azonban még adós a tudomány.

A 19. századtól leltárszerű pontossággal maradtak ránk a különböző típusú datált vásárhelyi edények. A Tornyai János Múzeum néprajzi gyűjteménye az 1801–1910 közötti időszakból összesen 276 darab évszámos agyagtárgyat őriz. A 18. századból viszont csak egyetlen vásárhelyi stílusú és származású évszámos edényt ismerünk.⁷ Éppen ezért jelentősek a város terüle-

4 Ezúton is köszönöm B. Nagy Katalin régésznek, hogy a leletközlés jogát átengedte, és a feldolgozó munkámat mindvégig segítette.

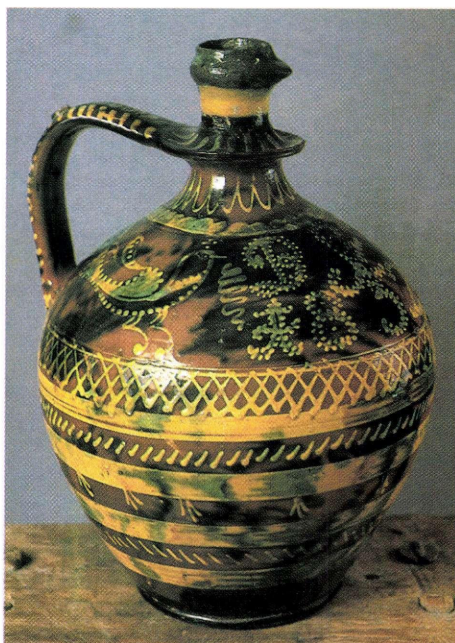
5 Terjedelmi okok miatt a vásárhelyi fazekasközpont történetének és a regionális egységet meghatározó stílusának ismertetésére ezúttal csak annyiban tértem ki, amennyire azt az adott vizsgálat megkövetelte.

6 Ezúton is köszönöm Nagy Verának (TJM), hogy kutatásomban segítségemre volt.

7 Ltsz.: NM 53.61.881. Kiss Lajos említést tesz ugyan még két korai cserépedényről, egy 1742-re és egy 1743-ra datált tányérról, ezek azonban megsemmisültek, sem fényképük, sem rajzuk nem maradt fenn (Kiss 1926. 187).

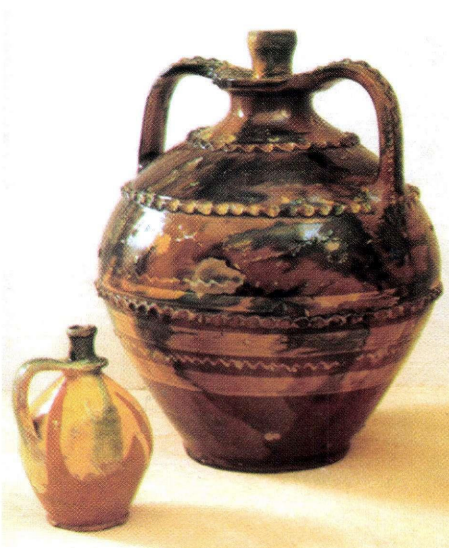
1. kép. Sgraffitodíszes tál, Hódmezővásárhely
Csongrád megye népművészete
Budapest, 1990. 322.

2. kép. Sárga mázú, írókázott butykos, Hódmezővá-
sárhely
Csongrád megye népművészete
Budapest, 1990. 356.

3. kép. Tányér és nagytál, Hódmezővásárhely
Kresz Mária: Magyar fazekasművészet
Budapest, 1991. 150.

4. kép. Butykoskorsók, Hódmezővásárhely
Kresz Mária: Magyar fazekasművészet
Budapest, 1991. 156.

tén előkerült 17. századi régészeti együttesek. A vásárhelyi kerámia történeti fejlődési vonalát az évszámok-felírtos edénytípusok elemző vizsgálata révén rajzolhatjuk meg, és hasonló kronológiát állíthatunk fel a korszakok szerint eltérő díszítőtechnikák tekintetében is.

A vásárhelyi stíluscsoportot főként tálasedényei tették ismertté (1., 3. kép). A központ korai népi kerámiáját formai szempontból nagyfokú változatosság és rendkívüli típusgazdagság jellemzi. A döntően díszedényekből álló edények között meghatározó számban fordulnak elő a regionális egység jellegzetes mázas táljai, tányérai és a különböző méretű és változatos formájú folyadéktároló edényei (2., 4. kép). A központból indult ki számos, a paraszti reprezentációs edénykultúrát meghatározó forma- és díszítménybeli újítás. A 19. században népszerűvé váló, évszámmal is hitelesített edénytípusok többsége itt fordult elő először, és a központ több díszítőtechnikai eljárás elterjesztésében is élenjárt (KRESZ 1983. 299; FÜVESSY 1993b. 146–147).

A néprajzi kutatás hagyományosan különítette el a vásárhelyi kerámia történetének korai, a 16. századtól a 18. század végéig tartó szakaszát, melyet a „reneszánsz mázas kerámia” időszaként határozott meg. Ezen korszak edényművességéről helyi szinten kevés bizonyos ismeretanyaggal rendelkezünk. Lényegében az ország más területeiről közlött, viszonylag egységes kerámia stílus határozza meg a korszak fazekaskultúráját, melynek legfőbb sajátossága a néprajzi kutatás által balkáni-törökös díszítésként értékelt motívumok és készítési technológiák alkalmazása. Ezt a történeti szakaszt követte a kiérlelt stílusjegyekkel rendelkező, megjelenésében már alapvetően újszerű parasztkerámia.

A 18–19. század fordulójának vásárhelyi kerámiáját a sgraffitotechnika, a zöld-sárgásbarna mázfoltozás (1. kép), a rácsosan áttört díszítmények (KRESZ 1990. 329. és 330. kép; 1954. XXIII. tábla 9. ábra és XXIV. tábla 13. ábra; 1983. 68. kép), a máz és a festés együttes alkalmazása, valamint az egyszínű zöld mázbevonat jellemzi, nemritkán karcolással kísérve (KRESZ 1983. 63. és 64. kép; DOMANOVSKY 1981. II/70–71. kép). Az írókás díszítőeljárás a 1820-as éveket követően válik általánossá (2. kép; DOMANOVSKY 1981. II/79. kép; KRESZ 1954. XXIII. tábla 11. ábra; 1990. 155. kép.). Az ornamentek feletti fedőmáz színeinek változásában is megfigyelhető bizonyos tendencia; az 1840-es évekig szinte kizárólagos a sárga máz alatt zöld mázfoltokkal hangsúlyozott, vörösbarna alapon fehér festékekkel írókázott minta. A század második felétől e színezés fokozatosan háttérbe szorul, és általánossá válnak a sötétbarna alapú, sárga mázzal borított, fehér vagy színes – fehér, sárga, vörös – írókázott edények (KRESZ 1990. 157. kép, 165. kép, 177. kép; 1983. 84–86. kép; DOMANOVSKY 1968. 11. kép), és az 1870–1880-as években megjelenik a „dudi” alapszínű, tarka mintás – vörös, barna, zöld, fehér – kerámia (KRESZ 1954. XXX. tábla 40. ábra; 1990. 347. kép; 1991b. 166. kép.) A sötétbarna és „dudi” földfestékekkel díszített edények elterjedésével párhuzamosan eltűnik a sárga máz, és helyette a szintelen használatra válik általánossá (KRESZ 1983. 305; 1990. 179. kép). A 19. század utolsó harmadában jelennek meg az első fehér színű engobe-bal leöntött, szintelen máz alatti kékekkel megírt minták és az íróka korábbi kizárólagos használata mellett az ecsetes festés (KRESZ 1991b. 160–162. kép; P. SZALAY 1994. 4–5. kép; KRESZ 1954. XXVII. tábla 28. ábra).

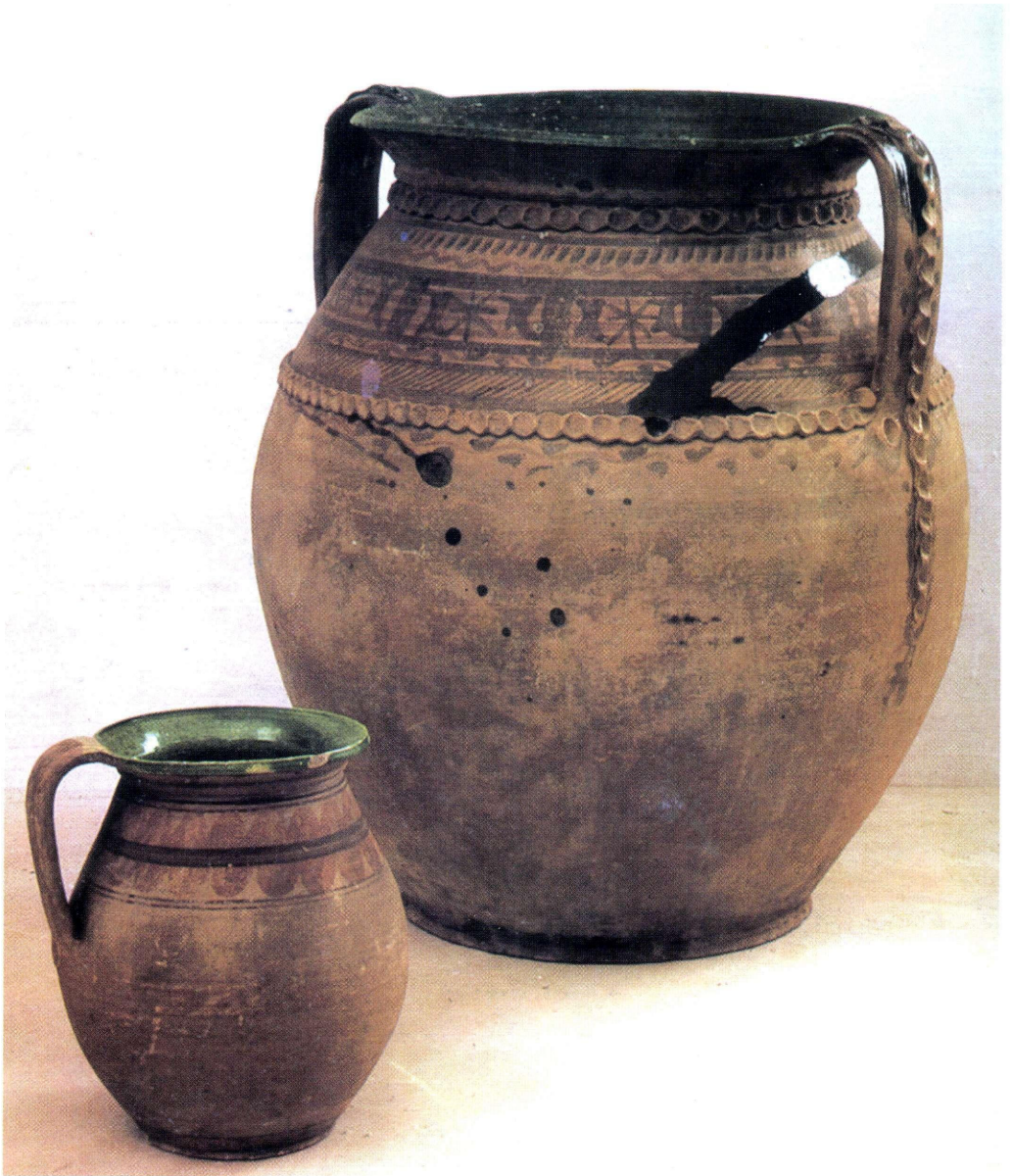
A díszítőmotívumok közül kétségtelenül a növényi ornamenteké a főszerep. A rozetták különösen közkedveltek a központ karcolt díszű edényein, míg az írókázott mintakincsben egyértelműen az összetett növényi motívumok túlsúlya érvényesül. Jellemzőek a különböző stílusú virágdíszítmények. A virágok általában bokrokba rendezettek, rendszerint száron, levelek között helyezkednek el, egyéb díszítőmotívum nélküli megjelenítésük ritka. A szárok mozgalmassak, többnyire hajladozva futnak, általánosan az egy- vagy háromvirágú tövek (3. kép). A levelek lekerékített végűek, különösen a karcolt típusok között gyakori a száruk vízszintes irányú áthúzkodása, illetve a szíromlevelek rácsozós térkitöltése (3. kép; P. SZALAY 1994. 286, 24. kép, 287, 26. kép, 288, 28. kép). A figurális díszítmények összességükben nem jellemzik a stíluscsoport kerámiáját. Ez alól talán csak néhány madarábrázolásos tál és korsó jelent kivételt (2. kép).

A régészeti és néprajzi kerámia kapcsolata

A népi kerámiával szemben a városban feltárt 17. század végi kerámiaegyüttesek megformálásukban egységesebbek. Az edénykészlet összetétele és az alkalmazott díszítőtechnikák nem mutatnak lényeges eltérést az ország más területeiről ismert hasonló korú kerámiától.⁸ A leletegyütteseket – a néprajzi díszkerámiával

⁸ Kronológiai párhuzamokat számos lelohelyről említhetünk (KOVÁCS, szerk. 2002. 169 238; KOVÁCS 1991. 169 179, 352 361; HATHÁZY-KOVÁCS 1996. 32. kép 5, 33. kép 3 4; FODOR-KOZÁR 1971. 148, 7. kép 1, 2, 8. kép; LÁZÁR 1986. 45, 13. kép 3. rajz).

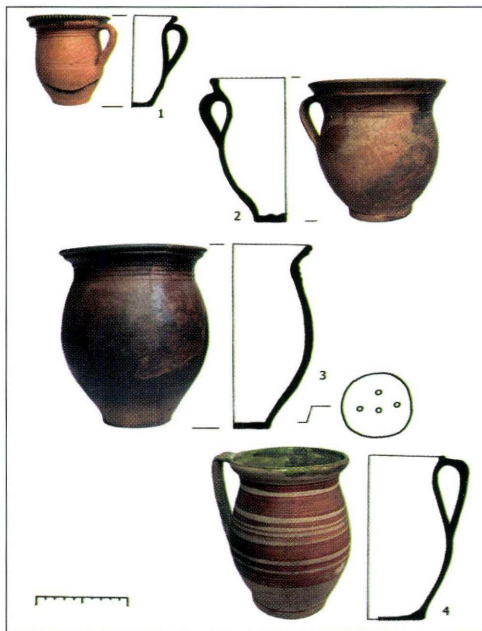

5. kép. Nagy lakodalmás fazék és egyfűlű fazék Gömörből
Kresz Mária: Magyar fazekasművészet
Budapest, 1991. 101.

6. kép. 17. századi fazekak Hódmezővásárhelyről
Ferke Norbert felvétele

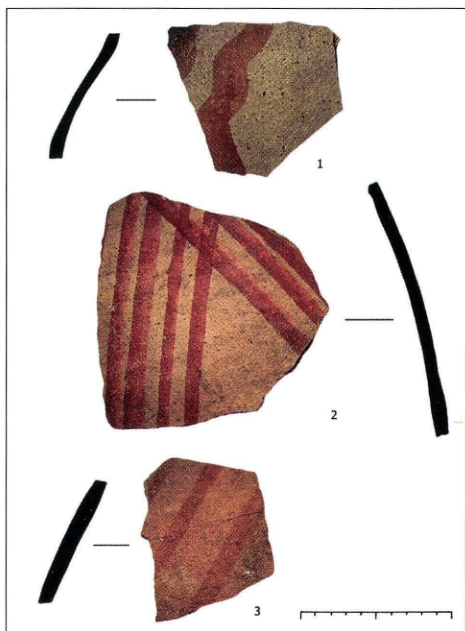

7. kép. 17. századi fazekak Hódmezővásárhelyről
Ferke Norbert felvétele

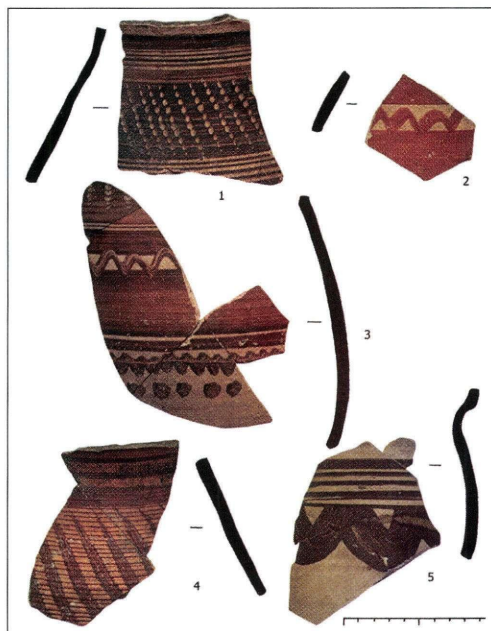
szemben – a gyorskorongon készült, mindennapi használatra szánt fazekastermékek jellemzik. A hétköznapi gyakorlatnak megfelelően az átlagos méretű edények előfordulása a meghatározó.

Legnagyobb számban képviselték a fennálló falú öblös edények, ezen belül is a fazékfélék. Közös jellemzőjük a homokos soványítás, de egyes edényeken megfigyelhető az apró kvarcscszemcsés kavics jelenléte. Színük változatos, legtöbbször vöröses-, világos- vagy szürkésbarna, esetleg sárgásfehér. Használatukból adódóan nagy részük kormos, a korom többször ráégett a fazekak külső oldalára. Közös jellemzőjük az enyhén hasas, tojásdad forma, rendszerint hasuk magasságában a legszélesebbek, válluk kevésbé hangsúlyozott (6–7. kép). Az összeszűkülő, alacsony nyakrész ívesen kihajló, álló vagy enyhén behúzott perembe folytatódik. A szájperecek rendszerint tagoltak, esetenként csipkézett (6. kép 3) vagy galléros kiképzésűek. Meghatározó az S profilú peremforma (6. kép 1; 8. kép 4). A kiegészített edények alapján a kisfazekak űrtartalma két-három liter között változik, a fazekak többnyire 3,5 literesek, általában füllel ellátottak, de találunk példát a fületlen típusúakra is (7. kép 3). A népi kerámia kétfülű, rendszerint abronccsal tagolt nagy lakodalmas fazekai (5. kép) azonban hiányoznak együtteseinkből. Az előkerült fazékszerű edényeknek több mint fele díszítetlen. A díszítettek legtöbb esetben hornyoltak (6. kép 2–3; 7. kép 3), esetleg belső oldalukon mázazottak, kívül festettek (7. kép 4). A két korszak anyagát tekintve jelentősen eltért a plasztikus díszek alkalmazásának aránya. Míg a régészeti korszakból mindössze egy példát említhetünk, addig a parasztkerámia nagyméretű fazekait szinte kivétel nélkül abronccsal erősítették meg (4. kép); IGAZ-KRESZ 1965. 102; KRESZ 1990. 383. ábra). Önálló csoportot képviselnek a vörös engobe-bal festett, fazék típusú edények. A festés többnyire belül mázas, sárgásfehér edényanyagon fordul elő. A felhasznált motívumok változatosak (8–10. kép): az egészen egyszerű, egyenes, egymással párhuzamosan körbefutó vonaldíszektől a nagy ívű hullámokon át a bonyolultabb szerkesztési elveket követő motívumrendszerig. Az alkalmazott ornamentika minden esetben geometrikus elemek váltakozásából építkezik. Külön kategóriaként értékelhetők a leletegyüttesek visszakarcolt festett technikával díszített edényei (9. kép 1, 4). A megformálás sajátja, hogy a visszakarcolt díszítés kivétel nélkül festett motívumok kíséretében fordul elő. Az összefüggő engobe-zónába rendszerint beböködött pontsorokat, apró, ferde vonalakat, pikkelymotívumokat, ívsorkötegeket, ritkábban egyenes, esetleg hullámos vonalakat karcoltak. E típus hagyományainak továbbélése a népi kerámiaművéséghez kapcsolódóan egyértelmű. A szegedi és a vásárhelyi néprajzi gyűjtemény anyaga is több olyan

8. kép. 17. századi engobe festett kerámia
Ferke Norbert felvétele

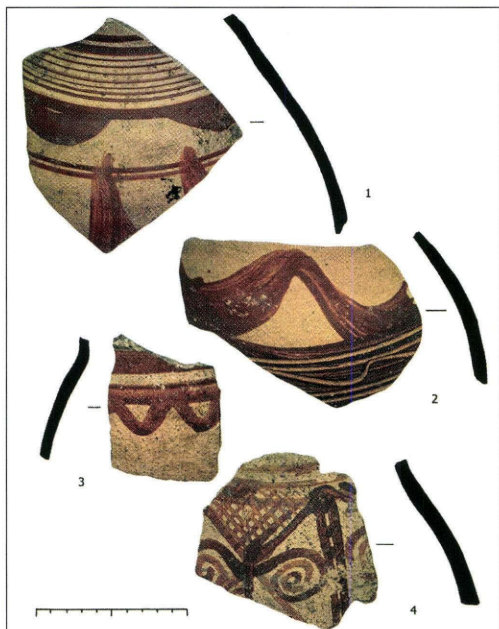
9. kép. 17. századi engobe festett kerámia
Ferke Norbert felvétele

vászonzafekak őriz, melyeknek vékony fala, fehér színe és festett díszítése mellett népi elnevezése is őrzi a gömöri kapcsolatok emlékét.⁹ Megfigyelhető azonban, hogy a népi mintakincs leegyszerűsödik; bonyolult szerkesztési elv szerint megkomponált, sávosan rendezett visszazacartott motívumokkal ritkán találkozunk a 19. századi anyagokban. Leginkább már csak a vállra festett hullámos és egyenes vonalak kombinációjaként létrejött zsinegdíszek emlékeztetnek halványan történeti előzményeikre (5. kép).

Található a vásárhelyi régészeti együttesekben több olyan edény is, mely megformálásában, anyagában és díszítésében eltér a hagyományosan gömöriként meghatározott termékektől. Ezek fala vastagabb, kidolgozásuk durvább, soványításuk erősen homokos. Az edény színe inkább vöröses, a belső oldalak mázatlanok (8. kép 1–3). Oldalukat rendszerint festett rácsminta díszíti. Az eltérő anyagcsoport alapján feltételezhető, hogy az ilyen típusú edények készítői helye más régióban lehetett. A vásárcsereviszketekre a lelő- és a készítőhely viszonya alapján következtethetünk, de nem szabad elfelejteni, hogy ezek nagyságát és kiterjedését a történelmi események alakulása mindenkor befolyásolta (KRESZ 1991b. 595). A gyártási hely meghatározásában segíthetnek az írott források, a korabeli történeti dokumentumok, a felszínre került műhelyleletek és selejtermékek, valamint a leletszóródás gyakorisága szerinti elterjedési körzetek meghatározása, biztos adatok azonban így sem mindig nyerhetők. A korabeli árucseres- kapcsolatok vizsgálatában a 19. századi néprajzi központok kereskedelme ugyan kiindulópontot jelenthet, de önmagában még nem bizonyítja a korábbi időszakhoz kötött azonos irányok és árucseres- körzetek kizárólagosságát. Többek között kérdés lehet a felvidéki és alföldi területek közötti 19. századi kereskedelmi viszonyrendszer történeti alakulása. A 17. századi forrásokban már találunk adatokat a gömöri edények alföldi szállítására (KRESZ 1960. 308); kétségtelen, hogy a kora újkori festett vászonzafekak az ország középső, északi és délkeleti régióiban képviseltek elsősorban, de mindez még nem igazolja a főzőedény-kereskedelem észak-déli irányának korszakunkhoz kötött kizárólagosságát.

A fent említett felvidéki kapcsolatokat mutató, visszazacartott festett technikájú agyagútól egyértelműen különböző kerámiaanyag feltehetően máshonnan érkezett. A néprajzi szakanyag alapján ezen edények megformálásukban és díszítőjellegekben az erdélyi és partiumi területek hasonló típusú edényanyagával rokonít-

9 MFM ltsz.: 86.1.1 (KRESZ 1991b. 101. kép; 1960. 309; P. SZALAY – ÚJVÁRY 1982; HOLL 1963b. 336; 1956. 192).

10. kép. 17. századi engobe festett kerámia
Ferke Norbert felvétele

11. kép. Redukált égetésű edények a 17. századból
Ferke Norbert felvétele

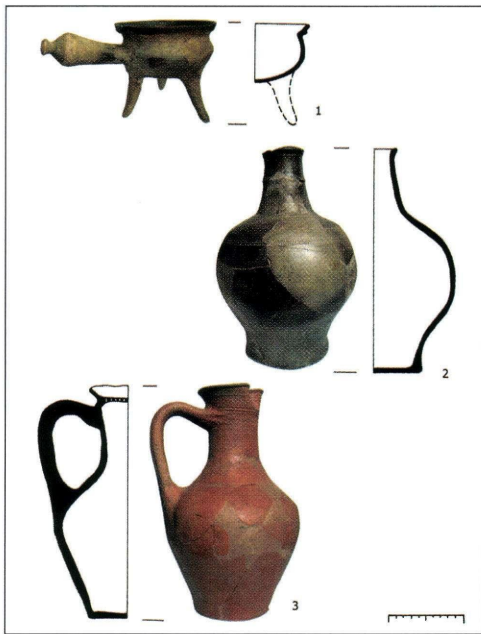
hatók, bár a 19. századi összevetés ezúttal is csak közvetett bizonyítékként értékelhető. Mindezt alátámasztani látszik, hogy a 18–19. századi forrásokban is olvashatunk a révi fazekak, kanták és korsók távolabbi vidékekre szállításáról,¹⁰ habár tudjuk, hogy az erdélyi területeken előállított termékek főként a helyi igényeket szolgálták ki. Mindez azonban nem zárja ki, hogy a kora újkorban is létezhetett az ismert észak-déli főzőedény-kereskedelem mellett egy keleti-déli árucserkapcsolat. Anyagvizsgálatok hiányában még az is elképzelhető, hogy egyes termékek helyben készültek. A 18. századból rendelkezünk adatokkal a helyi nyersanyagot felhasználó fazéktípusú edények dél-alföldi gyártására vonatkozóan (KRESZ 1960. 328).

A régészeti leletegyüttesek másik meghatározó csoportja a nyakkal rendelkező öblös edények, melyek a népi kerámia hasonló típusú edényeit tekintve kevésbé differenciálhatók. A feldolgozott leletegyüttesekben mindössze a becsípett, sokszor szűrőbetéttel ellátott, szűkebb szájnnyílású, hosszú nyakú, illetve a kerek, széles szájú, esetenként kiöntőcsővel ellátott kanták formacsoportját tudtuk megnyugtatóan elkülöníteni (12. kép). Mindkét formakör edényei jellemzően füles típusúak. A fülek rendszerint függőleges állásúak, többnyire a perem alól, a becsípett szájú korsótípusnál általában a perem alatt kiképzett karimából indulnak, és a hasvonalra támaszkodnak (12. kép 3). Egy esetben találtam példát a csöcsös fültípus meglétére (13. kép 3). Az edényaljak egyenesek, több esetben megfigyelhető rajtuk a korongozási technikához kötött koncentrikus félkörívek nyoma. A fenékerem általában lekerekített, az edényoldal és az alj ívesen csatlakozó, ritkábban tompaszöget zár be. Legnagyobb százalékuk csiszolt vagy karcolt felületű, szürkésfekete, redukált égetésű (11, 13. kép) vagy téglavörös színű, díszítetlen, esetleg karcolt felületű (14. kép 1–3). Ezek mellett az egyszínmázás, írókás és festett díszű termékek száma elenyésző. Kívül mázas, belül mázatlan folyadéktároló edényt a kora újkori anyagban egyet sem találtam. Nem képviselt még a máz virágzásának nevezett díszítőtechnika sem.

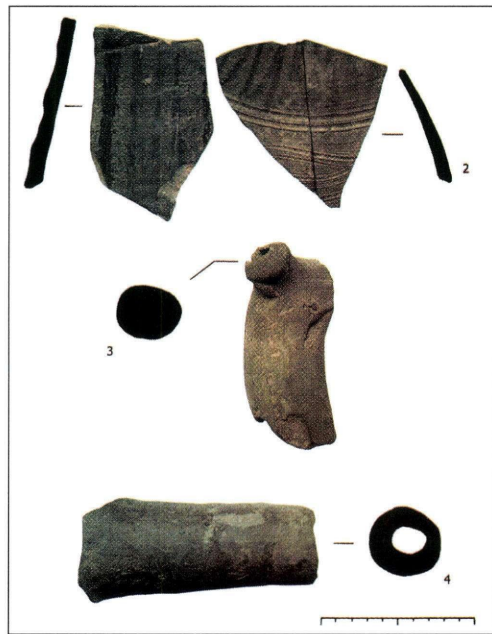
A leletanyag redukált égetésű edényei formailag a népi kerámia típusaival rokoníthatók, bár díszítésükben eltérőek. A kora újkori régészeti együttesek fekete kerámiajának díztöltésűt tekintve úgy tűnik, hogy a karcolt díztöltőtechnika, a fésűs hullámvonalak, az egyenes vonalkötegek és a bepecsételések elsősorban a dunántúli és az erdélyi területeket (Kós 1976. 221; CSUPOR-CSUPORNÉ 1998. 174; BENKŐ 1992. 66. tábl-

10 A révi tűzálló agyagáru Debrecen környéki szállítása említhető (Kós 1979. 310).

12. kép. 17. századi lábas és korsók
Ferke Norbert felvétele

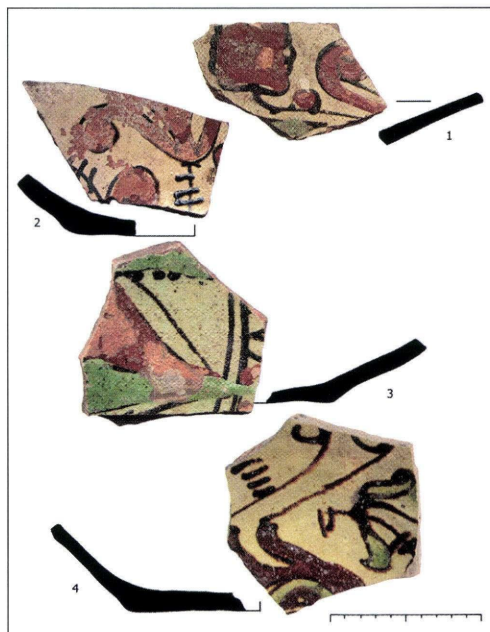
13. kép. 17. századi redukált égetésű edények
Ferke Norbert felvétele

la, 9., 10–11. kép), míg a sikált felületek és csiszolt ornamensek az alföldi edényanyagot jellemzik. A vásárhelyi kora újkori anyag bár területileg és formájában alföldi (SZABADFALVY 1986. 7., 15., 37. és 48. kép; KRESZ 1991b. 93., 123. és 128. kép), stílusában átmenetet képez: a csiszolt motívumok mellett a karcolt és bepecsételt ornamensek is meghatározóak. A motívumok kivétel nélkül geometrikus szerkesztésűek, hiányoznak a növényi mintás besimítással díszített darabok. Vagyis a vásárhelyi anyag nem támasztja alá azt a nézetet, miszerint a fekete edények növényi mintás besimítása a mázas kerámia írókás-virágos díszítményeivel azonos időben jelent meg (SZABADFALVI 1960. 81). A további kutatás feladata a vásárhelyi csiszolt-karcolt kombinált stílusú fekete edények származási helyének meghatározása, az időrend- és stílusbeli összefüggések pontosítása. A nagyobb mennyiségben előkerült dél-alföldi kora újkori régészeti együttesek alapján feltehető azonban, hogy az itt előkerült áru egy helyi, tágabb értelemben vett fekete edényt égető fazekasműhelykör termékeként értékelhető. A készítési hely(ek) pontosítására egyelőre a rendelkezésre álló anyag még nem elegendő, de nem zárható ki, igaz, ma még nem is igazolható, hogy éppen Vásárhelyen működött egy ilyen műhely. A 18. század végéig rendelkezünk adatokkal arra vonatkozóan, hogy a területen folytattak feketeedény-gyártást, azonban a századfordulóra e tevékenységgel már bizonyíthatóan felhagytak.

A talasanyagot a gyorskorongon készített, finom szemcséjű homokkal soványított, anyagukban vörösre, fehérre, ritkábban világosbarnára égetett tálak és tányérok jellemzik. Kivételként említhető az a néhány szürkésfekete darab, mely jellegében leginkább a redukált égetésű folyadéktároló edényekre emlékeztet (16. kép 1). A tálasedények technikai kidolgozása jó, általában finoman iszapoltak, falvastagságuk 0,3–0,5 centiméter közötti. A tálak és tányérok aránya mindkét leletegyüttesben megközelítőleg azonos. Valamennyi idesorolt edénynek meghatározója a belső oldali mázdzisz, ami minden esetben ólomház. Legnagyobb számban a formájukban lapos, fordított csonka kúp alakú, egyenes, ritkábban sinces oldalfallal, esetenként függesztőfüllel ellátott tálak és tányérok képviseltek (16. kép 2), és csak kivételként említhető az a néhány talpas tálként meghatározott darab, mely mind a két leletegyüttesben megtalálható. A népi kerámia kétszínű formáját az értékelésbe vonható töredékek alapján nem tudtam elkülöníteni. A felakasztásra szolgáló fülek kiképzése kétféle: vagy függőlegesen ragasztott agyaggombóc, vagy téglalapformára vágott, az edényttesthez vízszintesen, ritkábban függőlegesen applikált szalagfül. Korszakunkból hiányoznak a néprajzi anyagból ismert, lyukasított fenékszegű tálak. Fenékkiképzésük

14. kép. Karcolt díszű edények a 17. századból
Ferke Norbert felvétele

15. kép. Írókás kerámia a 17. századból
Ferke Norbert felvétele

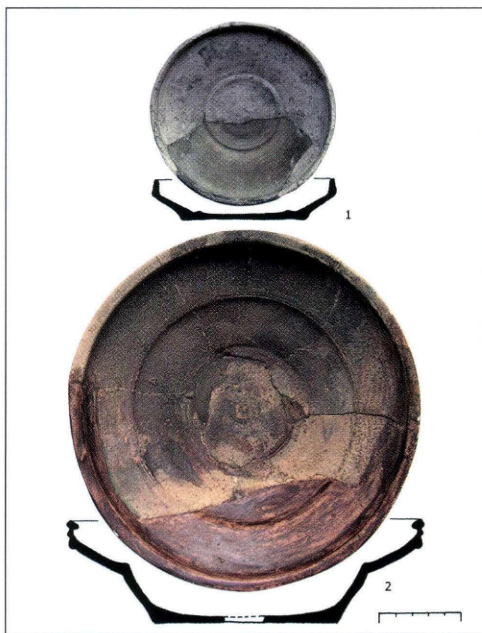
egységes, jellemzőek az egyenesen levágott, időnként enyhe homorulattal kialakított fenéktükrök. A fenékerem ritkán hangsúlyozott.¹¹ A tálak és tányérok a legnagyobb változatosságot peremkiképzésükben, illetve alkalmazott díszítőtechnikájukban mutatták. Meghatározó számban képviseltek az írókás díszű tálasedények (15., 17–18. kép). A felületkezelési technika valamennyi darabon azonos: a fehérre vagy sötétre színezett híg engobe-alapon írókával felvitt színes motívumok felett a fedőmáz rendszerint színtelen. A fehér alapon színessel írt motívumokat sötétbarnával keretelték, majd vörös és zöld színnel töltötték ki, míg a sötét alapúakén a mintát rendszerint fehérrel kontúrozták, azután pedig zöldre és fehérre színezték. Anyagunkban nem találtam a vásárhelyi népi kerámia „dudi” alapszínű, sötét színekkel tarkázott, sötétbarna alapú, sárga máz alatti fehér motívumú táljait, illetve a csúcsi városrészt meghatározó kék-fehér színezést sem. Mindössze egy töredéken figyeltem meg figurális díszítményt (15. kép 4). A korabeli írókás árut a geometrikus és az egyszerűbb növényi ornamentek használata jellemzi (15. kép 1–3, 18. kép 1–3), a népi edényeken alkalmazott növényi ornamentek megfogalmazásukban már csak halványan emlékeztetnek a kora újkori ólomházas kerámián is jelen lévő díszítésekre. Felfedezhetők ugyan az egy tagból kibomló akantuszlevelek, a rácsokkal kitöltött gránátalmák (3. kép), a tulipánok és a virágbokros, bimbóban záródó leveles száruk, azonban a stílus szabadrajzúsága és a kompozíció kötetlensége azoktól idegen, a megfogalmazás alapvetően újszerű. A mázak fényesek, egyenletes és vékony felvitelűek, illetve a tálak anyaga is eltérő. A néprajzi kerámia írókás táljainak fala élénkvörös színű, keményre égetett. A 17. századból hiányoznak az összetett szerkesztési elvű, gyakran aszimmetrikus kompozíciójú, túlbujánzó növényi elemek. Jellemzőek a centrifugális elvet követő motívumszerkesztések (17. kép 3),¹² de kerültek elő centripetális állású mintával díszített darabok is (17. kép 2).¹³ Nem találtam példát viszont a Vida Gabriella által a felső-magyarországi anyagokban

11 Ltsz.: TJM 99.2.101, TJM 99.2.209, TJM 99.2.406, TJM 2002.52.116 117.

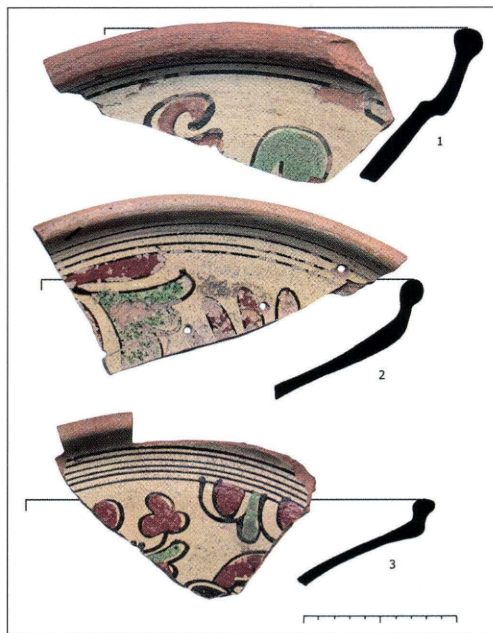
12 Ltsz.: TJM 2002.52.91.

13 Ltsz.: TJM 99.2.390.

16. kép. 17. századi tálak
Ferde Norbert felvétele

17. kép. 17. századi írókás táltörödékek
Ferde Norbert felvétele

korhatározónak tartott, úgynevezett „szemes”, szőlőfürt- és tojásmotívumokra (VIDA 1999. 22), ami nemcsak időrendi, de területi eltérésekkel is magyarázható. Feltűnik ugyanakkor a háromszirmú és a spirális kacsban végződő virág (15. kép 3, 17. kép 3),¹⁴ a zöld színű, három- vagy többtagú levelcsokor,¹⁵ az egy száron ülő, megtört ívű, húsos borsólevél (17. kép 3) és a tulipán (15. kép 2)¹⁶ mint díszítőelem. Jellemzőek a peremeken végigfutó, hol szétnyíló, hol bimbószerűen félkörívre hajlított, vörös színű akantuszlevelek,¹⁷ oválokra bontott ívek¹⁸ és a tálak öblét díszítő, zöld leveles szárazra fűzött, kötetlen kompozíció szerinti, többnyire három szziromból formált, spirálisan vezetett virágmotívumok.¹⁹ Több darabon is találkozunk a karéjos, gömbös végű kacsminákkal (18. kép 2–3; 16. kép 1),²⁰ az egymásba kapcsolódó piros²¹ vagy zöld, váltakozó színű, kettős levélmotívumokkal (18. kép 3), a növényi száraz vízszintes irányú, egymással párhuzamosan festett vonalas áthúzkodásával (15. kép 2) és a motívumok pöttyözékes keretelésével;²² ezeket az elemeket Vida Gabriella a kései fázis motívumaiként értékeli (VIDA 1999. 21).

A régészeti és néprajzi kerámia összefüggései

A népi kerámiaanyag és a régészeti korszak fazekastermékeinek edénytípusait és az alkalmazott díszítőeljárások összevetését célzó vizsgálat eredményeként megállapítható, hogy a két korszak anyagtípusa alapvetően eltérő célú, így leginkább az adott regionális központ díszkerámiáinak megjelenési idejéről és a stílusátadó terület történeti hagyományairól adhat tájékoztatást. Fontos hangsúlyoznunk, hogy a két korszak közötti átmenet, azaz a kialakulási periódus 18. századi kerámi-

14 Ltsz.: TJM 2002.52.78.

15 Ltsz.: TJM 2002.52.94, TJM 2002.52.95.

16 Ltsz.: TJM 99.2.108, TJM 99.2.106.

17 Ltsz.: TJM 99.2.338, TJM 99.2.394.

18 Ltsz.: TJM 2002.52.78, TJM 99.2.390.

19 Ltsz.: TJM 2002.52.91.

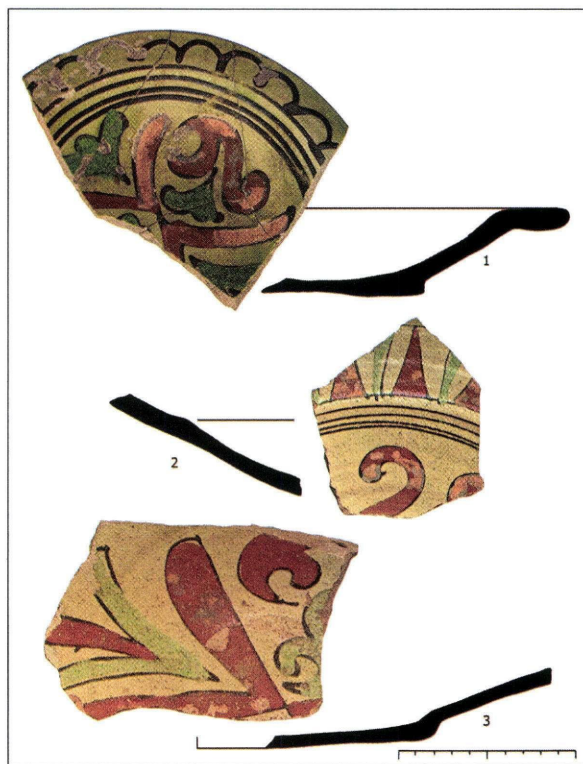
20 Ltsz.: TJM 99.2.104, TJM 99.2.337,

TJM 99.2.338, TJM 2002.52.78.

21 Ltsz.: TJM 99.2.404.

22 Ltsz.: TJM 2002.52.94.

18. kép. 17. századi írókázott kerámia
Ferke Norbert felvétele

ája egyelőre még nincs meg. Fel kell hívjuk a figyelmet a két korszak fazekastermékeinek történeti kronológiájából adódó különbségre is. A 17. századi kerámia stílusában még egységes, általánosan tükrözi a kor ízlésvilágát. A fejlődési folyamatok ugyan már a szociális különbségek megszilárdulása felé mutatnak, de még nem beszélhetünk a társadalmi rétegek szerinti tárgypopulációk egyértelmű elkülönüléséről (FÜVESSY 1994. 112; DOMANOVSKY 1953. 9). Valamikor a 18. század második felében érnek be azok a változások, melyek eredményeként megtörténik a tárgyi kultúra társadalmi rétegekhez kötött, kétséget kizáró szétválása (VIDA 1999. 37). Szerepet kap ebben a folyamatban, hogy a 18. századi újratelepítések következtében megváltozik a régiók etnikai és vallási összetétele is. A korábbi egységes, országgrésznyi területet átfogó kerámiastílus megindul a fellazulás, átalakulás útján. Ennek az edényművességnek már nem az egységesség lesz a legfőbb jellegzetessége, hanem sokkal inkább a díszítőirányzatok és -technikák sokfélesége és a motívumrendszerek változatossága. A folyamat kiteljesedése pedig a 19. század feltűnően sokszínű parasztkerámiája lesz. Az átmenet folyamata és módja a 18. századi anyag hiányában területünkön egyelőre még megfoghatatlan. A rendelkezésre álló anyagok alapján most úgy tűnik, hogy kevés az a népi díszítőtechnika és edényforma, amely mögött bizonyíthatóan megfogható a közvetlen helyi kapcsolat. A régészeti anyagból még hiányoznak a népi fazekasságot uraló reprezentációs edénytípusok, a leletegyütteseket a használati kerámia túlsúlya jellemzi. A kora újkori leletegyüttes díszítőeljárásai között csak részben lehetők fel a népi cserépedényeken alkalmazott díszítőmódok. A tárgyalt régészeti anyagban legnagyobb számban a díszítetlen edénytöredékek képviseltek, ezt követik az egyszínűmázos, illetve a vörös engobe-bal festett darabok. Kevésbé meghatározó – bár a talasanyagban uralkodó – a színtelen máz alatti, írókás festés, valamint a folyadéktároló edények síkált-karcolt díszítménye. Mindössze néhány töredéken jelenik csak meg a korai vásárhelyi kerámia sajátos színezése, illetve a sgraffitotechnika. A felületátalakító díszítések önmagukban nem jellemzőek, a díszítő célzatú domborműves rátétek pedig csaknem teljesen hiányoznak. A díszítőeljárások aránybeli eltérését vizsgálva figyelembe kell azonban venni, hogy a két korszak edényanyagának jellege és funkciója alapvetően különbözik.

Fontos megjegyezni, hogy a déli-balkáni hatások, bár jelen vannak, lényegében alig módosították a kora újkori vásárhelyi kerámiát. A leletegyüttes egészét tekintve jóval erősebb a nyugati hatás, amit az írókázott mázas tálasedények (17. kép 1–3; 18. kép 1–3), az agyagból égetett nyeles lábasok (12. kép 1) és egyes folyadéktároló edénytípusok túlsúlya egyértelműen igazol. A készített termékek stílusukban egységesek, formájukban és motívumkincsükben a 17. századi magyar fazekaskörhöz kapcsolhatók.

A vásárhelyi kerámia eredete

A népi kerámia eredetének feltárása kapcsán a néprajzi kutatás korábban egyoldalúan a kora újkori és 19. századi magyar népi kerámia történetének folytonosságát hirdette, és az itáliai, késő reneszánsz, barokk, rokokó, habán és törökös motívumok stílust formáló szerepét hangsúlyozta (KRESZ 1961. 162; DOMANOVSKY 1981. 74; MÉSZÁROS 1968. 6–19). Az azóta eltelt időszak régészeti, történeti és néprajzi kutatásai azonban több ponton rációfoltak erre a nézetre (NAGY J. 1995. 511–512). Egyelőre úgy tűnik, hogy a magyar népi kerámia 18. századi fejlődése területileg eltérő és jellegében különböző irányok szerint haladt, amit a vásárhelyi kutatások is megerősíteni látszanak.

A 17. századi leletegyüttesek alapján a kora újkori és a népi kerámia történeti folytonossága nem igazolható, habár a kialakulási periódus kerámiája egyelőre még nem áll rendelkezésünkre. Figyelembe véve más központok történeti fejlődését feltehető, hogy az egyelőre hipotézisnek tekinthető állítást alapjaiban a későbbi kutatások sem módosítják majd. A kora újkori kerámiaáru mind megfogalmazásában, mind díszítőstílusában különbözik a vásárhelyi népi kerámiát jellemző mintakincstől. A leletegyüttesek kerámiaanyagának többségét – a 19. századi vásárhelyi edénykultúra alapján – nem sorolnánk e fazekasközpont termékei közé. A korabeli ásatási anyag legnagyobb hasonlóságot a Közép-Tisza-vidék fazekastermékeivel mutat.²³ A központ történeti fejlődése jól példázza azt a folyamatot, melynek eredménye a korábbi kerámiaörökségtől már alapjaiban különböző, megjelenésében újszerű fazekaskultúra kialakulása.

A kutatások eredményeként megállapítható volt, hogy a helyi fazekasság korábbi gyökerű, mint azt az írott források és a néprajzi anyag alapján eddig adatolhattuk, bár a kerámiakészítés helyi hagyományainak kontinuitása egyelőre nem igazolt. Ugyanígy nem nyert bizonyítást a régészeti anyag alapján a regionális stíluscsoportot meghatározó balkáni, oszmán-török és délszláv kulturális hatások közvetlen, helyi alapú fejlődése. Kétségtelen tény, hogy a korai néprajzi kerámián feltűnő egyszínű zöld máz alatti karcolt díszítmény, a(z) (okker)sárga-zöld mázfoltokkal hangsúlyozott díszítőfelület vagy a sgraffitotechnika törökös hatásként értékelhető, azonban az alkalmazott technikák jelenléte önmagában még nem bizonyítéka a helyi alapokon kifejlődött kerámiakészítési hagyományok egyenes vonalú fejlődésének. A 17. századi leletanyag alapján kétségtelen tény, hogy Vásárhelyen a hódoltság korának több jellegzetes díszítőtechnikája találkozott, melyeknek csak egyik összetevője a törökös-délszláv elem. A korszak edényanyagában jóval nagyobb számban képviseltek a nyugati, itáliai reneszánsz gyökerű és habán hatásként értékelhető, írókás-növényi motívumrendszert alkalmazó kerámiastílus termékei.

A kutatások jelenlegi szintjén valószínűsíthető, hogy a korai vásárhelyi kerámiát meghatározó déli összetevők nem helyi alapon fejlődtek ki, hanem egy későbbi időpontban külső hatásként formálták a ma vásárhelyiként ismert fazekasstílust. Ezt támasztja alá egyrészt, hogy a kora újkori edénykultúrát meghatározó készítési és díszítési technikák egy része, melyeknél a balkáni eredet egyértelműsíthető, hiányzik a vásárhelyi parasztfazekasság termékeinek sorából, míg más, a népi kerámiát jellemző motívumok éppen a régészeti korszak anyagában nem találhatóak meg. Figyelembe véve a régió más központjait és azok történetét, felvethetőnek tűnik Szeged stílusközvetítő hatása. Az írott források tájékoztatnak arról, hogy a kora újkorban a városban sok „törökkel bélelt fazekas” élt (BÁLINT 1977. 225), és a közvetlen török fennhatóság történelmi ténye is ismert. A fazekasok itt közel egy évszázaddal korábban tömörültek céhbe, mint Vásárhelyen, és a korai szegedi kerámia stílusi jegyei is a balkáni-délszláv és „törökös” hatások jelentőségéről tanúskodnak (FÜVESSY 1998. 156). Mindenképpen szembeötlő, hogy a vásárhelyi kerámián jelen lévő motívumok és technikák közül egyet sem találunk, amelyet korábban ne alkalmaztak volna e központ fazekasai.

23 A korabeli edényanyagból: KOVÁCS 1991. 354. 7. és 9. kép, 352. 10. kép; KOVÁCS, szerk. 2002. 212. 22. kép, 209. 19. kép, 202. 7–8. 10. kép, 201. 11. kép. a későbbi népi kerámia motívumkincsében felfedezhető párhuzamokra: P. SZALAY 1993. 203–221.

Összegzés

Jelen tanulmány a dél-alföldi kora újkori edényművesség régészeti szempontú vizsgálatának és az ehhez kapcsolódóan elvégzett komplex kutatások részleges eredményeinek vázlatos ismertetésére vállalkozott. A most közreadott elemzés alapvetően két választott lelőhely, a Hódmezővásárhely, Ótemplom és a Hódmezővásárhely, Bocskai utca 17. századi kerámiaegyüttesének régészeti jellemzését, tágabb értelemben a néprajzi és régészeti kerámia közötti összefüggésekhez és a vásárhelyi kerámia eredetének kérdésköréhez kapcsolódó összefüggést tartalmazza.

A vizsgálat eredményeként egyértelművé vált, hogy az elemzett régészeti kerámia a vásárhelyi népi edénykultúrával kevés összefüggést mutat, a két korszak anyaga közötti kontinuitás a 17. századi kerámiaegyüttesek alapján egyelőre elvethető, de hangsúlyoznunk kell, hogy még nem áll rendelkezésünkre a kialakulási periódus 18. századi kerámiája. Annyi azonban már most is bizonyos, hogy a helyi fazekasság korábbi gyökerű, mint azt a néprajzi raktáranyag és az írott források bizonyítják.

Az elvégzett elemzések révén felvethető volt, hogy a néprajzilag ismert vásárhelyi kerámia nem helyben alakult ki, hanem több alföldi központ együttes kisugárzó hatásaként formálódott, és megjelenésében egészen újkori. Az eredet kérdésében egyelőre hipotézisként vetettük fel Szegeď stílusközvetítő szerepét, amit a nagyfokú megjelenésbeli hasonlóság mindenképpen támogatni látszik. Mindezek bizonyítására jóval több adatra, területileg kiterjesztett vizsgálatok elvégzésére, néprajzi célú feltárásokra és regionális szintű összehasonlító elemzések lefolytatására van szükség. Reményeink szerint idővel tisztázhatóvá válhatnak a dél-alföldi régió kora újkori edénykultúrájának és a népi kerámiaművesség kapcsolatának kronológiai és tipológiai kérdései és a magyar népi kerámia regionális elkülönülésének történeti előzményei.

A 17–19. századi kerámia összefüggéseinek feltárása a jövőben a néprajzi, régészeti és történeti forrásanyag együttes feldolgozása révén valósulhat meg. Csak a komplex, interdiszciplináris jellegű feldolgozásoktól remélhető, hogy idővel történeti teljességében tárulhat fel a néprajzi és a régészeti korszak közötti átmeneti időszak edényművessége.

Irodalom

BÁLINT Sándor

1977 A szögedi nemzet. A szegedi nagytáj nép-
élete. II. Fazekasság. Móra Ferenc Múzeum Év-
könyve, Szeged. 222–234.

BENKŐ Elek

1992 A középkori Keresztúr-szék régészeti to-
pográfiája. Budapest, MTA Régészeti Intézet.
(Varia Archaeologica Hungarica, V.)

CSUPOR István – CSUPOR Istvánné

1998 Fazekaskönyv. Budapest, Planétás.

DOMANOVSKY György

- 1942 Népi fazekasság. Budapest, Corvina.
- 1953 Mezőcsáti kerámia. Budapest, Corvina.
- 1968 A magyar népi kerámia. Budapest, Corvina.
- 1981 A magyar nép díszítőművészete. I–II. Bu-
dapest, Akadémiai Kiadó.

EPERJESSY Géza

1967 Mezővárosi és falusi céhek. az Alföldön
és a Dunántúlon (1686–1848). Budapest, Akadé-
miai Kiadó.

FODOR László – KOZÁK Károly

1971 Leletgyűttesek a románkori székesegy-
ház környékéről. Egri Múzeum Évkönyve, 8–9.
(1970–1971.) évf. 147–200.

FÜVESSY Anikó

- 1993a A tiszafüredi mázas kerámia. *Studia Folk-
loristica et Ethnographica* 33. Debrecen, Kossuth
Lajos Tudományegyetem Néprajzi Tanszék.
- 1993b A hódmezővásárhelyi fazekasság szerepe
az alföldi mázas kerámiában. *Múzeumi Levelek*,
71–72. 143–150.
- 1994 Ízlésváltás a 19–20. századi alföldi pa-
rasztkerámia típusaiban és díszítményeiben.
Néprajzi Értesítő, LXXVI. évf. 111–126.
- 1998 Adatok a Dél-alföldi fazekassághoz. *Múze-
umi Kutatások Csongrád Megyében, 1998–1999.*
évf. 153–169.
- 2000 Az alföldi kerámia stílusváltozásai. In CSE-
RI Miklós – KÓSA László – T. BEREZCKI Ibolya
(szerk.): *Paraszti múlt és jelen az ezredfordulón.*
Szentendre, Szabadtéri Néprajzi Múzeum.
545–558.

GÁL Éva

1985 XVII–XVIII. századi kerámialelet Hódme-
zővásárhelyről. *Acta Antiqua et Archaeologica*
Szeged, Supplementum V. 79–105.

GERELYES Ibolya

1991 Török leletgyűttesek a budai várpalotá-
ból (1972–1981). *Tanulmányok Budapest Múlt-
jából* 23. sz. 21–74.

HATHÁZI Gábor – KOVÁCS Gyöngyi

1996 A váli gótikus templomtorony. Adatok
Vál 14–17. századi történetéhez. Székesfehérvár,
Szent István Király Múzeum (Szent István Király
Múzeum Közleményei, B sorozat 45.)

HOLL Imre

- 1956 Adatok a középkori magyar fazekasság
munkamódszereihez. *Budapest Régiségei*, XVII.
évf. 177–196.
- 1963a A magyar középkori kerámia kutatásának
problémái. *Műveltség és Hagyomány*, 5. sz. 65–86.
- 1963b Középkori cserépedények a budai várpa-
lotából (XIII–XV. század). *Budapest Régiségei*,
XX. évf. 335–394.

IGAZ Mária – KRESZ Mária

1965 A népi cserépedények szakterminológiája.
Néprajzi Értesítő, XLVII. évf. 87–132.

KISS Lajos

- 1914 A hódmezővásárhelyi tálasság. *Néprajzi*
Értesítő, XV. évf. 248–269.
- 1915 A hódmezővásárhelyi tálasság. *Néprajzi*
Értesítő, XVI. évf. 51–75.
- 1916 A hódmezővásárhelyi tálasság. *Néprajzi*
Értesítő, XVII. évf. 72–99.
- 1926 A hódmezővásárhelyi tálasság története.
*Dolgozatok a magyar királyi Ferencz József Tudo-
mányegyetem Archaeológiai Intézetéből* II. Szeged.
- 1964 Vásárhelyi tálasok. In KISS Lajos: *Vásár-
helyi kistükör.* Budapest, Magvető. 289–390.

KÓS Károly

- 1976 Csíki fazekasfalvak és fazekasságuk. In
Kós Károly: *Tájak, falvak, hagyományok.* Bucu-
resti, Kriterion. 218–276.
- 1979 Járai parasztfazekasság. In Kós Károly:
Eszköz, munka, néphagyomány. Bucuresti, Kri-
terion. 309–331.

KOVÁCS Gyöngyi

1991 16–18th Century Hungarian Pottery
Types. Antaeus, 19–20. sz. 169–180.

KOVÁCS Gyöngyi (szerk.)

2002 Bajcsa – Vár. Egy stájer erődtípus Ma-
gyarországon a 16. század második felében.
Kiállítás a zalaegerszegi Göcseji Múzeumban.
Zalaegerszeg, Zala Megyei Múzeumok Igazgató-
sága. 63–221.

KRESZ Mária

- 1954 Évszámos hódmezővásárhelyi cserépedények a Néprajzi Múzeumban. Néprajzi Értesítő, XXXVI. évf. 127–147.
- 1960 Fazekas, korsós, tálás. Ethnographia, 71. évf. 297–379.
- 1961 A magyar népi cserépedények kiállítása a Néprajzi Múzeumban. Néprajzi Értesítő, XLIII. évf. 141–170.
- 1965 Maksa Mihály tálás. Móra Ferenc Múzeum Évkönyve 1964–65. évf. 115–151.
- 1983 Évszámos vásárhelyi cserépedények a Tornyai János Múzeumban. In DÖMÖTÖR János – TÁRKÁNY SZÜCS Ernő (szerk.): Kiss Lajos emlékkönyv. Hódmezővásárhely, Hódmezővásárhely Városi Tanácsa. 295–316.
- 1990 Hódmezővásárhelyi cserépedények. In JUHÁSZ Antal (szerk.): Csongrád megye népművészete. Budapest, Európa. 317–371. (Népművészeti örökségünk.)
- 1991a Agyagművesség. In DOMONKOS Ottó (szerk.): Magyar néprajz III. Kézművesség. Budapest, Akadémiai Kiadó. 524–600.
- 1991b Magyar fazekasművészet. Budapest, Corvina-Forum.

LAJKÓ Orsolya

- 2002 A Hódmezővásárhely – ótemplomi kerámiaegyüttes középkori és néprajzi kapcsolatai. In GERELYES Ibolya – KOVÁCS Gyöngyi (szerk.): A Hódoltság régészeti kutatása. Budapest, Magyar Nemzeti Múzeum 309–316. (Opuscula Hungarica, III.)
- 2005 Megjegyzések a hódmezővásárhelyi korai néprajzi kerámia történetéhez. In BÁRKÁNYI Ildikó – FODOR Ferenc (szerk.): Határjáró. Tanulmányok Juhász Antal köszöntésére. Szeged, Móra Ferenc Múzeum. 75–86.
- 2007 A Dél-Alföld kora újkori edényművészete. A 17. századi hódmezővásárhelyi kerámia néprajzi és régészeti összefüggései. PhD disszertáció. Budapest, Kézirat.

LÁZÁR Sarolta

- 1986 Az egri vár török kori magyar cserépedényei. Agria, 22. évf. 35–63.

MÉSZÁROS Gyula

- 1968 Szekszárd és környéke törökös díszítésű kerámiai emlékei. Szekszárd, Béri Balogh Ádám Múzeum.

NAGY Janka Teodóra

- 1991 A korai néprajzi kerámia néhány kutatástörténeti és időrendi kérdéséről a mórági kerámia kapcsán. Múzeumi Kurír, 62. évf. 42–53.
- 1994 A mórági kerámia. A Dunántúli kerámiaja I. (Csákvár, Mohács, Mórág.) Kiállításvezető. Szolnok, Damjanich János Múzeum.
- 1995 A mórági kerámia és korai néprajzi kerámia történeti kérdései. Ethnographia 106. évf. 481–518.

NAGY Vera

- 1987 Vékony Sándor. Hódmezővásárhely, Hódmezővásárhely Városi Tanács.

PUSZTAI Tamás

- 1999 Kora újkori kerámia az egri ferences templom területéről. Herman Ottó Múzeum Évkönyve, XXXVII. évf. 471–487.

SOPRONI Olivér

- 1981 A magyar művészi kerámia születése. A török hódoltság kerámiaja. Budapest, Népművelési Propaganda Iroda.

SZABADFALVI József

- 1960 A magyar feketekerámia kelet-európai kapcsolatai. Műveltség és Hagyomány, 1–2. sz. 165–192.
- 1986 A magyar feketekerámia. Budapest, Corvina.

P. SZALAY Emőke

- 1993 A debreceni kerámia. Debrecen, Kossuth Lajos Tudományegyetem Néprajzi Tanszék. (Studia Folkloristica et Ethnographica.)
- 1994 Hódmezővásárhelyi kerámia a Déri Múzeumban. Déri Múzeum Évkönyve, Debrecen 267–309.

P. SZALAY Emőke – UJVÁRY Zoltán

- 1982 Két fazekasfalú Gömörben. Studia Folkloristica et Ethnographica 7. Debrecen, Kossuth Lajos Tudományegyetem Néprajzi Tanszék

TOMKA Gábor

- 2002 Findzsák, pipák, szürke korsók. Borsodi végvárak kerámialeleteinek török kapcsolatai. In GERELYES Ibolya – KOVÁCS Gyöngyi (szerk.): A Hódoltság régészeti kutatása. Budapest, Magyar Nemzeti Múzeum. 299–308. (Opuscula Hungarica, III.)

VIDA Gabriella

- 1993 Egy néprajzi ásatás tanúságai. Herman Ottó Múzeum Közleményei, 28. évf. 72–75.
- 1994 Stflushatórok a Dél-Borsod 19. század vége fazekasságában. Herman Ottó Múzeum Évkönyve, XXXII. évf. 393–415.
- 1996 Néprajzi ásatás kerámiái Mezőcsáton. Herman Ottó Múzeum Évkönyve, XXXIII–XXXIV. évf. 467–482.
- 1999 A miskolci fazekasság a 16–19. században. Miskolc, Herman Ottó Múzeum. (Officina musei, 8.)
- 2003 Használati és díszedények a 17–18. században Északkelet-Magyarországon, különös tekintettel Borsod megyére az árszabások, ásatási leletek és inventáriumok alapján. Néprajzi Értesítő, LXXXV. évf. 61–92.
- 2005 Borsodi korszok a 18. századból. Néprajzi Értesítő, LXXXVII. évf. 131–158.

VIZI Márta

- 2002 A néprajzi kerámiakutatás a Dunántúlon – régész szemmel. Wosinszky Mór Múzeum Évkönyve, XXIV. évf. 209–273.
- 2006 A kerámiafeldolgozás módszerei. (Kísérlet az ozorai várkastély leletanyaga kapcsán.) Adatbázisrendszer és kerámiaanalízis. In HOLLÓ Szilvia Andrea – SZULOVSKY János (szerk.): Az agyagművesség évezredei a Kárpát-medencében. Budapest-Veszprém, MTA VEAB. 73–81.

Historical Questions Surrounding the Pottery of Hódmezővásárhely

The present study, beyond providing – from an archaeological perspective – a typo-chronology of early modern pottery in Hungary’s Southern Great Plain and a critical evaluation of the styles involved, seeks to present a brief overview of the results of a complex historical and ethnographic research project. The investigation in question centred around the examination of a lot of 17th-century ceramic finds from two sites – Hódmezővásárhely-Ótemplom and Hódmezővásárhely-Bocskai utca. As the timeline required some knowledge not only of early modern (15th–16th centuries), but also ethnographic or folk pottery (late 17th–18th centuries), the project represented an opportunity for interdisciplinary study, as well as for the clarification of numerous uncertainties surrounding both this period in the history of ceramics, and in the broader sense, the origins of the folk pottery of the region.

Comparative study of the group of artefacts in question failed to indicate any continuity between the late 17th and 19th centuries in terms of either material culture in general or, more specifically, the craft of pottery. The research did, however, make it clear that, in contrast to ceramics of the folk period, early modern ceramics were characterised by a measure of homogeneity in the areas of both composition of sets of vessels, and variety of decorative techniques used. The chronologies that apply to the ceramic products of the two periods, however, are very different. While the ceramics of the ethnographic age were used for primarily decorative purposes, the ceramics of the 17th century belong to the period immediately precedent. The archaeological material does not include any of the types of vessels that generally define folk pottery, and only some of the usual methods of folk ornamentation. Most of the assemblages of ceramic vessels studied, based on what is known of Hódmezővásárhely folk pottery, do not fall into the category of the usual products of local manufacturing. Although based on considerations of quality and character, it seems reasonable to assume that the roots of local ceramic production reach farther back than has been demonstrated by ethnographic research to date, the continuity of ceramic production traditions cannot actually be confirmed based on the 17th-century material. As regards the origins of the Hódmezővásárhely pottery style, the research conducted for this study makes it apparent that, in addition to the unanimously emphasised Turkish / South Slav cultural impact, the influence of the old-style lead-glaze of the Italian Renaissance was also significant. Though Hódmezővásárhely production node did employ several of the decorative techniques characteristic of the early modern period, it was the peasant pottery that developed directly from it that represented the truly modern product. As a result of this research, the theory that decorative, ethnographic pottery developed differently in different regions of the country may be said to apply to the production centre at Hódmezővásárhely, as well; however, the theory can be refined only when the 18th-century material has come to light.

Meaningful exploration of the ceramics of the 17th to 19th centuries may only be achieved through joint ethnographic, archaeological, and historical research: it is only in complex, interdisciplinary work that there is any hope of, in time, exploring the entire historical scope of both the ethnographic and the archaeological periods of the potter’s craft.

Újkori kerámialelet Szentendre belvárosából

Az európai kerámiakutatás az 1970–1980-as évek óta – szakítva a régészet korábbi gyakorlatával, mely értéktelennek és figyelemre sem méltónak tartotta a 18–19. századi cserépedények töredékeit – az újkori városi leletek anyagának vizsgálatát a kutatás új irányának tekinti, és egyre nagyobb hangsúlyt fektet rá. Vannak a kerámiatörténetnek bizonyos kérdései, melyekre a néprajz és a kézművesipar-történet a maga kutatási módszereivel nem tud választ adni, de amelyekre régészeti módszerek segítségével egyértelmű válasz kapható. A különböző célból készített összeírások és más írásos források jellegüknél fogva nem tartalmaznak elég információt az edények formájáról, díszítési technikájáról, díszítményeiről. Azon korok kerámiaművességét és azokat az edénytípusokat, melyekből nem maradtak ép edények ránk, csak az ásatások révén felszínre került töredékekből ismerhetjük meg. A kutak, szemétdöbrök anyagának feldolgozása révén részletezhetjük azt a képet, melyet egy-egy település adott társadalmi rétegének edényhasználatáról adott korban az inventáriumokból, hagyatéki összeírásokból kaphatunk. A városokban előkerült, nem planírozásból, hanem valamilyen gödör, üreg feltöltéséből keletkezett, ezért viszonylag könnyen datálható, zárt lelet sajnos igen ritka, feldolgozásuk pedig még mindig nem általános gyakorlat, pedig ez a kerámiakutatás jövőbeli egyik új útja.

A kerámiatárgyak sérülékenyek, ép darabok még a 18. századból is alig maradtak meg. Csak a különleges rendeltetésű, a használók számára kiemelten fontos és értékes, így féltve őrzött darabok vészeltek át századokat. Régészeti módszerek nélkül még a 19. század fazekasságának termékskáláját, a különböző típusok készítési arányát sem tudjuk rekonstruálni. Hiszen a kerámiatárgyak gyűjtése a 19. század végén elsősorban esztétikai szempontok alapján történt, a gyűjteményekbe csak a különlegesen szép példányok kerültek be. Ennek megfelelően a múzeumok raktáiraiban lévő tárgyak között nem kaptak helyet a nem, vagy csak alig díszített használati edények. Mivel azonban ezekből készítették és vásárolták a legtöbbet, töredékek, illetve készítési selejtek is ezekből keletkeztek a legnagyobb számban. A különböző korokban használatos kerámiatípusokra csak a földből előkerült leletekből következtethetünk, ezeket csak a szemétdöbrök őrizték meg számunkra.

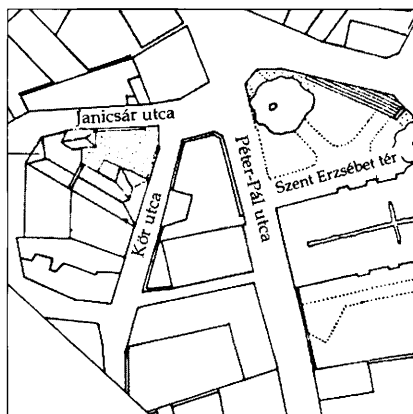
A használati tárgyak a díszedényeknél lényegesen nagyobb területen terjedtek el, és hosszabb ideig, sokszor évszázadokon át változatlan formában és díszítéssel készültek. Ezen típusok belső datálása lehetetlen jól keltezhető zárt leletegyüttesek feltárása nélkül, amint hogy a különböző készítőműhelyek, sőt a készítőcentrumok koronkénti saját díszítőhagyományai is ismeretlenek és tisztázhatatlanok maradhatnak, ha nem kerül felszínre minél több fazekas selejtgödör. Ezek az égetés során tönkrement, már díszített edények töredékeit rejtik, melyeket egy ideig az égetőkemence mellett tartottak (szükség volt rájuk az égetés során), majd amikor már túl sok gyűlt össze belőlük, valahol a kertben elásták, vagy egy közeli szemétdöbrőbe beleöntötték őket. Ezek a cserépdarabok sohasem kerültek messze a fazekas portájától, és a felíratos darabokon kívül ezek az egyedüli kétségbevonhatatlan bizonyítékai egy-egy műhely, mester stílusának.

Magyarországon Kresz Mária volt az, aki először szentelt figyelmet a városokban előkerült edénytöredékeknek és azok megmentésének. A Néprajzi Múzeum kerámiagyűjteményének első ilyen jellegű anyaga volt az a nagyobb mennyiségű kerámia- és üvegtöredék, melyet a budapesti metróépítés idején az Üllői úton átvágott valamikori pesti személtérakónál kimentett.

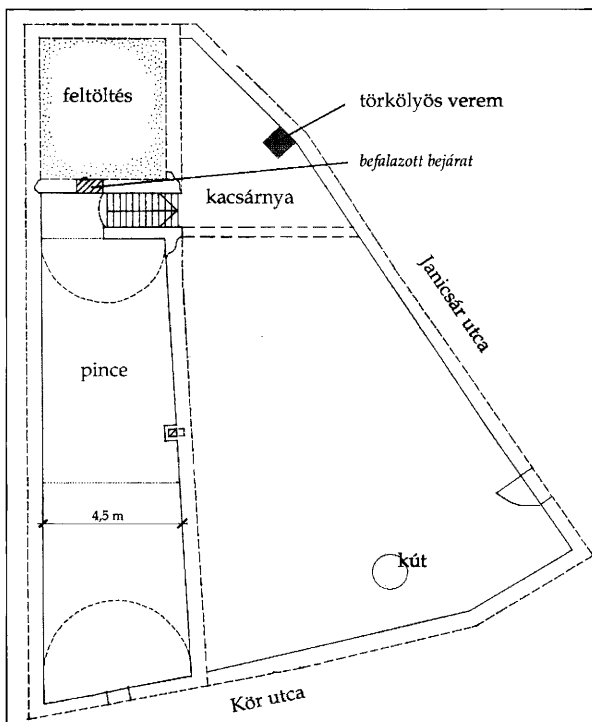
1986-ban Szentendre belvárosában a Kőr utca 1. szám alatt, házbővítés során nagyszámú üveg- és kerámiatöredék került felszínre. Czveiber Ferenc, a telek tulajdonosa – restaurátor lévén – felismerte a lelet értékét, a töredékeket gondosan összegyűjtötte, egy részüket restaurálta, többségüket pedig 2003 végén a Néprajzi Múzeum kerámiagyűjteményének ajándékozta.

A felszínre kerülés körülményei és helyszíne

A telek közvetlenül a szentendrei Péter-Pál-templom közelében, annak plébániája mellett fekszik. A jelenlegi templom 1753-ban épült a korábbi, az 1708-ban épített, és Szent Miklósnak szentelt

1. ábra. A lelőhely
Pintér András rajza

2. ábra. Szentendre, Kör utca 1. szám
helyszínrajza
Pintér András rajza

fatemplom fölé. A környék lakossága a 17. század végén települt be szerb területről. Az egy helyről, egy körzetből érkezett szerbek az itteni letelepedésükkor is együtt maradtak, és egy-egy templom köré költöztek. Így tettek a tyiprovaci mehalából érkezők is. Ők építették a Csiprovacska vagy Tyiprovacska templomot, mely a mostani Péter-Pál-templom elődje volt. Az új templom hajója csak 1791-re készült el. A szerb lakosság megfogyatkozása után a templomot a római katolikus egyház vette át. A csiprovacskai parókián 1761-ben 69 családot írtak össze. Az említett telken is ilyen család szállhatott meg, a ma is meglévő, szerb feliratú kőből készült kút, valamint a kapunál lévő belépőkő cirill betűi is szerb nyelvű valamikori lakókról tanúskodnak.

A porta 1897 óta van a ma ott lakó család tulajdonában. A jelenlegi legidősebb lakó 1949-ben házasság révén került a portára. A családi emlékezet szerint eredetileg egy kicsi, háromosztatú, pincés ház állt ott, melyet az 1930-as években egy közelben lakó rokon átépített. Az 1949-ben odaköltözött fiatal pár az 1960-as években bővítette tovább immár egy felső szinttel az épületet, és ekkor erősítették meg az alapokat is, mert az korábban nem történt meg. 1986-ban a következő generációhoz tartozó fiú építette és bővítette tovább a házat, és ennek az építkezésnek a földmunkálatai során került elő a régi, még kicsi háznak az utcával átellenben eső keskenyebb oldalához valamikor tartozó szőlőfeldolgozó helyiség, az úgynevezett kacsárnya (1. ábra).

A kacsárnya a pincével egy szinten lévő, azzal közös lejáratú, de a földszinttel egy létező, fa tetőszerkezetű, a szőlő- és borfeldolgozás színteréül, valamint a szőlőfeldolgozás eszközeinek tárolására szolgáló épületrész volt. A ház végénél volt egy lejáró, ebből a pinceszinten egymással szemben két ajtó nyílt: egyik a kacsárnyának, másik a ház alatt végighúzódo pincének a bejárata. A kacsárnyát valamikor feltöltötték, létéről a család nem tudott, az ajtót befalazták. 1986-ban bontották ki az egykor befalazott kacsárnyába vezető ajtót, hordták ki mögüle a földet, és ekkor találták meg az egyik falhoz épített, kővel kirakott falú törkölyösvermet is (2. ábra). Ennek falát megbontva tártul fel a sok szőlőmag és talajj (humusz) érelődött szőlőszár és -háj között a meglepően sok, vékony üvegtöredék, valamint a kerámiadarabok is. A megtaláló tulajdonos megfigyelése alapján a kerámianyag jó része nem töredékes anyagként, valahonnan odavitt szeméttel keveredve kerülhetett bele, hanem ép edényként dobták oda, és éppen a gödörbe esés miatt törhetett össze. A szőlőfürtök maradácai károsították az egyébként igen vékony falú, többnyire

pohár- és kisebb palackfélék töredékeiként a verembe került üvegdarabokat és a fajanszok festését is. Az üvegtöredékek aránya az egész leletben nagy, de a kis darabokra tört üvegtárgyakat nem restaurálták még, így ezekről többet egyelőre nem lehet tudni. A pince többi részét is megbolygatták az 1986-os építés során: szinte minden kiszedett téгла jelzett és 18. századi.¹

A kerámialelet összetétele

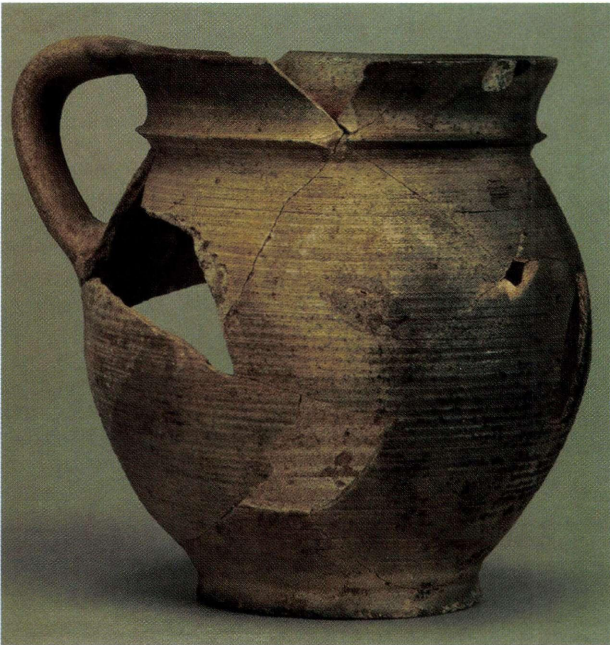
A gödörben 55 darab egymástól elkülöníthető edény, három csempe és három pipa darabjai voltak. Ebből tizenegyet tartott meg a tulajdonos, harmincegy darab kapott egyenként leltári számot a restaurálás után (ltsz.: 2004.84.1–31) a Néprajzi Múzeumban, a többi – túlságosan töredékes és hiányos lévén – úgynevezett szekrénykataszterbe került. Az eredetileg megtartott darabok közül további hatot 2007-ben a Néprajzi Múzeumnak ajándékozott a tulajdonos. Rajtuk kívül nagyon kevés, alig húsz körüli szórványtöredéket mentettek ki a szőlőmagok közül. Ezek olyan edények szőlő, kis cserpei, melyeknek nem volt több darabjuk a veremben.

Az 55 edényből nyolc kívül mázatlan fazék, két darab kívül mázas fazék volt, de a formájuk alapján lehetnek éjjeliedények is, egy serpenyő, hét bögre, egy kisszilke, egy füles tál, két szűrőtál, két ólommázás tányér, öt fedő, két korsó, egy nagy kancsó, egy kínai csésze és húsz ónmázás tál és tányér, köztük egy süteménykészlet tállal együtt, valamint két fajanszbokály.

Ólommázás fazekastermékek

Fazekak

A fazekak alkotják a lelet legegységesebb csoportját. Öt darab közülük hasonló méretű, hasonló formájú, egy kivételével mindegyik egy helyen, Csákváron készült. Viszonylag magas, karcsú talpú, középen hasasodó formák, vékony, szürkésre égett faluk van, ami kívül vízszintesen finoman bordázott. A nyakuk galléros, kihajló pereműek, melyek kívül nem, belül a nyak vonaláig erőteljes mázzal fedettek (1. kép). Az edény teljes belső felülete ennél mindig vékonyabb mázat kapott. Jellemzőjük, hogy nyakuk jóval szélesebb, mint talpuk.²

1. kép. Csákvári fazék
Ltsz.: 2004.82.25
Roboz László felvétele

1 A telek korábbi tulajdonosainak kutatására irányuló törekvés csak feltételezésig jutott. A megtalálótól kapott tulajdoni lapon megjelölt helyrajzi számhoz a város 1808-as telekkönyvében egy kis alapterületű telek volt rendelve, melynek akkor bizonyos „Datsits Jephthimii vidua”, vagyis egy özvegyasszony volt a tulajdonosa. Már 1811-ben gazdát váltott a telek, amikortól 1824-ig Kretsarovits Eugenius lakta, majd 1830-ig Joannovits Joannes birtokolta. A telekkönyvhöz viszont nincs meg a feloldó térkép, és ennek hiányában egyelőre nem bizonyított, hogy a lelet valóban az 1808-as telekkönyv szerinti 548-as helyrajzi számú portán került elő.

2 Ltsz.: 2004.82.25.

Ez a galléros, vízszintesen rovátkolt, széles torkú forma a régészeti szakirodalom szerint a 16. század végére keltezhető leletekben jelent meg, s főleg a 17. század második felében terjedt el széles körben. Jól keltezhető, zárt leletekben a 17. század végétől, a 18. század elejétől kerültek felszínre, és ez a forma megmaradt a 20. századig (HATHÁZI-KOVÁCS 1996. 43). Fülektől nyugatra a Felvidékről, a Dunántúl keleti feléből, a Duna mentéről sok példánya maradt fenn. Elsősorban csákvári fazekasok készítették ezeket, nekik a felvázolt terület a piackörzetük volt. De hasonlókat készítettek a sümegi (NÉMETH 1960), a szigligeti fazekasok is már a 17–18. század fordulójára körüli évtizedekben (KOZÁK 1966), és ezeket utánozták a szentgáli és a bajai fazekasok is a 19. században. A piackörzet alapján szinte bizonyosra vehető, hogy a Szentendrén előkerült példányokat Csákváron készítették (KRESZ 1987. 19), mert ez a központ már a 18. században hatalmas vásárcsarnokot látott el főzőedénnyel. A környező városokban előkerült, 18. századra datálható fazekak szintén ugyanilyenek: hasonlókat találtak Vác belvárosában (a leletekből készített pinckiallításban láthatók is), Esztergom területén (LÁZÁR 2004. 3. 24–25), és Szentendrén a város más földmunkáinál, amint ez a Ferenczy Múzeumba került töredékekből³ egyértelműen látszik.

Kresz Mária a csákvári fazekasságról írott könyvében megjegyzi, hogy ezek a bordázott oldalú fazekak kétszáz éve változatlan formában készültek, s ezt a régészeti leletek is egyértelműen bizonyítják. Éppen e nagyfokú, hosszú időn át meglévő azonosság miatt viszont önmagukban datálhatatlanok, a velük együtt előkerült többi lelet segítségével lehet csak pontosabban meghatározni készítési idejüket. Ez nem ismeretlen jelenség, a kevésbé díszített, a divat változása által kevésbé érintett használati edényekre ez a hosszú időn át megmaradó változatlanosság volt a jellemző.

Csupán egyetlen fazék van, mely eltér a többitől, ennek az agyaga is más, világosabb, a fala nem bordázott, a talpa szélesebb és laposabb. Valószínűleg gömöri termék.

A nyolc darab, kívül mázatlan főzőfazék többsége tehát viszonylag kicsi. Kivétel ez alól egy óriási fazék (néhány nyaktöredéke van meg) és két nagyobb, szintén nagyon hiányos fazék. A legnagyobb fazék fala vastag, nagyon nehéz lehetett. Méreteire csak a száj ívéből következtethetünk. Belül sárgás, világosbarna mázas volt. A megmaradt fülrész nem szurkált, fala vízszintesen bordázott, nyaka alatt ujjbenyomásos abroncs futott körbe. A szája felül is profilált, nagyon erős gallérja van.

A másik két, a többinél nagyobb fazék pontos méretét sem lehet megállapítani, mert nem maradt meg belőle ehhez elegendő darab. Az egyiknek a szája a karima aljáig sárgás mázas, a belseje viszont csak foltokban az. A nyakán lévő gallér alja nagyon kihajló, karakteres, az oldalán nincs vízszintes bordanyom, mint a többinek, és a füle íve is más, nem vízszintesen indul. Valószínűleg máshol készült, mint a többi, vagy egy korai típus darabja.

Éjjeliedény, bili

Két mázas, fazékszerű edényt lehetett majdnem teljesen összeállítani a töredékekből.⁴ Mindkettő feltűnően vastag falú, két fülük nem a szájukból, hanem a nyak alól indul ki, és a hashoz csatlakozik. Alig hasas alakjuk, fülük elhelyezkedése és szélesen kiterülő szájuk valószínűsíti, hogy éjjeliedények voltak. Nem egy helyen készülhettek, feltehetően koruk sem azonos. Az egyik kívül barnászöld, vékony, a 18. századig jellemző mázzal fedett, a széle éppen olyan galléros peremes, mint a kívül mázatlan csákvári fazekaké (2. kép). A másikat vastagabb zöld ólomház fedte, a füle félkör alakú. A nyakán nincs gallér, csak a vízszintesig kiterülő széles szél. Későbbi forma a másiknál, és a ház is későbbi, a 18. század végére, illetve a 19. századra jellemző. Hasonló korú és formájú bili Pest megye múzeumainak raktáraiban több is van,⁵ Szentendrén is került már elő a sárgás házú példányhoz hasonló.⁶

Bögre

A hét darab bögréből⁷ kettő kicsi, mázatlan, csákvári fazék alakú, ott is készülhetett. Ugyanilyenek Szentendre más részein is kerültek elő.⁸ A kívül mázasok formája más, kevésbé egységes. A magántulajdonban maradt zöld mázas példány talán Csákváron készült. Legalábbis erre enged következtetni a talp, a has és a fül formája. Kresz Mária magyarázatot adott arra, miért tér el a főzőfazekakétól a csákvári bögrék szája: nem ugyanabból az agyagból készültek, ezért nem készítették őket ugyanolyan profiláltra, és a faluk is vastagabb (KRESZ 1987. 24).

3 Ferenczy Múzeum, Szentendre, ltsz.: N:79.51.1.

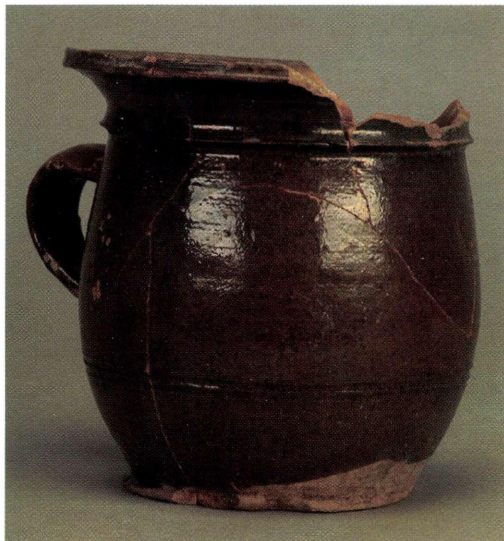
4 ltsz.: 2004.82.21, 2004.82.22.

5 Sándor Ildikó szíves szóbeli közlése.

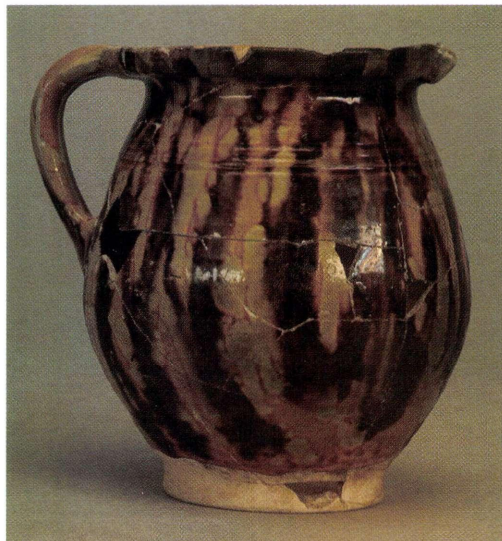
6 Ferenczy Múzeum, Szentendre, ltsz.: N:78.9.1.

7 ltsz.: 2004.82.3, 2004.82.4, 2004.82.19.

8 Ferenczy Múzeum, Szentendre, ltsz.: N: 77.5.1.

2. kép. Mázas bili
Ltsz.: 2004.82.22
Roboz László felvétele

3. kép. Folyatott mázas szilke
Ltsz.: 2004.82.20
Roboz László felvétele

Két kis, fazék alakú, kívül is mázas bögre készítőhelye valószínűleg Gömör-Kishont megye valamelyik fazekashelye lehetett. Ezt valószínűsíti a gömöri fazekakhoz hasonlatos formájuk, fülük, szájuk, világosra égő, vékony faluk. Ezek közül az egyik zöld mázas, a másik fehér alapon zöld és barna mázfolyatásos, melynél a zöld mázba színtelent is folyattak, így ott világosabb zöld csíkok futnak le az edény falán. Egy kis bögre Znaimban készült, vagy az ottani termékeket utánozza: egyenes falú, alul vörösesbarna, felül vajszínű. Hasonlót találunk a Ferenczy Múzeumban is.⁹ A mázuk minősége alapján a 18. század utolsó harmadánál hamarabb nem készülhettek.

Kisszilke

Egyetlen darab töredékei voltak a gödörben, amit szinte hiánytalanul össze lehetett állítani (ltsz.: 2004.82.20). Vékony falú, fakóra égő tűzálló agyagból készült, fazék alakú, sárga és barna mázfolyatásos díszítése jellegzetesen gömöri. Meg kell azonban jegyezni, hogy a csákvári fazekasok is szerették a függőleges mázfolyatást alkalmazni a szilkeiken, és hasonló formájúakat ők is készítettek. Az edény falának vastagsága, illetve kifejezetten vékony volta, valamint a kiégett agyag színe, a has gömbölyűsége és a fül alakja teszi valószínűbbé mégis a gömöri eredetet. A vállán három fakéscsik, a szájánál kis kiöntője van. A 18. század második felétől a 19. század első harmadáig bármikor készíthették (3. kép).

Fedő

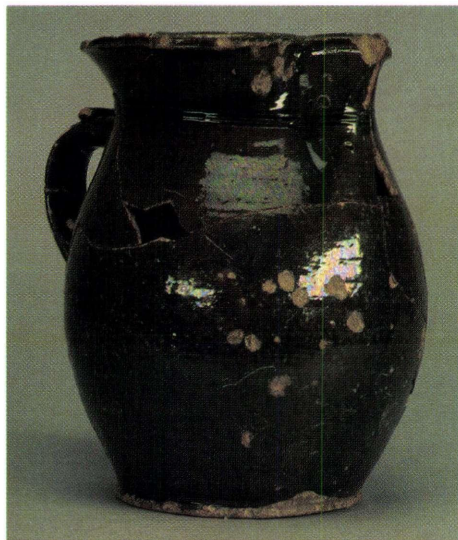
Öt különböző darab különíthető el, négy kapott leltári számot. Három közülük szürkére égett, kúp alakú, gombos forma (ltsz.: 2004.82.6, 2004.82.7). Egy szintén egyszerű, lapos kúp alakú mázatlant (ltsz.: 2004.82.8) és egy világos alapon zöld mázfoltost lehetett összeragasztani, ennek is lapos gombja van (ltsz.: 2004.82.9). A fedők – a fazekakhoz hasonlóan – beleillenek a város területén korábban előkerült darabok stílusába, 18. századiak vagy akár korábbiak is lehetnek.

Lábas

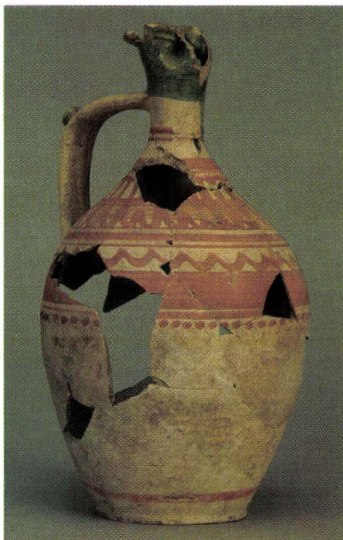
Egyetlen lábasnak, egy kétfüles típusnak a darabjai voltak a gödörben. Szinte függőleges falú (az alj átmérője 17 centiméter, a száj belső átmérője a kihajló szél nélkül 19,5 centiméter), vízszintes aljú, egészen markáns élel vízszintesre kihajló, 2 centiméter széles széllel, melyet alul visszahajtottak. Két lába van meg, tömör, nem szurkált, alig vékonyodik. A füle kicsi,

---

⁹ Ferenczy Múzeum, Szentendre, ltsz.: N:79.73.1.

4. kép. Díszítetlen nagykorsó
Ltsz.: 2004.82.1
Roboz László felvétele

5. kép. Szájnál mázazott vizes korsó
Ltsz.: 2004.82.26
Roboz László felvétele

kerek, a szájból indul. Fala nagyon vékony, szürke, bordázott. Belül és a széle zölddel mázazott, rézszemcsés. Kevésbé kihajló és tömör lábakkal, de az edényttest formájában hasonló, mint az Észtergom belterületén előkerültek (LÁZÁR 2004). A forma és a máz minősége miatt egyértelműen 18. századi edényről van szó. A forma és az agyag alapján bizonyos, hogy nem gömri termék.

Nagykancsó

Viszonylag vastag falú, széles torkú, hasas forma (ltsz.: 2004.82.1). Összenyomott kiöntője felett a szája félig fedett, nyaka hangsúlyosan szélesedik. Fülére a fogást segítő, vízszintes rátét került. Belül sárgásbarnával, kívül zölddel mázazott, díszítetlen, a 19. században végig általánosan elterjedt típus. A forma és a máz minősége alapján készítési idejét leghamarabb a 18. század végére tehetjük. A készítőhelye ismeretlen, a forma inkább kelet felé, az Északi-középhegység, illetve az Alföld északi része felé mutat (4. kép).

Szűrőtálak, kétfülű tálak

Nagyobb méretűek, vastag falúak, zöldre mázazottak. Két szűrőtál darabjai voltak a gödörben, de az egyiknek alig egy füle és szájdarabja van meg. A két másik edény, melyek formában, színben is hasonlítanak, és minden bizonnyal egy központból valók, egykorúak (19. század eleje).¹⁰ Csákváron készítettek ilyen formájú és galléros szélű, kétfüles tálakat, igaz, inkább színes mázcsíkokkal díszítve. Lehet, hogy azok divatjánál korábbiak a Szentendrén találtak. Hasonló darabok kerültek a Ferenczy Múzeumba Szentendre más területéről is.

A töredékes szűrőtál erős éllel kihajtott, széles és vízszintes széle, melyet alul visszahajtottak, a kétfüles lábas párhuzama. Egy helyen készülhettek.

Ólomházas tányérok

A gödör tartalmának egyik legmeglepőbb jelensége a feltűnően kevés ólomházas tányér. Evőtányér egyáltalán nincs a leletek között. A mindössze két kis, lapos, óntányért utánzó süteményestányér forma. Fehér földfestéssel (engobe-bal) alapozták, zöld mázzal öntötték le, és ebbe színtelen mázat pötyögtettek, illetve folyattak.¹¹ Az egyiknek a pereme kétszer hajlik élben, a másik egyszer sem, egyenes oldalú, de mindkettő ónedényt utánoz. A fenekükön akasztólyukat képeztek ki. A forma és a díszítés ismert a 17.

¹⁰ Ltsz.: 2004.82.23, 2004.82.27.

¹¹ Ltsz.: 2004.82.18, Czveiber Ferenc magántulajdona.

századból is, így széles körű elterjedését kell feltételeznünk a 18. század első feléből. Hogy meddig volt divatban a készítése és a használata, azt nem tudjuk pontosan, a 19. században mindenestre már ritkább. A mázuk minősége alapján sem későbbiek a 18. századnál, az egyik (ltsz.: 2004.82.18) meglehetősen kopott, ami hosszabb használatot feltételez. Ugyanilyen tényér van Szentendre más pontjáról a Ferenczy Múzeum néprajzi gyűjteményében is.¹²

Korsó

Egy majdnem teljesen összerakható mázatlan példány (5. kép) és egy kicsi, csak feltételezhetően korsó alja volt a gödörben. Ez utóbbi belül mázatlan, gömbölyű testű, karcsú forma volt, barna mázas. A váll- és nyakrésze hiányzik.

A rekonstruálható korsó vékony falú, összenyomott szájú, ivócsecses, rostélyos. A nyakon a váll aljáig és a talp fölött vörösesbarna engobe-festés van: több körbefutó kör, lefelé fordított Y-ok sora, melyeket alul több vékony sorban összehúztak. A szája zöld ólom mázzal fedett. Egész Északkelet-Magyarországon elterjedt típus volt a 17. század elejétől, hasonló töredékei kerültek elő a váci vár ásatásainál is (TETTAMANTI 1996. 18. tábla 3–4. kép, 23. tábla 1. kép) a 17. századból. Szentendrén a Görög utca 4. szám alatti portáról is került hasonló a Ferenczy Múzeumba. Tomka Gábor kronológiája szerint a rostélyos, ivócsecses, összenyomott szájú forma, valamint a finom rácsozás festékekkel és nem kimetszéssel való elkészítése 18. századi jellegzetesség (TOMKA 2005). A talp feletti vékony, barna csík a népi fazekasság korszakában valamelyik nyugat-gömöri készítőhelyet jelentette. Készülhetett még Gácson is.

Csempe

Három darab, teljesen egyforma, díszítetlen, zöld mázzal fedett lapcsempe került elő a gödörből. Bizonyosan nem népi, sokkal inkább polgári ízlésűek, nem lehetnek korábbiak a 19. század elejénél. Meg kell jegyezni, hogy ugyanennek a családnak a Görög utca 4. számú portáján földmunka során előkerült ugyanennek a típusnak néhány példánya.

Pipa

Három darab van belőle. Kettő ebből feketére égetett, formába nyomott, egyforma. A szárrészek vége függőlegesen rovátkolt, egyik oldalába címert, másik oldalába „Podrecs” feliratot pecsételtek. Podrecsány híres pipakészítő hely volt Nógrád megyében. A kosarak alja klasszicista megfogalmazású levéldísz. A nyolcszögletű, magasabb rész finom élkiképzéssel készült.¹³ A 19. század első feléből valók.

A vörös agyagból készített pipa vége is rovátkolt, a nyolcszögletű szár oldalába „E. BRUNNER” feliratot pecsételtek, a másik jel – minden bizonnyal címer – nem vehető jól ki.

Fajanszok

Mivel a használati edények formája évszázadokig alig változott, és sokáig készültek ugyanazon díszítéssel is, a lelet pontosabb datálását a divatot gyorsabban követő fajanszoktól remélhetjük. Huszonkét darab van belőlük. Fenékjele egyetlenegynek van. Kilenc azonos formájú süteményestányér volt a gödörben: három díszítetlen fehér, ezek sérültek meg legjobban a törköly közt.

A többi öt egy hozzájuk tartozó tállal együtt mind a csehországi vyškovi fajanszgyár terméke. Két tényér és a tál egy süteményeskészlet majdnem azonos, de részletekben mégis különböző darabjai. Két tényér hasonló hozzájuk, és egy harmadik típus is képviselteti magát.

A tál és a vele egyforma díszű tányérok széldíszke kis, finom ívek alkotta virágos szárból álló koszorú, melyet négy helyen egy-egy piros masni szakít meg. Az öbölben egy virágsokor van, melynek karakterét egy oldalnézetes vörös rózsza, egy sárga tulipán és egy hosszú, sásos levél adja meg (6. kép). Ugyanezek a virágai a másik két tányérnak is, csak azok nem egy masnis csokorból nőttek ki, hanem egy sárga bőségszaruból. Más a peremdísz is: négy egymással szemben lévő ponton három-három sárga, sugárirányú ecsetvonás egy-egy, a habánoknál is ismert vonaldísz szakaszol (ČERNOHORSKY 1941. 150. kép). A szólóban lévő vyškovi tányér (ltsz.: 2004.82.10) peremdíszke ennél kisebb, szerényebb masnis-vonalas, az alján a rózsza mellett más hangsúlyos virág nincs (ČERNOHORSKY 1941. 149. kép; 7. kép).

Vyškov termékei nagyon kedveltek lehetnek Magyarországon, mert meglepően sok tárgy került onnan

12 Ferenczy Múzeum, Szentendre, ltsz.: N:96.8.1.

13 ltsz.: 2004.82.5, Czveiber Ferenc magántulajdona.

6. kép. Fajansztál
Ltsz.: 2004.82.10
Roboz László felvétele

7. kép. Fajansz süteményestányér
Ltsz.: 2004.82.13
Roboz László felvétele

például a Néprajzi Múzeum gyűjteményébe. Csak a rózsás-csokros típusból huszonegy darab van, ebből tizenegyet gyűjtöttek a Szentendrei-szigeten fekvő Tahitótfaluból¹⁴ és Pest megye más településeiről. A bőségszarus változathoz is több van,¹⁵ a tulipános-rózsásnak is megvan a múzeumban egy pontos mása (ltsz.: 62889). A cseh kerámiakutatás a 19. század elejére teszi az ilyen festésű vyškovi edények készítését. Karel Černohorsky a morva fajanszokról írott munkájában a Szentendrén előkerült bőségszarus típusal azonos edényről közölt képet 1800-as évszámmal. E bőségszarus tányérok esetében legkésőbb 1820-at jelölte meg készítési időnek. A másik két típust is a 19. század elejére datálta.¹⁶

Van a fajanszárak között egy kis, mély tálka, melynek valaha két vízszintes füle volt, öblébe pedig tájképet festettek. Az edények öblén látható tájkép a fajansztermékek megjelenése óta gyakori motívum volt, 17. századi holland befolyás hatására. Ez a tálka az északnyugat-magyarországi habánok utódainak állandó kompozícióját és színeit mutatja. E tárgytipuson közepén mindig egy holland ház áll, mégpedig vízparton, kéménye mindig füstöl: hol egy, hol két hegyével lefordított háromszög alakban. Kétoldalt mellette fák vannak. A vízben a háznak nem pontos a tükröződése, legtöbbször csak a tető vonalát adja vissza. A ház fala, a füst és a víz fodra mindig mangános lila. Hasonló tájkép vyškovi edényen is előfordult, de korántsem ezzel az állandó kompozícióval. A Nyitra és Trencsén megyei habán telepeken is készültek ilyen tájképes tányérok, fenékjegy nélkül azonban nem állapítható meg, hogy ez a példány pontosan honnan való, és mikor készülhetett. Hasonló a formája egy távol-keleti kis tálnak, mely díszítetlen, egyszerű fehér.

A kevés teljesen kiegészíthető edény egyike egy hullámos szélű, akasztólyukas, feltűnően rosszul mázazott, fehér alapú fajansztál,¹⁷ melyet eredetileg viszonylag széles vonalakkal egyszínű kékkel díszítettek. Kevés vonalazás fut körbe a széle alatt, öblében pedig különböző vastagságú koncentrikus körök mentén a habán bokályok ismert szélmotívumai alkotnak koszorút. Két ok miatt érdemel külön figyelmet ez a tárgy. Egyrészt mert olajos alapú, réz- vagy bronztartalmú festékekkel utólag átfestették. Nem egyedül jutott erre a sorsra, a Néprajzi Múzeumban egy másik tál (ltsz.: 2004.82.16) bizonyítja, hogy ez nem valami véletlen jelenség. Talán nem találta elég díszesnek egy későbbi tulajdonos, és így próbálta nemesebb, aranyozott benyomását kelteni. Ez a tulajdonos egyéb-

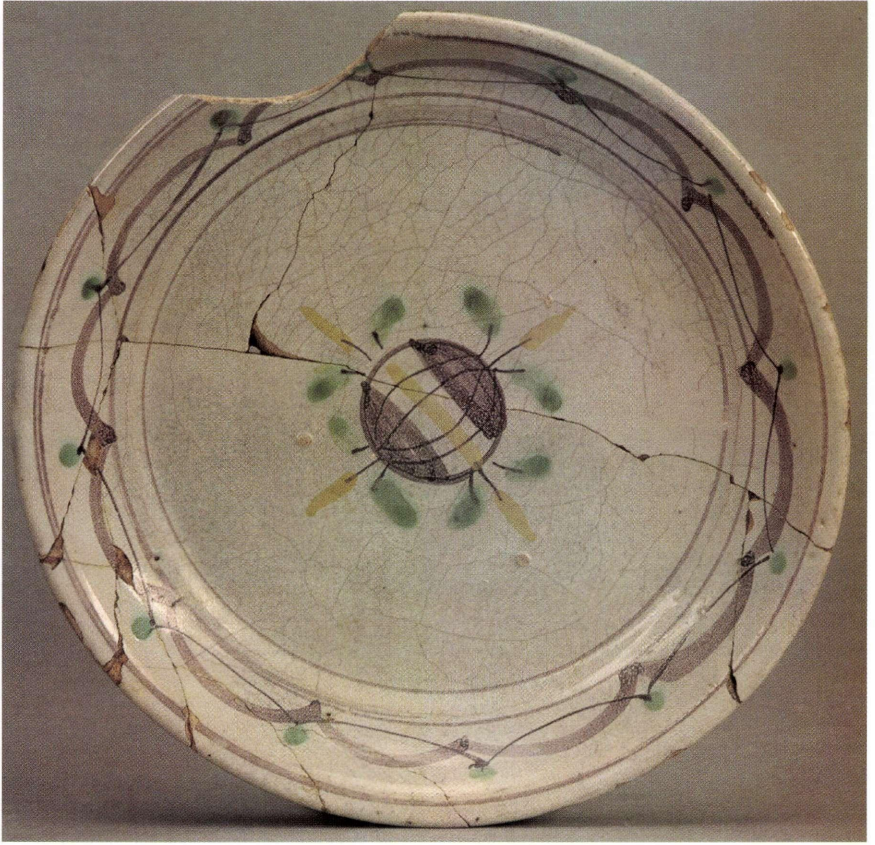
14 Ltsz.: 27519, 27520, 27522, 27523, 27528, 27529, 27531, 27536, 27533, 27540, 27543, a legközelebbi párhuzam ltsz.: 70.37.218.

15 Ltsz.: 27512, 27518, 27220, 27541, 27542.

16 Černohorsky 1941. 149, 150, 145, 148. kép.

17 Czveiber Ferenc magántulajdona.

8. kép. Gránátalmás süteményes fajansztányér
Ltsz.: 2004.82.17
Roboz László felvétele

ként az átfestéssel egy időben egy nagy „B” betűt is felrajzolt az edény aljára. Ez viszont azt jelenti, hogy nem a telket 1897-től birtokló család tagja volt, mert köztük sem családnév, sem személynév esetében nem fordult elő B kezdőbetűs.

Másrészt azért kiemelkedő darab ez a tál, mert az alján jel van, egy dupla függőlegessel megrajzolt, nagy „K” betű. Ez a fenékjel jelentheti azt, hogy a tálak a kosolnai (Kosolná) habánok utódainak termékei a 18–19. századból (P. BRESTYÁNSZKY 1966. 264), de azt is, hogy a dejtei (Dechtice) Kollár vagy a bolerázi (Bolerás) Kitta család valamelyik tagja készítette (PIŠŮTOVÁ 1981. 23–24) őket. Mivel ezek a családok több generáción át fazekasok voltak, a közelebbi datálásban sajnos nem segítenek.

A leletben van egy süteményestál, mely a többivel összevetve meglepően ép mázzal vészelte át a törkölyösveremben töltött legalább százötven évet (Ltsz.: 2004.82.32). Ennek nyilvánvalóan valamilyen máztechnológiai magyarázata van. Talán azért, mert a fajanszkészítés egyik gyakorlata szerint a festés után kaphatott az edény egy színtelen ólomházas fedést, és ez védelmet adott a festésnek a szőlőfürtmaradékok közt. Ezt a feltételezést némileg alátámaszthatja, hogy a tányéron meglehetősen elmosódottak a motívumok szélei, ami akkor következik be, amikor az ólomház ráégetésekor a máz és a festékek egymásba olvadnak. Mivel a Trencsén és Nyitra megyei habán és késő habán települések motívumkincse nagyrészt közös volt, sok esetben nagyon nehéz elkülöníteni a különböző családok, de még a különböző települések készítményeit is. Nem véletlen, hogy a cseh és a szlovák szakirodalom és a kutatók is a legnagyobb óvatossággal közelítenek a készítőhely megjelöléséhez, gyakran meg sem kísérlik meghatározni azt. Ez a tányér nagyon óvatos stíluskritikai elemzés szerint talán Stupfán (Stupava) készült.

Ugyanilyen nehéz meghatározni annak a két tányérnak a készítőhelyét is,¹⁸ melyeknek az öblében gránátalmaszerű virág van, négyoldalt sárga és zöld levelekkel. A magántulajdonban maradt darabhoz hasonlókat lehet találni a szakirodalomban. Ennek alapján feltételezhetően szobosztói, ószombati (Sobotište) termék (8. kép).

Található még a leletben két díszítetlen, fehér, formában készült, gerezdes tányér, illetve tál, mindkettő, mint az összes fajszag termék, polgári ízlésre utal, nem népies stílusú. Pontos datálásuk nehéz, mert nincs évszámias darab köztük. Talán a 18. század második felében és a 19. század első negyedében működő tatai fajszaggyár termékei lehettek. A tatai üzemből ugyanis fehér, díszítetlen edényeket is készítettek.

Két fajszagbokály töredéke is a gödörben feküdtek. Az egyiknek csak a hasát lehetett összeragasztani a darabokból. Középen hasasodó, gömbölyű forma, a nyaka karcsú volt. A másiktól kevés hiányzik, alul hasas, bő szájú, széles torkú, alacsonyabb forma. Mindkettő mázán hajszálrepedések láthatók, és kizárólag kék színnel festették őket. A karcsúbb egyértelműen holland, delfti hatást mutat: finom, világosabb kék vonalakkal olyan tornyos házcsoportot festettek az oldalára, mely dombos vidékre épült, és így különböző szinten állnak az épületei; a motívum elemei közt több centiméter különbség van. A házcsoport egyik oldalán páfrányszerű növény, másik oldalán széles, hajladozó levelű bokor van, alul széles, erezett levelekkel. Hasonló házcsoportot láthatunk ilyen páfrányszerű növények közt néhány 18. század első harmadában készült tál szélén. Ilyen földhányáson vagy hegyoldalban lévő épületeket láthatunk egy 1692-es bokályon (KALEŠNY 1981. 194. kép), egy 1709-es tányérközepen (ČERNOHORSKÝ 1941. 50. kép), 1714-es tál szélén (KATONA 1976. 110. és 115. kép), valamint tál peremén és közepén az 1700 körüli évekből (RÉTI, szerk. 2007. 110. kép). A bokályon lévő levelek közül a húsos, nagy, lehajló típus látható egy épület mellett egy 1700 körül készült, szív alakú tálban (RÉTI, szerk. 2007. 111. kép), két 1710-es datálású, tehenes közepű tál öblében (RÉTI, szerk. 2007. 129. és 130. kép), a kerekded, lándzsa alakú, erezett típusú levél pedig egy tál közepén, szintén házak mellett (KATONA 1976. 110. kép). Valószínűleg ez a bokály a veremből előkerült edények legöregebbike. A másik bokály sötétkék, széles, függőlegesen csíkozott, ritka típus. A forma a 17. és a 18. század fordulójától ismert.

Két keménycserép tányér egy-egy töredéke is a gödörben feküdt, melyek közül az egyik egy általánosan ismert típushoz tartozik. Éleit nagyon vékony, sötétkék, pici ívekből álló festés díszíti. Északkelet-Magyarország több keménycserépgyárában (Miskolc, Apátfalva) tömegmérétekben gyártották (KATONA 1971. 4. kép) 1830–1840 körül. Ez a töredék, valamint a három lapcsempe olyan kérdést vet fel, melyre jelenleg nincs pontos válasz. Ezek ugyanis megegyeznek egy másik szentendrei lelet bizonyos darabjaival, mely a piachoz közel, a Görög utca 4. szám alól került elő. A meglepő éppen az, hogy az a telek ugyanennek a családnak a tulajdonában volt, ugyanaz a személy a megtaláló és a megmentő is. Arra a feltevésre, hogy a leletek nála véletlenül összekeveredhettek, határozott tagadó választ adott: a két helyszínen előkerült leletek nem „találkoztak”, mert a törkölyösveremből az összes töredék azonnal a padlásra került, míg a majdnem tíz évvel később felszínre került Görög utcai lelet minden darabját a helyszínről egyenesen a Ferenczy Múzeumba szállították. Ez a táldarab és a csempek későbbiek a többinél. De hogyan került közéjük ez a későbbi három csempe- és tányértöredék? A magyarázat a töredékeknek a gödörbe kerülési körülményeiben és időpontjában van, ezekről azonban szinte semmit nem tudunk.

A családnak ma élő tagjai nem tudtak a kacsárnya, vagyis a szőlőfeldolgozó helyiség valamikori létéről, annak betemetéséről sem. Az is elképzelhető, hogy a gödör és a kacsárnya feltöltése nem egyszerre történt, amit az támaszt alá, hogy a kacsárnyából kikerült föld egyetlen üveg- vagy kerámiatöredéket sem tartalmazott. Az edények nem lehettek a család tulajdonában, amit a B betűs tulajdonjegy bizonyít: egyetlen családny neve sem kezdődik ezzel a betűvel.

A tulajdonos emlékezete szerint a kacsárnya falában kisméretű ablakot találtak elszenesedett, összetört üvegtáblával, ablakkerettel. 1800-ban és 1810-ben is volt egy tűzvész Szentendrén, melyben a Szent Péter-Pál-templom egy része és a környék is leégett. Ezek az időpontok azonban az elvermeléshez a vyškovi és a fajszagtermékek miatt kissé korainak tűnnek, bár az 1810-es tűzvész utáni betöltés nem zárható ki. Ha azonban a 19. század közepén vagy annál később kerültek volna, akkor sokkal több és későbbi keménycserépnek, gyári terméknek kellene köztük lennie. Ezért legvalószínűbben 1820–1840 között kerültek a gödörbe az edénydarabok.

A gödör feltöltése nem történhetett hosszú időn át, amit maga a jellege is alátámaszt: a törkölyből minden évben pálinkát főztek, tehát a tárolására szolgáló helyet évente kiürítették. Ettől még egy használaton kívül ke-

¹⁸ Ltsz.: 2004.82.17, Czveiber Ferenc magántulajdona.

rült gödröt feltételezve elképzelhető lenne, hogy éveken át felgyűlt hulladékról van szó, de ennek ellentmond a tárgyak viszonylag homogén kora és stílusa, valamint a megtaláló emléke, mely szerint jól láthatóan egyszerre lehettek belehajigálva az edények. Némelyik éppen ennek hatására, a gödörbe dobás miatt törhetett el. Lassú feltöltődés esetén a töredékek mellett más, háztartásból kikerült szemét is lett volna, ott azonban a törkölyből képződött humusz és szőlőmagon kívül semmi sem volt. Talán egy tulajdonosváltás állhatott a háttérben: a feleslegessé vált gödörbe bedobálták az előző lakostól megmaradt üveg- és kerámiaedényeket. Ebben az esetben azt kell feltételeznünk, hogy egyetlen háztartás edényeiről van szó. A 19. század első harmadában élt tulajdonos felkutatására tett kísérletek nem jártak eredménnyel.

Feltűnő, hogy bizonyos edénytípusok egyáltalán nincsenek képviselve a leletben. Nincsenek evőtányérok, melyek ekkor még akár fatányérok is lehettek (VIDA 2003. 79). Nincsenek tároló-, tejesedények, valamint italtartókból is többnek kellett lenni a 19. század elején. Ez utóbbiak hiányát némileg magyarázni lehet azzal, hogy a sok üvegtöredék közt palackok darabjai is voltak. Feltételezhetjük, hogy a többi főző- és sütőedény vas és réz alapanyagú volt ebben a valamikori háztartásban, de még így is hiányoznak bizonyos típusok. Annyi mindenesetre bizonyos, hogy nem paraszti háztartásból kerültek ki ezek az edények.

A szentendrei 18. század végi hagyatéki leltárak, inventáriumok arról tanúskodnak, hogy Szentendrén, ahol a 18. században virágzott a kereskedelem és a vendéglátás, a döntően szerb és német lakosság a magával hozott hagyományokból eredően is fém főző- és sütőedényeket használt. Egy 18. század közepéről származó összeírás szerint a tehetősebb polgárok házában pohárszék és akár két üvegfalú almárium is állt tele edényekkel, melyek a család gazdagságát voltak hivatottak láthatóvá tenni.¹⁹ Hogy ezek a 18. század közepén milyen típusú edények lehettek, arról nincs semmilyen adatunk; nagy valószínűséggel fajanszból, üvegből, ónból, esetleg ezüstből és porcelánból készülhettek. Az viszont az összes hagyatéki leltárból egyértelműen látható, hogy a háztartásokban általános volt a fém – ónozott réz vagy öntöttvas – sütő- és főzőedény, elsősorban a bográcsok, fazekak, tepsik, tálak tekintetében. Az óntálak, -tányérok, -kannák száma is nagy volt, szinte minden háztartásban akadt belőlük. Legkevesebbet éppen a cserépedények szerepelnek a forrásokban: olyan csekély értékük volt, hogy sok esetben össze sem írták őket. 1746-ban például Jován Vúcsicsnak és testvéreinek örökségét a következő módon jegyezték fel: „Egy Ház Két Szőlő, Egy Pincze, Két Szántó Föld, Egy Bótnak fundusa, négy réz Bogrács, Egy réz ibrik, Két tepsi és más egyéb egész házi eszköz.”²⁰ Teljes háztartást nagyon ritkán írtak össze, hiszen a vagyon eloszlott a házastársak között, és halálesetnél az elhunyt házastárs gyerkeiket vagy családját illette a személyes vagyon. Ez is oka annak, hogy az összeírások rendszerint nem egy teljes háztartás eszközüanyagát sorolják fel.

A szerb háztartásokban a keleti hagyományoknak megfelelően általánosan elterjedtek voltak a réz konyhai eszközök. Ilyenek voltak a tencser (tepsi, rézből), legyen (réz sütőedény), kandilo (réz sütőedény), tigany (vasedény).²¹ A szegényebb családoknál a 18. század végén még egészen bizonyosan fatányérból ettek, de 1787-ben a szegénynek nem nevezhető Zavisics János pintérnél is hét darabot, Berlicza György özvegyének vagyonos háztartásában 1790-ben több darabot írtak össze.²² Bár a fatányérok használata máig nem ismert és nem is kutatott területe a táplálkozástörténetnek Magyarországon, a szórványosan publikált adatok alapján ez a jelenség általánosan tekinthető még a nagyobb és gazdagabb települések esetében is (VIDA 2003. 85–87). Az is jól látható a hagyatéki összeírásokból, hogy már a 18. század második felében sem számított luxusnak az üvegtárgy: poharak, palackok, gyógyvizet edények mindenütt szerepelnek. Ekkor már a szentendrei háztartások edénykészlete nem csak a gazdagoknál polgári jellegű, anyagban, formában változatos; fontos szerep jut a reprezentációnak, a luxus iránti igénynek. E tekintetben Szentendre néhány évtizeddel megelőzte például a lélekszámban és a bortermeles volumenében nála nagyobb Miskolcot (VIDA 2003. 61–92), ahol a háztartások tárgyszámának ugrásszerű megnövekedése, polgárosodása, új anyagok és formák nagy variációban való megjelenése három-négy évtizeddel később következett be, a délebben fekvő, az üveghutáktól, fémgvártástól, vízi kereskedelmi utaktól távolabb fekvő városokról nem is beszélve (JUHÁSZ 1974–1975. 105–167; 1985. 439–483; Sz. BÁNYAI 1979–1980. 325–448).

Feltűnő, hogy fajanszárut, késő habán terméket egyetlen inventáriumban sem említettek. A Dunánál mint a felvidéki habán tárgyak fő szállítóútjánál ez akkor is elképzelhetetlen, ha például a lelet összetétele nem bizonyítaná egyértelműen, hogy milyen közönsé-

19 PmL V.302. c. Fasc. 2 Nr. 25.

20 PmL V.302.

21 Mindegyik előfordul például a Berlicza György özvegyének háztartásáról készült 1790-es összeírásban: PmL V. 302. 1790. Nr. 377.

22 PmL V. 302. Fasc 19. 1787. Nr. 174., PmL V. 302. 1793. Nr. 377.

ges és általános edényfajta volt Szentendrén a habának utódainak terméke. Az 1792-es bolti áruk összeírásából²³ is egyértelmű volt, hogy az edények kereskedelme a vásárokon, piacokon, esetleg az utcán, szekérről áruulva folyt. 1792-ben listázták Szentendre huszonkét szatócsboltjának árukészletét. Edényfélék egyetlenegyét találunk köztük, egy közelebről le nem irt pixist. A gömöri, gácsi fazekasok készítményeinek árusítására kiterjedt közvetítő kereskedelem épült, a limitációk tanúsága szerint már a 18. század elején százsámra vásárolták fel szekeres kereskedők a fazekasok áruit, és hordták árulni Felvidék- és Alföld-szerte (Vida 2003. 63). Valószínűleg így látták el cserépedénnyel Szentendrét is, hiszen a városnak – bár fejlett iparossága virágzott – saját fazekassága nem volt. Mindössze egyetlen összeírásban, 1791-ben szerepel egyetlen helyi fazekas a város 131 mestere közt (DÓKA 1981. 38). Ez összhangban áll a leletek által felrajzolt képpel: minden ólommás edény valamely más városban azonosítható fazekasközpontban készült.

A Dunán szállított fajanszárúknak a 19. század elején minden bizonnyal lerakataik voltak. A fajanszárúk kiemelésének hiányát a vagyoneleltárakban azzal lehet magyarázni, hogy a 18. század végén, a 19. század elején annyira közönséges és olcsó áru lehetett, hogy gyakorlatilag egy kalap alá vették a cserépedényekkel, és nem jelölték külön őket. Arra vonatkozóan, hogy a leletben talált távol-keleti edény mikor és hogyan kerülhetett Szentendrére, semmilyen támpontunk sincs. Az egész országban érvényes gyakorlat volt, hogy ha az összeírások nem tartalmazták az edények anyagát, akkor az alapértelmezésben cserépet jelölt.

A szentendrei háztartások edényeinek polgári jellegét közvetve alátámasztja Pest-Pilis-Solt vármegyének az 1812-es ár- és bérszabályozása is. Az ország nagy részén az 1810-es évek elején készült ár- és bérszabályozásban szereplő fazekasárúk felsorolása a legtöbb típust felsoroló terméklista;²⁴ a fejlettebb, Budát és Pestet is magában foglaló Pest megye fazekasárszabása már sematikus, alig néhány fajta cserépedényt sorolt fel: különböző méretekben csuprot, víznek való kantát vagy korsót, köcsögöt, öntözőkannát, nyeles lábast, tálat, fazekat.

Lényegesen hosszabb a bádogosok árszabása, melyben a különböző reszelők, szűrők, tálcák, pikszisek, skatulyák jelzik a konyhai eszköztípusok bővülését. Az esztergályosok tárgyért már nem készítettek, az összeírt fatányérokat a 18. század végétől nem pótolták újabbakkal, ez egyébként más vidékeken is így történt (BÁRTH 1987. 186.) Kellően részletes viszont az 1812-es vármegyei limitációban a rézművesek árszabása, igazolva a fémedények kiemelt szerepét a polgári háztartásokban.

„Egy font réz Fazék, vas fülelkel együtt 1 forint 24 krajcár

Egy réz Fazéknak, a' melynek két vas fülei vannak, és belőle meg vagyon czínezve, fontya 1 forint 36 krajcár,

A' réz Lábasok, és Kasztrolok, a' mellyek belől meg vannak czínezve, a' hozzá tartozandó vas nyelelkel együtt, fontja 1forint 36 krajcár

Réz rányéroknak, Tábláknak és egyéb edényeknek a' mellyek belől meg vannak tzínezve fontja 1 forint 48 krajcár.” (BÁRTH 1987. 187.)

Az ónmás fajansztermékekről a limitációk sem tesznek említést.

A törökölyösvében tehát egyetlen háztartás talán egyszeri betöltéskor, de semmiképpen sem hosszú időn át folyamatosan összegyűlt kerámia- és üvegedényeinek töredékei fekdtek. Az üvegdarabok aprók, és anyagukban sérültek, nincsenek restaurálva. Csak az látszik belőlük, hogy rendkívül vékony falú, nem nagy testű tárgyak darabjai, az aljak és a szájak alapján többnyire poharak és palackok, kis üvegek lehettek. A kerámiatárgyaknak mintegy fele ónmásas poszthabán Északnyugat-Magyarországról vagy gyári keménycserép (Vyškov, Csehország) a 19. század legelejéről. Az ólommás fazekastermékek közül az edények mindennapi használati tárgyak, egy tárgy kivételével fennálló falúak, illetve van köztük három kicsi játék fazék és szilke. Jól igazolják a nagy fazekasközpontok vásárcörzeteiről eddig kialakult képet: Szentendrét a csákvári, a gácsi (Halié), a gömöri (Gemer) fazekasok látták el ólommás cserépedényekkel. A töredékekből összeállítható edénykollekció nem adja ki egy háztartás teljes edénykészletét. A helyi szokásoknak megfelelően a főző- és sütőedények minden valószínűség szerint fémből, elsősorban ónozott rézből készülhettek, de ezeknek a gödörben semmi nyomuk. Amint az a 19. század eleji árszabásból is egyértelműen látható, a fémét újrahasonították, megolvasztották, és új tárgyakat rendeltek belőlük. A gödörbe csak azon tárgyak töredékei kerültek ki, amelyeknek anyagát nem lehetett semmilyen módon felhasználni.

A leletegyüttes legkorábban az 1810-es, a környéket is érintő tűzvész után kerülhetett a gödörbe. A betemetett szőlő- és borfeldolgozó helyiség ablakát elszenesedten falazták be. Valószínűbb, hogy az edényeket egy-két évtizeddel később, de még az 1840-es évek előtt

²³ PmL V. 302. c 1792:38. Idéz belőle DÓKA 1981. 49.

²⁴ BAZmL. M. Iv. A. 501/e. 4093/1818., idézi VIDA 1999. 49–50.

vermelték el. Az edényfajták összetétele arra utal, hogy nem paraszti, hanem polgári háztartás felszereléséhez tartoztak. A 18. század végi inventáriumok és a 19. század eleji árszabás alapján nyilvánvaló, hogy Szentendre háztartásainak döntő többsége ekkor már polgáris volt. A töredékeket összevetve a város más pontjain előkerült hasonló korú kerámialeletekkel, stílusban, összetételben, típusban is nagyfokú azonosságot mutatnak azokkal. Úgy tűnik, egy átlagos szentendrei 19. század legeleji háztartás kerámiaedényeinek töredékeit vetette felszínre a véletlen.

Irodalom

- SZ. BÁNYAI Irén**
1979–1980 Ozorai iparosok vagyonleltárai a XVIII. század végéről. A Szekszárdi Béri Balog Ádám Múzeum Évkönyvei, X–XI. évf. 425–448.
- BÁRTH János**
1987 Pest-Pilis-Solt vármegye 1812. évi ár- és bérszabása. Cumania, 10. évf. 155–205.
- P. BRESTYÁNSZKY Ilona**
1966 Ismerjük meg a kerámiát. Budapest, Gondolat.
- ČERNOHORSKY, Karel**
1941 Moravská lidová keramika. Praha, J. Otto.
- DÓKA Klára**
1981 Szentendre története írásos emlékekben. Szentendre, Pest Megyei Múzeumok Igazgatósága. (Pest megyei múzeumi füzetek, XIII.)
- HATHÁZI Gábor – KOVÁCS Gyöngyi**
1996 A váli gótikus templomtorony. Adatok Vál 14–17. századi történetéhez. Székesfehérvár, Fejér Megyei Múzeumok Igazgatósága. (Szent István Király Múzeum közleményei, B sorozat 45.)
- JUHÁSZ Antal**
– 1974–1975 A parasztság tárgyi ellátottsága. Móra Ferenc Múzeum Évkönyve, 1. évf. 105–167.
– 1985 Az életmód és a tárgyi ellátottság. In FARKAS József (szerk.): Szeged története. 2. 1686–1849. Szeged, Somogyi Könyvtár – Szeged Megyei Városi Tanács. 439–483.
- KALESNY, František**
1981 Habáni na Slovensku. Bratislava, Tatran.
- KATONA Imre**
– 1971 Az apátfalvi kőedénygyár első évtizedei. Eger, Az Egri Múzeum Évkönyve 1970–1971. évf. 259–275.
– 1976 A habán kerámia Magyarországon. Budapest, Képzőművészeti Alap Kiadóvállalata.
- KOZÁK Károly**
1966 A sümegi és a szigligeti vár XVII. század végi kerámiája. A Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei, 5. sz. 81–88.
- KRESZ Mária**
1987 A csákvári fazekasság. Székesfehérvár, Fejér Megyei Múzeumegyesület. (A Fejér Megyei Múzeumegyesület kiadványai, I.)
- LÁZÁR Sarolta**
2004 Egy esztergomi fogadó XVIII. századi cserépedényei. Magyar Múzeumok, 3. sz. 25–26.
- NÉMETH József**
1960 A sümegi népi fazekasság. Néprajzi Közlemények, 1. sz. 186–233.
- PIŠŪTOVÁ, Irena**
1981 Fajansa. Bratislava, Tatran.
- RÉTI László (szerk.)**
2007 Habán mítosz 1593–1738. Budapest, Iparművészeti Múzeum.
- TETTAMANTI Sarolta**
1996 A váci vár. In Váci könyvek 7. Vác, Tragor Ignác Múzeum. 101–174. (A Tragor Ignác Múzeum közleményei.)
- TOMKA Gábor**
2005 Északkelet-Magyarország kora újkori kerámiája. Bölcsészdoktori disszertáció. Kézirat.
- VIDA Gabriella**
– 1999 A miskolci fazekasság a 16–19. században. Miskolc, Herman Ottó Múzeum. (Officina Musei, 8.)
– 2003 Használati és díszedények a 17–18. században Északkelet-Magyarországon, különös tekintettel Borsod megyére az árszabások, ásatási leletek és inventáriumok alapján. Néprajzi Értesítő, LXXXV. évf. 61–92.

Modern Ceramics Find in Downtown Szentendre

In answering certain questions in the history of ceramics, even with regard to the 19th century, the use of archaeological methods is an absolute necessity. Estate inventories, for example, reveal only what types of vessels were used in a particular household. To discover what forms they took and what decorative techniques were applied to them requires a trip to the family dump heap. In Hungary the recovery and study of randomly surfaced fragments from the modern age is a pursuit with but a very short history.

The material studied for the present article was recovered from a construction site in the centre of a small town on the Danube River once populated by Serbs. The glass and ceramic fragments in question were dumped at once, rather than over a period of time, in an old wine stomping pit. The pieces likely represent the vessels used by a single household. The glass shards found among the grape seeds and skins have been markedly damaged and are unlikely candidates for restoration. The lead-glazed bits of pottery, however, are from articles of utility probably produced at the end of the 18th and beginning of the 19th century. Most of the items originate from the Transdanubian municipality of Csákvár, though a smaller proportion represents products of the Nógrád-Gömör industry. Fragments of hard ceramic and faïence were the easiest to date: the pit included, for example, pieces of a baking set made in Vyskov in the Czech Republic during the first two decades of the 19th century. The remaining lead-glazed fragments, most of them late products of the Habans (originally a Hutterite group) of North Hungary (today Slovakia), may be dated to the same period.

The find does not include specimens of all types of vessels used by a small town bourgeois household. In particular, the number of vessels for cooking, baking, and storing drink is small. The question of when the artefacts were dumped into the pit has not yet been clearly answered. As entire sets of vessels were dumped one on top of the other among the pit's wine-stomping waste, it may be presumed that a new owner discarded them upon purchasing the property in a pit that was by then unused. Thus, the contents of the pit represent an incomplete set of vessels used by a single household, dumped on a single occasion.

Népkép, 1862

Adatok A néprajzi fényképezés kezdetei hazánkban témához

A 21. század elején a magyar néprajzi fényképezés kezdeteinek vizsgálata egyre érdekesebbé, fontosabbá válik, ezért a felmerülő problémák vizolásához, utóbb értékeléséhez újabb és újabb adatok szükségesek. Az általam érdekesnek vélt történet reményeim szerint gazdagíthatja a magyar néprajztudományt, és az azon belül sajtóságot megjelenő fényképekre irányítja a figyelmet. Tanulmányomban jeleztem azt, hogy merre vezethetnek a további kutatási szálak az írásos dokumentumok között. A tárgyak felől nézve bízom abban, hogy egyre több népkép kerül elő, amelyek feldolgozásához még számos néprajztudós aprómunkája szükségeseltetik.

Borsos József (1821–1883) festőművész fényképészeti tevékenységének feltárása érdekében magyar fényképtörténeti repertórium összeállításán dolgozom. Ebben a fényképészet kezdeti időszakára vonatkozóan számos vezérfonal, és kulcsszó található, amelyek alapján elindulhatnak a kutatások. A repertórium első része az 1839–1860 közötti időszakot tartalmazza, speciális témánkhöz azonban nem szolgáltat adatokat, feltéve, ha elfogadjuk a néprajzi felvételek Fejős Zoltán által alkalmazott definícióját: „A szaktudomány kialakulása előtti korszakra vonatkozóan néprajzinak tekintünk minden kültéri és műtermi felvételt, amely az adott időszakban társadalomtörténetileg a »nép« kategóriájába sorolható embereket – egyént vagy azok kisebb-nagyobb csoportjait – kulturálisan jellemző módon ábrázol.” (FEJŐS 2004.12.) Ez a tágas definíció segíthet átfogni a korai időszakra vonatkozó anyagot.¹ Fényképtörténeti szempontból az ábrázoltak társadalmi, gazdasági állapotának megítélése olykor lehetetlennek, olykor fölöslegesnek látszik.

A fényképezés történetének második húszéves periódusa a napi- és hetilapok viszonylagos gazdagsága miatt sok érdekes utalást tartalmaz „népkép”-témában. Ez az általam kreált, bizonyára nem pontos fogalom a parasztemberek mellett a szegény iparos és szegény városi lakosságról készített műveket jelenti.

Az átnézett 85 újság fényképészeti hírei közül az egyik legérdekesebb csoport az 1862-es világiállításra, az akkor készült fényképekre utal. Néhány éve már konzultáltunk erről a Néprajzi Múzeum fotótörténészével, de a történet – képek nélkül – csak sajtóságos figyelmet keltett. Ennek alapvető oka az, hogy a Néprajzi Múzeum fényképtárának felépítése nem időrendi, és nincs fényképezés szerinti mutatója, ezért ebből az anyagból nem könnyű kiemelni a korai darabokat.² A fényképészet kezdeteinek vizsgálatok többször szembesülhetünk azzal a ténnyel, hogy bizonyos fényképezésekről, a fényképek készítésének programjáról bőséges írásos dokumentációnk van, melyekből tudománytörténetileg érdekesítő történetek állnak össze. Ilyen a bemutatásra kerülő 1862-es ügy is. Az írásos dokumentációk mellett párhuzamosan léteznek a múzeumokban összegyűjtött tárgyak, a fényképek, amelyek nagy részén embereket látunk. Ezeknek a csoportosítása, értékelése más természetű megközelítést igényel, csak az egyik lehetséges szempont a készülésük okait megkeresni.

A megmaradt, de eddig nem publikált felvételekkel folyamatosan gazdagodik a népképtéma. Néhány éve igen fontos, eddig ismeretlen fényképek kerültek elő a színes fényképezés kezdeteinek vizsgálatok. Fogarasi Klára felfigyelt a Néprajzi Múzeum gyűjteményében található négy fényképre (FOGARASI 1998), amelyeket Letzter Lázár készített. Egyező nagyságú és kivitelezésű, mint Tiedge János alább tárgyalt, a londoni világiállításra készített képei. Szabadban felállított 9–11 fős csoportot ábrázolnak sokác, bolgár ünnepi viseletben³ (1–2. kép).

Letzter Lázár (1832–?) egy kiváló, számos fényképészből álló család egyik tagja, aki 1850-től 1870-ig Lőcsén tartott fenn műtermet, ezért általában mint a Felvidék korai fényképészét említik. Ugyanakkor Debrecenben a Letzter (sic!) Testvérek cég 1860–1870 kö-

1 Köszönöm Fejős Zoltán segítségét!

2 A Néprajzi Múzeum fényképtárában való keresés elsősorban szakmai szempontokra épül (tematikai, földrajzi, szerző szerinti) – tehát van fényképezés szerinti mutató –, de az elsősorban néprajzi vonatkozású.

3 FOGARASI 2004. 35. Köszönöm Fogarasi Klárának a témához nyújtott segítségét!

1. kép. Sokác népcsoport
1862 körül, színezett albumin, 19x25 cm
Néprajzi Múzeum, ltsz.: F 325014
Letzter Lázár felvétele

2. kép. Bolgár népcsoport
1862 körül, színezett albumin, 19x25 cm
Néprajzi Múzeum, ltsz.: F 325016
Letzter Lázár felvétele

zött működtetett fényképezési műhelyt. Lecter (sic!) Lázár Kassáról 1847 decemberében érkezett először Debrecenbe mint címervéső, szolgáltatásait hirdette a helyi újságban is.⁴ Később Letzter és Társa cégneven Szegeden is tartottak fenn műhelyt 1865–1890 között (SZAKÁCS 1997. 129). Legkorábbi, lőcsei műhelyének dátuma azt sugallja, hogy jól ismerte a technikai lehetőségeket, és ezért elképzelhető, hogy akár 1862 elején már ilyen műveket tudott előállítani. Az is lehetséges, hogy ezek a képek későbbiek, és a világiállítás sikeres felvételei inspirálták. A közeli párhuzam megengedi, hogy analógiaként újra bemutatásra kerüljenek. A statikusan beállított jelenet jelentősége egyrészt abban rejlik, hogy sokalakos, hiszen ekkor a teljes álló, egyes alak volt a divat. Másrészt a szabadban készült, ehhez még sokáig szükség volt a legképzettebb mesterek technikai tudására. Külön megemlíthető a felvételek színezése és ritka nagy mérete.

E képek kapcsán csak zárójelben jegyzem meg, hogy a fényképezett jelenetek elemzéséhez viszonyítási pontként szolgálnak a korai műtárgyfelvetelek. Ezek között számos olyan festmény reprodukciója található, amelyen a paraszti réteg jelenik meg. Ezek általában eszményített, szentimentális életjelenetek, amelyek a korszak képzőművészeti megközelítésének akadémiai szabályai szerint épültek fel. Ilyen Meyer von Bremen egyik festményének reprodukciója, amely figyelmeztet arra is, hogy mit lehet ábrázolni, mi az illendő téma egy képzőművészeti alkotás számára. A parasztasszony négy gyermekével imádkozik, mosolya a hitbe vetett bizalmat hirdeti, amely ebben az esetben eltereli a figyelmet, és elrejt a valóságos gondokat, az éhezést, a halált. Ez a reprodukció a magyar műkereskedési piacon az egyik legkelendőbb sorozat jellegzetes darabja volt (3. kép).

Fejős Zoltán vázlatosan összegezte a néprajzi fényképezés történetét, részletezve a korai időszakra vonatkozó elméleti problémákat is (FEJŐS 2004. 9). Szerinti a fényképek feldolgozásának, forráselemzésének kulcs-

4 „Ajánlja mindennemű pecsét, és ilyféle akár homorú, akár domború véső-munkáját mind kőbe, mind ércbe, – ígérvén mindenkinek pontos és tökéletes előállítást egyszerűen és mindenféle kövek, továbbá hölgyi, úri, és hivatali pecsétnyomók található. Kezeskedik minden reá bízott tárgyért és készítéséért. Szállása a „Bika” című vendégfogadóban 18dik szám alatti szobában, – tartózkodási ideje itt csak néhány nap.” Debrecen-Nagyváradai Értesítő, 1847. II. évf. 50. sz. (december 5.) [2.] hirdetés.

3. kép. Meyer von Bremen: Imádkozók
1840 körül, reprodukció, albumin, 9x12 cm
Magántulajdon
Reprodukció

problémája az összefüggések együttese, leginkább a készítés és használat körülményeinek felderítése. Legelső néprajzi fényképnek egy olyan Vahot Imre által készített dagerrotípiát tart, amely Sobri Jóska betyár családját ábrázolta 1846-ban. Ez a pusztán metszetátírásban megmaradt mű is egy jelentős sorozat darabja, amelyet Vahot a *Magyar Föld és Népei* (1846) című kötetének Fájth János fényképiró által Zala, Vas és Sopron megyében készített dagerrotípiái után készítették (FOGARASI 1997; 4. kép). 1847-ben Vahot lapjában, a *Pesti Divatlapban* így írt erről a típusú gyűjtésről: „[...] a folyóiratomban lerajzoltatás végett a daguerrotyp gép előtt párosan ültek le”⁵ – az emberek. Később a metszetek mellett sajnos nem mindig jelezte az előképeket.

Ha megint csak a megmaradt műtárgyak felől közelítünk, akkor a miskolci Herman Ottó Múzeum tulajdonában lévő, bükkí betyárokat ábrázoló *ambrotípiá* is lehetne „első”⁶ (5. kép).

A Magyarországon megmaradt dagerrotípiák és talbotípiák néprajzi szempontú értékelése csak azok részletes fényképtörténeti kiállítása, kutatása, publikálása után lesz egykor lehetséges. Az 1989-es első magyar dagerrotípiakiállítás képanyaga és a hozzá csatolt lista nem teszi lehetővé a kezdeti időszak ilyen szempontú, tudományos vizsgálatát. A *Fénykép varázsa* című katalógusban harminc dagerrotípiareprodukció és 149 leírás található.⁷ (Nincs közöttük parasztot vagy szegényt ábrázoló.)

Egy művészettörténész szempontjából a legérdekesebb Vahot Imre (1820–1879) hagyatéka. A dagerrotípiá megjelenése után mint szerkesztő azonnal alkalmazta az előképek után készült metszeteket könyvei, napilapjai illusztrálására. Vahot szerkesztői, kiadói szervezései eredményezték 1847-től 1863-ig az első népképeket. Az 1859-ben alapított *Napkelet* című lapjának illusztrátora Varsányi János volt, aki számos kiváló felvétellel gazdagította őt. Vahot lapjából, füzeteiből, könyveiből összegyűjtöttem azokat az utalásokat, amelyek erre a módszerre utalnak. A metszetátíratokat a *Festő-fényképezések* című kötetben összegeztem (FARKAS 2005. 85–100), ezek ismételése most feleslegesnek látszik. Tudjuk, hogy neki volt a korszakban a legnagyobb fényképgyűjteménye, de hagyatékának sorsa sajnos ismeretlen.⁸

Hasonlóan érdekfeszítő vállalkozás volt Reguly Antalé (1819–1858), aki a Palócföldön 1857-ben 96 darab antropológiai és viseleti felvételt készített, melyeket szintén csak leírásból ismerünk (SELMECZI-KOVÁCS 1978; 2004). Szükszavú naplójában mindössze egyszer említi meg a nyugodt állásban való fotografálást. „Miután a néptípusról felvételeket, fotográfiát is készítek, ez a munka sajnos sok időt vesz igénybe” – írta Reguly

5 Pesti Divatlap, 1847. évf. 1179.

6 Ismeretlen mester: Bükkí betyárok és zsandárok, 1850-es évek, Herman Ottó Múzeum, Miskolc. Hátoldalának felirata: „Bükkí zsványok, 2 pandúrral és a jobb szélen a csendbiztos, aki később a massai tanító lett. Balogh Lajos aki utódja lett őrizte idáig. Petricsék István m. kir. erdőtanácsos úr aján-déka 1929. II. 22. Az 1850-60-as évekből.” Számos pecséttel ellátva, HOM Történeti Adattár, R 7936.

7 SZARÁCS 1989. A listában az ismeretlen személyek esetében csak férfi-, illetve női arcképet különböztetnek meg, vagyoni helyzetükre nem utalnak.

8 Szülővárosában, Gyöngyösön sem tudnak a hagyaték későbbi sorsáról, egy részét fia, Vahot Gyula rendezte sajtó alá (FÜLÖP LISZTÓCZKY 2006).

SOBRICALÁD VASMEGYÉBEN.

4. kép. Fájth János fényképe után: Sobri Jóska családja
 Vahot Imre: *Magyar Föld és Népei*
 Új folyam. I. füzet Pest, 1846. 13.
 Metszet

egyik levelében (SELMECZI-KOVÁCS 2004. 77). Az általa összegyűjtött adatok egy része mintha arra utalna, hogy a palóc ruházat színeinek leírása kiegészítette a fénykép egynemű, sárgásbarna színezetén hordozott információkat. A korszakban szokásos papírnegatívokról készített nagyítások léte sem bizonyítható, hiszen soha, sehol nem jelentek meg, nem hivatkoznak rájuk (főltehetően Reguly Antal halála miatt). Így ez a képi gyűjtés is pusztán egy szép történet marad – képek nélkül. A program népismei indíttatása miatt Reguly fényképészeti tevékenysége már beépült a néprajztudományba (BOLYKINÉ-FOGARASI 1994).

A világkiállítás

Az 1862-es világkiállítás tárgyállományának története számos aspektusból érdekes tanulságokkal szolgál. A 19. századi világkiállításokon való magyar részvételt, a kiállított tárgyak összeállításának történetét még nem dolgozták föl, pedig az ipartörténet számára a nemzetközi megközelítés új dimenziókat eredményezne. De a világkiállítások nemcsak a néprajzi tárgyanyag feltárását serkentették, hanem a fényképészeti „népfelfedezést” is (FEJŐS 2004).

A világkiállítás fontosságát így jellemezte az Országos Magyar Gazdasági Egyesület (OMGE): „Meglehet, hogy eleinte a jelenet újdonságánál fogva a nagy tömeg csak nézte és bámulta a különböző éghajlatok s emberi szorgalomnak egymásból annyira eltérő műveit, ámde az államgazda és bölcsész már látása és tanulmányozásából a sokféle terményeknek nagy érdekű egybehangoltságokat és következtetéseket vont el, az iparos és művész nemkülönben saját szakjában búvárkodva tett rövid időn annyi tapasztalást, mennyit a kiállítás nélkül egész élete folytán aligha teendett, a kereskedő végül egyszerre és fáradság nélkül ismeré föl mindazon forrásokat, melyekből a nagy világ különböző helyein, üzlete tárgyait legutányosabban kaphatja.”⁹

⁹ Az OMGE Évkönyve III. füzet 1862/66. Pest, 1867. 384.

5. kép. Bükki betyárok
1850-es évek ambrotípia, 15x16 cm
Herman Ottó Múzeum
Ismeretlen fényképész felvétele

Vahot Imre kiutazott Londonba, és végignézte a kiállított tárgyakat, majd benyomásait kis füzetben is megjelentette (VAHOT 1863). (Ez az egyetlen hosszabb magyar ismertető.) Nagy vonalakban a magyar egységet is bemutatta, de ennek alapján nem lehet rekonstruálni az anyagot. A korabeli sajtóhírek felől közelítve a magyar fényképtörténet egyik különleges, országos, majd európai jelentőségű története bontakozik ki. A londoni világkiállításon magyar „népképviselői” fényképek arattak sikert. A világkiállítást ismertető, sokszor ismétlődő híradásokból kiemeltem a témára vonatkozó adatokat, azért hogy egyszer majd felismerhetők legyenek a képek, ha felbukkannak. Mindaddig csupán a magyar népképek első, nemzetközi bemutatójának történetét, hatását ismerhetjük.

A felvételek ideája

A világkiállítás magyar bemutatójának egy részét az OMGE segített szervezni, amelyet Széchenyi István alapított. Az 1830-ban engedélyezett Állattenyésztő Társaságból 1835-ben alakult Egyletet 1847-ig Széchenyi navigálta és erősítette (VISZOTA 1910. 3). Az 1859-ben megjelent újabb alapszabályzat és névjegyzék ismertette az egylet felépítését és a tagok névsorát is. A főleg földbirtokosát tömörítő egyletnek ekkor körülbelül hétszáz tagja volt, 1862-ben pedig már 1210 – köztük Jankó Vince technikus. Az alapszabály szerint állatok, gazdasági eszközök, gépek és termények kiállítását határozták el, Pesten minden évben, vidéken pedig alkalmanként.¹⁰

1862-ben a pesti gazdasági kiállítás azért maradt el, mert az egylet teljes mértékben segítette a május 1-jén nyíló londoni világkiállítást. A Magyar Királyi Helytartótanács alakított egy Országos Központi Bizottmányt a londoni világkiállítás ügyében, melynek a tanácskozások tartására és a kiállítási tárgyak összegyűjtésére a Köztelek szolgált helyül.¹¹ A bizottmány elnöke gróf Barkóczy János volt,¹² alelnöke

¹⁰ Pest, Herz János nyomdája 1860. 1., 37. Az Egylet célja 2 & d.

¹¹ Az OMGE Évkönyve II. füzet. 1861. Pest, 1862. 196.

Korizmics László, az OMGE alelnöke. A bizottmányi tagok közé tartozott tíz gróf és országyűlési képviselő, illetve szaktudósok. Képviseltette magát az OMGE tizenegy, a Műegyesület hét, a kereskedői testület nyolc, a pestvárosi gazdák társasága három, az iparosoké 14 taggal. A bizottmány titoknokául Jankó Vincét (1816–1900) választották meg. Az ő feladata volt, hogy olyan magyar termény- és termékbemutatót szervezzen, amely kellően reprezentálja az országot. Jankó tájékozottságát, pénzügyi és gazdasági műveltségét tükrözik a *Pesti Hírlapban* megjelent, utóbb füzetben is kiadott írásai.¹³ A korabeli politikai hangulatot jól érzékeltetik írásának igen patetikus hangnemű végszavai, amelyek a majdani gazdasági fellendülés időszakát jósolták meg: „[...] A birodalom minden részében, s a társadalom minden rétegeiben a mostani pangást és nyomasztó pénzviszonyokat élénk tevékenység fogná felváltani. Ipar és gazdasági vállalatok létesítése és virágzás állapotba hozása nem csak lehetővé, de könnyűvé válnék. A paradicsom kapui fognának megnyílni az összes birodalom, de főleg a mi tejjel-mézszel folyó Kánaán földű hazánk előtt. Éljen a haza!” (JANKÓ 1861. 28.)

Jankó lelkesen fogott hozzá a szervezéshez, kapcsolata a sajtóval nagyon jó volt. A hírlapi híradások, felhívások, levelek, ismertetők alapján bontakozik ki a kiállítás létrejöttének története. Az első felhívások a napi- és hetilapokban 1861 szeptemberében jelentek meg, ebben részletezték azt, hogy milyen formalitásokkal jár az iparosok számára a kiállításon való részvétel.¹⁴

1861. november 16-i újabb felhívásában Jankó bejelentette, hogy a termény- és termékkiállítás tárgyai mögé a falra fényképeket helyeznek el. Négy témát javasoltak: népviseletek, jelesebb állatfajok, gazdasági eszközök és borvidékek. Mivel a fényképezés megszervezése gondokat okozott, azt kérte, hogy alakuljanak minden megyében hölgykörök a lebonyolításra. Jankó a népképek ügyét kiemelten kezelte, hozzákezdett a reprezentatív, színes fényképek készítéséhez. A korszak technikatörténetéből tudjuk, hogy ezek kézzel színezett, aprólékos utómunkával készülő, egyedi darabok voltak. E munka kivitelezését erősen befolyásolta (vagyis megnehezítette) a téli időszak és a helyszínek közötti távolság. Jankó előzetesen megállapodott egy „előkelő fényképíróval”, hogy ötven-hatvan képet készítsen Pesten. Lehetett ez a mester Borsos József, Simonyi Antal, Mayer György és a vidéki kiszállást is vállaló Tiedge János is. A titoknak az újságokon keresztül kérte újra, hogy minden megyében alakuljanak hölgykörök a színes fényképezés segítésében. Ezek fő feladata, hogy öt személyt (egy öregembert, egy középkorú férfit és asszonyt, egy fiatal legényt és leányt) tisztességes öltözetben Pestre utaztassanak, vagyis össze kellett gyűjteni az útiköltséget és a fényképíró díját.

A bizottmány által jóváhagyott program gyorsan változott, hiszen 1861 decemberében a sajtónak kiadott következő tervezetben már jól láthatók a problémák hatására történt módosítások. Első lépésként kihagyták az állatok megörökítését, a kiállításban kitömött állatok és a róluk készített festmények reprodukciói helyettesítették az állatfelvételeket, mert ez könnyebben kivitelezhető vállalkozás volt. A népképek készítésének programja szerint olyan megyékből, ahol több „népfaj” él, több csoportot kell összeállítani. A költségvetés szerint a 12x10 hüvelyk¹⁵ (30x25 centiméter) nagyságú színes képek díja 25 forint, ehhez jött az öt személy utaztatási költsége, amely a legtávolabbi megyékből 175 forintot is kitett. A hölgyköröknek tehát kétszáz forint összeggyűjtéséről kellett gondoskodni. A bizottmány szándéka szerint a készítőik tulajdonában maradnak a képek, vagy – ha másként nem rendelkeznek, akkor – a Nemzeti Múzeumba kerülnek. Elismeréssel konstatálhatjuk, hogy milyen gyorsan, alig egy hónap alatt megszületett az egységes felépítésű, precíz sorozat elméleti terve.

A fényképek a gyakorlatban

A valóság jóval bonyolultabb helyzetet teremtett. A megvalósításhoz jelentkeztek magánszemélyek: arisztokraták, polgárok, papok, sőt városok is, de a megyei hölgykörök alakulása nem ment könnyen. Folyamatosan érkeztek a felajánlások az egész országból, legelőször azoké, akik maguk fényképeztették le az általuk kiválasztott témát. Voltak, akik „csak” pénzt adtak a kivitelezésre.

Az első jelentkező Keserű-Berzy Ilon volt, aki a jászkun népviselet megörökítését vállalta.¹⁶ 1861 decemberében Jankó napról napra összegezte a nyilvánosság

12 1862 márciusában gróf Károlyi Lajos választották meg az egylet elnökévé.

13 Jankó 1861. (Korábbi műve: Birtokbank. Pest, 1848.)

14 Pesti Napló, 1861. évf. 222. sz. (szeptember 27.).

15 A hüvelyk a láb tizenketted része: 2,5 cm.

16 Hölgyfutár, 1861. évf. 152. sz. (december 19.) 1213.

előtt a felajánlásokat. Ezek a hírek azért fontosak számunkra, mert a felvételek témáit csak ezek alapján ismerjük. A beküldött képek helyi mesterek munkái, ami miatt az egységes szemléletű sorozat ideája elveszni látszott.

Márton Antónia a pesti úri viseletről két csoportot, a Pest környéki népviseletről egy csoportot fényképeztetett. Dobsina város a helyi népviseletről és a bányászati eszközökről, Bende József öbectei plébános a tisztai népviseletről, Vidats István gépgyára a gyárimunkás-viseletről készíttetett képet. Gróf Zichy Edmund Fejér megyei uradalmában a cselédek viseletét, két bérest és a számadó juhászt örökítették meg. A legjelentősebb felajánló Kanizsáról Hegedűs József, aki kilenc képet ígért – egyes alakokkal a somogyi, zalai, muraközi népviseletről, Jankovits Antal Mosonyból pedig a mosonyi horvát és Cséry Lajos ráckeresztúri népviseletről. Az utóbbi a pesti Tejmajorságot is megörökítette. Máramaros megyében alakult egy úgynevezett műkiállítási bizottság, amely öt képet állított össze az ottani viseletről.

Az év utolsó napjaiban Damjanich Jánosné elvállalta a pesti hölgykör vezetését, amelynek a beérkezett adományok regisztrálása volt a feladata. A hölgyköri adományok gyűjtését az ő hírlapi felhívása teljesítette ki.¹⁷

Véget ért az 1861-es esztendő, ami Jankó számára azt hozta, hogy a közadakozásból készült vidéki fényképeket – minőségüktől függetlenül – el kellett fogadnia az idő rövidsége miatt. Ezzel párhuzamosan nem mondott le a népképviseleti színes, reprezentatív sorozat készíttetéséről sem. Úgy tűnik, hogy felére csökkentette a felvételek számát.

1862 januárjában jelentkezett Fischer József Győrből, aki a győri hajósnép viseletét választotta.¹⁸ Papp Amália Iszkáizról a somlói képet szponzorálta. Ez utóbbi esetben egész Veszprém megye összefogásából született meg két fénykép, aminek a hölgyköri beszámoló szerint a díja száz forint volt („a tulajdoni jog megtartása végett”).¹⁹

1862. január 24-én Jankó Vince levelét közölte az Alföld. Ebben ismertette Tiedge János pesti mesterről történt megállapodását, mely szerint száz népviseleti kép készül a helyszíneken. Jankó a munkák támogatását kérte a helyiektől: „méltóztassanak vidékenkint a legeredetibb népviseleteket kiszemelni”. Erről Jankót kellett értesíteni, aki a segítőkhoz irányította a fényképészeket, a „vándor-művészeket”. A megállapodás szerint csoportokat vettek le, lehetőleg öt főt.²⁰ 1862. január közepén Tiedge János (néhol Lajosnak írják) Sebes Emil – eredetileg kiadó és könyvkereskedő²¹ – segítőjével elindult az Alföldre. Cegléden, Nagykőrösön, Kecskeméten egy-egy, Szabadkán három, Kiszomborban három felvételt készült.²² Elhíresült adoma szerint Kiszomborban egy cigány családot állítottak a kamera elé, egy idős férfit hegedűt, egy középkorú kalapácsot, a másik serpenyőt, a menyecske pedig pipát tartott a kezében. A társaság megjegyzi a fényképezőgéptől, hiszen a lábán álló szekrénykén rézcsukló védte az üvegcsövet. Végül a falu bírja mentette meg a helyzetet, a cigányok közé állt, hogy bizonyítsa, nem fegyverrel állnak szemben.²³ Január 28-án a két mester Aradra érkezett, előtte Pécskán voltak, ahol két csoport készült – írta az Alföld.²⁴ Február 2-án már Bohus Szőgyén Antónia asszony látta őket vendégül Világoson (idézi MIKLÓSI-SIKES 2001. 205).

1862. február elején befejezte a két fényképész az Alföldön tett körutat, melynek huszonnégy fénykép lett az eredménye. Ezután a Dunántúl vidékeit járták be,²⁵ de erről az útról és ezek eredményeiről mindeddig csak egy Pécs környéki tudósítás került elő. A *Pécsi Lapok* március 30-án arról írt, hogy Tiedge utazó fényképész vaisyzlói pórleányokat és -legényeket örökített meg a londoni kiállítás számára.²⁶ A dunántúli és ottani városok újságjainak feldolgozását időhiány miatt most nem tervezem. Vahot említett leírásában Dél-Magyarország népviseletének gazdag gyűjteményét önálló egységként említette, ebben lehettek dunántúli képek is.²⁷

A *Jövő* című lap 1862. május végén adott hírt arról, hogy a fényképész körútjából visszatért a fővárosba, és műtermében ismét elfogadott megrendeléseket, ekkor

17 Sürgöny, 1861. évf. 293. sz. (december 21.).

18 Pesti Napló, 1862. évf. 3. sz. (január 4.).

19 Családi kör, 1862. évf. 16. sz. (április 20.) 268. Talányos utalás, mely szerint talán a fényképész művészi tulajdonjogát vásárolták meg.

20 Alföld, 1862. évf. 22. sz. (január 28.).

21 Miután Sebes 1865-ben meghalt, társa, Demjén József könyvkereskedő és kiadói vállalkozó társat keresett magának. Pesti Napló, 1865. évf. 23. sz. (január 28.).

22 Pesti Hírnök, 1862. évf. 24. sz. (január 30.).

23 Hölgyfutár, 1862. évf. 30. sz. (március 11.) 238.

24 Alföld, 1862. évf. 27. sz. (február 2.).

25 Pesti Napló, 1862. évf. 34. sz. (február 11.).

26 Pécsi Lapok, 1862. évf. 26. sz. (március 30.) 103. A hír azt tükrözi, hogy a pesti kiállítás és a szállítás után is dolgozott a mester, nyilván a fényképeket nem volt nehéz utóbb, április folyamán kijuttatni Londonba.

27 Jankó Vince gyűjteménye kiállításának jegyzéke 64. szám (Vahot 1863. 135).

már a világiállításra küldött, s a köztelken is kiállított képek másolatai is megtekinthetők voltak nála.²⁸

Utolsóként csatlakozott a mozgalomhoz a Gazdaasszonyok Egyesülete is, a pesti úri viselet (az úgynevezett kuruc bekecs) megőrkítésével.²⁹

A kiállítások

A bizottmány eredeti felhívása szerint a tárgyakat január 15-ig kellett beküldeni, majd fokozatosan kitolódott az időpont, végül az összegyűlt anyagot bemutatták a pesti polgároknak. Először az Úri utca 6. szám alatt, az első emeleten 28 festményt lehetett megtekinteni Pachl zongoratermében, Brodszky Sándor, Ligeti Antal, Lotz Károly, Molnár József, Orlai Petrich Soma, Székely Bertalan, Szupper Teréz, Than Mór, Vandrák Károly és Markó Károly műveit.³⁰ Szokoly Viktor, a korszak egyik tanult műkritikusa *Az Ország Tükrében* a hiányzó jeles művészeinket sorolja fel. Nem állított ki Barabás Miklós, Borsos József, Kovács Mihály, Sterio Károly, Haan Antal és Jankó János. Az okokat keresve a művészi ambíció hiányát, illetve a művészetekre nézve mostoha időket említette.³¹ Jankó Vince gyűjteményes kiállításának egy részét, az általa összegyűjtött és bírálattal tárgyakat az OMGE köztelki termeiben, az Üllői úton mutatták be. Ez az úgynevezett „előleges” bemutató március 1-jétől 10-ig állt; a sajtó szerint érdekes látvány volt negyven krajcár belépődíjért.³² 1862. február végére Tiedge János elkészítette a felvételeket, a bemutatás után néhány kritikust utal a minőségükre. A *Pesti Hírnök* szerint a művek háttérében látható tájakat nem ártott volna festőibbé tenni.³³ A másik hír szerint: „[...] Igen szépek s különösen dicsérendők a Jankó Vince által kiállított magyar tájviseletek Tiedge által fényképezve. Minden megye és minden népviselet képviselve van e képeken s alkalmmal szolgálанд Magyarország lakóinak ismertetésére. Mind a fényképezés mind a színezés jól sikerült. Öröm nézni azokat az eredeti szép alakokat, melyek értelmes, józan népünket hűn tükrözik vissza. Kiválólag sikerülteknek mondhatók Vidacs gyármunkásait, a szegedi halászokat, kis-zombori cigányokat és máramrosi románokat.”³⁴

Utolsóként három napra megtekinthetővé tette Gerenday Antal szobrász a világiállításra készített Vörösmarty-síremlék miniatúr mását a dunaparti Almay-féle házban, a raktárában.³⁵

A lezáruló pesti bemutatás után következett a márciusi szállítás. A londoni világiállításra küldött tárgyak némelyikét egyenesen Bécsbe küldték (például Posner Károly Lajos díszalbumát). A szállítások több egységben zajlottak, az első március 13-án 10 866, a második március 14-én 14 110 vámfontnyi súlyú volt. A negyedik szállítmány március 22-én tartalmazta Gucker József albumát, Laufner és Stolp utazási albumát, Mayer György fényképeit és Jankó Vince gyűjteményes kiállításának anyagát. Az utóbbi súlya 13 622 font volt. A szállítást az Országos Bizottmány intézte, nem ingyen, de a beszámoló szerint igen alacsony áron. Aki a küldeményt „csekély belértéke miatt” visszaszállítani nem kívánta, arról nyilatkoznia kellett.³⁶

28 Jövő, 1862. évf. 43. sz. (május 29.)

29 Sürgöny, 1862. évf. 25. sz. (június 31.)

30 A grafikát Henszlmann Imre akadémiai palotájának terve és Marasztói József országgyűlési arcképcsarnoka képviselte (Gombostú, 1862. [február 19.] 470.)

31 Más problémák is adódtak, például Madarász Viktort a bécsi központi bizottmány arra utasította, hogy február 15-ig Párizsból Pestre küldje el festményét, és innen vigyék Londonba. A pesti bizottmány hiába mentette fel a művészt a főlösleges szállítási költségek alól (Korunk, 1862. évf. 27. sz. [február 18.]

32 Hölgyfutár, 1862. évf. 30. sz. (március 11.) 238.

33 Pesti Hírnök, 1862. évf. 56. sz. (március 8.)

34 Magyar Sajtó, 1862. évf. 57. sz. (március 9.) 227.

35 Pesti Napló, 1862. évf. 81. sz. (április 8.)

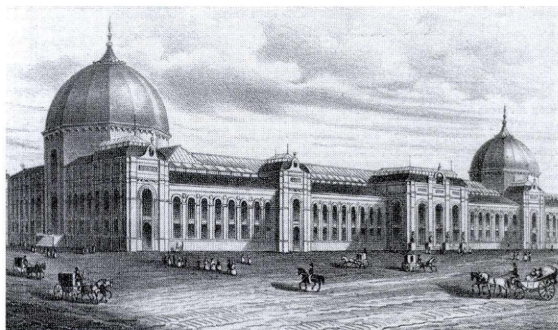
36 Az OMGE Évkönyve, II. füzet, 1861. Pest, 1862. 202.

A londoni világiállítás

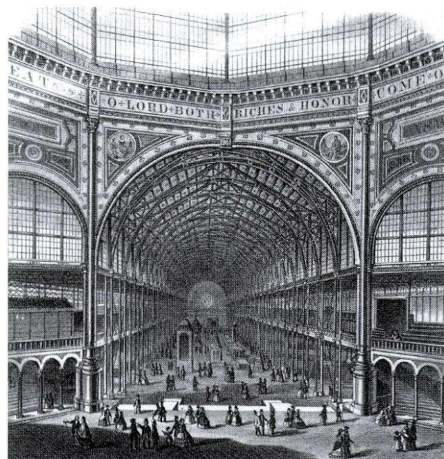
A harmadik világiállítás 1862. május 1-jén megnyílt, a kiváló propagandának köszönhetően a világ megismerhette az épületeket, az enteriőröket és a tárgyakat (6-7. kép). Már április végére összeállították az első lajstromot, melyhez három illusztrált kötet is megjelent. Fényképek után készített metszetek jelentek meg a korabeli európai képes újságokban is.

A magyar tárgyak sértetlenül megérkeztek Londonba. Ausztriának 36 000 köblábnyi teret adtak (összehasonlításként: Franciaország 74 419, Oroszország pedig 10 800 köblábnyi helyet kapott), ennek egyharmad részén mutatkozhatott be Magyarország. Az osztrák fel-

6. kép. A londoni világiállítás
Az Ország Tükre, 1862. évf. 4. sz. (február 15.) 58.

7. kép. A londoni világiállítás
Az Ország Tükre, 1862. évf. 12. sz. (június 15.) 187.

állítási bizottmányhoz április 1. és május 15. között gróf Waldstein János és gróf Széchenyi Ödön csatlakozott a magyar ügyek segítésére. Rendezőül pedig dr. Szabó József egyetemi tanárt és Jankó Vincét nevezték ki. „Széchenyi Ödön a kiállítás rendezésén dolgozik, mint bármely napszámos” – írta a *Korunk*.³⁷ Mert a világiállítás ugyan megnyílt, de szinte egy nemzet sem készült el időre, és mindenki tovább alakította a gyűjteményét. Sutherland Anna hercegnő május 20-án meg akarta látogatni a magyar osztályt, a magyar ruhák érdekelték, de akkor azok még nem voltak kifüggeszthetők, mert nagy volt a por és a rendetlenség.³⁸

Három nagy zászló, vörös, fehér, zöld hívta fel a látogatók figyelmét a kis mellékosztályra, melynek bejárata fölött Magyarország címere volt az útmutató. A magyar kiállítást kedvezően fogadta az angol sajtó, a *Times* elismerő sorait minden magyar újság ismertette. A *Vasárnapi Ujságtól* *Az Ország Tükréig* mindenütt idézték a fényképeket értékelő kritikát.³⁹

Balázs Sándor, *Az Ország Tükre* szerkesztője részletesen idézte a cikket, hiszen a helyszínen járva megérezte a tanulmány kiemelkedő jelentőségét.

„[...] az elrendezés ízletes és czélszerű, semmi hetyke túlcsgigázott pompa, hanem komoly egyszerűség és méltóság, mint egy gyászoló nemzethez illik. A magyarországi népképviselet photographiája igen jó gondolat, mert nemcsak változatos festői viseletüket mutatja be, hanem egyszer mind Magyarország nagyságáról is legalább sejtelmes fogalmat nyújt” – idézzük a *Times* rövid elmélkedését a magyar osztályról. A világlap így ír: „[...] Ez a magyar nyers terményeknek rendszeresen összeállított gyűjteményéből s statisztikai jegyzetekből és photographiai vázlatokból áll. Ez tulajdonképpen magva a magyar kiállításnak. Az engedett 300 négyszeg lábnyi tér, ámbár alig volt a kiállítványok felére elégséges, elfogadtatott. Ami a látogatókat mindenek felett érdekli, a nemzeti viseletek ábrázolata az ország különböző részeiből. Inkább még mint a népviseletek, az azokat viselő alakok vonják magukra a néző figyelmét: mert kevés ország van, hol az alsóbb osztályokban tartás, alak, kifejezésre annyi férfiaság és önállóság nyilatkoznék [...]”⁴⁰

Érdeemes idézni Vahot Imre ismertetését is:

„Az is jó gondolat volt Jankótól, hogy hazai terményeink gyűjteménye föl a természet, földművelő és iparos magyar nép igen jól sikerült és szépen színezett photographia képeit helyezné. Számos példányban látható volt itt a magyar nép eredeti fajisága és majd egyszerű, de takaros, majd keleti pompájú ruha-viselete, mikből a külföldiek megtanulhatták, hogy köz-népünk korántsem oly vad és marczona, mint némelyek el akarták hitetni velök.” (VAHOT 1863. 105.) Vahot a kiállított fényképek között felfedezett két hamisít-

37 *Korunk*, 1862. évf. 72. sz. (május 9.).

38 *Korunk*, 1862. évf. 80. sz. (május 23.).

39 *Vasárnapi Ujság*, 1862. évf. 24. sz. (június 15.) 285.

40 *Az Ország Tükre*, 1862. évf. 13. sz. (július 1.) 199 200.

ványt, amelyen ismert polgári személy, illetve színészek jelenítették meg a parasztokat. Az egyik fényképen felismert két színészt: Lendvay Mártont és Munkácsy Flórát, akik fiatal párként a népies ház belsejében ültek. A másik felvételen Vörös Eszter ismert írógnő mint anyóka a rokka mellett ül népies öltözékben (VAHOT 1863. 105). Majd sajnálkozva megjegyezte, hogy a tősgyökeres magyarországi tiszai nép fényképe hiányzik a kiállításból. Úgy tűnik, hogy az adományozók által javasolt témák nem mindegyike valósult meg (VAHOT 1863. 106).

A magyar tudósítások is részletesen bemutatták a különféle tárlatokat, minden újság igyekezett vagy megnyerni jelentős személyeket az írásra, vagy maguk a szerkesztők utaztak el Londonba.

Szemere Bertalan tíz részben számolt be londoni tapasztalatairól a *Pesti Hírnök*ben. Írásaiban felbukkan az a közkedvelt tézis is, mely szerint a fénykép nem művészet. „[...] Szín és forma végre is szükséges, de csak pusztá eszközök gondolatot s érzést kifejezni. Ebben fekszik a művészet nagy célja. Ezért nem művészet a photographia, mivel ez merő utánzásból áll, – a természet pedig magát adja – képben mi a természet valóságot ugyan, de a művész lelkében reprodukálva óhajtuk bírni.”⁴¹

Szemere nem azonos „K” szerzővel, aki az *Alföld* című lapban felhívta a figyelmet, hogy a londoni kiállításon látható népképeken jól láthatók az öltözék különbségei és a női viselet „delisége”. Megfigyelte, hogy minden látogató érdeklődött az arcokat jellemző „kifejezés” iránt, ez leköötötte figyelmüket, és végigvezette őket a képek sorozatán (K 1862).

Rónay Jácint is írt emigrációs naplójában a londoni világkiállításra érkező magyarokról, akiket sokszor kísérgetett a város nevezetességei között (RÓNAY 1996. 294–310). Ő maga részt vett a megnyitón, és minden hónapban, majd szeptemberben többször átsétált a termen. „[...] a szerény magyar osztály ilyenkor nem maradt el soha, s el-elmerengtem a Jankó Vince által kiállított színezett fényképek előtt, melyek nemzeti viseletben, Magyarország csaknem minden megyéjéből hoztak eredeti nép csoportozatokat” (RÓNAY 1996. 310).

Csanak József debreceni kereskedő is levelekben számolt be utazási élményeiről, melyek megjelentek a *Hortobágy* című lapban. Életrajzában azt olvashatjuk, hogy a londoni kiállításon Csanak megfigyelte a fényképeket is. Ennek alapján Jankó kiállításának 76 színes fényképét említik, s bár ez konkrét számnak tűnik, nem tudjuk, honnét ered. Az életrajzíró nem adja meg az irodalmat, így nem ellenőrizhető (F. CSANAK 1987. 54).

Számos híresség megnézte a magyar részleget, III. Napóleon mellett tudunk Maria Nikolajevna orosz nagyhercegné Galicin herceg kíséretében tett látogatásáról. Majdnem fél óráig időzött a fényképek nézegetésével és Zahl opalizált tányérjainak szemlélésével.⁴²

Az OMGE-bizottság huszonegy tagja június közepén indult útnak Londonba gróf Károlyi György vezetésével. Kiutazott gróf Szapáry Antal, gróf Majláth György, Tisza Kálmán és Lajos, Lónyai Menyhért, Korizmics László stb.

Kitüntetés

1862 júliusában a 20 500 kiállító közül 12 500 kitüntetést kapott, hétezer érmet és 5500 dicséző oklevelet osztottak ki. A tiszteletbeli érme előlapján Britannia (egy női alak) áll, lábaihoz simulva egy oroszlán fekszik, mely talpával a hármasszignont érinti. Britannia előtt két női alak térdel, egyik a föld, a másik az ipar termékeit mutatja be mint adományokat. Egy harmadik női alak kezét egy gépen nyugtatja. Britannia trónja mögött a festészet és szobrászat allegorikus női alakja áll – írta a *Pesti Napló*.⁴³

41 Szemere 1862. A mondat kissé nehézkes fogalmazású, de fényképellenségére egyértelmű.

42 Eredetileg a *Pesti Hírlap*ban megjelent, szeptember 8-i levél átvétele. Korunk, 1862. évf. 136. sz. (szeptember 20.).

43 Csak leírás alapján ismerhették még ekkor az aranyérmet, hiszen tudjuk, hogy Britannia ül, oldalnézetben ábrázolva, mögötte és előtte is három alak, lábainál pedig az oroszlán. Előlapján: „1862 Londini Honoris Causa” babérkoszorúban. Képet lásd F. Csanak 1987. 14. kép.

44 Csatár, 1862. évf. 32. sz. (július 20.) 128.

A 188 kiállító magyar iparosból 138-at jutalmaztak. A XIV. osztály (mely a photographiát (sic!) is magában foglalta) keretében dicséző oklevelet kapott Tiedge János (számos helyen Tiedge F. jelent meg az újságokban).⁴⁴ A nemzetközi zsűri által adományozott, 1862. július 11-én keltezett oklevelet Tiedge vizitkártyái hátlapján is megjelentette. A Pollak Testvérek nyomdájában készített lapon az alsó részen, a szobor alatt „Pesten” és alatta „Kristóf tér 5. szám” feliratok olvashatók (8. kép).

Elismerésnek számított, hogy a fényképész több megrendelést kapott Londonból a népképek másolására.⁴⁵ Számos más iparos és főleg borászok küldtek ki árut a megrendelőknek.

Meg kell említeni még egy képcsoportot, amelyet szintén csak leírt dokumentumok alapján ismerünk. Szathmári Pap Károly (1812–1887) kolozsvári születésű kiváló fényképész Bukarestből kiutazott Londonba, és megörökítette a világkiállítás legjelesebb tárgyait, majd visszatérve ezekből bemutatót rendezett. Bár több román és egy magyar monográfia is megjelent a művész alkotásairól, ezek a képek még nem kerültek elő. Feltételezhetjük, hogy megörökítette a magyar osztályt is.⁴⁶

A hírlapi tudósításokból összeállítható, korai néprajzi fényképek története itt zárul.

Fényképészek

Újabb lehetőségnek tűnik, ha a fényképészek felől közelítünk a népképek témájához.

Vahot Imre londoni kiállítási ismertetőjében a 141. tételként „Rieger Budáról olajfestmények photographiái” szerepelnek, amelyek a fent említett állatfestmények reprodukciói voltak (VAHOT 1863. 34, 36). Rieger Ferenc kevésbé ismert fényképész, akinek munkái nem kerültek be gyűjteményekbe, és emiatt nincs benne a magyar fényképészek regiszterében sem. Egyetlen ismert női arcképe paszpartuján jól olvasható a szárazpecsétje. E szerint Budán, az Aréna utca 30. szám alatt, az Aranszansnál tartott fenn műhelyt.⁴⁷ A *Pester Lloyd-Kalender* adatai szerint 1861-ben a Híd utca 16.-ban volt műterme, majd 1863-tól a budai oldalon, a Fő utca 403. szám alatt dolgozott. Vahot Imre 1864-es címjegyzékében is szerepel (VAHOT 1864. 44, Krisztinaváros). 1866–1872 között a budai Vízivárosban, a Fő utca 235. szám alatt hirdette magát a címjegyzékben.

Mayer György (1817–1885 körül) képviselte önálló anyaggal a magyar fényképezetet. Az ő szerepe a pesti polgári réteg bemutatása lehetett. Mayer kártyafestősegédként 1836–1840 között valcolt, vándorkönyvből tudjuk, hogy ez idő alatt 26 osztrák, cseh és német városban fordult meg.⁴⁸ Tanulmányai miatt soroltam a festői tanultságú magyar fényképészek közé. Pesti kártyafestő műhelyét 1841–1850 között a Régi posta utca 57.-ben működtette. 1848-ban lett pesti polgár, majd Wilnerrel társulva együtt üzemeltették az Első Magyar Kártyagyárat. Mayer üres óráiban a fényképezetet tanulmányozta, és nagy sikereket ért el. 1856-ban a Széna téren, majd a Váci utcai Mocsonyi-házban nyitott üzletet. 1860-ban a Nagyhíd utca 4. szám alatt újabb műteremmel bővült vállalkozása, jelentős vagyonából a Terézvárosban és a Molnár utcában is házat vásárolt magának. Grazban és Zágrábban is alapított fiilálékát, de Mayer csak a pesti műhelyt vezette, a külföldieket kinevezett vezetők irányították, akik az általuk készített arcképeket szigorú „megbírálásra” havonként Pestre küldték. A kortársak irigyelték üzleti érzékét, ő gazdagodott meg leglátványosabban és leghamarabb. Az 1863-ban megjelent *Hajnalnapló*-ban megtalálható Mayer György életrajza, ebben ismertették ezeket a korai éveket, és közölték a mester fametszetű arcképet is (SARKADY 1863. 35). Magyar, osztrák, horvát területen készített arcképeinek mennyisége jelentős, emiatt munkássága átláthatatlannak tűnik. Újabb nehézség, hogy arcképei alapján nehéz megítélni a fényképezett egyének társadalmi helyét. A *Magyar Nemzeti Múzeum fényképtár*ából kiemeltém a látszólag legszegényebb emberekről készített Mayer-féle arcképeket⁴⁹ (9. kép). Ezek csak azt reprezentálják, hogy milyenek a népképek 1862-ben, és nem azt, hogy milyen anyagot küldött a londoni világkiállításra. A fényképészről az egyik korabeli hírlap azt írta, hogy az 1862-es évben kiemelkedő sikereket aratott. A mester másfél év alatt 15 000 arcképet készített, ezeket betűrendben összerakta, így még az unokák is könnyen megtalálhatták őseiket, és számtalan példányban megrendelhatték a róluk készült fotókat. Az állandóan húsz munkást foglalkoztató üzlet annyira jól ment, hogy a külföldről behozott vegyszerekért is képekkel fizetett.⁵⁰

Mayer György 1885-ig követhető munkásságának monografikus feldolgozásáig nehéz megállapítani, hogy felvételei hordoznak-e valamilyen egyéni sajátosságot, életművében, akár pesti műhelyében elkülöníthető-e a szegényebb rétegek megörökítése. (Reménytelen vállalkozásnak látszik.)

Tiedge János (műhelye 1855–1864 között működött) a magyar fényképtörténet kiemelkedő alakja.

---

45 Nővilág, 1862. évf. 29. sz. (október 20.) 462.

46 A bukaresti kiállítást sokan látogatták, és a román lapok elismerőleg nyilatkoztak róla (Pesti Napló, 1862. évf. 242. sz. [október 21.]; FARKAS et al. 2001. 20, 119).

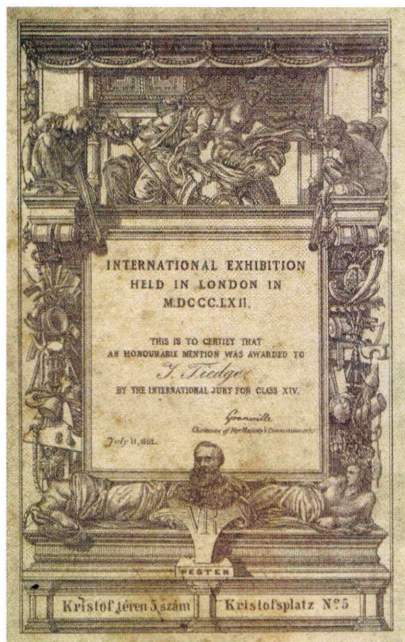
47 FARKAS–PAPP 2007. 67. A kötet készítése idején még nem volt világos, hogy a reprodukciók miért és miről készültek.

48 Életrajza: FARKAS 2005. 221–222.

49 Köszönöm Bay Etelka segítségét!

50 Pesti Napló, 1862. évf. 211. sz. (szeptember 14).

8. kép. Tiedge János vizitkártyájának hátlapja
1864, 6x9 cm
Magyar Nemzeti Múzeum Fényképtár ltsz. nélkül

9. kép. Arckép
1860-as évek eleje, 6x9 cm
Magyar Nemzeti Múzeum Fényképtár ltsz. nélkül
Mayer György felvétele

Az *Érték a fotóban* című kiállításon láthatta a közönség a papírfényképészet egyik első hazai képviselőjének munkáit, kettős arcképét (BTM) és Horváth Árpád arcképét (PIM), melyek 1855 körül készült talbotípiák (SOMORJAI, szerk. 1994. 190, 203). A fényképész 1855-ben közreműködött a Vahot Imre által kiadott irodalmi arcképsorozat előmunkálataiban. 1857-ben elismerő sorok jelentek meg róla a magyar sajtóban.⁵¹ Vörösmarty Mihály és a Kugler família felvétele a reprezentatív arcképek készítését tárja elének (FARKAS 2005. 96–97). A Magyar Nemzeti Múzeum

fényképtárában csupán néhány jellegtelen, teljes álló alakot ábrázoló vizitkártyája található. Ezek hátlapja alapján követhetjük műtermeit, némileg életútját. 1855–1860 között Tiedge csak pecsétet használt felvételeinek jelzésére, ezt a feliratot láthatjuk Lukács Ignác kúriai tanácselnök egész alakos portréján: „Tiedge Pest Photograph”, zöld színű tintával.⁵² Az időrendben következő kártyán fiatal, szivarozó férfi áll két kislánnyal. A hátoldalon újabb, már nyomtatott névjegy van, mely apró, jellegzetes helyesírási hibával készült el: a „fénjképész”, illetve „fénjképészeti üvegterem” feliratok igen egyedülálló elírások.⁵³ Az 1860 körül készült felvételen tűnik fel műtermének címe, mely a Fehérhajú vendéglő mellett, a Kristóf tér 5. szám alatt, a 2. emeleten hátul volt, és a korabeli tudósítások szerint a földszinti kirakatát használta reklámozásra. Újabb változás, hogy a mester felvételeinek hátlapjára megtervezte a magyar címet a koronával, melyet hosszabb ideig használt.

Tiedge L.⁵⁴ (sic!) képíró a Pesti Tanácstól 1861-ben a Nagyhid utca 5. szám alatt engedélyt kért műterem építésére.⁵⁵ Azt hihettük, hogy ekkor már két fényírdát tudott üzemeltetni a család, de fényképeinek hátoldala

51 Napkelet, 1857. évf. 185. sz. (17. április 30.) 278.

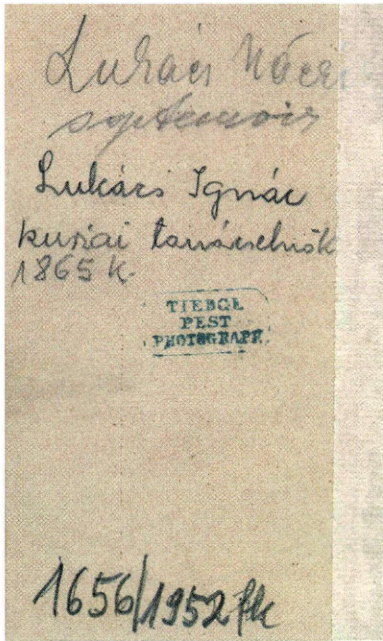
52 A férfi gipszkorlára támaszkodik. Magyar Nemzeti Múzeum Fényképtár 1656/1952 (9x12 cm, albumin).

53 Magyar Nemzeti Múzeum fényképtár, ltsz. nélkül (9x12 cm, albumin).

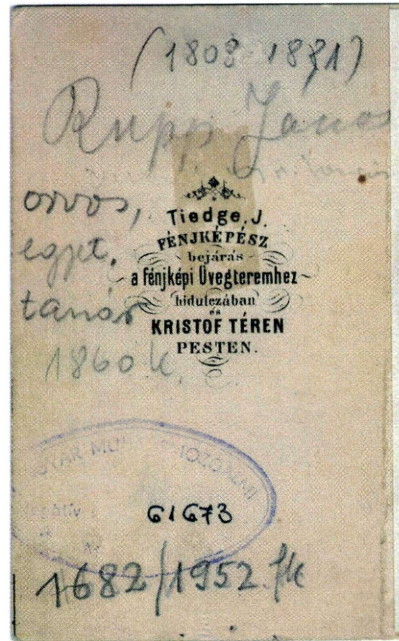
54 A hivatalos iraton nincs kiírva a teljes neve, de háromszor is megismétlődik. Talán köze lehet az először elírásnak tűnő Tiedge Lajos névhez. Bizonyos, hogy egy családtag, apa vagy fivér lehet.

55 A Takácsi-házban Knabe Ignác építőmester által épített műhelyt úgy engedélyezte az Építési Bizottmány, ha a fényképirodai műtermet a tulajdonos soha lakásul nem adja ki. Ezt igazoltniuk kellett a tulajdonosokkal is. Fővárosi Levéltár Pesti tanácsíratok IV. 1303 F VI. 3. /1861. Építési engedély 272. sz. A tervtárba kiemelve 272/1861 szám alatt. Különös, hogy egymással szemben állt Mayer és Tiedge műterme.

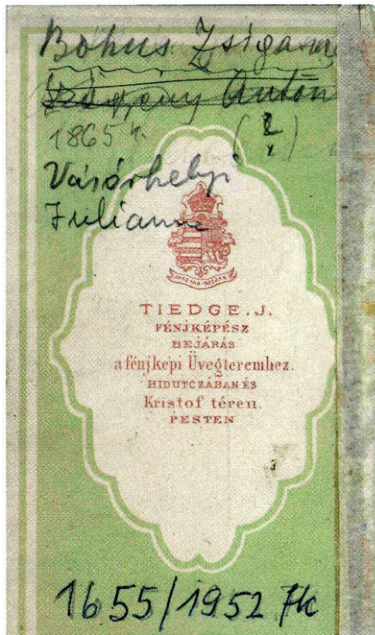

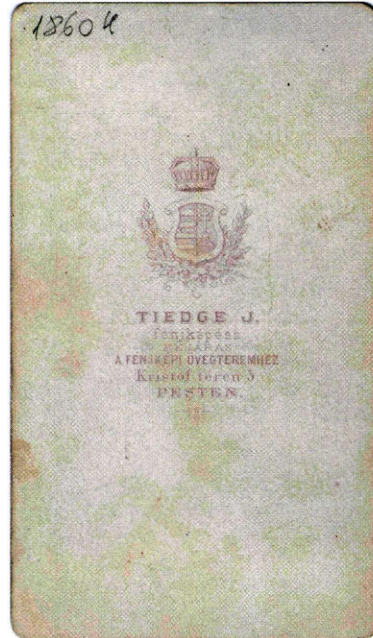
10. kép. Tiedge János vizitkártyájának hátlapja
1859, 6x9 cm
Magyar Nemzeti Múzeum Fényképtár
Ltsz.: 1656/1952

11. kép. Tiedge János vizitkártyájának hátlapja
1860, 6x9 cm
Magyar Nemzeti Múzeum Fényképtár
Ltsz.: 1682/1952

12. kép. Tiedge János vizitkártyájának hátlapja
1862, 6x9 cm
Magyar Nemzeti Múzeum Fényképtár
Ltsz.: 1655/1952

13. kép. Tiedge János vizitkártyájának hátlapja
1862, 6x9 cm
Magyar Nemzeti Múzeum Fényképtár
Ltsz. nélkül

szerint csak két bejárata volt az üzletének. Rupp János orvos, egyetemi tanár arcképén már ezt a feliratot láthatjuk: „Tiedge J. fényképész bejárás a fényképi üvegeteremhez hídutczában és Kristóf téren Pesten”.⁵⁶ Bohus Zsigmondné Vásárhelyi Julianna arcképének hátlapját az előző feliratokkal, de betűit piros festékekkel nyomtatták. Az igen díszes, színes hátlap tovább bővül, hiszen a magyar címer alatt a „Magyar-Ország” felirat is olvasható⁵⁷ (10–13. kép).

Szakács Margit szerint a Kristóf tér 5. szám alatti műterem 1853–1863 között, a Nagyhid utca 5. szám alatti pedig 1869-ben működött (SZAKÁCS 1989. 78). Ennél bonyolultabb helyzetet mutatnak a fenti hátoldalak, melyek szerint egy műteremnek két bejárata volt. A *Pester Lloyd-Kalender* címjegyzéke is két műteremre utal, hiszen a Kristóf tér 5. szám alatt hirdette magát 1859-ben, 1860-ban, 1861-ben, majd 1866-tól 1874-ig. Még hirdette magát a hivatalos névjegyzékben 1874-ben a 37 pesti fényképész között, de 1875-ben a harminc kiemelt mester között már nem található meg (POLLAK 1875. 419). Négy évig viszont, 1862-től 1865-ig a műterem címe a Nagyhid utca 5. szám alatt volt.

Tiedge Jánosról 1862-es nagy nemzetközi és pesti sikere után 1864-ből való az utolsó hírlapi adat. Jól működő pesti műterme mellett fiókfényképirádákat akart felállítani a haza jelentősebb pontjain, ahol sikeres londoni képeit is árusítani szeretne volna.⁵⁸ Ennek megvalósulásáról nincs adat, hirtelen ő is és műterme is eltűnt a nyilvánosság elől. Témánk szempontjából talán lényegtelennek tűnik, hogy hány műterme volt, és hol voltak azok. De azt gondolom, minden egyes újabb adat közelebb vezethet műhelyéhez, műveihez. Kiváló jellemábrázoló tehetségét bizonyítja a *Budapesti Viszhangban* (sic!) megjelent *Egy pesti gamin* című metszet, amely alá odaírták, hogy Tiedge fotográfija után készült.⁵⁹ A fiatal pesti szegény fiú kezében tartja kalapját, foltozott ruhájában meztelen lábbal áll előttünk. Ezt a felvételt tarthatnánk jelenleg az első hatásos magyar népképnek⁶⁰ (14. kép).

A fényképek utóélete

Az OMGE úgy tervezte, hogy a londoni világkiállítás bezárása után az érdemérmeket kapott tárgyakat a visszaérkezésük után kiállítják újra Pesten a Köztelken.⁶¹ A festményeket hazaszállították, Liget Antal pusztai képét gróf Széchenyi Béla vette meg 1863 közepén Pesten.⁶² Semmi nyoma nem maradt annak, hogy a fényképek visszatértek volna Magyarországra. Bizonyos kiállítók közvetítők, például az emigránsokat kérték föl, hogy segítsenek eljuttatni munkáikat valahová. Rónay Jácint segített Gerenday műfaragónak, és kérésére Vörösmarty síremléki mintáját Sutherland hercegnének Dunrobin Castle-ba saját költségén elszállíttatta.⁶³ 1862. november 1-jén zárt a kiállítás, november 15-ig eladhatók voltak a tárgyak, ezáltal a termék vásárrá alakultak át. Az osztrák bizottmány a megmaradt anyagot olyan angol intézményeknek szándékozott adni, ahol az osztrák ipar és termelés közhasznú mutatványai vagyis reklámjai lehettek.

Egy jóval későbbi híradás arról tudósított, hogy sok-sok tárgy a helyszínen maradt. Lipthay Pál 1867-ben beszámolt utazásáról a *Heti Postában*, *Londoni levelek* címmel. Amikor a Kristály-palotába megérkezett, feltűnt neki „Az 1862 diki kiállításból hátra maradt tárgyak, többek közt az első emeleti karzaton a »Hungarian Collection«, magyar gyűjtemény is, mely fölött ott ragyog a magyar címer. Itt vannak még a magyar népviseleti fényképek is Tiedge-től, a kőszén, réz-, só-, dohány-, gyapjú-, selyem.”⁶⁴ Vajon meddig voltak ott? Utóbb nyilván vagy szétszóródtak, vagy az épület pusztulásakor, a második világháborúban megsemmisültek.

Ne feledjük, hogy 1862-ben a világkiállítást 6 207 450 ember látogatta meg, ezért nagyon fontos, hogy a magyar fényképész-mester műremekei felhívták a figyelmet a szegénységben is büszke tartású népre – ahogy a korabeliek vélték.

Tiedge János negatívjai viszont Pesten maradtak, ezért biztosra vehető, hogy készültek másolatok. Pont ebben az időszakban alakult ki a vizitkártya divatja, melynek köszönhetően a paszpartun elől és a hátoldala-

56 Magyar Nemzeti Múzeum fényképtár 1682/1952 (9x12 cm, albumin).

57 A ruhadivat szerint 1865 körül készült a felvétel. Magyar Nemzeti Múzeum fényképtár 16552/1952 (9x12 cm albumin).

58 *Nővilág*, 1864. évf. 26. sz. (május 15.) 315.

59 *Budapesti Viszhang* 1853. évf. 22. sz. (május 29.) 184.

60 Újraközölve Farkas 2005. 101.

61 *Nővilág*, 1862. évf. 22. sz. (augusztus 10.) 350.

62 Nefejejts, 1863. július 28. 154.

63 Rónay 1996. 312, 315. Parragh pesti polgár Peczel Mór tábornoknak ajánlott fel kiállított boraiból hús palackkal, és kérte Rónayt, hogy szállíttassa el Belgiumba.

64 *Heti Posta*, 1867. évf. 35. sz. (november 24.).

14. kép. Egy pesti gamin
Budapesti Viszhang, 1856. évf. 184.
Tiedge János felvétele után

15. kép. Népviseleteink. Sokác, bunyevác lányok
között egy magyar legény
Vasármapi Ujság, 1864. évf. 68.

lán is feltüntették a fényképészek nevét. Ezt bizonyítja az alábbi híradás a *Nővilág*ban, mely 1861-ben jelent meg: „A fényképeztetés, mióta kivált e mesterség oly nagy előhaladásokat tőn, egyre jobban divattá válik, úgy a magasabb, mint az alsóbb körökben, sőt már-már elmondhatjuk, hogy általános szokássá, a jó hang törvényévé lőn rokonság barátság és szerelem viszonyában becses zálog vagy emléktárggyá avatni. Újabban pedig már épen látogatójegyekül használnak. Minélfogva a vidékről fővárosunkba érkezőkre nézve czélszerűleg vélünk cselekedni, ha a helybeli fényképészek nagy számából ajánlólag fölemlítjük Tiedge urat, mint kinek e részbeni ügyességéről, sikeres működéséről, személyesen és többszörös alkalommal győződünk meg. Múterme van fehérhajó mellett, Pfeifferrel átellenben.”⁶⁵

Nem tűnik lehetetlennek, hogy Tiedge János eltűnésére, halálára fény derüljön, ezzel együtt előkerüljenek a magyar néprajztudományt szolgáló, képileg meghatározó, újfajta dokumentumok.⁶⁶

Az általános fényképészeti sikernek köszönhetően számos irányban kezdték gyűjteni, csoportosítani, alkalmazni a népképeket. Csak a két legfontosabbat említem. 1863 nyarán Orbán Balázs Mezey József festővel az egész Székelyföldet beutazta, és a helyszínen mintegy száz régi várat, templomot, tájképet és népviseleti csoportot fényképeztek le, „s miután az eddig ismert várromokon kívül, a rengetegben mintegy 40 eddigi irodalmilag ismeretlen várromot és helyet kutatnak fel, s azokat felmérték, lerajzolták, lefotografírozták, mint valóságos felfedező jelentek meg”.⁶⁷ Orbán Balázs fényképeinek története már jól ismert, a megmaradt anyag feldolgozott.⁶⁸

65 *Nővilág*, 1861. évf. 3. sz. (február 1.) 48.

66 A fellelhető adatok átnézése után úgy tűnik, hogy mindez csak véletlenszerű lehet.

67 *Pesti Hírnök*, 1864. évf. 69. sz. (március 24.).

68 Kolta, szerk. 1993. Benne a korábbi irodalommal.

1860-ig a *Vasárnapi Ujságban* (sic) *Népviseleteink* címmel összesen huszonnégy metszetet közöltek, majd elindítottak egy hazai népviseleti sorozatot, amely általában évi tizenkét metszetről állt. E sorozat keretében 1864-ben már olyan képek jelentek meg, amelyeket fényképek alapján metszettek, például a mohácsi viseletről⁶⁹ (15. kép).

1867-ben a párizsi világkiállításon a korábbi magyar koncepcióhoz hasonlóan alkalmazták, melyet az OMGE igyekezett támogatni, szervezni és közvetlenül rendezni is.⁷⁰ A II. csoport 9. osztályában magyar fényképész-mesterek szerepeltek. Strelisky Lipót a pesti polgárok, illetve a szép hölgyek technikailag is új keletű kromofotográfiáit állította ki. Zozics Ede Pozsonyból környezetének polgárait mutatta be, míg Glatz Tódort a nagyszabású körzetben élő polgárok, iparosok, parasztok bemutatásával bízták meg. (Mindhárman kitüntetést kaptak.⁷¹) 1866-ban utaltak rá, hogy bizonyos pesti felvételek kifejezetten a kiállításra készültek, a vidéki fényképészeknél is feltételezhető hasonló gyakorlat. Persze jóval egyszerűbb volt, ha a mesterek a meglévő kiváló felvételekből válogatták össze a bemutató képeit. (Glatz híres albuma a Néprajzi Múzeum tulajdona [FOGARASI 1996].)

Az 1871-es újabb londoni világkiállításon részt vevő művészek, iparosok és intézetek kiállítandó tárgyait a Földművelés-IPar- és Kereskedelmi Minisztérium által egybehívott bizottság bírálata után a magyar királyi kiállítási bizottság küldte ki Angolhonba (ahogyan akkor nevezték). A 3. osztályba tartoztak az acél-, fametszetek, a könyv- és a fényképészet. Öt pesti fényképész, Borsos József, a Doctor és Kozmata cég, Strelisky Lipót, Schrecker Ignác, a Zograf és Zinsler cég mellett kiállított a Gondy és Egey cég is Debrecenből.⁷² Az utóbbi műhely népképeit a korabeli újságokból, metszetekből ismerjük. Megmaradt 32 000 felvétel Gondy több mint negyvenéves működéséből, de még nincs megfelelő módszertan a páratlan néprajzi anyag bemutatására.

A fényképezés technikai haladása, leginkább olcsósága azt eredményezte, hogy mindenkit lefényképeztek (arisztokratát, földbirtokost, polgárt stb., és a népet is), emiatt a fénykép a néprajz tudományává válásának fontos tényezőjévé válhatott. A megmaradt debreceni műtárgyak felől nézve ezek hatalmas mennyisége nem inspirálja, inkább nyomasztja a szaktudományt.

Visszatérve vezető soraimhoz, Borsos József képző- és fényképművészeti tevékenységével foglalkozom, akinek pesti fényképészeti műterme a volt Fűvészkertben (ma ELTE Bölcsészkar) az arisztokrácia kedvelt helye volt. A művész felvételeinek összegyűjtése közben egy egészen döbbenetes, szegény leánykát ábrázoló, teljes alakos műtermi képe került elő (16. kép). A gazdag, festett háttérben anakronisztikus az ülő kislány látványa, mely Borsosra nagy hatással volt, két közeli festett arcképet készített róla vagy a fényképéről. A festői szemmel beállított, fényképezett alak az almáskosárral hihetetlenül sok, valós információt zúdít ránk egy historikus, biedermeier érzelmekkel megfestett festményhez képest. A korai fényképek jelentősége a korabeli képzőművészeti alkotásokkal való viszonylatban válik rendkívülivé. Készítésük indítatásánál fogva elsősorban képzőművészeti alkotások, melyek értéke a festett, akadémikus kánonnal való kapcsolattól függött. Minden más, amit hordozni képes a jó népkép, az bár esetleges, mégis nagyon fontos. Nem szabad, hogy mai szigorú, tudományos forrásigényünk ezt elfeledtesse velünk.

Rendkívül izgalmasak a népképek készítésének történetei, és ennél még fontosabb az, hogy lélegzetelállítóan, megindítóan szépek a felvételek. A 140 évvel ezelőtt élt emberek vigyázállásban, de élő, csillogó szemmel néznek ránk. A mai kor emberére tett érzelmi hatásuk fontos részévé válhatna egy majdani, a néprajzi fényképezés korai időszakát bemutató kiállítás koncepciójának.⁷³

69 Az említett fénykép utáni metszet a sorozat XXXVIII. darabja volt, három fiatal látható rajta, sokác és bunyevác lányok között egy magyar legény áll. Vasárnapi Ujság, 1864. évf. 7. sz. (február 14.) 68. A *Képek a hazai népéletből* sorozat 1865-ben LV számozott példánnyal ért véget.

70 Az OMGE Évkönyve III. füzet 186566. Pest, 1867. 384.

71 Pesti Napló, 1867. évf. 152. sz. (július 4.).

72 Pesti Napló, 1871. évf. 91. sz. (április 20.).

73 A tanulmány korrektúrájának készülésekor jelent meg GÁL 2008, Témánkról: Az ipari haladás monumentális bemutatója 1862. London. 24–35.

16. kép. Kislány almával

1860 körül, 6x9 cm

Budapesti Történelmi Múzeum Fényképtár. Ltsz.: 20.497/48

Borsos József felvétele

Irodalom

BOLYKINÉ FOGARASI Klára

1994 „Érték a fotóban” – a néprajzi-fényképezés korai időszakában. In FÜRÉSNÉ MOLNÁR Anikó (szerk.): Érték a fotóban. Tata, Komárom-Esztergom Megyei Önkormányzat Múzeumainak Igazgatósága. 128–135. (Tudományos füzetek, 9.)

F. CSANAK Dóra

1987 Egy debreceni kereskedő Nyugat-Európában. Csanak József úti levelei 1862-ből. Budapest, Magyar Tudományos Akadémia, Könyvtár.

FARKAS Zsuzsa

2005 Festő-fényképezések. H. n., Magyar Fotográfiai Múzeum.

FARKAS Zsuzsa – KINCSES Károly – VIDA, Mariana

2001 Uralkodók festője, fényképezése: Szathmári Pap Károly. H. n., Magyar Fotográfiai Múzeum.

FARKAS Zsuzsa – PAPP Júlia

2007 A műtárgyfényképezés kezdetei Magyarországon (1840–1880). Budapest, Magyar Fotográfiai Múzeum. (A magyar fotográfia forrásai, 4.)

FEJŐS Zoltán

2004 Miért a fotó? A fényképezés és a néprajzi muzeológia néhány összefüggése. In FEJŐS Zoltán (szerk.): Fotó és néprajzi muzeológia. Tanulmányok. Budapest, Néprajzi Múzeum. 7–37. (Tabula könyvek, 6.)

FOGARASI Klára

- 1996 A régi világ falun. A századfordulót követő évtizedek fotográfiai. Budapest, Helikon – Néprajzi Múzeum.
- 1997 Az akvarelltől az emlékfotográfiaiig. Néprajzi Értesítő, LXXIX. évf. 141–153.
- 1998 Tipikus jelenségek a magyar néprajzi fényképezés korai időszakában. Fotóművészet, 3–4. sz. 108–117.
- 2004 Színes néprajzi fotók. Autokróm felvételek a Néprajzi Múzeum gyűjteményéből. Budapest, Néprajzi Múzeum.

FÜLÖP Lajos – LISZTÓCZKY László

2006 Vahot Imre: Magyar táj- és életképek. Vallomások, tanulmányok és útirajzok. Gyöngyös, Gyöngyös Város Önkormányzata.

FÜRÉSNÉ MOLNÁR Anikó (főszerk.)

1994 Érték a fotóban. Országos Fotótörténeti Konferencia előadásainak anyaga, Tata, 1993. Tata, Komárom-Esztergom Megyei Önkormányzat Múzeumainak Igazgatósága. (Tudományos füzetek, 9.)

GÁL Vilmos

2008 Világkiállító magyarok 1851–2000. Budapest, Holnap.

JANKÓ Vince

1861 Országgyűlési tájékozások a pénzügyekről. Pest, Poldini és Noséda nyomda.

K

1862 Egy látogatás a londoni múkiállításban. II. Alföld, 151. sz. (július 4.)

KOLTA Magdolna (szerk.)

1993 Orbán Balázs összes fényképe Székelyföldről. H. n., Magyar Fotográfiai Múzeum.

MIKLÓSI-SIKES Csaba

2001 Fényképezések és műtermek Erdélyben 1839–1916. Tanulmány és okmánytár. Székelyudvarhely, Haáz Rezső Alapítvány. (Múzeumi füzetek, 18.)

POLLAK, Gebrüder (Hrsg.)

1875 Adressen-Kalender Pest, Ofen, Altofen für das Jahr 1875. Pest, Légrády kiadó.

RÓNAY Jácint

1996 Napló. (Válogatás.) Budapest-Pannonhalma, Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközössége.

SARKADY István

1863 Hajnal: arcképekkel és életrajzokkal díszített naptár 1864-ki szökő évre. Pest, Poldini nyomda.

SELMECZI KOVÁCS Attila

- 1978 Néprajzi fényképezésünk kezdetei. Múzeumi Kurír (Debrecen), 26. sz. 31–34.
- 2004 Néprajzi fényképezésünk kezdetei. Reguly Antal palócöldi fotográfiai. In FEJŐS Zoltán (szerk.): Fotó és néprajzi muzeológia. Tanulmányok. Budapest, Néprajzi Múzeum. 73–83. (Tabula könyvek 6.)

SZAKÁCS Margit

- 1989 A dagerrotípia. In A fénykép varázsa. 1839-1989. Budapest, Magyar Fotóművészek Szövetsége – Szabad Tér. 21-53.
- 1997 Fényképezés és fényképezsműtermek Magyarországon (1840-1945). Budapest, Nemzeti Múzeum.

SZEMERE Bertalan

1862 Londoni kiállítás IX. Pesti Hírnök, 162. sz. (július 16.)

VAHOT Imre

- 1863 Az 1862-ki londoni világkiállítás emlékönyve. Pest, Poldini nyomda.
- 1864 Budapesti kalauz vagyis A magyar főváros mindenféle érdekesebb látnivalói. Pest, Vodianer nyomda.

VISZOTA Gyula

1910 Széchenyi és az Országos Magyar Gazdasági Egyesület. Budapest, Pátria nyomda.

Images of the Folk , 1862

Thoughts on the Advent of Ethnographic Photography in Hungary

A study on the origins of Hungarian ethnographic photography may take either of two directions: it may focus on the written documentation, or look instead to the photographs themselves. The present study explores the material of the 1862 London World's Fair, collected during the preparatory work for a comprehensive work on Hungarian photography. At the event in question, part of the Austrian Empire's Hungarian exposition was organised by the National Hungarian Economic Society with the permission of the Governor's Council. The committee secretary was Vince Jankó, who organized an exhibition of Hungarian products and agricultural produce that represented the country in apt fashion. As it was his intention to exhibit photographs behind each object on display, an expense to be covered in part by patriotic women's societies, Pest artisan János Tiedge was contracted to take one hundred on-site photographs of various national folk costumes. To facilitate Tiedge's work, Jankó asked for the locals' help, as the photographs were taken in groups, generally of five persons. In early 1862, the compiled material was presented to the citizens of Pest in the halls of the National Hungarian Economic Society building. In the opinion of some critics, the landscapes shown in the background of each work might have been done more artistically. The London World's Fair opened on May 1, 1862, with the Hungarian material occupying approximately one-thirtieth of the space reserved for Austria. The exhibition was given a positive review by the English press, and the Times' words of praise were reported on the pages of every Hungarian newspaper. For his excellent work, Tiedge received a certificate of recognition from London. Unfortunately, little else is known of this artist, whose studio in Pest remained in business from 1855 until 1864. All other information to be found on him is discussed in the article.

Unfortunately, there is no evidence to indicate whether the photographs were ever returned to Hungary. The offices in Austria donated their own material to the London Museums as an advertisement for Austrian industry. Though the material of the Hungarian exhibition was still present in the Crystal Palace in 1868, it was later split up and eventually lost. Tiedge's negatives, however, remained in Pest, indicating that copies were made. It is possible that light might still be shed on Tiedge's disappearance and death, and that new types of documents might surface to round out our knowledge of the subject and thus to further the cause of Hungarian ethnographic study.

Huszka József és a fényképek

„Sokszor éreztem hiányát, a gyorsaságot véve tekintetbe, egy fényképező gépnek. Szereztem hát egyet és megtanultam vele bánni.”

A *Huszka József, a rajzoló gyűjtő című kiállítás*¹ előkészületei során ismerkedtem meg Huszka József fotóival. A kiállítás és a hozzá készült katalógus struktúrája, koncepciója a fényképeket a hagyaték részeként, az egyéb dokumentációs formákkal való párbeszédben mutatta be. Jelen tanulmány a fényképekről szól bővebben, kiegészítve azt a kiállítás és katalógus publikálása óta folytatott munka eredményeivel.²

Huszka József sepsiszentgyörgyi rajztanárként 1881-től járta a Székelyföld falvait, 1887-től folyamatosan fotózott az általa felkeresett településeken. A képi dokumentáció mellett adatfelvétele nagyon alapos volt, ez rajzain és publikációiban is megmutatkozik. Jegyzetei sajnos nem maradtak fenn, pedig ezek fontos kiegészítői lehetnének munkamódszere pontosabb megismerésének. 1891-ben Budapesten kapott rajztanári állást, de az iskolai szünetekben ezt követően is járta az országot, elsősorban székely és észak-magyarországi területekre utazott. A fotózást a 20. század első évtizedében is folytatta, utolsó biztosan datálható felvételét 1906-ban készítette.

Huszka József és a fotózás

Huszka 1881-től a Műemlékvédelmi Országos Bizottság (a továbbiakban: MOB) megbízásából középkori templomi freskókat dokumentált, érdeklődése azonban kiterjedt a templomi berendezésekre, textíliákra is. A terepen járva felfedezte magának a Székelyföldön található díszített, festett székely kapukat, és a magyar ornamentika egyéb, a parasztság használatában lévő megjelenési formáira is felfigyelt (festett bútorok, kerámiák, ruhaneműk). A MOB-tól kapott megbízatások kapcsán kezdett el fényképezni 1887-ben. Hampel Józsefhez írott levelében így indokolja: „[...] nem igen bizik a szerkesztő úr rajzolási tudományomban, nem tartva rajzaimat hűnek; mert hiszen mindig pausákat kér. Most az egyszer vagyok azon helyzetben, hogy pausák nélkül is teljesen hű képét adhattam a freskóknak, mert lefényképeztem őket. Sokszor éreztem hiányát, a gyorsaságot véve tekintetbe, egy fényképező gépnek. Szereztem hát egyet és megtanultam vele bánni.”³ A következő évben lecserelte fényképezőjét. Az 1500-as évekből származó csíkmenasági szárnyas oltár-ról szóló beszámolója kapcsán írja: „E szempontból indítva eddigi gyenge fényképezőkészletem helyett egy nagyot és jót szereztem, előre begyakorlandó velem magam.”⁴ (1. kép.)

A fényképezést tehát a műemlékvédelmi munka hi-telessége, pontossága érdekében kezdte el, azonban a székely kapuhoz kapcsolódó felméréseinek is fontos eszköze lett. Arról nincs tudomásunk, hogy Huszka hol tanult meg fotózni. A Mintarajztanoda diákjaként (1874–1876) megismerkedhetett a fotográfiával: az iskola könyvtárának címjegyzéke 1883-ban harminc tétel fotográfiát tartalmazott (BÁN 2004).⁵ Huszka Orbán Balázs munkásságát is ismerte, ami hatással lehetett rá: Orbán 1864–1868 között kezében fényképezőgéppel járta be Székelyföldet (KOLTA, szerk. 1993), a terepen készített fotók alapján „rajzoltatta meg” Székelyföld leírásának illusztrációit. Huszka Hampel Józsefhez írt levelében ezt olvashatjuk: „Köszönöm a hatalmas fe-gyvert, melyet cikkével kezembe adott a magyar díszítő művészet tagadói ellen. Legközelebb ugyanis döntő viadala akarok velük szállni a régészeti társulat felolvasó

1 Néprajzi Múzeum, 2005. május 13.–2006. március 5.

2 Ez az írás egy más struktúrát, koncepciót követő változata a *Huszka József szobájából a virtuális térbe* címmel a *Fotó a kép korszakban* című konferencián elhangzott előadásnak (2007. február 9–10., Pécs).

3 Huszka József levele Hampel Józsefhez. Sepsiszentgyörgy, 1887. július 9. OSZK Kézirattár, Fond 5/110.

4 MOB-iratok, 1888/19.

5 A Mintarajztanoda kapcsán a fényképek rajzoktatásban betöltött szerepéről bővebben olvashatunk Bán András és PTERNÁK Miklós tanulmányában (BÁN 2004; PTERNÁK 2004).

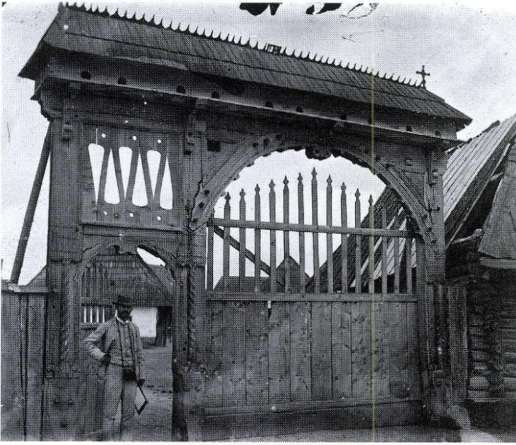
1. kép. A csíkmenasági régi szárnyas oltár.
Csíkmenaság, 1888
Ltsz.: NM F 70546
Huszka József felvétele

asztalánál. Még nem kész teljes hadifelszerelésem de a télig elkészülök s akkor a gőg agyonbunkózása elkerülhetetlen, ha egyáltalán szabad nekem is azon asztaltól beszélnem, honnan hitem szerint csak okosan volna szabad beszélni. Bocsásson meg hogy így tűzbe jöttem a magyar stylért – de hát kezd nőni a bátorságom, mert Nagyságodban hatalmas, bár egyetlen szövetségesemet tiszteltem. Felolvasásomhoz az argumentumok oly bő tárházát viszem, hogy csak »székely kapu« lesz vagy 40–50 fényképfelvételben. A napokban körútra indulok kapukat fényképezendő”.⁶ Az 1887-ben írott levél idején még első fényképezőgépét használta. Ekkorra már publikálta első jelentős munkáját, a *Magyar díszítő stlyt* (HUSZKA 1885). A székely kapukon található faragások, díszítések tanulmányozását, rendszerezését ezen munka folytatásának szánta. Huszka több fórumon tartott előadást, a fenti idézetből kiderül, hogy illusztrációként is használta saját fényképfelvételeit. Az 1887 decemberében elhangzott *A magyar népies díszítő modor és a magyar renaissance-díszítmények* című előadása (ORSZÁGOS 1889. 42) a társaság folyóirata, az *Archeológiai Értesítő* helyett a *Művészi Ipar* hasábjain jelent meg *Magyar népies és renaissance díszítményeink* címen (HUSZKA 1888). Írásában röviden szól a kapukról, három rajzot és három fényképet publikál székelyföldi útjáról. Ez ellentétben áll a levélben jelzett mennyiséggel, ennek okára nem derült fény – lehetett a kiadás költsége vagy a fényképek részletgazdagságának hiánya is. Valószínűsíthető, hogy a székely kapukat bemutató sorozatai nagyrészt ezen az útván készültek, noha e felvételeket pontosan nem datálta. 1899 februárjában az Országos Iparegyesület szakosztályi ülésén is tartott előadást, ahol „sorra menve a magyar élet megnyilvánulásaiban előforduló tárgyakon, kimutatta azok ethnographiai vonatkozásait és megjelölte, melyek a speciális magyar jelleg viselői. [...] az] előadásnak előkelő és nagyszámú nézője volt” (HÁROM ELŐADÁS 1899). Huszka tanárként Sepsiszentgyörgyön, később a műszaki egyetemen tartott előadásain saját akvarelljeit is használta az oktatásban. Nem lehetetlen, hogy a fényképeket is hasonló módon bevonta szemléltetőeszközei közé, de erre vonatkozóan nem találtam adatot.

A Néprajzi Múzeumban lévő Huszka-negatívok közt 13x18 és 18x24 centiméteres üveglemezeket és néhány 9x12 centiméteres darabot találunk. A méretek-
ből, az ahhoz kapcsolódó témákból és gyűjtőútjainak

⁶ OSZK Kézirattár Fond 5/110.

2. kép. Huszka József rajztáblával kezében. Csíkszentsimon, 1888
Ltsz.: F 76075
Huszka József felvétele (?)

3. kép. Házvég. A tornác előtt ülő fiú kezében Huszka József rajztáblája. Székelyandrásfalva, 1887–1893 között
Ltsz.: F 76112
Huszka József felvétele

időpontjából arra lehet következtetni, hogy először 13x18 centiméteres üveglemezes gépe volt, majd 18x24 centiméteres, de a későbbiekben is használta „régí” masináját. Huszka nem tesz említést arról, hogy milyen típusú fényképezőgépet vásárolt.⁷ Egyik jelentése szerint a fényképezőgép beszerzéséhez előleget kért a MOB-tól: „A gép és egyéb felszerelések fedezésére volna szükségem a kért 300 ft előlegre vagy segélyre, mit azután később a kiérdemlendő tiszteletdíjából visszafizetnék.” Viszonyításként említhető, hogy 1893-ban Maksán⁸ végzett dokumentációs munkájáért kétszáz forint, és 1895-ben besztercebányai⁹ munkájáért szintén kétszáz forint tiszteletdíjat utaltak ki számára.

A terepen készült felvételeken látható kellékek (vázlatfüzet, írószekőztartó tok) a rajztanár/rajzoló eszközeit mutatják meg (például ltsz.: F 76075, F 76112 – itt a képen látható fiú kezébe adta a rajztáblát, 2–3. kép), a fotografálással kapcsolatos eszközökkel azonban nem találkozhatunk. Néhány fotózásával kapcsolatos adat, tárgy azonban fennmaradt az utókor számára. Gönyey Sándor a hagyaték felméréséhez kapcsolódó jelentésében megemlíti, hogy Huszka lakásán dobozokban és kötegekben található a dokumentumok, áttekinthetetlenül, rendezetlenül.¹⁰ Az 1937-ben, a hagyaték második részének múzeumba kerülésekor készült irat szerint „A lemezek kartondobozokban vannak összekötve (összesen 15 db), melyekre kívülről a darabszámot és az ábrázolás tárgyát feltüntettük.”¹¹ Ezek közül az üveglemezes dobozok közül öt darab még ma is megtalálható a Néprajzi Múzeum raktárában, esetenként Huszka kézírásával a tetején. A feliratok a helyszínt jelölik (például Bögöz, Csécs), vagy a képeket „értékelik”. Például: „A kevésbé bontogatott sárga; kitűnő, gyors, éles”.

A kereskedő-, illetve márkanévvel fennmaradt darabok alapján két olyan céget tudtam beazonosítani, ahonnan Huszka üveglemezeit beszerezte. A 18x24 centiméteres Apolló típusú brómeziüst zselatin szárazleme-

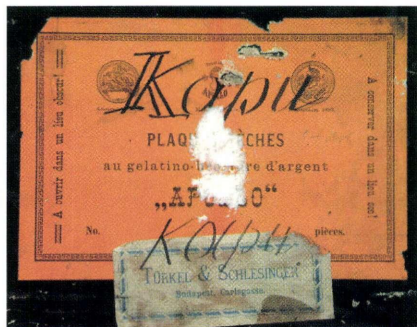
7 A műemlékvédelmi munkák korabeli meghatározó alakja, Czobor Béla műtörténész 1889-ben Watson-féle utazó fényképezőgépet vásárolt, és házilabort tartott fenn (Cs. PLANK 1999. 76). Czobor tanácsokat is adhatott Huszkanak, hiszen volt olyan munka, melyen részben együtt dolgoztak, például Mezőteleghden (AZ ORSZÁG MŰEMLEKEI 1892).

8 MOB-iratok 1893/48.

9 MOB-iratok 1895/56.

10 NMI 39/1936.

11 NMI 71/1937.

4. kép. Huszka József beletárolt üveglemezeit tartalmazó doboz, mely a hagyattékkal együtt került a Néprajzi Múzeumba. Túrkel & Schlesinger kereskedéséből
Sarnyai Krisztina felvétele

5. kép. Túrkel Lipót fényképezési eszközeit népszerűsítő reklám. Vasárnapi Ujság, 1887
Reprodukción

zeket a Túrkel & Schlesinger budapesti kereskedésétől vásárolta. Az 1887-es *Vasárnapi Ujság* apróhirdetése között találtam egyet, mely ezt a céget reklámozza. Ez az az év, amikor Huszka első fényképezőgépet vásárolta: „Ujdonságok. Fényképezési mükedvelőknek. Egy legújabb utazó CABINET CAMERA három cassetával, háromlábu állvány és beállító posztó összesen csak 32 forint. Gazdagon felszerelt raktár minden fényképezési cikkek-ből, a mükedvelő uraknak utasítások és felvilágosítások a legnagyobb készséggel adatnak. — Vidéki megrendelések utánvét mellett eszközöztetnek. Túrkel Lipót fénykép, cikkek gyári raktára. Budapesten, Károly-laktanya, Károly utca 4.” (VASÁRNAPI UJSÁG 1887. 408; 4–5. kép.) Mivel ekkor Huszka még Sepsiszentgyörgyön lakott, a reklámszövegből kiindulva postai úton is hozzájuthatott a lemezekhez, vagy Budapesten járva megvásárolhatta őket. Található a hagyattékban Bernhard Wachtl bécsi fotóciikk-kereskedéséből¹² származó doboz is, melyen feltüntették, hogy a gyártmány az 1889-es párizsi kiállításon nagydíjat nyert, tehát a lemezek ezt követően kerültek Huszkához. Mindkét esetben készen vásárolt üveglemezekről van szó. A zselatinos szárazlemez széles körű elterjedését elősegítette az a tény, hogy a Huszkához hasonló, amatőr fotográfusok számára a kollódiumos negatívhoz képest egyszerűbb volt az alkalmazása. Huszka eredeti üvegnegatívjain találkozhatunk azokkal az exponálatlan csíkokkal is, melyeket a kazetta negatívtartó pereme okozott.¹³ A MOB-hoz leadott jelentései alapján a lemezek és papírok árával – az útiköltséghez és a poggyászhoz hasonlóan – elsázmolt: „Fotografirozó lemezek és fejlesztő 9 forint, fotografirozó papír és karton 3 forint”¹⁴; „Fényképezőlemez, fejlesztő papír és karton”¹⁵

12 Wachtlnak Budapesten is volt egy fő- raktára, Eisenschimmel és Wachtl néven is számon tartották (VARGA 1997. 125, 144).

13 Zselatinos szárazlemezről lásd KINCSES 2000. 64–67.

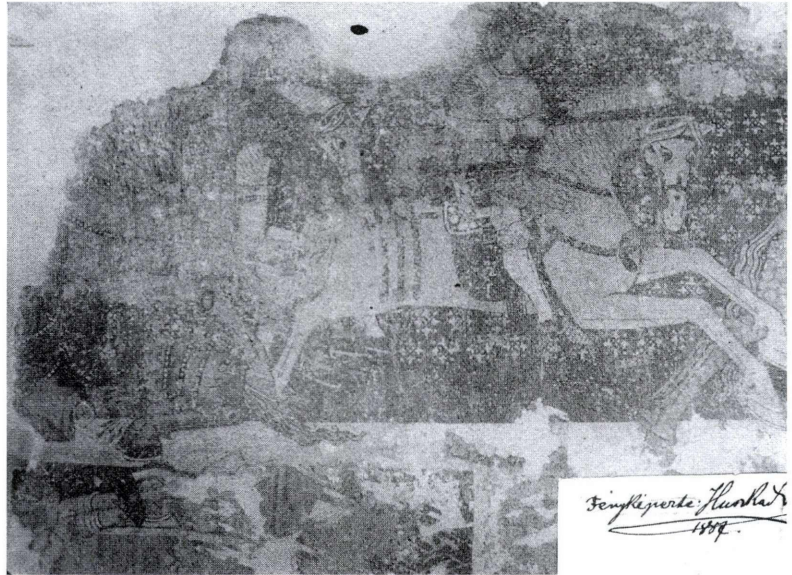
14 MOB-iratok 1892/129.

15 MOB-iratok 1898/248.

16 A Néprajzi Múzeum gyűjteményi rendszerében kezdetben a fényképgyűjteménybe kerültek a rajzok, a festmények és a nyomatok, így a Huszka-hagyatték rajzos anyagának egy része is. A rajz- és nyomatgyűjtemény 1949–1950-ben vált önállóvá, részben ekkor kerültek át a rajzokkal együtt a felkasírozott, színezett, nyomdai előkészítésre készített fénykép alapú dokumentumok is.

Huszka pozitívokat csatolt a MOB-hoz írott jelentéseihez, de a Néprajzi Múzeumban is találhatóak tőle származó pozitív felvételek.¹⁶ Huszka saját maga készítette el a bizottsághoz leadott nagytásokat, hiszen az elsázmolásokat közt az előhívás anyagait is megtaláljuk, külső közremüködőre, segítőre nem utal. Emellett őt magát is foglalkoztatta a korszakban alkalmazott pozitív eljárások felhasználhatósága. Hampel Józsefhez 1887-ben írt levelében tanácsokat is kért ezzel kapcsolatban: „Mivel azonban duczokot csak tollrajz után lehet csinálni zínre – szükségem volna azon folyadék receptjére, mely a berajzolt fényképről kieszi a fényképet s csak a tollrajzot hagyja meg. Esedezem ezt Weinwurmthól elkérve megküldeni azon toldással hogy »silberdruck« vagy »platindruck«-nál használható-e? Mert én a platinotípa embere vagyok. Azonban csak a másík bemosására kapok receptet, úgy ezt az eljárást is

6. kép. Huszka József első fotóinak egyike, szignóval ellátva. Freskórészlet. Székelyderzs, 1887
KÖH fényképgyűjtemény, ltsz.: P 2090
Huszka József felvétele

gyakorlatba veszem. Legközelebb megküldöm Nagyságodnak a fényképeket – s azután a később küldendő cikkekcskével a tollrajzokat is ha kaptam receptet.”¹⁷ Huszka tehát a fényképet a tollrajzok kiegészítéseként, részben azok alátámasztásaként, sajátos „forrásként” használta. A platinotípa alkalmazására vonatkozólag a Kulturális Örökségvédelmi Hivatal (korábban MOB) fényképgyűjteményében található székelyderzsi fotók adnak támpontot, melyek első felvételei közé tartoznak, és kettőt Huszka szignált is¹⁸ (6. kép). Az általa kedvelt platinotípa: „Nagyon tartós és tónusgazdag kópiák előállítására alkalmas. Mivel érzékenysége kicsi, a kópiát másolókeretben negatívról kontaktolva lehetett elkészíteni.”¹⁹ A *székely ház* nyomdai előkészítésének részeként székely kapukról készült albumpozitívokat is találhatunk a hagyatékban.

Felmerül a kérdés, hogy miként használta Huszka saját anyagát. A fent említett ok, a rajzos dokumentálás hitelességének bizonyítása motiválhatta kezdetben a fényképek készítését, azonban a székely kapukkal kapcsolatos kutatásai és publikációi egy másik felhasználási módot tükröznek. A freskókkal, egyházi hímzésekkel, festett bútorokkal, a szűr- és szücs munkákkal kapcsolatban színes, egy-egy részletet kiemelő akvarelljét ismerjük, ugyanakkor a székely kapuk feldolgozásában a helyszíni fotók és jegyzetek²⁰ alapján otthon készítette el ceruza- és tollrajzait, akvarelljeit, nemritkán a fotókat árajzolva, kiemelve ezzel a faragások motívumait. Huszka gyűjteményének csak egy részét tették ki a fényképek; a felvételek az évtizedek során felhalmozott rajzokkal, kéziratokkal és a terepen megszerzett kerámia- és textil tárgyakkal együtt értelmezhetők. A fényképek az eredeti környezetet, az arányokat dokumentálták, a díszítményeket (forma és szín) pedig elsősorban a rajzok örökítették meg és emelték ki.

A motívumok rajzzal való hangsúlyozása, a fényképek megerősítő (de nem másodlagos) funkciója Huszka hagyatéka alapján jól megállapítható, azonban csak *A székely ház* című munkájában (HUSZKA 1895) publikálta a rajzok mellett az általa készített fotókat is. A könyv kiadásához kapcsolódóan a Magyar Országos Levéltár-

17 OSZK Kéziratár 5/110 fond.

18 KÖH fényképgyűjtemény P 1907, 2089–2091, 2299, 17123, 19695 (2090 és 2091 Huszka József szignójával).

19 Internetcím: <http://archfoto.atspace.com/klexframe.html>. Bővebben lásd KINCSES 2000. 100–104.

20 Ezek a kutatás során nem kerültek elő, de az otthon készített rajzok aprólékos-sága csak helyszínen készített feljegyzések, vázlatok segítségével történhetett.

ban töredékes levelezés található, mely a minisztériumoktól anyagi támogatást kérő leveleket, illetve ezek elszámolását tartalmazza.²¹ Már 1893-as keltezéssel olvashatunk egy kérvényt, melyben *A székely ház* című, nagyrészt elkészült munkához kapcsolódó további utazáshoz 250 forint támogatást igényel, melyet ki is utalnak számára.²² Majd egy év elteltével újabb kérvény érkezik: „a »Székely ház« című munka első fele, hogy lehetőleg teljes és kimerítő lehessen és esetleg némi színes lappal is megtoldható legyen, mintegy 2000 frt. segélyre szorul”.²³ Ehhez a kérvényéhez öt fénynyomatot is mellékel (melyek később megjelennek). A minisztérium kéri a költségek felsorolását, mely rövidesen meg is érkezik. Az elszámolás idején a munka már nyomdában van, az ekkor kért ezer forint támogatást Huszka megkapja. 1895-ben, a Dávid Ernő kereskedelmi miniszterhez címzett levélből kiderül, hogy a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium jónak tartja a könyvet, de anyagilag nem tudja támogatni, sem az első, sem az állítólag készüléfében lévő második részt. „Tartalma nem alkalmas arra, hogy középiskolai könyvtárak nagyobb számú példányokat rendeljenek meg. Az első kiadásból több száz példány fennmaradt, ezáltal Huszka saját költségeit sem fedezte az árusítás, ezért nem tudja Huszka kiadni a második részt.” Mindezek mellett a levelet író államtitkár úgy véli, hogy *A székely házban* „mintaszerűen válogatott képek” találhatóak.²⁴

Az 1895-ben, részben saját költségén kiadott, kilenc forintért árusított munka elején a következő olvashatjuk: „85 szövegábrával, 37 fény-nyomatú és 3 színes táblával”. Ez a felsorolás nem egyezik meg a minisztériumhoz küldött elszámolással (ebben ezer példányt említ: 12 lap fénynyomat, három lap színynyomat, tíz lap autotípia, 15 lap tollrajz és hatvan-nyolcvan szövegábra – tollrajz, autotípia).²⁵ Az 1880-as években a sajtóban, könyvnyomtatásban általánosan alkalmazott megoldást jelentett a fénykép után készült rajzok publikálása. Erre rimel Huszka fényképeket átdolgozó módszere: rajztanárként nem jelentett számára gondot szabadkézi másolatok készítése. A fotótechnikai sokszorosítás korabeli gyakorlatát Cs. Plank Ibolya így foglalja össze: „A fényképek nyomtatása a legkülönbözőbb fotómechanikai sokszorosító eljárások segítségével történt. A modern nyomóformákkal (klisékkel) való sokszorosítás előtt, vonalas képek és rajzok sokszorosítására, már addig is alkalmazták a rézmetszetet, a litográfiát és a sokáig kedvelt heliogravűrt. A fényképek tömeges méretű és igényes sokszorosítására azonban csak a fénynyomat, a fotólitográfia és a cinkográfia bevezetése után nyílt lehetőség, amelyek művelésével természetesen többnyire maguk a fényképészek foglalkoztak. Ezek az eljárások alapjában véve a nyomóforma anyagában különböztek egymástól (üveg, kő, cink). Mindegyik bevezetése és alkalmazása egy-egy fotográfus nevéhez fűződik. A fénynyomtatást Divald Károly, a cinkográfiát Weinwurm Antal honosította meg a fővárosban, Klösz György pedig a fotólitográfiára specializálódott.” (CS. PLANK 1997. 92.) *A székely házban* Weinwurm Antal szignójával ellátott fénynyomatokkal találkozhatunk. Weinwurm első sokszorosított fényképe 1889-ben jelent meg a *Vasárnapi Ujság* hasábjain (DEMETER 1998). Huszka a már idézett, Hampelhez írt leveleiben arra kéri őt, hogy Weinwurmtyól kérjen tanácsot, és azt írja meg neki Sepsiszentgyörgyre. A nyomdai előkészítést tükröző székelykapu-sorozatok között pozitív felvételeket, kartonra ragasztott toll- és ceruzarajzokat, nyomdai kliséket találunk. A pozitívok némelyikén az „autotypia”, „fénynyomat” megjegyzés szerepel, ez a nyomdának szóló utalás – azaz ilyen technikával készül majd a másolat a könyvbe. Az autotípia már nem tekinthető fénynyomtatnak, árnyalatos képek reprodukálására alkalmas nyomdai raszteres eljárást jelent. *A székely ház* belső borítójáról el is tűnik ez a kifejezés, szemben a minisztériumi kérvényen szereplő megnevezéssel, a nyomdatechnikai szakszavak keveredésének vagyunk tanúi. A kérvény 100–120 ábra és rajz publikálását vetítette előre, végül 125 darab jelent meg a munkában. Mivel táblákkal, máshonnan átvett rajzokkal is találkozhatunk, csak a Huszka által készített, teljes székely kaput bemutató fotókat és az ezek alapján létrejött rajzait veszem számba az alábbiakban. A szövegábrák közt 38 toll- és ceruzarajzot, hét fotómá-

21 Hasonló levelezés található a levéltárban a *Magyar diszitó stíl* kiadásával kapcsolatban is. A *Magyar ornamentika* kiadásának nehézségei a Néprajzi Múzeumban található iratanyagból, levélpiszkozataiból érzékelhetők. Jól tükröződik az a folyamat, ahogyan Huszka évtizedek óta elkészült – a korszakra túlhaladott – munkájára keres kiadót és támogatást (NMI 70/1921; Néprajzi Társasághoz írott levele, 1923. április). Mivel ezekben a publikációiban nem közölt fényképeket, ezért jelenlegi témám miatt csak *A székely házzal* foglalkozom.

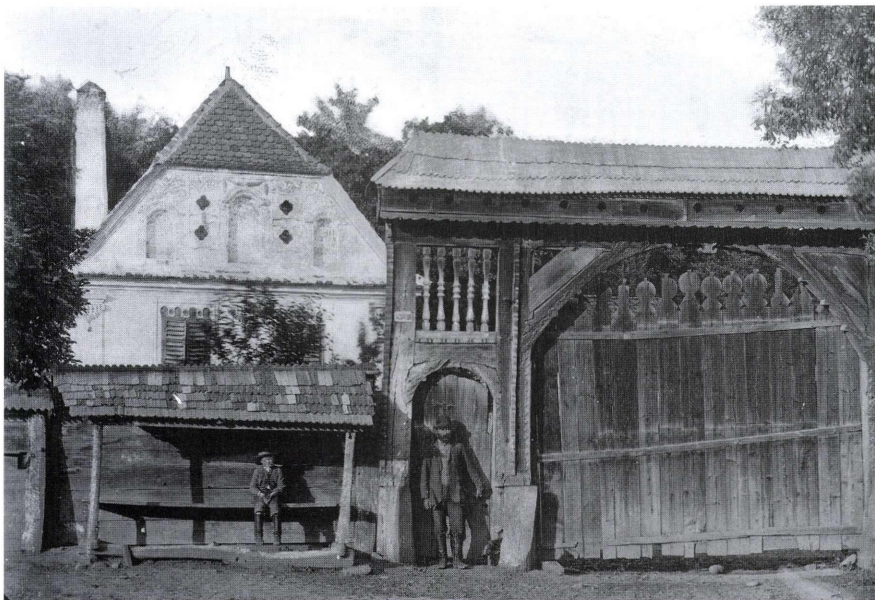
22 MOL K 231-1895-2-59732 szám 42536 iktatószám.

23 Huszka több helyen említi *A székely ház* második részét, mely a belső térrel foglalkozna, azonban a hagyatékban erre vonatkozó kézirat nem található. MOL K 231-1895-2-59732 szám 18980 iktatószám.

24 MOL K 231-1895-2-59732 szám 58732 iktatószám.

25 MOL K 231-1895-2-59732 szám 34552 iktatószám.

7. kép. 1811-ben épült ház és kapu. Székelyderzs, 1887
 Ltsz.: F 76095
 Huszka József felvétele

solatot találunk. A táblákon 21 toll- és ceruzarajzot (ebből három színes) és 16 fényképet láthatunk. Huszka tehát összesen 23 fényképfelvételét és 59 átrajzolt képét közölte *A székely házban*. Az általa, illetve életében legtöbbet publikált fotói is a székely kapukat bemutatók közül kerültek ki. Az egyik ilyen a székelyderzsi útján készült (ltsz.: F 76095, 7. kép), tehát ez első fotóinak egyike. Jellemző, hogy a többször publikált felvételeket részben fotográfiaiaként láthatjuk viszont, részben átrajzolva – akár más rajzoló által készített illusztrációként.²⁶

A Huszka-hagyatékban fényképes összeállításokat is találunk, melyeket saját használatra készíthetett, hiszen azokat nem publikálta (8. kép). Ez a módszer a rajzban megörökített mintaegy-
 ségek táblákba rendezésére utal, azonban itt a technikai adottságok miatt nem tudott a részletekben elmerülni.

Ami a felvételek szerzőségét illeti, a műemléki dokumentációval kapcsolatos fotói közül két Székelydályán készült képről kiderült, hogy azok Sztehlo Ottó fotói.²⁷ Mivel mindketten azonos terepen dolgoztak, adott esetben egymást váltották, ezért nem lenne meglepő, ha esetleg anyagukat megosztották volna egymás között, de az is lehet, hogy a bizottság adta át Huszkanak a felvételeket. Csehely Adolffal is dolgozott együtt, aki utal is arra, hogy együtt fotóztak Bögözön (CSEHÉLY 1899. 302). A 2006-os raktárrendezés során került elő hét darab cifraszűrt és bőrruhát ábrázoló pozitív fénykép Huszka kézírásával, melyeket publikált az ezredéves kiállításához kapcsolódó, *Szűr, suba és háziipar a kiállításon* című cikkében (HUSZKA 1897;²⁸ 9. kép). Az ezredéves kiállítás fényképfelvételeinek eredete, a fotográfus kiléte ismeretlen,²⁹ Huszka fenti cikkében részletesen leírja a felvételeken szereplő szűrőket, subát, sőt minősíti is őket. Az Iparművészeti Múzeum pecsétjével ellátott pozitívok a múzeumok közti átadásra³⁰ utalnak, azonban erre az anyagra vonatkozó írásos dokumentumot nem találtam.

26 Az F 76095 és az F 76096 leltári számú felvételt Huszka publikálta a *A székely házban* (HUSZKA 1895. 41. és 47. ábra). Emellett a *Vasárnapi Ujságban* egy székely kapukról szóló, névtelen cikkben (VASÁRNAPI UJSÁG 1888. 245, 244.) fényképként, az *Erdeley* című folyóiratban (HANKÓ 1896a. 37., F 76096 Goró Lajos rajzaként), illetve Hankó Vilmos *Székelyföld* című munkájában – melynek az egyik rajzolója Huszka József volt (HANKÓ 1896b. 16, 8) láthatjuk viszont.

27 Ltsz.: F 70549, F 70557.

28 HUSZKA 1897. 244 (ltsz.: F 327957), 245 (ltsz.: F 327959), 248 (ltsz.: F 327955), 249 (ltsz.: F 327960, F 231420), 250 (ltsz.: F 327958), 251 (ltsz.: F 331421). A pozitív képek hátulján oldalszámokra történik utalás, ez azonban nem azonos a publikációban megjelent oldalszámokkal.

29 Az ezredéves kiállítás fotósairól bővebben VARGA 1997.

30 Az átadásra több példa is látható a Néprajzi Múzeum gyűjteményeiben.

Huszka József fényképfelvételei a Kulturális Örökségvédelmi Hivatal és a Néprajzi Múzeum gyűjteményeiben

A fentiekben Huszka fényképeinek születéséről és a szerző általi használatáról esett szó, a következőkben pedig a képek későbbi sorsáról írok, szem előtt tartva a fotográfiák közgyűjteményekben való elhelyezését, az ottani leltározást és értelmezést. Az átadások nem múltak el nyom nélkül: az üveglemezek, pozitívok fizikai elhelyezése és állapota is változott, azonban azok értelmezési, felhasználási gyakorlata a felvételek „tartalmára” irányult.³¹ Mint ahogy már szó volt róla, Huszka jelentéseihez (1887 és 1902 között) az otthon leltisztázott freskórajzok mellett a pozitívokból válogatott anyagot adott le a MOB számára. A bizottság 1896-tól a műemléki leírás mellé hossz- és keresztmetszeti rajzokat, a legfontosabb részokről fényképfelvételeket is kért (BAKÓ 1993. 15), Huszka azonban már ezt megelőzően is leadta fotódokumentációját. A műemlékvédelmi felmérések résztvevői közül eddig Gerece Péter és Divald Kornél fotóanyagát dolgozták fel tudományos igénnyel (BAKÓ 1993; CS. PLANK 1999).³² A fényképhasználat ellenére a „19. század meghatározó dokumentációs típusa a rajzművészet és a nyomtatott illusztrációs grafika maradt” – állapítja meg Cs. Plank Ibolya a hazai műemléki fényképezésről írva (CS. PLANK 1999. 75). Huszka József esetében, a darabszámot tekintve (1200 akvarell és 310 fénykép) szintén az általa készített rajzok dominálnak. Meczner Sándor 1904-ben megjelent, az amatőr fotózást népszerűsítő munkájának kritikája is a fentieket erősíti: „Bármily tökéletes is a fénykép, mindig csak gépi munka marad, mely híjával van a művészi alkotásoknál nélkülözhetetlen temperamentumnak.” (A MŰKEDVELŐ 1904.) A KÖH fényképgyűjteményében Huszka József nevéhez kapcsolódó, freskókat, templombelsőket bemutató felvételek egy része az általa leadott pozitív képek, másrészt Huszka freskórajzainak reprodukciói. Jelen esetben csak az általa, helyszínen készített felvételeket veszem számba.³³ Az ily módon Huszkával kapcsolatba hozható fényképek közül 51 darabról biztosan állíthatom, hogy azokat ő készítette. Ehhez az elsődleges támpontot a KÖH-ben található jelentései és a Néprajzi Múzeumban lévő negatívjai adják. A tényleges kiküldetés és a jelentések leadása közt a legtöbb esetben minimum fél év telt el. Ez az idő elegendő volt a rajzok letisztázására, a pozitív képek előhívására és a válogatásra. A két gyűjteményben található anyag két helyszín kivételével szépen összeillik. Az egyik problémát a Csécsen és Bögöznön készült felvételek elkülönítése okozza, hiszen a bizottsági jelentések összesítve jelzik a terepen készített és végül leadott fényképek, valamint rajzok számát.³⁴ Emellett a gerényi jelentés hat darab fotót, a hivatal fényképgyűjteménye azonban tizenegy darab képet jegyez a jelentés száma alatt, a Néprajzi Múzeum anyagából szintén hat darab felvételt tudtam beazonosítani.³⁵

Ami a fényképfelvételek Néprajzi Múzeumban való elhelyezését illeti, a fennmaradt levelezésből nem derül ki, hogy abban milyen szerepet játszott Huszka József döntése, azt azonban tudjuk, hogy az intézménnyel kapcsolatot tartott fenn. 1899-től tárgyakat ajándékozott a múzeumnak, illetve az ezekhez tartozó leltári cédulákat is ő írta meg, ezért nem lenne meglepő, ha ő maga határozta volna el, hogy fényképeit a múzeumban helyezék el.³⁶ Tény, hogy fényképfelvételei halála után a múzeumba kerültek. 1934-ben legalább 310 üvegnegatívot tárolt lakásában. Az összes általa készített fotó darabszáma ismeretlen. A Sepsiszentgyörgyről Budapestre költözés, illetve a fővárosi lakhelyváltoztatások során³⁷ az üveglemezek megsérülhettek.

Huszka halála után, 1934-ben felesége az otthonukban (Budapest, Kapás utca) felgyűlt tárgyak, fényképek

31 A fotók tárgyként való kezeléséről és azok múzeumi használatáról lásd FEJŐS 2005; vö.: EDWARDS-HART 2005.

32 Gerece Péter több olyan helyszínen fotózott, ahol Huszka is járt (például Csaroda, Felsőszombatfalva, Nagylibercse).

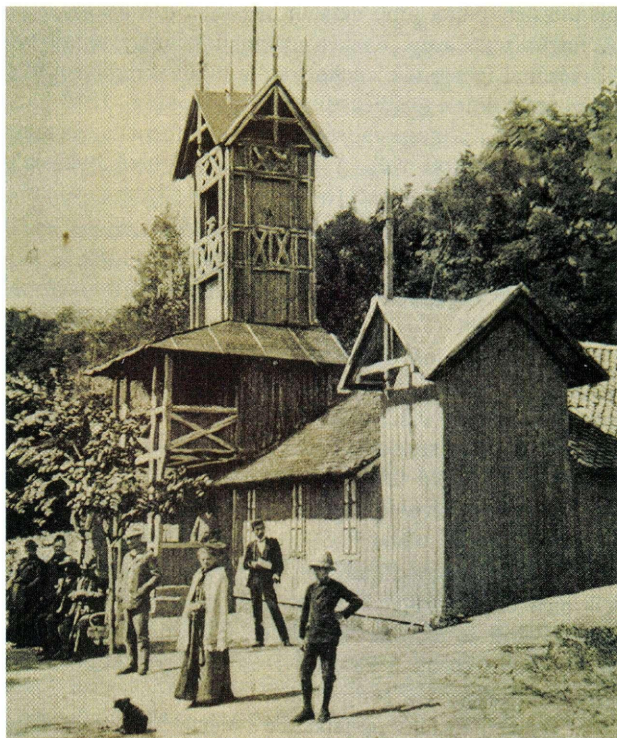
33 A KÖH fényképgyűjteményben a kiállítás előkészületei kapcsán jártam először, majd mostani íráshoz anyagot gyűjtve. A két időpont közt közel két év telt el, s most célszerűen több figyelmet szenteltem a fényképeknek, míg korábban a jelentésekre felfigyeltem a fő hangsúlyt. A hivatalban Huszkának tulajdonított fotók egy részéről feltételezem, hogy azokat nem ő készítette, illetve szerző nélküli felvételekről biztosan állíthatom, hogy azok Huszka munkái. Az eltelt két évben a hivatal fotólaborjából és a tisztításra, restaurálásra szánt anyagból is előkerültek Huszka-fényképek, ezért a két évvel ezelőtti darabszámok megváltoztak. Itt köszönöm meg Bakó Zsuzsna, majd utóbb Cs. Plank Ibolya segítségét. Kovács Klára a KÖH-ben található Huszka-fotókat részben összevetette a Néprajzi Múzeumban található képekkel. A két gyűjtemény anyagának összehasonlítását lásd az 1. és 2. függelékben.

34 MOB-iratok 1989/248, 1899/93.

35 MOB-iratok 25/1901 és 1–2. függelék adatai.

36 Erről bővebben BATA et al. 2006.

37 Huszka egy 1894-ben keltezett levelében Ferenc krt. 31. címet ad meg (MOL K 231-1895-2-59732 18980), 1934 januárjában – egy levélpiszkozat alapján – a III. kerületi Szerényai út 7. szám alatt lakott a Huszka házaspár, a hagyaték átadásakor az özvegy Kapás utcai címét ismerjük.

10. kép. A málnási Herkulesfürdő.
Hankó Vilmos: Székelyföld, 1986. 158.
Reprodukció

egy részét ajándékként átadta a Néprajzi Múzeumnak. Ekkor került a fényképgyűjteménybe az elsősorban freskókkal, templomokkal kapcsolatos 108 darab üveglemez. A második rész vásárlásának előkészületei során Györfly István 1936 áprilisában megtekintette, és jelentést készített az akkor még az özvegy tulajdonában lévő anyagról. Bartucz Lajos ajánlásával küldték ki őt, hiszen Györfly „a megboldogult gyűjteményét a legjobban ismerte s vele életében is kapcsolatot tartott fenn”.³⁸ Végül 1937-ben minisztériumi támogatással megvásárolták az anyagot, köztük 212 darab üveglemezt. Az 1937-es vásárlás az özvegy kérésére történt, aki rossz anyagi körülményeire hivatkozva szeretne volna értékesíteni férje hagyatékának megmaradt részét.³⁹ A Györfly-féle jelentésben feltűnő, hogy Huszka rajzait, úttörő témaválasztását dicséri, röviden összegzi az anyag összetételét, de egy szót sem ejt a fényképlemezekről, holott Györfly munkásságában meghatározó szerepet játszott a fényképezés. A jelentés nem szól Huszka útijegyzeteiről, naplójáról sem. A források nem utalnak arra, hogy az átadásokat követően mi maradt Huszka Józsefné birtokában, milyen tárgyakat, fényképeket, rajzokat, dokumentumokat tartott magánál. Néhány, illusztráció formájában fellelhető fényképe sejteti azonban, hogy Huszka fotográfiáinak egy része nem került be egyik közgyűjteménybe sem. Ilyen például Hankó Vilmos

Székelyföld című munkájában közölt málnási fürdő fényképe (10. kép). A felvétel Huszka egyik nyári pihenése alkalmából készülhetett, hiszen tudjuk, hogy a nyarat többször a Málnás közelében lévő Borszáken töltötte.⁴⁰

38 NMI 36/1936. Bartucz Lajos levele Zichy Istvánnak.

39 NMI 39/1936. A hagyatékot végül 2500 forintért vásárolták meg.

40 1882-ben a minisztériumi elszámolással kapcsolatos kérelmében ezt olvashatjuk: „mivel egészségem helyre állítása végett a nyarat Borszáken voltam kénytelen tölteni, s így gyűjtésre vajmi kevés időt fordíthattam” (MOL K 231-1895-2-59732 53124 iktatószám).

A múzeumhoz került üveglemezek megítélése sajátosan alakult. A muzeológusok az idők folyamán más-más céllal nyúltak a fotóanyaghoz, és különböző módon értelmezték azt. Az 1937-es leltározáskor készült összeállításban az üveglemezek huszonöt százalékát „hasznavehetetlennek” tartották. Fél Edit így összegezte a lemezek állapotát: „A képek átlag jók. A kevésbé jók véleményem szerint azért gyengéek, mert a fényképezendő –

templom fal festmény – maga is gyenge volt. F 76.206 sz. alatt 20 »családi képet« leltároztunk be. Ezeknek néprajzi értéke ma egyáltalán nincsen. Tekintve, hogy az ábrázolt személyek mintegy 30–40 év előtti ruházatban vannak, az uri viselet szempontjából van és lesz kosztümtani értékük.⁴¹ Az 59 családi képet néprajzi szempontból tehát értékelhetetlennek minősítették, ezért ebből csak húsz darabot leltároztak be (ezt is egy leltári szám alatt), a többi kiselejtezték, azonban ezekre az üveglemezekre is rávésték a közös leltári számot. Az első, F 76206 tétel alatt beletárolt felvétel leírókartonján a következő megjegyzés olvasható: „Huszka József családját ábrázoló képeket a viseletek kedvéért leltároztuk be.” Ez valójában ellentmondásban van a selejtezés (azonos) szempontjával. Ezen az első szűrőn tehát 39 darab fotó fennakadt. A szigorúan néprajzi szempontú selejtezés nem egyedi példa a Néprajzi Múzeum történetében, még az 1980-as években is selejtezték hasonló indokkal.⁴²

Az 1934-ben átvett „Huszka-féle hagyaték”-ból származó lemezek és képek⁴³ még az adott évben Gönyey Sándor beletárolta, a minisztériumi támogatással vásárolt anyag leltározása 1937. június 21-re készült el.⁴⁴ A fényképek mellett F 76207-76212 számon hat kötet festményt, rajzot, F 76213-as számon pedig kéziratokat és rajzokat vettek leltárba. Ezek később a Néprajzi Múzeum rajzgyűjteményébe kerültek át. A fényképek meghatározásának forrása ismeretlen, támpontot a negatívokat tartalmazó dobozok, illetve Huszka publikációi, kéziratok anyaga nyújthatott a leltározó muzeológusoknak. Az 1937-es átadáskor készült kézírásos lajstrom nem Huszka keze nyomát viseli.

A leltározást követően a Huszka-hagyaték – és ezen belül a fotók is – Elizabeth Edwards ki-fejezésével élve „fagyott időbe” kerültek (EDWARDS-HART 2005. 55): közös értelmezésük, feldolgozásuk csak évtizedek múlva történt meg. Ez nem azt jelenti, hogy az anyag egyes részei ne jutottak volna el a szakma vagy a nagyközönség elé. Ami a fényképeket illeti, 1981-ben az üveglemezek nyolcvan százalékanak kontaktmásolatáról 6x9 centiméteres celluloidreprodukció készült. Ezen fotók nézőképmásolatai kerültek az időközben újraírt leírókartonokra, a kutató ezt a képet látja ma is. A reprodukciók készítése során azonban néhány részlet lemaradt, a képek adta világ – ha minimálisan is, de – szűkül. Az anyag eredeti állapotában biztosan tartalmazott 71 darab 13x18 centiméteres és 180 darab 18x24 centiméteres zselatinos száraz üveglemezt; a fennmaradt rész csak reprodukció formájában hozzáférhető, az eredeti méretek ismeretlenek. Az évtizedek során üvegnegatívok kallódtak el (57 darab), törtek össze (46 darab), néhány felvételt (18 darab) örökre eltűnt, tehát másolat sem készült róla. Ilyenek a sepsikőrispataki református templom freskói, melyek pozitív formájában megtalálhatók a KÖH fényképgyűjteményében. Emellett a csikmenasági katolikus templomban készült négy és a székelydályai református templom mennyezetdíszének egy fotója, illetve egy sófalvi⁴⁵ és egy csikszentdomokosi kaput bemutató felvétel semmisült meg.

Az üveglemezeken kívül 37 darab pozitív is található a Néprajzi Múzeum fényképgyűjteményében, melyek a később beletárolt anyagból kerülhettek elő, és elsősorban freskókat ábrázolnak.⁴⁶ Ezeket feltételezhetően a MOB számára készítette Huszka, de a jelentésekhez készült válogatást követően nem adta le őket. Ezt erősíti az a tény, hogy a KÖH-ben és a múzeumban található pozitívok közösen adják ki az adott helyiségben készült fényképnegatívok számát (lásd 1. függelék).

A fényképek áttekintése szempontjából problémát jelent, hogy az átfestett, átrajzolt, felkasírozott pozitívok egy részét végül a rajzgyűjteményben helyezték el. Az 1937-es jelentésből kiderül, hogy a fényképgyűjtemény beletárolt anyaga mellett létezett egy „leltározatlan klisékből álló láda”, melyben a *Magyar ornamentika* és *A székely ház* nyomdai előmunkálataihoz kapcsolódó rajzok, klisék, fénynyomatok kaptak helyet: „világoszöld kartonlapok között 92 darab különböző nagyságú tábla (jórészt székelykapu ábrázolás), fényképek és rajzok; 36 darab nyomat és 80 darab se-lyemnyomat”. A jelentés kéziratok anyagokat felsoroló listájában elvéve néhány fotográfiairól is szó esik: a templomi rajzok között 17+6 darab fénykép (a helyszínt nem jelölték meg), húsz darab fénykép a székelydályai templomból, illetve három homokmégyi, kalo-

41 NMI 71/1973. 3.

42 A selejtezésekről lásd GRANASZTÓI 2004.

43 NMI 6/1934. F 70499–F 70606.

44 NMI 71/1937, F 76053–76206.

45 Valószínűleg *A székely ház* 36. ábrájának alapjául szolgáló felvétel (ltsz.: F 70566, Huszka 1895. 34).

46 Gönyey-jelentés a „Huszka-féle hagyaték”-ból származó lemezek és képek beletárolásá”-t (NMI 6/1934) említi, azonban darabszámra utaló adat itt sincs. A fényképgyűjteményben található pozitív képek leltári száma: F 70503, 70506 512, 70523–70524, 70526–70539, 70541–70542, 70545–70547, 70571–70577, 70580–70583, 70586, 75990–75991. Harminc darab pozitívhoz az 1981-ben készült reпрonegativ, a többről a kiállítás előkészületei során digitális reprodukció készült.

csai rajzok között szerepel. Sajnos ezek a felsorolások nem teljesek, a pontos darabszámok, a fényképek témái ismeretlenek, a fennmaradt fotográfiák segítségével nem tudtam pontosabban beazonosítani őket.

A rajzgyűjteményben a selyemnyomatok közül 77 darab maradt meg (R 10081 leltári számon), illetve nyolc darab nyomdatechnikai táblát és 21 darab fotót leltároztak be. Tizenhárom darab fénykép került át az eredetileg F 76207 leltári számon lévő anyagból, mely a *Magyar ornamentika* nyomdai előkészítésének anyagát, két fotó- és rajzmontázst tartalmaz. A *székely ház* nyomdai anyagához tartozik tíz darab F leltári számos negatív párja.⁴⁷ Az átvételi jegyzékben felüntetett és a jelenleg hozzáférhető rajzgyűjteményi pozitív képek számában bekövetkezett változások már nem rekonstruálhatók. A rajzgyűjteményben található pozitív képek egy részét más, többek között Divald Károly által készített fénykép hátuljára kasírozták (11. kép). Egy-két esetben a „hátdalton lévő” felvételt ketté is vágták. Az ilyen táblák valószínűleg a nyomdából kerültek vissza Huszkához.

A *Huszka József, a rajzoló gyűjtő* című kiállítás előkészületi munkája során készült átfogó fényképlistából a hagyaték fent bemutatott összetétele rajzolódott ki. A szerencsés véletlen és a selejtezésre ítélt üveglemezeket megőrző ismeretlen kolléga jóvoltából rábukkantunk huszonegy darab családi felvételre is (ltsz.: F 76206/21 – 76206/44). Ezek újra bekerültek a gyűjteményi egységbe. A hagyaték feldolgozása során a hetven évvel korábban szétválasztott, a múzeum különböző gyűjteményeibe elhelyezett rajzok, kéziratok, fényképek és tárgyak kommunikálni kezdtek egymással. A fényképek segítettek egy-egy életrajzi mozzanat megerősítésében, egy-egy rajz és tárgy értelmezésében, egyáltalán: közelebb hozták hozzánk Huszka Józsefet és munkásságát. A fényképek hozzájárultak Huszka gyűjtőútjainak felvázolásához, az akvarelleken található díszítmények értelmezéséhez, hiszen azokon sok esetben csak egy-egy részletet emelt ki. Az akvarelleken, ceruzarajzokon található, dátummal ellátott szignók a fényképek készítési idejének megállapítását tették lehetővé. A datálásban a korabeli publikációkban megjelent fényképek és az ezek alapján készült rajzok is fontos kiindulópontot jelentettek.

A fotográfiák digitális másolatai a kiállításban nemcsak tartalmi és Huszka dokumentációs munkáját értelmező feladatokat láttak el, hanem látványelemként is funkcionáltak: felnagyított, kivágott részletek adták meg a kiállítási egységek ritmusát (12. kép). A bemutatott felvételeket a Grokom Képműhely⁴⁸ digitalizálta, melynek során a maximális információmennyiség kinyerése és a minimális beavatkozás volt a cél. A szkennelés előtt a negatívok állapotától függően, roncsolódási kockázat nélkül tisztítást végeztek, majd negatívként (RGB) az eredeti hordozó egész felületét (a széleket is) szkennelték, és pozitív nézetbe fordították át. Az eredeti üveglemezek minősége helyenként úgy leromlott, hogy az élvezhető képminőséget csak digitális retusálással lehetett megjeleníteni. A digitalizálás során ütközött ki a múzeumi 1981-es reprodukciók és az eredeti felvételek közti különbség is.

A MOB-hoz leadott jelentésekben és az ottani fényképgyűjteményben fellelhető pozitív képek száma és a Néprajzi Múzeum fényképgyűjteményében található darabszámok Huszka válogatási módszerére utalnak (1. függelék). A két lelőhelyen található felvételek összevetése alapján elmondható, hogy Huszka az eredeti negatívokat magánál tartotta, és az azokról készített pozitív nagyításokat adta le MOB-jelentéseihez. A múzeumi anyag elsősorban negatívokat tartalmaz, ezért a KÖH-ben őrzött, Huszka által leadott pozitívok kiegészítik az itteni anyagot. A jelentésekben dokumentált és KÖH-ben jelenleg hozzáférhető fényképek darabszámaiban megmutatkozó különbségek kiegészíthetők a múzeumi anyag alapján. A 2. függelék a KÖH-ben található pozitívok listáját tartalmazza, összepárosítva a múzeumi üveglemezekkel.

A KÖH-ben fellelhető Huszka első, Székelyderzsen készített fotói. Ezek negatív párijai nem kerültek be a Néprajzi Múzeumba. A székelykapu-sorozatok közt azonban találunk Huszka első fényképezés évéből származó öt darab székelyderzsi üveglemezt is (például ltsz.: F 76069, F 76095). A múzeumi hagyatékban ezek a leginkább sérült fotónegatívok (13. és 7. kép).

---

47 R 9893 – F 70593, R 10013 – F 76061, R 10023 – F 70570, R 10031 – F 76111, R 10032 – F 76132, R 10039 – F 70569, R 10060/1 – F 70096, R 10068 – F 76135, R 10077 – F 76053, R 10084 – F 70598.

48 Köszönet Kovács Györgynek a digitalizálással kapcsolatos információkért. A műhely munkájáról – köztük a Huszka-anyag feldolgozásáról is – bővebben lásd <http://www.grokom.hu/grokom.htm>.

11. kép. Szűrőminták táblába rendezett rajzáról készült fotóreprodukció hátulja.

Ltsz.: R 9890

Divald Károly felvétele

12. kép. Részlet a Huszka József, *a rajzoló gyűjtő* című kiállításból. Budapest, 2006

Sarnyai Krisztina felvétele

13. kép. Huszka József első fotóinak egyike. Kapu, előtte Huszka József. Székelyderzs, 1887
Ltsz.: F 76069
Huszka József (?) felvétele

A fényképek feldolgozásának, csoportosításának lehetőségei

Az alábbiakban a fényképek feldolgozásának, csoportosításának néhány lehetőségét mutatom be. Az osztályozás első szempontja a Huszka József által „meghatározott”, tágan értelmezett funkció, azaz a képek elkészítésének célja és felhasználási módja. Bár ő maga nem fektette le ezeket, a fennmaradt források és a fotók alkalmazási módja mégis egyértelművé teszi a funkciókat. A második szempont a kép típusa,⁴⁹ a harmadik pedig a kép tartalmát leíró tematika. A fenti szempontok alkalmazásával a következő három nagy csoport rajzolódik ki: az első a dokumentációs céllal, megrendelésre készített műemlékvédelmi felmérésként felfogható, templomokat és freskókat megörökítő képek csoportja (121 darab, 39 százalék). Típusát tekintve ez műemlékfotónak tekinthető. A leírókartonok jelzik, hogy a felvételekhez társított adatokat művészettörténészek pontosították, azonban a felvételeket később nemigen publikálták. A freskókról készült rajzait viszont kiállításon és kiadványokban is szerepeltették.

A székelykapu-felvételek (102 darab, 33 százalék) egyfajta vizuális „jegyzetként” szolgáltak a terepen mozgó Huszka számára. Elsősorban ezt a fotóanyagot vagy ennek átdolgozott változatait használta saját publikációiban. Ezt érezhette leginkább magáénak, hiszen ezeket a képeket az át-rajzolások kapcsán négyzetmilliméterről négyzetmilliméterre ismerte. A néprajzi fotó típusába tartozó felvételeket ismerik és használják leginkább a néprajzkutatók is. Tényleges alkalmazásuk nehezen nyomon követhető: a Néprajzi Múzeum munkatársai, külsős kutatók, egyetemisták forgatják az anyagot, arról saját használatra másolatokat készítenek. A publikációban megjelent felvételekről nincs átfogó kép, hiszen az elmúlt hetven év etnográfiai írásainak képi elemzése nem történt meg. Az általam át-

49 Ehhez Fejős 2005. 12.

tekintett, székely kapukat feldolgozó, azok eredetét vizsgáló munkák nem használták Huszka fotóanyagát.⁵⁰ Természetesen egy-egy felvétele megjelent néprajzi tematikájú munkákban, például a múzeum fényképgyűjteményi anyagából válogatást adó *A régi világ falunban* (FOGARASI 1996).⁵¹ Az archív és kortárs fotókat felsorakoztató *Erdély csodái* című munka (SZÁRAZ-TÓTH 2004) is közli Huszka több székelykapu-felvételét.⁵² Az *Ezzé lett magyar hazától*, a magyar nemzeteszme és nacionalizmus történetét feldolgozó könyv a népi nemzetfelfogásról írottak részben esztétikai igényű illusztrációjaként szintén hoz két székelykapu-fotót (GYURGYÁK 2007).⁵³

A kétféle dokumentációs típus, a műemlék- és néprajzi fotózás kétféle fényképezési módszert és tudományterületet képvisel. A templombelsőket megőrkítő és a székely kapukat bemutató sorozatok közti „különbség” egyrészt azok témájából, másrészt a terep másságából adódik. A műemlékfotók a templomot több szinten dokumentálják: a templomfalak ábrázolásait, a berendezést és az épület külsejét is. A felvételek sejtetni engedik a restaurátori, másolási munka nehézségeit egy-egy létra felvillantásával a képhatáron. Az azonos időben készült székelykapu-fotók azonban a legtöbb esetben csak a kapu szerkezetet mutatják be. Ezen a ponton bizonyos hasonlóságot mutat a műemlékvédelmi, adatok felvételére koncentrááló módszerrel, azonban míg ez előbbi több nézetből és részleteket kiemelve dokumentálja tárgyát, addig a székely kapukról általában egy felvétel készült. Huszka a későbbi feldolgozás szempontjából fontos adatokat (a kapu készítőjének neve, a kapu felirata és színei) jegyzetként rögzítette. Ebben az esetben – a korai néprajzi fotózás célkitűzésének megfelelően – a múzeumba nem behozható tárgyak megőrkítésének gyakorlatával találkozunk. A székelykapu-felvételek esetében nem ritkán a ház tulajdonosa és családja is a kapuban sorakozik. Igaz, néhányan a további munka során „eltűnnek” a fénykép alapján készült rajzról, hiszen eltakarják a téma szempontjából kiemelten kezelt faragást, motívumot. A beállított felvételek mellett azonban egy-egy olyan példával is találkozhatunk, amikor a fotózás folyamatába is bepillantást nyerünk. A kápolnásfalui Dániel Mátyás kapuját megőrkítő, később *A székely házbán* színes rajzként publikált fénykép a kapufaragást mutatja, előtérben három asszonnal. Emellett azonban egy távolabbi, a kapu szerkezetét bemutató felvétel is található a hagyatékban, állodogáló gyerekekkel és a fotózáshoz elhelyezkedő asszonnal az előtérben (ltsz.: F 76124, F 76125 azonos R 10078 rajzolt formában, 14-15. kép). Hasonló párral találkozunk egy pávai kapu esetében is (ltsz.: F 76066, F 76128). Huszka mintarajztanodai iskolatársa, Szinte Gábor rajztanárként székely kapukat is fotózott és rajzolt.⁵⁴ Az ő fényképanyagát áttekintve több olyan kapuval is találkozhatunk, melyeket korábban Huszka is megőrkített. A fentiekhez hasonló Huszka néhány 1889-es (ltsz.: F 76129) és Szinte 1902-re datált korondi kaput megőrkítő felvétele (ltsz.: F 4038; 16-17. kép). A két kép közt eltelt időt csak a kapu állapotának romlása jelzi; ha nem ismernénk a fotográfusok nevét és a készítés dátumát, azt feltételezhetnénk, hogy azok egy időben készültek. Orbán Balázs írásaiból képet kaphatunk a fotózás 1860-as évek Székelyföldjére jellemző „fogadtásról”: a falvak lakosságának egy része menekült a fényképezőgép elől, és volt, aki mindenáron fényképet szeretett volna magáról (ERDÉLY 1993. 17-22). Huszka fotózásai során is előfordulhatott hasonló: számunkra névtelenül maradt adatközlői kérhették arra, hogy a kapuról készült felvételen ők is szerepeljenek, és később másolatot kapjanak a fotográfiából.

A harmadik tematikus egységbe és típusba sorolható családi fotók (45 darab, 15 százalék) privát használatra készültek, itt mutatkoznak meg leginkább az amatőr fotográfia jellemzői.⁵⁵ Ezek a felvételek a hagyaték legkevésbé adatolt darabjai: datálásuk, meghatározásuk bizonytalan. Mivel a fényképek készítőjét nem ismerjük, esetenként feltételezhetjük, hogy azokat Huszka József készítette. A leltárkönyvi bejegyzések szerint a felvételeken szereplő személyeket Huszka József családjaként határozták meg. Valójában Huszka Józsefné Mélik Anna szüleit és testvéreit, illetve feltételezett barátokat láthatunk a fotókon. A helyszíneket tekintve a felvételek minimális része készült műteremben és a Mélik család sepsiszentgyörgyi udvarán, más részük kirándulások alkalmával, illetve Budapesten. A Mélik család tagjairól és a Huszka házaspárról négy darab műtermi felvételt őriz a hagyaték. Emellett 2006-ban, a kiállítás

50 Erről bővebben BATA 2006.

51 FOGARASI 1996. 82. kép, ltsz.: F 76129.

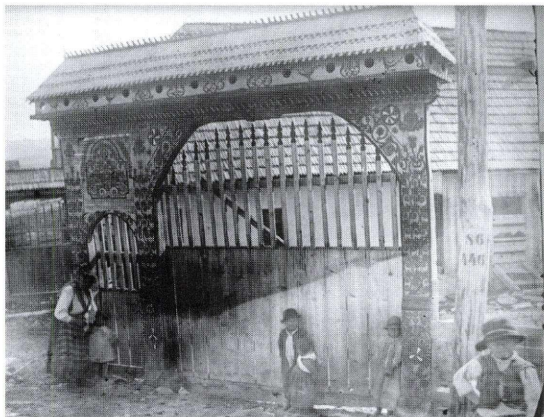
52 SZÁRAZ-TÓTH 2004. 141 (ltsz.: F 70568), 143 (ltsz.: F 70569), 144 (ltsz.: F 70570), 145 (ltsz.: F 70564).

53 A publikációhoz való képválogatás idején a *Huszka József, a rajzoló gyűjtő* című katalógus már megjelent, a szerző részben ennek alapján tájékozódott a múzeumi fényképgyűjteményben; vö. GYURGYÁK 2007. 390, ltsz.: F 76129, 446, ltsz.: F 76054.

54 Huszka és Szinte Gábor a székely kapukról vitát is folytatott, erről bővebben BATA 2006. 172.

55 A fenti nagy tematikus csoport mellett építészeti-városkép jellegű 15 darab, fazekasághoz kötődik 13 darab, textil- és hímzés-ábrázolás hat darab fénykép.

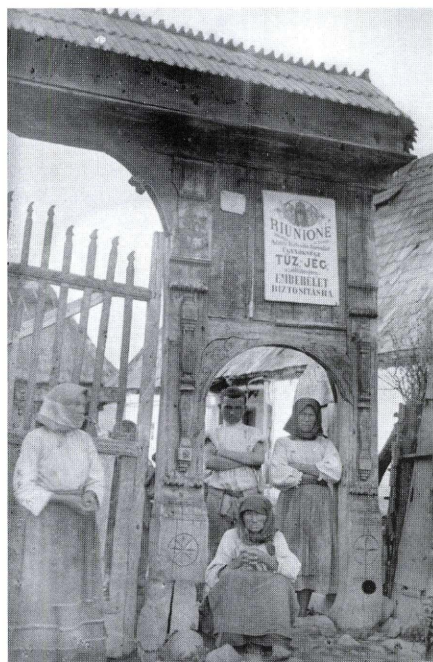

14–15. kép. 1886-ban készült kapu, előtte asszonyok. Kápolnás-
újfalu, 1887-1888

Ltsz.: F 76124, F 76125

Huszka József felvétele

16. kép. Kapu biztosítási táblával. Korond, 1889

Ltsz.: F 76129

Huszka József felvétele

17. kép. Székely kapu és ház 1860-ból. Korond, 1902 előtt

Ltsz.: F 4038

Szinte Gábor felvétele

18. kép. Huszka József és felesége. Sepsiszentgyörgy, 1900-as évek
 Ltsz.: F 331011
 Gyulai Ferenc felvétele

és katalógus elkészülte után került elő Gyulai Ferenc⁵⁶ sepsiszentgyörgyi fotográfus felvétele, mely az egyetlen pozitív kép a házaspárról (18. kép).

A családi felvételek meghatározása kapcsán néhány példát emelek ki. Az erdélyi kirándulásokon készült, kiselejtezésre szánt negatívokra az 1896-os évszámot karcolták. Ez már Huszkák Budapestre költözését követő látogatásra utal. Feltételezem, hogy ezek a képek a már említett Hankó Vilmos-könyvben (HANKÓ 1896b) található, málnási fotóval azonos időben készültek Borszék környékén, esetleg a Medve-barlangoknál (19. kép). A családi felvételek egy másik csoportja Budapesten készült, háttérben a Parlament épületével. Ezeket csak Huszka Józsefnét tudtam beazonosítani, azok akár férjének halála után is készülhettek (20. kép).

Huszka József személyével azonban nem csupán a családi jellegű fotókon találkozunk. A székely kapukat megörökítő sorozatában tizenegy felvételen szerepel ő is. A székely kapuban álló kutató esernyővel a kezében, rajzkészséggel a nyakában és kalappal a fején látható (ltsz. például: 76065, F 76069, F 76075). (2. és 13. kép)

A tematikus egységek összesűrűsödnek a Huszka József sepsiszentgyörgyi lakásának szobájáról készült fotóban. Az asztalon látható rajzkészségek, a szekrény tetején és a fogason elhelyezett kerámiák, a székeket elfedő festékesek egy rajzoló, a régiségeket kedvelő ember alakját idézik. A szekrényt később Huszka – saját tervei alapján – festékesek mintájára átfesti vagy átfesteti.⁵⁷ Ezen a felvételen tehát minden ott van, ami Huszka munkásságát jellemzi (21–22. kép).

A fent vázolt funkció és tematika szerinti megoszlás mellett a fényképek földrajzi és időbeni vizsgálata is beszédes. Huszkának a Néprajzi Múzeumban található hagyatéka alapján közel húsz év alatt ötvennégy települést járt végig fényképezőgéppel. A legtöbb felvételt Csíkmenaságon készítette (23 darab), majd Felsőszombatfalva (15 darab), Böggöz (13 darab) és Székelydália (11 darab) következik (lásd 3. függelék). Nem egy olyan település található a listában, ahonnan csak Huszkatól származó felvételt őriz a mú-

56 Gyulai Ferenc (1880 1929) Sepsiszentgyörgyön a Csíki utca 5. szám alatt működött műtermet 1900 1917 között. Állandó műterme mellett a környékbeli fürdőhelyeken is dolgozott (MIKLÓSI-SIKES 2001. 130).

19. kép. Kirándulás. Borszék, Medve-barlangok (?), 1896

Ltsz.: F 76206/38

Huszka József felvétele

zeum gyűjteménye (például Alsómcinsnye, Barót, Hatolyka, Lisznyó). A megyék szerinti „listázás” tekintetében az élen Udvarhely, Háromszék és Csík vármegye áll. A sorrend a települések és az ott készített felvételek száma alapján is ugyanaz. Huszka fotóinak túlnyomó többsége 1887 és 1895 között – *A székely ház* megjelenéséig – készült, 1900 és 1906 között csupán 33 felvétel datálása biztos. 1895 utáni felvételei elsősorban műemlékfotók. A fényképezés intenzitásában megjelenő változások a helyszínen készített rajzok tendenciájával párhuzamosak, azaz a huszadik század fordulójára a terepmunkát az összegzés, az otthoni munka váltotta fel. Ekkorra nem az új adatok, anyagok gyűjtése volt Huszka elsődleges célja, hanem azok rendszerezése, elméleti keretbe foglalása.

Tanulmányomban egy 310 darabot számláló, nagyobb egységbe illeszkedő fényképhagyaték feltárására, összefüggéseinek bemutatására vállalkoztam. Az anyag születésének, valamint Huszka Józsefnek fotográfusként és fotográfiahasználóként való bemutatásán túl az utókor muzeológusai általi felhasználások, értelmezések ismertetésére tettem kísérletet. A hagyaték két közintézmény – a Kulturális Örökségvédelmi Hivatal és a Néprajzi Múzeum – gyűjteményeiben fellelhető felvételek újraegyesítésére is lehetőséget adott. Ezáltal tulajdonképpen a fényképek két életszakasza került most egymás mellé: Huszka fotográfiáinak 1887 és 1934 közti, a fotográfus által aktív-
vá tett ideje, valamint halálát követően múzeumi feldolgozásának időszaka. Mindezekkel párhuzamosan törekedtem a hagyatékhoz kötődő fotótörténeti vonatkozások bemutatására is. Írásom harmadik részében a felvételek csoportosítási, feldolgozási lehetőségeit mutattam be (azok funkciója, típusa és tematikája mentén), felhasználva az

előbbieket során kapott szempontokat, ismereteket. Noha a népi díszítőművészetet felfedező és azt az elsők közt dokumentáló rajztanár tollából származó források szűkszavúan szólnak a fotográfia alkalmazásáról, az anyag mégis lehetőséget adott Huszka József és a fényképek kapcsolatának értelmezésére.

57 A festett szerkény a F 70597 leltári számú felvételen látható (FEJŐS, szerk. 2006. 223).

20. kép. Mosás a kertben. Háttérben a Parlament épülete
A felvételen Huszka Józsefné bejárónője (?) látható
Budapest, 1900-as évek (?)
Ltsz.: F 76206/29
Ismeretlen fényképész felvétele

21. kép. Huszka József lakása. Sepsiszentgyörgy,
1889–1891 között
Ltsz.: F 70594
Huszka József felvétele

22. kép. Huszka Józsefné Melik Anna
édesanyja és húgai.
A portré Huszkáék sepsiszentgyörgyi
lakásának falán is látható.
Sepsiszentgyörgy, 1889 előtt
Ltsz.: F 76206/7
Huszka József(?) felvétele

Irodalom

- BAKÓ Zsuzsanna Ildikó**
1993 Gerecze Péter fényképhagyatéka. Budapest, Országos Műemlékvédelmi Hivatal.
- BÁN András**
2004 „Mert Pascal legyen az, aki a világ külszíne mögött rejlő igazságokat magától felismeri”. Fényképek a Magyar Képzőművészeti Egyetem könyvtárában a XIX. század utolsó negyedéből. Internetcím: <http://www.mke.hu/mintarajztanoda/konyv2-12.htm>.
- BATA Tímea**
2006 Terepbejárás – a falképektől a „székely ház”-ig. In FEJŐS Zoltán (szerk.): Huszka József, a rajzoló gyűjtő. Kiállítási katalógus. Budapest, Néprajzi Múzeum. 168–187.
- BATA Tímea – FEJŐS Zoltán – LACKNER Mónika – TASNÁDI Zsuzsanna**
2006 Huszka József életrajzi adatai és hagyatéka. In FEJŐS Zoltán (szerk.): Huszka József, a rajzoló gyűjtő. Kiállítási katalógus. Budapest, Néprajzi Múzeum. 18–33.
- CSEHÉLY Adolf**
1899 A bögözi ev. ref. templom falképei. Udvarhelyi Híradó, 5. évf. 8. sz. 19.
- DEMETER Zsuzsanna**
1998 A fotográfia megjelenése a magyar sajtóban. Fotóművészet. Internetcím: www.fotomuveszet.elender.hu/9812.
- EDWARDS, Elizabeth – HART, Janice**
2005 [2004] Mixed Box. The cultural biography of a box of „ethnographic” photographs. In EDWARDS, Elizabeth – HART, Janice (eds.): Photographs Objects Histories. On the Materiality of Images. London – New York, Routledge. 47–61.
- EDWARDS, Elizabeth – HART, Janice (eds.)**
2005 [2004] Photographs Objects Histories. On the Materiality of Images. London – New York, Routledge.
- ERDÉLY Lajos**
1993 Az ördög kelepcéje. In KOLTA Magdolna (szerk.): Orbán Balázs összes fényképei a Székelyföldről. Budapest, Balassi – Magyar Fotográfiai Múzeum. 11–32.
- FEJŐS Zoltán**
2005 Boldog/képek. Budapest, Néprajzi Múzeum.
- FEJŐS Zoltán (szerk.)**
2006 Huszka József, a rajzoló gyűjtő. Kiállítási katalógus. Budapest, Néprajzi Múzeum.
- FOGARASI Klára**
1996 Régi világ falun. A századfordulót követő évtizedek fotográfiái. Budapest, Helikon – Néprajzi Múzeum.
- FORSTER Gyula (szerk.)**
1905 Magyarország műemlékei I. Budapest, Hornyánszky Viktor Császári és Királyi Udvari Könyvnyomdája.
- GRANASZTÓI Péter**
2004 A néprajzi fotográfia dokumentációs értéke. In FEJŐS Zoltán (szerk.): Fotó és néprajzi muzeológia. Budapest, Néprajzi Múzeum. 63–72. (Tabula könyvek, 6.)
- GYURGYÁK János**
2007 Ezzé lett magyar hazátok. A magyar nemzeteszmé és nacionalizmus története. Budapest, Osiris.
- HANKÓ Vilmos**
– 1896a Székelyföld. Erdély, 4. évf. 34–39.
– 1896b Székelyföld. Budapest, Erdélyi Kárpát Egyesület – Wodianer F. és Fiai.
- HÁROM ELŐADÁS**
1899 Három előadás. Műcsarnok, 2. évf. 9. sz. 121–122.
- HUSZKA József**
– 1885 Magyar diszitő styl. Budapest, Deutsch.
– 1888 Magyar népies és renaissance díszítményeink. Művészi Ipar, 3. évf. 1. sz. 1–19.
– 1895 A székely ház. Budapest, Pesti Könyvnyomda-Részvény-Társaság.
– 1897 Szűr, suba és háziipar a kiállításon. In RÁTH György (szerk.): Az Iparművészet 1896-ban. Millenniumi emlékkönyv. Budapest, Magyar Iparművészeti Társulat. 240–259.
– 1898 Magyar ornamentika. Budapest, Pátria.
– 1930 A magyar turáni ornamentika. Budapest, Pátria.
- KINCSES Károly**
2000 Hogyan [ne] bánjunk [el] régi fényképeinkkel? Amit a régi fényképekről tudni kell. Magyar Fotográfiai Múzeum. (A magyar fotográfia történetéből, 17.)

KOLTA Magdolna (szerk.)

1993 Orbán Balázs összes fényképei a Székelyföldről. Budapest, Balassi – Magyar Fotográfiai Múzeum.

MAGYARORSZÁGI ETHNOGRAPHUSOK

1891 Magyarországi Ethnographusok IV. Huszka József. Ethnographia, 1. évf. 3–4. sz. 156–157.

MIKLÓSI-SIKES Csaba

2001 Fényképészek és műtermek Erdélyben 1839–1916. Székelyudvarhely, Haáz Rezső Alapítvány.

A MŰKEDVELŐ

1904 A műkedvelő fényképezés kézikönyve. Hazai Krónika, 3. évf. 6. sz. 415.

AZ ORSZÁG MŰEMLÉKEI

1892 Az ország műemlékei. Építészeti Szemle, 1. évf. 1. sz. 88–89.

ORSZÁGOS

1899 Az Országos Régészeti- és Embertani Társulat Évkönyve 1886–1888. Budapest, Országos Régészeti- és Embertani Társulat.

PETERNÁK Miklós

2004 A Magyar Képzőművészeti Egyetem könyvtárának optikával, perspektívával, érzékeléssel, mozgásillúzióval kapcsolatos tárgyi emlékei, dokumentumai. Internetcím: <http://www.mke.hu/mintarajztanoda/konyv2-04.htm>.

CS. PLANK Ibolya

- 1997 Fényképészműtermek Budapesten. Budapesti Negyed, 5. évf. 1. sz. 67–104.
- 1999 „Rögtön kibontottam gépemet ...” Divald Kornél és a fényképezés (1900–1919). In BAR-DOLY István (szerk.): A „szentek furvarosa”. Divald Kornél felső magyarországi topográfiája és fényképei 1900–1919. Budapest, Országos Műemlékvédelmi Hivatal. 66–125.

SZÁRAZ Miklós György – TÓTH Zoltán

2004 Erdély csodái. Budapest, Helikon.

VARGA Katalin

1997 Egyszer és azóta sem. Önkéntes fényképészeti szövetkezet a Millenniumi Kiállításon. Budapesti Negyed, 5. évf. 1. sz. 119–144.

VASÁRNAPI UJSÁG

- 1887 Ujdonságok. Fényképészeti műkedvelőknek. Vasárnapi Ujság, 34. évf. 24. sz. 408.
- 1888 A székely kapuk. Vasárnapi Ujság, 35. évf. 15. sz. 245–246.

KÉZIRATOS FORRÁSOK

1921 Bátky Zsigmond levele Vass József vallás- és közoktatásügyi miniszterhez. NMI 70/1921.
1934 1934. évi munkajelentések havonkénti bontásban. NMI 6/1934.
1936 Huszka József hagyatékának értékelése. NMI 39/1936.
1937 Jelentés a Huszka-féle gyűjteményről. NMI 71/1937.

RÖVIDÍTÉSEK

MOB: Műemlékek Országos Bizottsága (ma KÖH: Kulturális Örökségvédelmi Hivatal).
MOL: Magyar Országos Levéltár.
NMI: Néprajzi Múzeum Irattára.
OSZK: Országos Széchényi Könyvtár.

Függelék

1. A Kulturális Örökségvédelmi Hivatalban és a Néprajzi Múzeum fényképgyűjteményében található, freskókat, templombelsőket ábrázoló Huszka-felvételek összevetése

Település	KÖH-jelentésben szereplő darabszám	Jelentés	KÖH, pozitív	NM, negatív	NM, pozitív
Besztercebánya	3	1895/56	3	4	1
Bögöz	11	1898/248, 1899/93	11	13	0
Csaroda	2	1902/422	0	6	2
Csécs	5	1898/248, 1899/93	5	8	0
Csíkmenaság	A jelentésben nincs darabszám	1888/19, 1890/60	0	14	9
Gerény	6 *	1894/148**, 1901/25	11 (6)**	6	3
Karaszko	-	-	2	9	0
Maksa	8	1893/48	6	8	0
Mezőtelegd	6-ot említ, 4-et ad le	1892/129	2	8	6
Nagylibercse	5	1901/505	4	6	2
Rimabrézó	-	-	2	4	1
Sepsikőrispatak	3	1892/63	3	4	0
Székelydála	-	-	1*	10	0
Székelyderzs	A jelentésben nincs darabszám***	1887/48	7	0	0
Vitfalva	-	-	2	2	0
Összesen			51	97	24

* (Részben) Sztehlo Ottó felvételei.

** A KÖH nyilvántartása szerint 11 darab tartozik Huszka József anyagának 1901/25 alatti iktatásához, ebből azonban csak hat darabnak találtam meg a negatív párját. Emellett a jelentésben szintén hat darab szerepel.

*** A Forster Gyula szerkesztette, műemléki felméréseket összesítő munka Székelyderzs kapcsán Huszka József hat fényképfelvételét említi (FORSTER, szerk. 1905. 404).

2. A Kulturális Örökségvédelmi Hivatal és a Néprajzi Múzeum fényképgyűjteményében található Huszka-felvételek pozitív-negatív párvai

Helység	KÖH pozitív száma	NM fényképgyűjtemény	Megjegyzés
Besztercebánya	12083	F 76166	
	12084	F 76167	
	12085	F 76165	
	-	F 70503	
Bögöz	15326	F 76194	
	15328	F 76191	
	15329	F 76193	
	15330	F 76202	
	15331	F 76199	
	15332	F 76190	
	15333	F 76196	
	015, 15334	F 76195	
	15335	F 76197	
	15336	F 76200	
	-	F 76198	
	-	F 76201	
	-	F 76202	
Csécs	1851	-	
	3968	-	
	18024	F 76184	
	18025	F 76185	
	18026	F 76183	
	-	F 76182	
	-	F 76186	
	-	F 76187	
	-	F 76188	
	-	F 76189	
Gerény	3047, 24228, 84634	F 70582	
	3048, 20765, 20771	F 70587	
	3049, 20764	-	1901/25 alatt
	3050, 20766	-	1901/25 alatt
	4241, 84633	-	1901/25 alatt
	4242, 20763	-	1901/25 alatt
	4243, 20767	-	1901/25 alatt
	4480, 20769	-	1901/25 alatt
	19873	F 70586	
	20768	F 70589	
	20770	F 70588	
-	F 70581		
Karaszko	19986	F 76180	
	19989	F 76147	
	-	F 76164	
	-	F 76174	
	-	F 76175	
	-	F 76176	
	-	F 76177	
	-	F 76178	
	-	F 76179	
	-	F 76181	

Helység	KÖH pozitív száma	NM fényképgyűjtemény	Megjegyzés
Kőrispatak	20831		NM: eltűnt, beazonosíthatatlan
	20832		NM: eltűnt, beazonosíthatatlan
	20833		NM: eltűnt, beazonosíthatatlan
Maksa	20928	F 70520	
	20929	F 70521	
	20930	F 70515	
	20931	F 70522	
	20932	F 70519	
	28432	F 70518	
	-	F 70516	
	-	F 70517	
Mezőtelegd	18307	F 70509	pozitív
	24299	F 70510	pozitív
	-	F 70506	
	-	F 70507	
	-	F 70508	
	-	F 70512	
	-	F 70513	
	-	F 70514	
Nagylibercse	20208	F 70583	pozitív
	20209	-	
	20210	F 70579	
	20211	F 70580	pozitív
	-	F 70578	
	-	F 70584	
-	F 70585		
Rimabrézó	20298	-	
	21020	F 76168	
	-	F 70511	
	-	F 76169	
	-	F 76170	
Székelydália	8160	F 70549*	
	-	F 70551	
	-	F 70552	
	-	F 70553	
	-	F 70554	
	-	F 70555	
	-	F 70556	
	-	F 70557	
	-	F 70558	
Székelyderzs	1907	-	
	2089	-	
	2090	-	
	2091	-	
	2299	-	
	17123	-	
	19695	-	
Vitfalva	20578	F 70529	
	20579	F 70530	

* Sztehlo Ottó felvétele.

3. Huszka József felvételei a Néprajzi Múzeum fényképgyűjteményében (F) – települések szerint

Helység	NM F leltári szám	Darabszám
Alsómicsinye , Zólyom vm. (Dolna Micina, Szlovákia)	70502, 70504-70505, 76054	(4)
Barót , Háromszék vm. (Baraolt, Románia)	70598, 70602-70605a-b	(6)
Besztercebánya , Zólyom vm. (Banská Bystrica, Szlovákia)	70503, 76165-76167	(4)
Borszék , Csík vm. (Borsec, Románia)	76153	(1)
Bögöz , Udvarhely vm. (Mugeni, Románia)	76190-76202	(13)
Budapest (Magyarország)	70592-70593, 76151-76152, 76206/21-23, 70206/29-30, 76206/36, 76206/39	(11)
Csaroda , Bereg vm. (Magyarország)	75990-75991, 76146, 76171-76173	(6)
Csécs , Abaúj-Torna vm. (Čečejevce, Szlovákia)	76182-76189	(8)
Csekefalva , Udvarhely vm. (Cechești, Románia)	76077	(1)
Csíkmenaság , Csík vm. (Armășeni, Románia)	70535-70548, 70560, 70568, 70570, 76061, 76090, 76123, 76135-76136, 76140	(23)
Csíkszentdomokos , Csík vm. (Sîndominic, Románia)	70559	(1)
Csíkszentgyörgy , Csík vm. (Ciucsîngeorgiu, Románia)	76138, 76141	(2)
Csíkszentimre , Csík vm. (Sîntimbru, Románia)	76088, 76096, 76110, 76115	(4)
Csíkszentkirály , Csík vm. (Sîncrăieni, Románia)	76089, 76114	(2)
Csíkszentmárton , Csík vm. (Sînmartin, Románia)	76103	(1)
Csíkszentsimon , Csík vm. (Sînsimion, Románia)	76075, 76091, 76104, 76143	(4)
Csíkszereda , Csík vm. (Miercurea-Ciuc, Románia)	70561-70564	(4)
Csíkverebes , Csík vm. (Vrăbia, Románia)	76144	(1)
Dálnok , Háromszék vm. (Dalnic, Románia)	70569, 76067, 76071-76073, 76106, 76130	(7)
Erdély	70591, 70599-70601, 70606, 76117, 76121-76122, 76142, 76145, 76148-76149, 76154, 76206/44	(14)
Felsőszombatfalva , Udvarhely vm. (Sîmbăta de Sus, Románia)	70523-70528, 70531, 70571-70577, 76082	(15)
Felvidék	70590	(1)
Gerény , Ung vm. (Gorjanyi [Horjani], Ukrajna)	70581-70582, 70586-70589	(6)
Gyimesközéplak , Csík vm. (Lunca de Jos, Románia)	76134	(1)
Hatolyka , Háromszék vm. (Hătuica, Románia)	70565	(1)
Kápolnásfalva , Udvarhely vm. (Căpîlnița, Románia)	76063, 76070, 76083, 76124-76127, 76133	(8)
Karaszko , Gömör és Kishont vm. (Kraskovo, Szlovákia)	76147, 76164, 76174-76181	(10)
Kézdímartonfalva , Háromszék vm. (Mărtineni, Románia)	76064	(1)
Kisborosnyó , Háromszék vm. (Boroșneu Mic, Románia)	76065, 76137, 76139	(3)
Korond , Udvarhely vm. (Corund, Románia)	76057-76059, 76111, 76129	(5)
Libetbánya , Zólyom vm. (Lubietová, Szlovákia)	76053	(1)
Lisznyó , Háromszék vm. (Lisnău, Románia)	76068, 76101, 76107-76108	(4)

Helység	NM F leltári szám	Darabszám
Magyarország	76150, 76155-76159, 76161-76163, 76205-76206, 76206/1, 76206/20, 76206/24, 76206/26-28, 76206/31-35, 76206/37-38, 76206/40-43	(27)
Maksa , Háromszék vm. (Moacșa, Románia)	70515-70522	(8)
Máréfalva , Udvarhely vm. (Satu Mare, Románia)	76084-76085	(2)
Mezőtelegd , Bihar vm. (Tileagd, Románia)	70506-70510, 70512-70514	(8)
Miklósfalva , Udvarhely vm. (Nicoleşti, Románia)	76087, 76093, 76116, 76118, 76203	(5)
Nagylibercse , Nógrád vm. (L'uboreč, Szlovákia)	70578-70580, 70583-70585	(6)
Parajd , Udvarhely vm. (Praid, Románia)	76062, 76069, 76102, 76119, 76132	(5)
Páva , Háromszék vm. (Pava, Románia)	76066, 76128	(2)
Rimabrézó , Gömör és Kishont vm. (Rimavské Brezovo, Románia)	70511, 76168-76170	(4)
Sepsikőríspatak , Háromszék vm. (Valea Crișului, Románia)	70532-70533, 70533/a-70534	(4)
Sepsiszentgyörgy , Háromszék vm. (Sfintu Gheorghe, Románia)	70594-70597, 76206/2-19, 76206/25	(23)
Sófalva , Udvarhely vm. (Sărata, Románia)	70566-70567	(2)
Székelyandrásfalva , Udvarhely vm. (Săcel, Románia)	76112	(1)
Székelybethlenfalva , Udvarhely vm. (Beclean, Románia)	76086, 76131, 76204	(3)
Székelydália , Udvarhely vm. (Daia, Románia)	70549-70558, 76105	(11)
Székelyderzs , Udvarhely vm. (Dirju, Románia)	76095, 76097-76100	(5)
Székelyföld	76160	(1)
Székelykeresztúr , Udvarhely vm. (Cristuru Secuiesc, Románia)	76081	(1)
Székelypálfalva , Udvarhely vm. (Păuleni, Románia)	76076	(1)
Szentivánlaborfalva , Háromszék vm. (Sintionlunca, Románia)	76094	(1)
Szováta , Maros-Torda vm. (Sovata, Románia)	76055-76056, 76060, 76109	(4)
Udvarhely vm. (Románia)	76120	(1)
Vitfalva , Szepes vm. (Vítkovce, Szlovákia)	70529-70530	(2)
Zetelaka , Udvarhely vm. (Zetea, Románia)	76074, 76078-76080, 76113	(5)
Zólyom vm. (Szlovákia)	70499, 70501	(2)
Zólyomlipcse , Zólyom vm. (Slovenská L'upča, Románia)	70500	(1)
Zsögöd , Csik vm. (Jigodin, Románia)	76092	(1)

József Huszka and His Photographs

The study explores a collection of 310 photographs from the legacy of art teacher József Huszka (1854–1934) and analyses the relationships involved. After discussing the birth of the photographs, Huszka as a photographer, and how Huszka used the photographs in his work, the study attempts to present how later museum researchers used and interpreted Huszka's photographic work. The collection under examination represents a union of material found in two different public institutions, the Office for the Preservation of Cultural Heritage and the Budapest Museum of Ethnography, while the study itself offers a juxtaposition of two different phases in the life of Huszka's photographic legacy: the time between 1887 and 1934, when the photographer and his works were still active, and the time of museum analysis following his death. At the same time, the article strives to discuss the collection from a photo-historical point of view. In the third section, various possibilities for grouping (by function, type, or theme) and thus interpreting the material are explored, with reference to the perspectives and information used in the preceding discussion. Although sources originating from the pen of the teacher himself, a man credited with the discovery of the decorative arts and one of the first to document them, speak only sparingly of his use of photography, the material nevertheless brings the opportunity of coming to a greater understanding of the relationship between Huszka and his photographs.

„Egész Mexico egy nagy temető – temetője mesébbnél mesébb kulturáknak!”

Horti Pál és mexikói gyűjteménye

Annyi más múzeumi gyűjteményhez hasonlóan a Néprajzi Múzeum Amerika-gyűjteménye is szép számban őriz olyan tárgyakat, amelyek úgynevezett raktárrendezési leltári számot viselnek. Ilyen leltári számot elsősorban olyan tárgyak kaptak, amelyek vagy nem is rendelkeztek származásukkal kapcsolatos adatokkal (gyűjtő, adományozó, gyűjtés, bekerülés éve), vagy azok még a beletározás előtt elvesztek. Az esetek többségében ezek az adatok soha nem válnak felderíthetővé, ám kivételes esetben a múzeum irattárában fennmaradt dokumentumok összekapcsolhatók ilyen tárgyakkal, tárgye gyűjtésekkel, majd a „fonalat tovább gombolyítva”, esetleg kideríthető a gyűjtemény története. Egy szerencsés véletlennek vagy talán nem is annyira a véletlennek köszönhetően ez történt a jelen tanulmányban szereplő gyűjteménnyel is.

A Néprajzi Múzeum Amerika-gyűjteménye is több olyan úgynevezett raktárrendezési „kampányt” ért meg, amikor a leltári szám nélküli tárgyakat vagy inkább azok egy-egy részét raktárrendezési számon leltárba vették. Mivel származási adatok nélküli tárgyokról van szó, igen gyakran előfordult, hogy olyan műtárgyakat is egyetlen törzskönyvi szám alatt leltároztak be, amelyeknek eredetileg semmi közük nem volt egymáshoz, ezzel persze azt a hamis látszatot keltve, hogy összetartozó tárgyokról van szó. Ez történt azzal a tárgycsoporttal is, amelyet 1965-ban a 65.1.1–65.1.45. számon leltároztak be az Amerika-gyűjteménybe. A legnagyobb részét mexikói régészeti leleteket tartalmazó tárgycsoportban stiláris jegyeik alapján volt három Costa Rica-i – minden valószínűség szerint a Wahle-gyűjtemény (GYARMATI 2007) leltári számukat vesztett darabjai –, két máig kideríthetetlen eredetű perui és egy bolíviai, illetve egy ecuadoriként meghatározott tárgy. Mindezen tárgyak akár egyetlen gyűjteményt is alkothattak volna, azonban a negyvenöt tárgy között található huszont olyan tárgy, amelyen a Néprajzi Múzeum leltári száma mellett további egy vagy két, sorozatba illeszthető szám, valamilyen mexikói helynév, valamint egy H betű szerepel. Minthogy ugyanazokhoz a számcsoportokhoz tartozó, áthúzott számok szerepelnek a Néprajzi Múzeum törzskönyvében az 1898-as iparművészeti múzeumi átadáshoz besorolt, de a leltári szám alapján az 1921-ben átvett Hopp-hagyatékhoz tartozó tárgyakon is, joggal feltételezhető volt, hogy az 1965-ös raktárrendezés során beletározott tárgyak is a Hopp-gyűjteményhez tartoztak, ám egy 1962-ben kelt levél egyértelműen tisztázza gyűjtőjük kilétét. Ebben a levélben az Iparművészeti Múzeum főigazgatója azt kéri a Néprajzi Múzeum főigazgatójától, hogy szállítsanak el néhány olyan gipszmásolatot, amely Horti Pál tervezőművésznek ahhoz a prekolumbián gyűjteményéhez tartozott, amelyet 1950-ben adott át az Iparművészeti Múzeum a Néprajzi Múzeumnak.¹

A Horti-gyűjtemény átadásának a Néprajzi Múzeum dokumentumaiban (irattár, törzskönyv, leltárkönyv) azonban semmi nyoma, az egyetlen támpontot a levélben említett gipszmásolatok jelentették, amelyek beletározatlanul valóban megtalálhatók a gyűjteményben.² Ezen adatok birtokában azonban már nem volt nehéz a gyűjtő beazonosítása és a gyűjtemény útjának megállapítása. Az Iparművészeti Múzeum leltárkönyvei ugyanis meglehetősen részletes adatokat tartalmaznak (leírás, méret, lelőhely, állapot) arról a 256 darabos mexikói tárgye gyűjtésről, amelyet 1908-ban vásárolt az Iparművészeti Múzeum özv. Horty (sic!) Pálnétól tízezer koronáért, míg a korabeli sajtó, illetve Horti Pál fennmaradt levelezése fontos adalékokkal szolgál a szerzeményezés körülményeinek megállapításához.

1 Weiner Mihályné főigazgató levele Bodrogi Tibor főigazgatóhoz 1962. augusztus 7-én, Néprajzi Múzeum NMI 2-93/1962, illetve 244/1962.

2 1950-ben ugyan került át az Iparművészeti Múzeumból öt dél-amerikai kerámia (ltsz.: 50.9.8 50.9.12), de abból három kolumbiái régészeti lelet volt, míg a másik két darab ma már nem lelhető fel, annyi azonban a dokumentációból kiderül, hogy valamennyi tárgy a főként magyar kerámiaanyagot tartalmazó Wartha-gyűjteményhez tartozott.

Horti Pál életében alapvető és tragikus fordulatot hozott az 1904. évi St. Louis-i vilákiállítás, ahova azzal a feladattal utazott, hogy ott a magyar kiállítás anyagát rendezze, melynek installációját is ő tervezte (HORVÁTH 1991. 200–201). A választás nem véletlenül esett az akkor alig negyvenéves művészre. Az 1865. június 18-án Hirth Pálként született Horti az iparművészet szinte minden ágában maradandót alkotott, a bútortervezéstől a könyvművészetet át az alkalmazott grafikáig és a kiállításstervezésig. Ő volt az Art Nouveau egyik magyarországi úttörője. A Mintarajziskola elvégzését követően, 1890-ben a Fővárosi Iparrajziskola tanáraként kezdte pályafutását (Koós 1982. 17–18). A mindig nagy kísérletező hírében álló művész az 1890-es évek végére kitanulta a fazekasságot, a mázak készítését és égetését is (NEKROLÓG 1907. 172), aminek aztán komoly hasznát vette egysült államokbeli és mexikói tanulmányai és gyűjtései kapcsán. 1900-ban, majd 1902-ben részt vett a párizsi, illetve torinói vilákiállításon, ahol alkotásaival nemzetközi díjakat nyert (Koós 1982. 17). Ezt követően kapta a megbízást a St. Louis-i vilákiállításon való részvételre, ami teljesen új irányt szabott érdeklődésének. Az ott többek között – amint erre egyik levelében hivatkozik is – egy japán tudóstól szerzett ismeretek érdeklődését a magyar őstörténet és őshazakutatás felé fordították. Alighanem részben a korabeli diffuzionizmus, részben a magyarok eredetével kapcsolatos hazai viták³ hatása alá kerülve teljesen átadta magát a sumér-hun-magyar stb. rokonság elméletének, azzal kiegészítve, hogy a rokonság kiterjedt különböző észak-amerikai és mexikói, sőt perui népekre és kultúrákra is.⁴ Szemmel láthatóan minden előképzettség nélkül, pusztán külső, formai jegyek alapján tételezett fel genetikai kapcsolatokat nemcsak térben, de időben is egészen távol álló kulturális jelenségek között, noha nyilvánvalóan nem volt tisztában még a magyarországi régészeti és néprajzi kerámiák közötti különbségekkel sem.⁵ E felületen megfigyelésekből kiindulva arra a meggyőződésre jutott, hogy a legkülönbözőbb helyen készült tárgyak motívumainak formai és készítésbeli hasonlósága alapján a magyar nép eredetét össze tudja kapcsolni távoli kultúrákkal, természetesen mindezek középpontjába bennünket, magyarokat helyezve.⁶ E kapcsolatrendszer kontinentális léptékű feltárása érdekében döntött úgy, hogy a vilákiállítást követően nem tér haza, hanem még két évig Amerikában marad, hogy az „indiánus” háziipart, az azték művészetet és építészeti emlékeket tanulmányozza, majd Kínába, Japánba és Indiába utazzon a bronzöntés, patinázás, zománcozás és a kerámia tanulmányozása céljából.⁷ Ennek érdekében előbb észak-amerikai múzeumi gyűjteményeket kívánt tanulmányozni New Yorkban, Chicagóban és Philadelphióban, majd Brit Kolumbiában szándékozott indiánok között helyszíni megfigyeléseket végezni. Megállapításairól 1905 júniusában már ekképpen számolt be: „A mexikói azték indiánus háziipari dolgok között találtam szironyos-tollszáras díszű ornamet! Sehol eddig nem láttam Debrecen vidékén kí-

---

3 1905. június 8-án K. Lippich Elekhez, a VKM osztálytanácsosához New Yorkból írott levelében említést is tesz róla, hogy megkapta Somogyi Ede *Sumirok és magyarok* címen megjelent könyvét. OSZK Levelestár. Horti Pál Országos Széchényi Könyvtárban őrzött leveleire Somogyi Zsolt (Iparművészeti Múzeum) hívta fel a figyelmemet, amiért ezúton is szeretném köszönetemet kifejezni. A levelek szó szerinti idézése esetén az eredeti írásmódot követtem.

4 K. Lippich Elekhez írott levél, New York, 1905. június 8. OSZK Levelestár.

5 „Mészbetétes díszű edények javát lefényképeztem, – ezekre nézve is találtam analogiát a tolna megyei és baranyai ásatások révén napfényre került magyar mészbetétes díszű edények között! – Peru és Bolivia edényei egészen asszír és görög jellegűek s technikájuk festett díszű terra sigillata-alapú, valamint vannak fojtott tűz mellett égetett fekete edények is, akár csak a mi mohácsi és szentesi edényeink – Huszkát pedig – ugyancsak érdekelné tudom, hogy az azték és indián ornamentális díszek között nagy szerepet játszik az – Istenfája – !” Horti Pál levele K. Lippich Elekhez, New York, 1905. június 8. OSZK Levelestár. Horti Pál leveleinek szó szerinti idézése esetén az eredeti írásmódot követtem (Gy. J.).

6 Arról, hogy mindez mennyire a középpontjába került gondolkodásának és további terveinek, álljon itt egy idézet egykori mintarajziskolabeli társához és barátjához, az Iparművészeti Társulat titkárához, Györgyi Kálmánhoz írott leveléből: „Ezen cél lelkesít engem fárasztó és sok nehézséggel járó munkám közepette – s ha majd Ázsiában megtalálom azt a kapcsolatot, mit fonalam révén keresek, – plane ha úgy sikerül mint remélem – korszakalkotó munkát végzek mert egészen új irányt szabok meg a magyar nyelv eredetére... Persze ez csak a kezdet! Én csak reá akarok mutatni mindezekre a dolgokra, a többit azután végezzék mások!” Ugyanezen levél bepillantást enged becsülgésének mértékébe is: „[...] Nincsen olyan szakmunka még a világon, amit én meg fogok rajzolni és kiadni!” „[...] 10 év alatt be tudom végezni majd azt a nagy munkát, amellyel meg akarom örökíteni nevemet!” „Ebben a könyvben akarom megadni Magyarországnak azt a méltó helyet amely joggal megilleti a legősibb kulturák fenmaradt emlékeiben.” Mexikó, 1906. október 23. OSZK Levelestár.

7 Horti Pál levele K. Lippich Elekhez (Saint Louis, 1904. december 8.), illetve Mihályi Józsefhez (St. Louis, 1904. december 8.). OSZK Levelestár.

vül – pedig ismerem Europa összes muzeumait – a moszkvait és pétervárit kivéve.”⁸ Tíz hónappal később pedig, titoktartást kérve, már arról tájékoztatta Lippich Edét, a Vallás- és Közoktatási Minisztérium tanácsosát, akinek közbenjárására anyagi támogatást kapott tanulmányaihoz, ezzel egészítve ki amerikai tervezési munkáiért kapott honoráriumát, hogy nonsokára végez New Yorkban, és indul Mexikóba, esetleg Peruba és Bolíviába, majd onnan Japánba, Kínába és „óshazánkba”, Mandzsuríába, fel a Huangho völgyén egészen az Amur vidékéig. Ugyanis az addig látottak az otthonról hozott hun-magyar rokonság elméletével megtámogatva egy magyar-hun-indián rokonság vízióját alakították ki benne: „Otthon nem hittem a díszítő motívumok magyar voltában! Szláv eredetűnek tartottam, mint igen sokan külföldön ma is annak tartják! De most, hogy itt is láttam azokat, hiszem hogy hún és magyar eredetűek! – A húnok nem csak egész Európát barangolták be – hanem a Behring szoroson átjőve bekalandozták még Amerikát is. Vannak adatok arra nézve, hogy a közép ázsiai Hong-mi vagy Hiong-mi húnok több törzse Amerikában alapított új hazát. Ezek a törzsek valószínűleg az úgy nevezett fehér indiánok – kiket mint kítúnó harcosokat Amerika szerte ismertek.”⁹

Ebben a meggyőződésben indult útnak 1906 júniusának utolsó napjaiban vagy július elején¹⁰ New Yorkból az ott megismert és Mexikó kultúrája iránt ugyancsak érdeklődő Schmidt Gyula építész társaságában. 1906. július 13-án már Havannából küldött képeslapot,¹¹ ahonnan három nappal később szándékoztak Veracruz érintésével Mexikóvárosba továbbutazni, és egy másik képeslap tanúsága szerint július 25-én meg is érkeztek úti céljukhoz.¹² Mexikón belüli pontos útvonaláról, tevékenységéről leveleiben csak közvetett utalásokat találunk, mindenesetre szeptember 2-án már arról írt, hogy körülbelül kétszáz fotót, száz gipszöntvényt, hetven-kilencven akvarellt és öt régi perzsahímzett (sic!) szövetet küld haza néhány régiséggel együtt, hogy azok otthoni eladásából tudja mexikói megélhetését biztosítani, illetve hogy az Egyesült Államokba visszatérve ne kelljen bevitelettel vámot fizetnie. Minderre azért kényszerül, mert útítársával, Schmidt Gyulával ellentétben a kultuszminisztériumtól kért támogatásnak csak a felét kapta meg, és ismételten kéri a teljes összeg folyósítását. Ugyanezen levelében azt is ígéri, hogy küld még néhány régi azték edényt is.¹³

További mexikói útvonaluk leginkább Schmidt Gyula röviddel hazaérkezését követően írott beszámolójából rekonstruálható (SCHMIDT 1907. 173–174). Előbb egy egyhetes kirándulás keretében meglátogattak egy Orizaba (Veracruz állam) közelében akkoriban felfedezett, értékes leletekben gazdag barlangot, majd tanulmányozták egy mexikói építész és gyűjtő, Guillermo Heredia¹⁴ gyűjteményét, melynek osztályozását és rendezését éppen akkor végezte el egy hét éve Mexikóban élő német tudós, dr. Bauer, aki eredeti kutatásával maga is hozzájárult nem egy múzeum gyűjteményének gyarapításához (SCHMIDT 1907. 174). A szóban forgó „tudós” csakis Wilhelm Bauer német gyűjtő lehet, aki 1901-től több ezer régészeti leletet és néprajzi tárgyat adott el észak-amerikai és európai múzeumoknak – a New York-i American Museum of Natural History által tőle vásárolt mexikói régészeti leletek egyébként szerepeltek a St. Louis-i világkiállításon is –, többek között a Magyar Nemzeti Múzeumnak is, eredeti kutatásokat e témában azonban nem végzett (GYARMATI 2006). Bauer a két magyar utazót is ellátta információkkal, alaposan tanulmányozhatták a gyűjteményt, amelyben százával voltak „azték, tolték, matlacinga és főleg a zapoték indiánok naív és előrehaladott népművészetének is kiváló példányai” (SCHMIDT 1907. 174), elsősorban kerámiatárgyak, amelyek leginkább érdekelték Hortit, s amelyek készítésében leginkább jártas volt. Ezt követően a Museo Nacional monolitjait és ékszereit tanulmányozták, majd Oaxacába utaztak, ahol meglátogatták Mitlát. Ottani romokról készült felvételek találhatók az Iparművészeti Múzeum gyűjteményében (FLT-5008, FLT-5009, FLT-5010), arra azonban nincs közvetlen bizonyíték, hogy azokat Horti készítette volna.¹⁵

Innen Nyugat-Mexikóba utaztak, amint erről Horti 1906. október 15-én Colimában kelt levele tanúskodik. Ebben arról tesz említést, hogy Colimába háromnapos lovaglással érkeztek meg Zapotlánból, és megfordultak Jaliscóban és Michoacánban is,¹⁶ onnan Manzanillo kikötőjébe szándékoztak továbbutazni, majd San

---

8 Horti Pál levele K. Lippich Elekhez, New York, 1905. június 8. OSZK Levelestár.

9 Horti Pál levele K. Lippich Elekhez, New York, 1906. április 9. OSZK Levelestár.

10 Magyar Iparművészet, 1906. évf. 246, 299.

11 OSZK Levelestár.

12 OSZK Levelestár.

13 Horti Pál levele K. Lippich Elekhez, Mexikó, 1906. szeptember 2. OSZK Levelestár.

14 Az ő nevéhez fűződik a mexikóvárosi Juarez-emlékmű.

15 Noha az oaxacai felvételek mellett az Iparművészeti Múzeumban Horti Pál neve alatt fennmaradt fotók között van két, yucataní maja épületet, az uxmalí palotát (FLT-5011), illetve a chichen itza-i El Castillót (FLT-5012) ábrázoló felvétel, arról nem tudunk, hogy Horti valóban járt is ezeken a helyeken, így azok szerzősége legalábbis kérdéses.

16 Horti Pál levele K. Lippich Elekhez, Colima, 1906. október 15. OSZK Levelestár.

Franciscóba hajózni. Ugyanebben a levelében tesz említést mexikói tevékenységéről, gyűjtéséről, felsorolva, hogy milyen gipszöntvényeket, illetve Tonalából való edényt küldött haza. Mindehhez azt is hozzáteszi, hogy „a többi értékes régiséget ki kellett szednem ismét a ládából, mert mexicói törvény szigorúan tiltja azok kivételét.”¹⁷ Barátjának és mintarajziskolabeli társának, Györgyi Kálmánnak, az Iparművészeti Társulat titkárának írott levelében is említést tesz különféle tárgyak, köztük régiségek vásárlásáról: „amelyek megszerzése múlhatatlanul szükséges volt, – hogy ne csak (sic!) fényképekkel rajzzal festményekkel – hanem valóságban is documentálhassam kutatásaim eredményeit”.¹⁸ A kiemelkedő fazekassággal rendelkező Nyugat-Mexikóban látott kézművestermékek és – ahogy írta – a teljesen magyar motívumok még inkább meggyőzték a két nép közötti rokoni kapcsolatokról, amit még a nyugat-mexikói taraszk és a magyar nyelv rokonsága is alátámasztani látszott. Ezt megerősítendő dr. Shulze német kutatóra¹⁹ hivatkozott, akivel Guadalajarában találkozott, és aki Patzcuaro (Michoacán) környéki kutatásai alapján állapította meg, hogy milyen nagy a rokonság a taraszk és a magyar nyelv között. Levelében, teljes titoktartást kérve, ő maga is felsorakoztat jó néhány olyan szót, amely meggyőződése szerint a két nyelv rokonságát bizonyítja, megtoldva azzal, hogy „[...] nem csak a nyelvi rokonság a meglepő, hanem a forma-rokonság is. Edényeik oly magyarok díszítésben is, hogy az mesés. Küldöttem haza, már 2 nagy edényt – egy terra sigillátást fekete dísszel, meg egy szarvasos remek szép edényt, csak össze ne törnének szállítás közbe, – azon kívül egy kacska kancsót, meg 12 vagy 16 új tonalai edényt, bámolni fogtok tudom azokon. Meg tudok mutatni otthon készült felvételeim közül ugyanazon díszítésűeket.”²⁰ Arra nézve, hogy Mexikón belül nem véletlenül választotta éppen Nyugat-Mexikót és éppen a taraszkokat, ugyanezen levele szolgálat bizonyítékkal, amikor New York-i kutatásaira hivatkozik: „A taraszk nyelvvel vonatkozólag is kutatam már ott, mert a newyorki (sic!) muzeumban feltűnt Loubat herceg ajándéka amit Seler tanár berlini muzeumi igazgató²¹ gyűjtött régebben Michoacánban.”²² Kutatásait – noha nem tudott spanyolul – mexikói könyvtárakban is folytatta, koloniális forrásműveket is felhasználva, és megállapítva, hogy ugyan az azték, tolték, misték és zapoték tárgyak rendkívül érdekesekek, de semmi közünk hozzájuk. Addigi tapasztalatain fellelkesülve arra a következtetésre jutott, hogy legalább egy évig kellene maradnia, és bejárni Jalisco, Michoacán és Guanajuato államot már csak azért is, mert úgy látja, hogy a következő generáció már csak spanyolul fog beszélni, és az őshonos nyelvvel együtt kihal a hagyományos kézműveskultúra is, ahogy fogalmazott: „[...] megöli az agyagipart az amerikai zománcozott vasedény [...]”.²³ Azon túlmenően, hogy annyi más utazóhoz hasonlóan őt is elfogta az „utolsó pillanat érzése”, gyűjtési motívumai között az eltűnőben lévő kultúra emlékeinek „megmentése” nem merült fel, mint ahogy leveleiben arra vonatkozóan sem közöl részleteket, hogy a megvásárolt és hazaküldött tárgyainak hol és milyen körülmények között került birtokába, holott – mint látni fogjuk – az esetek nagy részében magukra a tárgyakra feljegyezte azok származási/szerzési helyét.

A Néprajzi Múzeumba került tárgyai és más egykorú gyűjtők és utazók leírásai ismeretében azt mondhatjuk, hogy Horti olyan minőségű tárgyakat szerzett be, amilyenekre a 20. század elején, amikorra a nagy nyugati múzeumok a piacon lévő jó minőségű tárgyak nagy részét már felvásárolták,²⁴ egy kapcsolat, előképzettség és főként komoly anyagi források nélküli, meglehetősen kevés időt az országban töltő utazó szert tehetett. Ez az igencsak rövid idő arra mindenesetre elegendő volt, hogy tisztába jöjjön a helyzettel, amikor a taraszk kultúra legfontosabb központjában, Tzintzuntzanban járva megállapította: „Nem ás ott más senki, csak az indián talál földet túrva nap nap mellett érdekesebbnél érdekesebb értékes régiséget! Persze ő már tudja kihez vigye – egész serege van itt Mexicóban az európai és amerikai muzeumok igenseinek. Potom pénzért veszik azok a talált tárgyakat, – hogy azután a határon ügyesen átcsempészve azokat az illető muzeu-

17 Horti Pál levele K. Lippich Elekhez, Colima, 1906. október 15. OSZK Levelestár.

18 Horti Pál levele Györgyi Kálmánhoz, 1906 október 23. OSZK Levelestár.

19 Leonhard Schultze-Jena (1872–1955) német nyelvész, antropológus.

20 Horti Pál levele Györgyi Kálmánhoz, 1906 október 23. OSZK Levelestár.

21 Eduard Seler (1849–1922) a berlini Etnológiai Múzeum munkatársa volt 1884-től, majd az Amerikai Osztály vezetője 1904-től haláláig. 1887-től számos tanulmány- és gyűjtőtúrat tett Mezoamerikában. 1895-ös, második útjához adott anyagi támogatást az amerikai Joseph Florimond Loubat (1831–1927), aki mecénási tevékenysége miatt kapta nemesi címét. Ennek fontos része volt egy sor mexikói kódex megjelenítése, amelyekhez Eduard Seler írt értelmező tanulmányokat.

22 Horti Pál levele Györgyi Kálmánhoz, 1906. október 23. OSZK Levelestár.

23 Horti Pál levele Györgyi Kálmánhoz, 1906. október 23. OSZK Levelestár.

24 Ennek módjáról és méreteiről lásd Gyarmati 2007.

moknak eladják [...] Egész Mexico egy nagy temető – temetője mesésebbnél mesésebb kulturáknak!”²⁵

Ma ismert utolsó, 1906. október 23-án kelt mexikói levelében – szerény eszközei dacára – mexikói útját igen eredményesnek ítélte, és arról írt, hogy csaknem egy hónapnyi késésben van, és november 1-jére tervezte továbbutazását San Franciscóba.²⁶ Tehát összesen mintegy három hónapot töltött Mexikóban, és amennyire ez rekonstruálható, kelet-nyugati irányban átszelte az ország középső részét. San Franciscóból Horti Japánba utazott tovább, ahol egy 1907. március 1-jén Yokohamában kelt képeslapja szerint két hónapot szándékozott időzni.²⁷ Egy 1907. május 4-i szingapúri képeslapján arról ír, hogy egy hete hagyta el Kínát, kilenc napot szándékozott Szingapúrban időzni, majd Ceylon, Bombay és Karachi néhány napos érintésével hazautazni.²⁸ Itt tehát már szó sem esik arról az eredeti tervéről, hogy „őshazánkat”, Mandzsúriát és az Amur vidékét felkeresse, vagy hogy Indiában a bronzöntést tanulmányozza. Ott már csak a kikötővárosokat akarta meglátogatni, hogy július végére hazaérjen. Hazaküldött képeslapjaiból nem derül ki, hogy a honvágó vagy a Mexikóban szerzett betegsége – amelyről leveleiben egyébként egyetlen szót sem ejtett – késztette eredeti tervei megváltoztatására, mindenesetre 1907. évi számában a *Magyar Iparművészet* még arról számolt be, hogy Horti több mint három esztendei távollét után június végén érkezik haza, és Budapesten akarja kiállítani Mexikóban, Kaliforniában, Japánban, Kínában és Kelet-Indiában gyűjtött műtárgyait és fényképeit, valamint Amerikában készült terveit (*MAGYAR IPARMŰVÉSZELET* 1907. 160). Erre azonban már nem került sor, mivel Horti 1907. május 25-én Bombayben, a Mexikóban szerzett malária következtében meghalt (Koós 1982. 24). Az általa készített fotók, rajzok közül néhányat a *Magyar Iparművészet* közölte (*MAGYAR IPARMŰVÉSZELET* 1907. 130, 177, 179, 180–181), majd a gyűjtemény a Magyar Iparművészeti Társulat elképzelésének megfelelően helyet kapott az Iparművészeti Múzeum magyar magángyűjteményeket felvonultató „amatőr” kiállításán (HORVÁTH 1991. 202), amiről a korabeli sajtó is beszámolt. A *Magyarország* 1908. november 21-i száma szerint a kiállításban „Horthy (sic!) Pál gyűjteményéből is van egy egész kollekció [...] madarakká stilizált edények és a primitív művészet ezer archaisztikus ornamentumával telistele rakott házi eszközök [...]”.²⁹

Özvegye még a kiállítás megnyitása előtt, 1907-ben megvételre ajánlotta férje gyűjteményét az Iparművészeti Múzeumnak, amint arról egy december 29-i felterjesztés tanúskodik,³⁰ amit megelőzött a gyűjteménynek az Iparművészeti Társulat által történt felmérése.³¹ A felsorolás szerint, mely helyiségről helyiségre haladva veszi számba a gyűjteményt, a 450 darabból álló tárgye gyűjteményben 115 „őskori cserépedény”, 91 darab „őskori” tárgyról készült gipszmásolat, egy fabűtor, 86 fényképfelvétel, 92 „őskori” tárgyról készített vízfestmény, valamint tizennégy újkori cserépedény³² szerepel, ami összesen 399 tételt tesz ki. A hiányzó 51 darab gipszmásolat lehetett, mivel a felmérésben szereplő 91 gipszmásolattal szemben az Iparművészeti Múzeum leltárkönyvében 64 + 78, azaz pontosan 51-gyel több ilyen tárgy szerepel. A lista rövid meghatározással külön is felsorol huszonhárom darab edényt, melyek legtöbbször régészeti lelet lehetett, a Néprajzi Múzeumban jelenleg őrzött és Horti Pálhoz köthető tárgyak közül azonban csupán néhányat lehet feltételelesen azonosítani ezek közül.

Az Iparművészeti Múzeum leltárkönyve szerint a múzeum a következő évben, 1908-ban tízezer koronáért meg is vásárolta a gyűjteményt Horti Pál özvegyétől.³³ A megvásárolt gyűjteményt 14 817–15 072 szám alatt leltározták be,³⁴ majd az átleltározás során a

25 Horti Pál levele K. Lippich Elekhez, Colima 1906. október 15. OSZK Levelestár.

26 Horti Pál levele Györgyi Kálmánhoz, 1906. október 23. OSZK Levelestár.

27 OSZK Levelestár.

28 OSZK Levelestár.

29 Az Országos Magyar Iparművészeti Múzeum sajtónaplója, 1908.

30 Felterjesztés az igazgatóságához Giergl [Györgyi] Kálmán, Horthy (sic!) Pál és Gerhárd Gusztáv gyűjteményének tárgyában. Iparművészeti Múzeum Adattára 666/1907.

31 Az Iparművészeti Társulat megküldi néhai Horti Pál mexikói gyűjteményéről való kimutatását. Iparművészeti Múzeum Adattára 650/1907, 1907. december 24.

32 Az 6s- és újkori meghatározás mögött minden bizonnyal a régészeti és néprajzi tárgyak megkülönböztetése rejlik.

33 A vételár mértékének megállapításáról nincsenek információink, az azonban igen csak sokatmondó, hogy a Néprajzi Múzeum által 1903-ban Wilhelm Bauertől megvásárolt 804 darabos mexikói gyűjteményt, melyben 299 darab régészeti lelet és 505 néprajzi tárgy volt, 2267,76 koronáért vásárolta a múzeum. Aligha tévedünk, amikor azt feltételezzük, hogy a vételárban szerepet játszott az is, hogy az Iparművészeti Múzeum vásárlásainak egy részét finanszírozó Iparművészeti Társulat elnöke Horti mintrajziskolabeli barátja, Györgyi Kálmán volt, aki nyilván segítőkész szándékkal viseltetett barátja özvegye iránt. Minden bizonnyal ennek tudható be az is, hogy a gyűjtemény nem a Nemzeti Múzeum ilyen jellegű anyagot gyűjtő Néprajzi Osztályára került.

34 A 15 074 15 093 leltári szám közötti húsz darab tárgy zombori hímzés volt.

tárgyak a 9722–9833-as leltári számot kapták.³⁵ Míg az előbbi leltári számok 255, addig az utóbbiak mindössze 112 + 1 tárgyat jelentenek.³⁶ A 142 tárgyat jelentő különbség oka az, hogy az áteltározás során a 14 931-es leltári számmal kezdődő tárgyakat már nem leltározták át. Ez a tárgyszám azonos az eredeti leltárkönyvben szereplő 64 „különböző domboru diszitményekről” készült, illetve 78 „bálványok”-at és „bálványfejek”-et ábrázoló gipszmásolattal, azaz a Horti Pál által eredeti régészeti leletekről készített gipszöntvényekkel. A fennmaradó 113 tárgy lehetett a Horti által ténylegesen gyűjtött, majd az Iparművészeti Múzeumba is bekerült régészeti lelet, illetve néprajzi tárgy. Ezek pontos aránya a leltárkönyvi bejegyzések alapján ma már aligha eldönthető. Mindenesetre annyi kiderül belőlük, hogy huszonnolc edény volt közöttük. Tizenöt tárgy tekinthető edény valamilyen töredékének (peremtöredékek, illetve díszített edénylábak). Szobor vagy bálványszobrocska megnevezéssel tíz tárgy szerepel, ami tizenegy szoborfejjel összesen huszonegy antropomorf figurát vagy annak töredékét jelenti. Emellett négy állatszobor töredéke tartozott a gyűjtemény ezen csoportjához. Külön csoportot alkotott a hat dúc(z), illetve azok töredékei, amelyek a mexikói régészeti leletek között meglehetősen gyakorisággal előforduló testpecsétlőket jelölték, hasonlóan a 32 (nyeles) gombhoz, illetve töredékhez, ezek ugyancsak igen gyakori leletek számító orsókarikák voltak. Ezek mellett a gyűjteményben két csörgő (az egyik bronzból), egy-egy furulya és síp szerepelt, valamint egy-egy közelebről nem meghatározható korong, maszk, illetve vízköpő (sic!), valószínűleg edényekhez tartozó díszitmények, esetleg agyag domborművek töredékei.³⁷

A tárgyak származási helyét illetően három támponttal rendelkezünk: az Iparművészeti Múzeum leltárkönyvének bejegyzései (furcsa módon ezek nem az eredeti, hanem az áteltározás során készült leltárkönyvben szerepelnek, hogy milyen dokumentum alapján, azt jelenleg nem tudjuk), a Néprajzi Múzeumban azonosítható tárgyakon szereplő megjelölések, valamint ezen tárgyak stiláris jegyei. Ezek alapján a gyűjtemény két markáns csoportra osztható: közép-mexikói, kisebb részben klasszikus, nagyobb részben posztklasszikus, illetve nyugat-mexikói, késő preklasszikus és protoklasszikus kori leletekre (az egyetlen kivétel talán a 65.68.3 leltári számú veracruzai pecsétlő). Ez a markáns különbség oly módon is megjelenik, hogy a leltárkönyvben vagy a tárgyakon szereplő helymegnevezések kizárólag az előbbi csoporthoz tartoznak, arra utalva, hogy a gyűjtő csak ezek származási helyét ismerte. Ezeket a helyneveket megvizsgálva azt láthatjuk, hogy azok nagyjából Mexikó, kisebb részben a vele szomszédos Puebla államból valók, és az előbbieket a Mexikóvárossal szomszédos Texcoco, illetve a jól megközelíthető Toluca környékéhez tartoznak,³⁸ amiből arra következtethetünk, hogy ezeket Horti talán Mexikóvárosból tett kirándulásai során az adott településen szerezte, s nem pedig más gyűjtőtől vásárolta. Ezzel ellentétben a nyugat-mexikói darabokon nem szerepelnek helymegjelölések, ami arra utal, hogy azokat Horti nem a helyszínen, hanem gyűjtőtől vásárolta.

Ennél biztosabb adatokkal a gyűjteménynek az Iparművészeti Múzeumból a Néprajzi Múzeumba való átkeveréséről sem rendelkezünk. Az első erre vonatkozó dokumentum 1948. január 20-i keltezésű, amikor Voigt Pál, az Iparművészeti Múzeum önállósításának előkészítésével megbízott osztályvezető szóbeli megállapodásra hivatkozva arról ír, hogy a Néprajzi Múzeumnak átadandó három tárgycsoport egyike a „Horti Pál által Mexikóban gyűjtött régi mexikói edények igen jelentős gyűjteménye”.³⁹ Vargha László megbízott igazgató néhány nappal később úgy reagált, hogy rövidesen intézkedni fog a megtekintés és számbavétel ügyében, hogy a megállapodás után el tudják szállítani a tárgyakat,⁴⁰

35 Meg kell azonban itt jegyezni, hogy az áteltározás során előfordulhattak hibák, mivel az Iparművészeti Múzeum leltárkönyve szerint a 14 910-es leltári számú tárgy a 9793-es számot kapta, miközben a Néprajzi Múzeumban található 65.1.5 leltári számú tárgyon az 14 909, illetve a 9793-as szám szerepel.

36 A hagyatéki felmérésben szereplő 450 és a beeltározott 255 tárgy közötti különbséget mindössze kettő híján kiadják a fényképfelvételek, a vízfestmények, az újkori cserépedények és az egy darab bútor, azaz a múzeumba alapvetően a régészeti vagy annak gondolt tárgyakat, illetve a régészeti leletekről készült gipszöntvényeket leltározták be az említett számok alatt. A festményeket és fotókat más számok alatt leltározták be, az újkorinak mondott cserépedények sorsa nem ismert. A plusz egy tárgy azt a 14 827-es leltári számú tárgyat jelenti, melynél az áteltározásnál az szerepel, hogy törölve.

37 Az Iparművészeti Múzeum leltárkönyvében szerepel még egy kobak is (ltsz.: 14 843, illetve 9833), minden bizonnyal víz tárolására szolgáló kobaktök.

38 Mindehhez azt is hozzá kell tennünk, hogy néhány olyan helynév is található közöttük, amelyek több mexikói államban is előfordulnak, némiképp bizonytalanná téve az adott tárgy származási helyét.

39 Iparművészeti Múzeum Adattára 14/1948: Dr. Voigt Pál megbízott osztályvezető levele a Néprajzi Múzeum igazgatójának, 1948. január 20.

40 Iparművészeti Múzeum Adattára 43/1948: Dr. Vargha László mb. ig. válasza Voigt Pálnak, 1948. január 30.

1. kép. Fejrészén teotihuacáni jegyeket mutató hamisítvány
Ltsz.: 70.70.53
Palik Antal felvétele

ezt követően azonban több mint tíz évig nem „hallunk” a gyűjteményről. 1959. november 20-án kelt az az átvételi elismervény, amely „egy drb. valószínűen amerikai precolumbian szobrocskatöredék” átadásáról szól, s arról, hogy Horti-tárgyról van szó, a mellékelt leltári szám (14 896, kézzel melléírva 9771) tanúskodik.⁴¹ A gyűjtemény átadása azonban még ezzel sem zárult le. Egy, a Néprajzi Múzeum gyűjtőkörébe tartozó kerámiatárgyak átadásáról szóló, 1960. június 14-én kelt kimutatás szerint egy 14 818 (9829) leltári számú „vöröscserép praecolumbian” edénytöredéket csatoltak „a többi már átadott (1950) gyűjteményrészleghez”.⁴² Ennek a már a tanulmány bevezetőjében is közvetett adatokkal alátámasztott 1950-es átadásnak azonban jelenleg semmilyen dokumentálható nyoma nincs. Arra nézve, hogy ez valójában mikor történt meg, az egyetlen támpontot az Iparművészeti Múzeum leltárkönyve szolgáltatja, ahol harminc tárgy mellett szerepel az, hogy 1951. VI., illetve X. hónapban a Néprajzi Múzeumnak átadva.⁴³ Az átadás további bizonyítéka a Néprajzi Múzeumban 52.72.1-es számon beletárolt korszó, melynek alján a 14 824-es szám olvasható, és az Iparművészeti Múzeum leltárkönyvében szereplő leírás is megfelel a tárgynak.⁴⁴

Mármost, ha ezen igencsak hiányos és pontatlan adatok alapján próbáljuk meg rekonstruálni Horti Pál Néprajzi Múzeumba átkerült gyűjteményét, akkor az csak részben sikerülhet. A Néprajzi Múzeum Amerikagyűjteményében jelenleg negyvenhét olyan tárgy található, amelyet a hagyatéék felmérése során a 115 „őskori cserépedény” közé sorolhattak, és valamilyen formában szerepel rajta az Iparművészeti Múzeum egy vagy két leltári száma, esetleg olyan szám, amely beleillik a leltári számmal rendelkező tárgyakon található, valószínűleg a gyűjtő által adott sorszámok közé, továbbá a gyűjtő monogramja és/vagy helmeghatározása. Azt azonban, hogy ez a tárgycsoport nem pusztán régészeti leletekből állt, öt, a Néprajzi Múzeumban azonosítható tárgy is tanúsítja. Közülük kettő egy 19–20. századi korszó, míg a harmadik egy olyan antropomorf figura, amelynek arca a teotihuacáni szobrokra emlékeztet, ugyanakkor a hasán „kínai írásjegyek” láthatók: a hamisítás klasszikus példája (ltsz.: 70.70.53, 1. kép). Ugyancsak érdekes tárgy az Iparművészeti Múzeum leltárkönyvében „színezett díszítésű, sárkányszájban

41 Iparművészeti Múzeum Adattára 10-33/59. A tárgy, egy késő posztklaszszikus polikróm edény lába, azóta is beletárolatlanul hever a Néprajzi Múzeum raktárában.

42 Iparművészeti Múzeum Adattára 10-8/1960: Kimutatás a Néprajzi Múzeum gyűjtőkörébe tartozó kerámiatárgyak átadásáról, 1960. június 14.

43 Két további tárgy esetében 1917-es átadási dátum szerepel, ami valószínűleg elírás lehet, mivel mindkét tárgy a második világháború utáni átteltározás során is kapott számot. Egy további edényt (ltsz.: 14 842, illetve 9826) 1948. április 22-én a Szépművészeti Múzeumnak adták át, amennyiben hihetünk a leltárkönyvi bejegyzésnek.

44 Ez a tárgy az Iparművészeti Múzeum leltárkönyvében nem szerepel az 1951-ben átadott harminc tárgy között, ugyanakkor a Néprajzi Múzeum törzskönyvében található két mexikói tárgy (ltsz.: 52.72.1 52.72.2) amelyet 1952-ben adott át az Iparművészeti Múzeum, ami megint csak arra utal, hogy az átadás több részletben történt.

2. kép. Valószínűleg egy mexikói hacienda épületéről való vízköpő, a teotihuacáni Quetzalcoatl-piramis díszítésére emlékeztető vonásokkal
 Ltsz.: 66.72.180
 Palik Antal felvétele

végződő hengeres csőként” leírt és vízköpőként meghatározott tárgy (ltsz. 66.72.180, 2. kép), mely talán valamelyik hacienda épületét díszítette, ugyanakkor kifolyó része olyan állatfejben végződik, ami erősen emlékeztet a teotihuacáni Quetzalcoatl piramist ékesítő Tollaskígyó fejek-re. A legérdekesebb azonban az ötödik tárgy (ltsz.: 65.1.28, 3. kép), amely keresztbe tett fülekkel ellátott, kerek kosárra emlékeztet. Oldalára teotihuacáni és posztklasszikus agyagfigurák fejének, a fülek találkozásához pedig orsókarikáknak a másolatát illesztették, azaz készítője olyan tárgyat hozott létre, amelyhez alkotóelemként régészeti leletek másolatát használta. Ha tekintetbe vesszük Horti kerámiaművességben való jártasságát, kísérletező kedvét, valamint hasonló régészeti leletekről készített gipszmásolatait, akkor megkockáztathatjuk, hogy készítésében Horti is valamilyen szerepet játszhatott.

Noha a fentiekből kitétni, hogy a gyűjtemény átadása nem egyszerre és nem éppen megfelelően dokumentált keretek között történt, következésképpen abban sem lehetünk bizonyosak, hogy valamennyi tárgy átkerült a Néprajzi Múzeumba, a dokumentálható tárgyakból kiindulva megkísérelhetjük rekonstruálni a Néprajzi Múzeumba átkerült gyűjteményt. Ehhez a kiindulópontot azok a tárgycsoportok (egy törzskönyvi szám alatt beletárolt tárgyak) jelentik, amelyekben vannak az Iparművészeti Múzeumból származó valamiféle adatot (leltári szám, származási hely) őrző tárgyak. Ezek közül a legfontosabb csoport a 65.1.1–61.1.45. raktárrendezési számon beletárolt negyvenöt tárgy, amelyből harmincnolc mexikói. Ezek közül huszonöt köthető dokumentálhatóan a Horti-gyűjteményhez.⁴⁵ A fennmaradt tizenhárom tárgy közül az egyik az 1903-ban megvásárolt Bauer-gyűjtemény egy átletárolt darabja (ltsz.: 65.1.11), azaz elméletileg a tizenkét fennmaradó tárgy tartozhatott ugyancsak a Horti-gyűjteményhez.

A másik nagyobb tárgycsoportot az ugyancsak az Iparművészeti Múzeum által átadott 119 289 és 119 479 közötti, nem folyamatos leltári szám szerint beletárolt huszonöt mexikói tárgy jelenti, amelyből tizenegy tárgyon található a Horti-gyűjteményhez köthető iparművészeti múzeumi leltári szám, tehát elméletileg tizennégy további, arra utaló jelzés nélküli tárgy tartozhatott még a Horti-gyűjteményhez. Ez a tárgycsoport több szempontból is különösen problémás. Egyfelől azért, mert leltári számaik alapján e darabok az 1921-ben a Néprajzi Múzeumba érkezett

Hopp-hagyatékhoz tartoztak, miközben két olyan Horti-tárgy is van közöttük, amelyen az Iparművészeti Múzeumban az átletárolás során kapott újabb számok is szerepelnek. Márpedig erre az átletárolásra a második világháborút követően került sor,⁴⁶ azaz az 1921-ben beérkezett Hopp-hagyatékkal nem kerülhettek a Néprajzi Múzeumba. Másfelől pedig azért, mert a Néprajzi Múzeumban, annak ellenére, hogy leltári számuk szerint a Hopp-hagyatékhoz tartoztak, a 214/1898-as törzskönyvi

45 Ezek mellett egy 1962-ben ugyancsak raktárrendezési számon beletárolt tárgy (ltsz.: 62.25.26) sorolható még bizonyíthatóan a gyűjteményhez.

46 Somogyi Zsolt, Iparművészeti Múzeum szóbeli közlése, 2008. február.

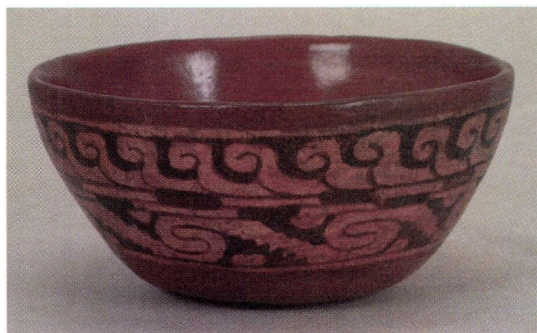
3. kép. Feltehetően Horti intuíciója alapján létrehozott edényforma, oldalán és tetején teotihuacáni szoborfejekről és posztklasszikus kori orsókarikákról készített másolatokkal
Ltsz.: 65.1.28
Palik Antal felvétele

4. kép. Jellegzetes, emlőformájú lábakkal ellátott, vörös engobe-bal díszített posztklasszikus kori tál, Tlacotepec, Mexikó
Ltsz.: 65.1.22
Roboz László felvétele

5. kép. Geometrikus festésű azték II–III stílusú edény
Ltsz.: 119 300
Roboz László felvétele

6. kép. Geometrikus díszítésű misték-pueblai stílusú tál, Acatzingo, Mexico
Ltsz.: 65.1.26
Roboz László felvétele

7. kép. Valószínűleg Colimából való, rátétes technikával díszített nyugat-mexikói szobrocska.
Ltsz.: 119 303
Roboz László felvétele

tételhez írták hozzá a szóban forgó tárgyakat, ami az Iparművészeti Múzeum által 1898-ban átadott tárgye gyűjtést jelentette. Az ellentmondások feloldásának a jelenlegi adatok birtokában más lehetőségét nem látom, mint azt, hogy a Horti-gyűjtemény a második világháborút követően, dokumentáció nélkül átkerült tárgyainak egy része összekeveredett a Hopp-hagyaték minden valószínűség szerint ugyancsak még beletárolatlan tárgyaival, majd az összekeveredett tárgyakra ráírták a korábban „kiosztott” százezres leltári számokat (az 1950-es években már csak évszamos leltári számot lehetett volna kiadni), esetleg elveszett tárgyak leltári számát, majd a múzeumi törzskönyvben ezeket a számokat „hozzásapták” a tíz-, húsz- és harmincezres leltári számokat tartalmazó 1898-as átadáshoz.

A Horti-gyűjtemény további potenciális tárgyát jelentheti az az öt mexikói régészeti lelet, agyagszobor- és edénytöredékek (ltsz.: 53.33.1–55.33.5), amelyeket ugyancsak az Iparművészeti Múzeum adott át 1953-ban. Ugyanebbe a körbe sorolható két további, raktárrendezési számon 1965-ben leltárba vett mexikói edény(töredék),⁴⁷ valamint egy 1966-os, ugyanilyen módon beletárolt sorozat, amelyben

---

47 Ltsz.: 65.68.1, 65.68.4.

8. kép. Valószínűleg Colimából származó preklasszikus kori női szobrocska
Ltsz.: 119 302
Roboz László felvétele

két iparművészeti múzeumi leltári számot viselő domborműtörödek mellett található három további hasonló típusú mexikói tárgy is.⁴⁸ Így tehát a dokumentálható negyvenhét Horti-tárgy mellett harminchat olyan tárgy található jelenleg a Néprajzi Múzeum Amerika-gyűjteményében, amely Horti Pál gyűjteményéhez tartozhatott, azaz az „őskorinak” nevezett 115 „cserépedényből” jelenleg nyolcvanhárom azonosítható több-kevesebb biztonsággal.

Ha a biztosan azonosítható régészeti leleteket tekintjük, akkor azok között nagyjából azonos arányban szerepelnek közép-mexikói (22) és főként posztklasszikus kori, illetve nyugat-mexikói (15) tárgyak, egy veracruzai és négy bizonytalan korú darab mellett. Az előbbieik közé tartozik az a feltehetően Cuernavacától délkeletre fekvő Tlacotepecben gyűjtött, sötétvörös engobe-, illetve figurális festéssel ellátott háromlábú tál (ltsz.: 65.1.22, 4. kép), amely a Közép-Mexikóban az i. sz. 900 táján kezdődő posztklasszikus korszak első fázisához tartozó, úgynevezett Mazapán-stílusú kerámiához sorolható. A Horti-gyűjtemény 119 300-as leltári számú, kettős kúp formájú kis edénye (5. kép) az ezt követő időszakot képviseli, közelebbről a négy fázisra osztott azték kerámiastílus azon átmeneti periódusát, amikor az alapvetően egy-egy várost fémjelző azték I-II. stílust felváltja az Azték Birodalomra jellemző úgynevezett azték III. kerámiastílus. Az azték kerámiastílus mellett a korszaknak létezett egy további igen jellegzetes luxusárúja, amelyet az aztékok a pueblai misték területéről importáltak. Készítésének kezdete a tolték időszakra nyúlik vissza, előfordulásának központja Cholula volt (NOGUERA 1975. 157). E rendkívül gazdagon díszített, polikróm árú festett regiszterekbe rendezett mintái lehetnek absztraktak, mint például az úgynevezett fűrészfogas hullámvonallal kombinált lépcsőmotívum vagy a misték kódexekhez hasonló komplex narratív jelenetek (PASZTORY 1983. 292). Az előbbire példa a Horti-gyűjtemény 65.1.26 leltári számú tálja (6. kép).

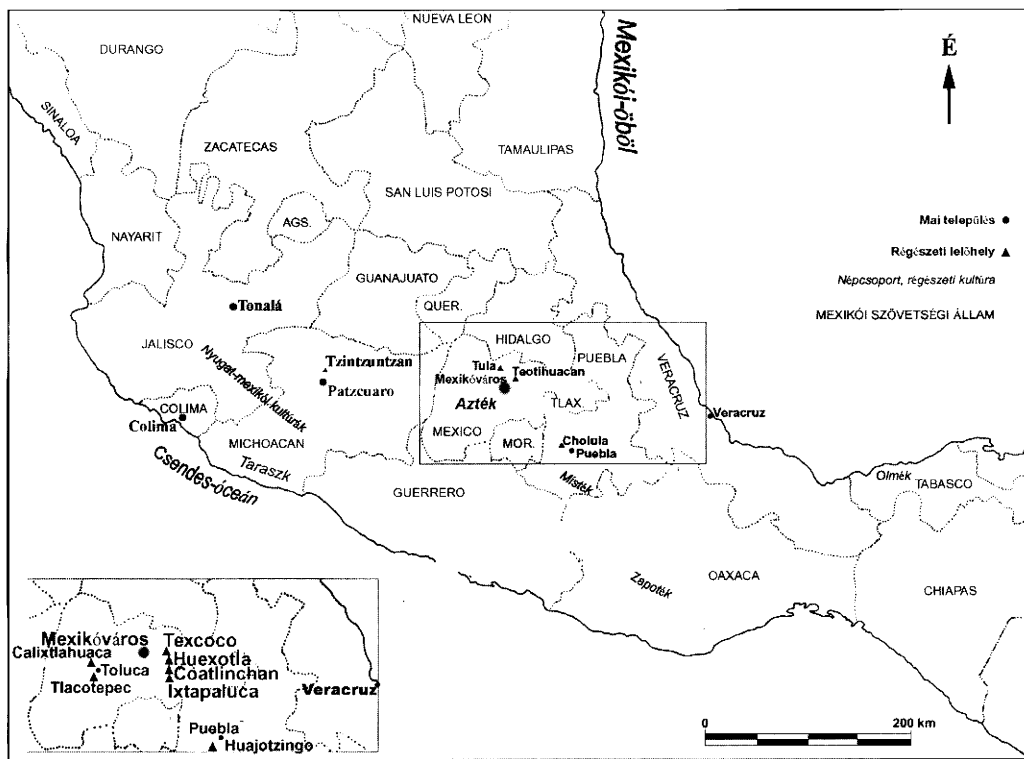
Minőségi szempontból értékelve a Horti-gyűjteményt ugyanakkor azt mondhatjuk, hogy a néhány azték, illetve misték-puebla stílusú edény mellett a nyugat-mexikói tárgyak képviselnek magasabb színvonalat, különösen két preklasszikus kori szobor. Nyugat-Mexikó három államában, Colima, Nayarit és Jalisco területén az i. e. I. évezred során létrejött kulturális régióban nagy tömegben készítettek különböző stílusokba sorolható, de egymással rokonságot mutató, sírmellékletként szolgáló agyagedényeket és kiemelkedő minőségű antropo-, zoo- és fitomorfi figurákat. Noha a szoban forgó területen az i. sz. I. évezred végéig nem alakult ki városias civilizáció és monumentális építészet, gazdag mellékletű aknasírokat kb. i. e. 1350-től egészen az i. sz. 900–1000-ig építettek (RAMOS DE LA VEGA – LÓPEZ MESTAS CAMBEROS 1996. 121), amelyeket aztán gazdag kerámiamellékleteiknek köszönhetően előszeretettel kezdtek fosztogatni a 19. században. Ilyen sírokból származhat a Horti-gyűjtemény több edénye, illetve agyagszobra, melyek közül kiemelkedik a 119 303-as leltári számú, i. e. 200 és i. sz. 300 közé keltezhető, harcost vagy táncost ábrázoló, felékszerezett, tollas viseletű (7. kép), illetve egy másik, viselet nélküli, de ugyancsak felékszerezett szobrocska (ltsz.: 119 302, 8. kép).

A tanulmány elején említett és a gyűjtemény azonosítását lehetővé tevő, eredetileg 142 gipszmásolatból 57 darab található meg a Néprajzi Múzeum gyűjteményében. Ezek kisebb részben negatívok, azaz egy adott tárgyról közvetlenül levett minták, nagyobb részben pedig pozitív másolatok, amelyek az eredetiről készült negatívok kiöntésével készülhettek. Az eredeti tárgyak jobbra közép-mexikói posztklasszikus kori darabok, szobrok, domborművek és orsókarikák voltak, de akad közöttük két olyan öntvény is, amelyek kiemelkedő minőségű veracruzai úgynevezett *palmákról*, labdajátékhoz használt kőfaragványokról készültek. Mindezzel együtt ezek a tárgyak önmagukban nem képviselnek jelentős muzeológiai értéket, ellentétben tudománytörténeti vonatkozásukkal, már csak azért is, mert nélkülük talán örökre elveszett volna Horti Pál mexikói gyűjteménye.

---

48 Ltsz.: 66.72.122, 66.72.127, 66.72.141. Ez utóbbi eredeti volta erősen kérdéses. Az ugyanehhez a tárgycsoporthoz beletárazott obszidiánészközöket nem soroltam ide, mivel a Horti-hagyaték felsorolásában, illetve az Iparművészeti Múzeum leltárkönyvében nem szerepelnek ilyen tárgyak.

A Horti-gyűjtemény azonosítható tárgyainak származási helye

Irodalom

GYARMATI János

- 2006 Wilhelm Bauer, a German Collector and his Mexican Collections in the Museum of Ethnography, Budapest and in other Museums. *Baessler Archiv*, Bd. 52. 47-53.
- 2007 Karl Wahle Costa Rica-i gyűjteménye és az amerikai antropológia hajnala. *Néprajzi Értesítő*, LXXXVIII. évf. 119-130.

HORVÁTH Hilda

1991 Horti Pál mexikói rajzai. *Művészettörténeti Értesítő*, 40. évf. 3-4. sz. 200-204.

KOÓS Judit

1982 Horti Pál élete és művészete 1865-1907. Budapest, Akadémiai Kiadó.

MAGYAR IPARMŰVÉSZET

1907

NEKROLÓG

1907 Nekrológ. *Magyar Iparművészet* X. évf. 172.

NOGUERA, Eduardo

1975 La cerámica arqueológica de Mesoamérica. México, Instituto de Investigaciones Antropológicas UNAM.

PASZTORY, Esther

1983 *Aztec Art*. New York, Harry N. Abrams.

RAMOS DE LA VEGA, Jorge - LÓPEZ MESTAS CAMBEROS, M. Lorenza

1996 Datos preliminares sobre el descubrimiento de una tumba de tiro en el sitio de Huitzilapa, Jalisco. *Ancient Mesoamerica*, 7. 121-134.

SCHMIDT Gyula

1907 Horti utolsó útjáról. *Magyar Iparművészet*, X. évf. 173-174.

“All of Mexico is one great cemetery – the burial site of cultures beyond our wildest dreams!”

Pál Horti and His Mexican Collection

At some time during the 1950s, the Museum of Ethnography received a collection of Mexican archaeological finds, plaster reproductions of similar objects, and sundry ethnographica – accompanied by no documentation of any kind – from the Museum of Applied Arts. Most of the artefacts were entered into inventory in 1965 with what is known as a “storeroom cleaning” number, without reference to a place or time of collection. Information on a number of the items, however, (e.g. place of origin written on the object in pencil), along with archived documentation found in both institutions, permit the conclusion that they once belonged to the Mexican collection of applied artist Pál Horti. Known for his work as a pioneer of Art Nouveau in Hungary, Horti (1865 – 1907), who had recently made successful contributions to the 1900 Paris and 1902 Turin World’s Fairs, was charged with the task of organising Hungary’s material for the 1904 St. Louis World’s Fair and designing the Hungarian installation. What he saw at that event gave his career new direction, as he promptly decided to turn his energies to the study of ancient Hungarian history and the search for the ancestral Magyar homeland. In his estimation, by examining the decorative motifs of various of the world’s peoples, he would find a link between ancient Hungarians and the native peoples of Asia and the Americas. He therefore decided to remain in the United States to study the museum collections to be found there before departing for China, Japan, and India to study various handicrafts.

Finally, after more than a year’s stay in New York, in mid-1906 he left for Mexico, where in the space of about three months, he traversed the country on a route that departed from Veracruz and headed west. On the way, he studied both public museums and private collections and visited the sites of various ruins, making plaster casts of items he found interesting but could not obtain by any other means.

In November of 1906, he reached San Francisco, whence he departed for home by way of Japan, China, and India. It was a journey he would never complete. On May 25, 1907, he died in Bombay of the malaria he had contracted in Mexico. His collection of 450 archaeological and ethnographic artefacts, plaster casts, photographs, and watercolour images from Mexico was purchased by the Museum of Applied arts in 1908. The part consisting of ceramics and plaster reproductions was transferred in several lots to the Museum of Ethnography. The museum currently holds a total of 57 plaster casts, 47 ceramic items known to belong to the Horti collection, and a further 36 ceramic items presumed to have been his. Of archaeological finds that can be unambiguously identified, roughly equal numbers come from Central Mexico (22) – primarily post-classical vessels, fragments of figurine, stamps, and spindle whorls – and Western Mexico (15) – pre-classical vessels and figurines, in addition to one Veracruz piece and four pieces of unknown date.

Also strikingly apparent is that location markings are present only on objects from Central Mexico, indicating that the collector only knew where this part of his collection had come from. Closer examination of the place names in question reveals that most are locations in Mexico – from the area of Texcoco near Mexico city and the easily accessible Toluca – while a smaller portion are found in neighbouring Puebla. From this it may be concluded that the former group were obtained on site during Horti’s excursions from Mexico City, rather than having been purchased from private collectors. By contrast, the pieces from Western Mexico, which are unlabelled, were by all indications procured not on site, but from other collectors.

Aztek rituális agyagszobrok a Néprajzi Múzeum Amerika-gyűjteményében¹

A Néprajzi Múzeum Amerika-gyűjteményének több mint egyharmada származik Mexikóból, s ezek közé tartozik az a közel húsz darab rituális agyagszoborból álló tárgycsoport is, amely az azték kultúrához közvetlenül köthető.² A csekély számú tárgye gyűttes jelentőségét az adja, hogy az őslakosok életének olyan szegmenséhez kapcsolható, amelyről kevés adattal rendelkezünk, hiszen az indiánok életét megörökítő korabeli források is csak érintőlegesen vagy egyáltalán nem taglalják ezt a témakört. A házi szertartásokról van szó, amelyeken az azték otthonokban bemutatott legkülönbözőbb vallási tevékenységek értendők: étel- és italfelajánlások, termékenység szer-tartások, jövendölések, gyógyítórítuálék és imádságok. Mindezek mellett a szobrocskák a 15–16. századi közép-mexikói lakosság viseletével kapcsolatosan is sok információval szolgálnak, hiszen a megformált személyek (istenek, harcosok, közemberek) ruházata kitűnően felismerhető és azonosítható.

Gyűjteménytörténet

Az írásomban szereplő szobrok szorosan kapcsolódnak a Néprajzi Múzeum és ezen belül az Amerika-gyűjtemény megalapításához,³ ugyanis a vizsgált tárgyak döntő többsége a múzeum történetének kezdeti szakaszában került az intézmény birtokába. A szoborcsoport egyes darabjai a múzeum legelső beletárolt tárgye gyűtteséhez tartoztak, amely Xántus János 1850–1860-as évekbeli észak-amerikai és mexikói gyűjtéséből származott.⁴ Xántus 1852-ben érkezett az Egyesült Államokba, ahol 1855-ben mint önkéntes zsoldos belépett az amerikai hadseregbe. Itt kezdte el természettudományos gyűjtőmunkáját a washingtoni Smithsonian Intézet és a Philadelphiai Természet-tudományi Akadémia részére. Miután 1859-ben leszerelt, az Egyesült Államok Partkutató Egyesületénél helyezkedett el; a Kaliforniai-félsziget Szent Lukács-foki dagálykutató állomására került, ahol 1859 és 1861 között dolgozott a társaságnak. Ekkortól kezdve gyűjtött a Magyar Nemzeti Múzeumnak. 1862 és 1863 között mint az Egyesült Államok konzulja érkezett Mexikó nyugati partvidékére, Columa államba;⁵ ebben az időszakban gyűjtötte a cikkben bemutatott tárgyakat. Tulajdonképpen ez a Xántus által 1874-ben a Néprajzi Múzeumnak ajándékozott anyag vetette meg az Amerika-gyűjtemény alapjait.

Wilhelm Bauer neve a következő, amit feltétlenül meg kell említenünk az azték szobrocskák kapcsán. Bauer Mexikóban élő német gyűjtő volt, aki számos európai nagy múzeummal (berlini Etnológiai Múzeum, stuttgarti Linden Múzeum) állt „üzleti” kapcsolatban, mégpedig oly módon, hogy saját költségére gyűjtött különböző néprajzi és régészeti vonatkozású tárgyakat, melyeket aztán felajánlott megvételre a szóban forgó intézményeknek. Bauer ugyanezt a gyakorlatot követte a budapesti Néprajzi Múzeum esetében is: 1903 márciusában egy 804 darabból álló gyűjteményt vásárolt meg a gyűjtőtől a magyar intézmény.⁶ A tárgyak többségé-

1 Jelen tanulmány megszületésével kapcsolatban szeretném megköszönni Gyarmati Jánosnak, a Néprajzi Múzeum gyűjtemény-vezető muzeológusának segítségét, aki segítségemre volt az írásban szereplő tárgyak tanulmányozásában és a hozzájuk kapcsolódó szakmai dokumentációk megismerésében (lásd GYARMATI 2007; 2008).

2 Az írásban bemutatott tárgyakat és az Amerika-gyűjteményt bemutató átfogó szakmai publikációk megjelenés alatt vannak (GYARMATI 2007; 2008).

3 1872 márciusában Xántus Jánost kinevezték a Magyar Nemzeti Múzeum Néprajzi Osztályának élére. Ezt a dátumot tekinthetjük a Néprajzi Múzeum születésnapjának, annak ellenére, hogy az intézmény csak 1947-ben szakadt ki a Magyar Nemzeti Múzeum kötelékéből, és vált önállóvá.

4 A cikkben szereplő, Xántus János által a Néprajzi Múzeumnak adományozott szobrok leltári száma a következő: 2237, 2242, 2244, 2250.

5 Ebből a tisztségből 1863 júniusában felmentették hatásköri túllépés miatt, de magánemberként 1864-ig tartózkodott Mexikóban.

ez néhány soros leírást mellékel, melyben szerepelt az adott darab gyűjtési helye (település- vagy államnév), mérete és állapota. Cikkemben a Bauer-féle gyűjteményből három darab agyagszobor szerepel.⁷

Említést érdemel még Bánó Jenő, aki a 19. század végén vándorolt ki Magyarországról, és a mexikói Oaxaca államban telepedett le, ahol mint kávéültetvényes próbált szerencsét. Számos kudarcba fulladt üzleti vállalkozás után 1903–1904 fordulóján mint a Mexikói Köztársaság főkonzulja tért vissza szülőhazájába. Bánó 1911-ben ajándékozta a Néprajzi Múzeumnak hetvennyolc darabból álló gyűjteményét, amely főként posztklasszikus kori Puebla-Mixteca és azték leleteket tartalmazott.⁸ Korábban az ő ajánlására lépett kapcsolatba a Néprajzi Múzeum Wilhelm Bauer német gyűjtővel.

Végezetül Jobsch Irmáról kell még szólnunk a cikkben szereplő szobrok kapcsán. Sajnálatos módon Jobsch Irma és a Néprajzi Múzeum kapcsolatának részleteiről semmilyen adattal nem rendelkezünk. Ez talán amiatt alakult így, mert Jobschtól csupán hat darab mexikói tárgyat vásárolt meg a múzeum, melyek közül egy szerepel ebben az írásban.⁹

Mint ahogy a fenti vázlatos gyűjteménytörténet is rávilágított, mindössze négy személy gyűjtőtevékenységének köszönhetően kerültek a Néprajzi Múzeum Amerika-gyűjteményének birtokába azok a rituális agyagfigurák, melyek vélhetően az azték házi szertartások kellékei voltak. Hangsúlyozni kell azt a tényt, hogy ez a négy gyűjtő a múzeum történetének korai szakaszában (1874–1918) ajándékozta vagy adta el a szóban forgó szobrokat az intézménynek. Ez többek között annak köszönhető, hogy az Osztrák-Magyar Monarchia tagállamként hazánk kiterjedt nemzetközi kapcsolatokkal rendelkezett, amit a Néprajzi Múzeum is sikeresen kamatoztatni tudott. Az első világháborút követően aztán a nemzetközi kapcsolatok visszaszorultak, így természetesen az Amerika-gyűjtemény fejlődése is megtorpant. Újabb előrelépést csak az 1960-as évek politikai változásai hoztak, aminek következtében ismét felélénkült az együttműködés a külföldi intézményekkel, illetve lehetőség nyílt kutatói, illetve terepmunkákra az amerikai kontinensen. Ennek ellenére ebből az időszakból összesen két agyagszobor kapcsolható a jelen írásban taglalt témához¹⁰ (GYARMATI 2008).

Házi szertartások

A mexikói indiánok életét megörökítő 16–17. századi krónikák segítségével részletes és átfogó képet alkothatunk az azték vallásról és a hozzá kapcsolódó szertartásokról, ünnepekről és fesztiválokról. Általánosságban elmondható Közép-Amerika népeiről, hogy világnézetük szerint a „vallás” és a „hit” mint önálló szellemi fogalmak nem különültek el a kultúra egyéb területeitől. Ez a megállapítás tökéletesen alkalmazható az aztékokra is, hisz vallásuk sokkal inkább volt közösségi, mint egyéni, személyes hiten alapuló. Erre szolgálnak tökéletes bizonyítékkul azok a közösen tartott ünnepek, szertartások és körmenetek, amelyek a társadalom minden rétegét egyaránt érintet-

ték és mozgósították. Ezek között az úgynevezett *nyilvános szertartások* között egyaránt megtalálhatók voltak az olyan állami ceremóniák, mint az uralkodók beiktatása vagy a templomavatások csakúgy, mint a nép ősi ünnepei, melyek főként a föld termékenységére és a világ megújulására fókuszáltak. Az állami és a népi megemlékezések megkülönböztetése nem könnyű feladat, ezt az úgynevezett *havonkénti szertartások* példája bizonyítja a legszemléletesebben. A tizennyolc azték hónap mindegyikében rendeztek az istenek tiszteletére fesztiválokat, mutattak be áldozatokat, és tartottak körmeneteket. Az azték uralkodók, a *tlatoanik* ezek közül jó néhányat – hatalmuk növekedésével egyenesen arányosan – kisajátítottak, és átalakítottak politikai céljaik érdekében. Ezt a felfogást igazolják a különböző szertartások részeként bemutatott, egyre nagyobb méreteket öltő emberáldozatok is, melyek a vallási tartalom mellett az állam és az uralkodó erejét kívánták hangsúlyozni, és közvetíteni az alattvalók, valamint az ellenséges városállamok felé. Ez a folyamat leginkább a birodalom fővárosában, Tenochtitlanban lett tetten érhető. A központi

6 A megvásárolt gyűjtemény három részre tagolódt: az első, amely vegyes néprajzi gyűjtemény volt, Mexikó középső északnyugati részéről származott (Mexikó, Hidalgo, Puebla), a második mazaték néprajzi tárgyakat tartalmaz, melyeket Oaxaca államban gyűjtött, míg a harmadik csoport régészeti tárgyai főként a Mexikói-völgyből, illetve Puebla és Tlaxcala államból származnak.

7 A cikkben szereplő, Wilhelm Bauer által a Néprajzi Múzeumnak eladott szobrok leltári száma a következő: 48073–48075.

8 A cikkben szereplő, Bánó Jenő által a Néprajzi Múzeumnak adományozott szobrok leltári száma a következő: 92835–92836.

9 A cikkben szereplő, Jobsch Irma által a Néprajzi Múzeumnak eladott szobrok leltári száma: 34160.

10 Egy 1968-ból származó vétel leltári száma: 68.165.2, és egy cseréé 1973-ból: 73.162.34.

1. ábra. Azték isteneket ábrázoló szobrok. 1–3: Quetzalcoatl; 4–6: Chalchiuhtlicue; 7–8: Ehecatl
Ba Zsuzsanna rajza

hatalomtól távolabb eső vidékeken a nép és az állam ünnepei sokkal markánsabban különültek el (SMITH 2004. 207, 215–217; BERDAN 2005. 141–146).

A nagy fesztiválok, nyilvános áldozatok és körmenetek mellett, valamint azokkal párhuzamosan az azték családok otthonaiban is élénk vallási élet folyt. Ezeknek az úgynevezett *házi szertartások*nak a teljes rekonstrukciója több okból nehéz. Sajnálatos módon a templomok szent körzeteiben zajló rituális eseményekkel és a különböző vallási ünnepekkel ellentétben nem rendelkezünk róluk írott forrásokkal. Ezenkívül a régészeti feltárások eredményeiről és az ásatások során napvilágra került leletekről – elsősorban a szertartások kellékeiként használt füstölőkről és a kisméretű idoloiról – szinte alig létezik átfogó szakmai publikáció.

Az emberek házában és azok környékén zajló különféle vallási tevékenységek elsősorban a termékenység, a gyógyítás és a jóvendülés fogalmi köré csoportosultak, amelyek középpontjában az otthon, a család – ezen belül az egyén – szellemi, lelki és fizikai világának egyensúlya és annak megőrzése állt. Az egyes szertartások részleteinek feltárásához a templomi rituálék leírásai nyújthatnak számunkra támpontot, hiszen a házi rítusok sok esetben szorosan kapcsolódtak a nagy vallási ünnepekhez, következésképpen a papok által bemutatott különböző áldozatok és az otthonokban celebrált szertartások egyes momentumai számos hasonlóságot mutattak, illetve megegyeztek egymással: „[...] ahogyan a templomokban ételt és italt áldoztak, otthon a saját házi oltárán is mindenki ugyanezt tette [...]” (DURÁN 1971. 463). Ugyancsak ezt a tényt támasztja alá Juan de Tovar jezsuita atya leírása, amelyben kifejti, hogy az azték papok milyen mértékben befolyásolták az egyszerű emberek vallási szokásait, illetve mindennapjait: „[...] rájuk erőltették gyógmódjait az egyszerű emberek, amit mondtak, azt mindenki szentírásnak vette. Így nevelették rá a népet ezer babonaságra; hogy égessenek tőmjént, hogy miként nyírják hajukat, hogy nyakukba pálcikákat, cernákat és kígyócsontokat kössenek, meghatározott órákban fürödjenek, éjszaka tűz mellett virrasszanak, csak azt egyék, amit előzőleg az isteneknek ajánlottak, higgyenek a jósoknak és a jóvendőmondóknak, akik bizonyos magokból és vízgyűrűkből jósjeleket olvastak ki [...]” (DE TOVAR 1986. 160). (1–2. ábra)

Az étel- és italáldozatok, valamint a tömjénetés mellett számos egyéb más rítus is létezett; ezek döntő többségét a családok nőtagjai mutatták be. Mind közül az egyik legfontosabb a sepregetés volt. Az asszonyok akár napjában többször is kitakarították, átseperték otthonukat, ami az egyszerű takarítás mellett a világ kozmikus rendjének helyreállítását jelképezte (SMITH 2002. 96). Ez szorosan kapcsolódott ahhoz a hithez, miszerint az istenek is gyakran sepregettek; ezt támasztja alá az a hiedelem, mely szerint *Ehecatl* szélisten gyakorta felseperte, megtisztította az utakat *Tlaloc* esőisten – tehát az esős évszak – eljövetele előtt (BREUER et al. 2002. 424, 436). Emellett a papok rituáléinak is lényeges eleme volt a rituális sepregetés.

A házi szertartások fontos kellékei voltak azok a kisméretű agyagfigurák, melyek régészeti feltárások során kerültek a felszínre. Többségük az emberek által leginkább tisztelt termékenységi istenek megformált mása volt; tőlük függött az azték családok jóléte, egészsége és boldogsága. A legkedveltebb istenek közé tartozott például *Chalchiuhtlicue* (1. ábra, 4–6), aki az édesvizek, folyók, tavak, patakok istennője volt. A víz nemcsak a test, hanem a lélek tisztaságát is jelképezte, így mikor egy gyermek a világra jött, a bábaasszony az újszülöttet *Chalchiuhtlicue* kegyeibe ajánlotta, és lemosta róla a szülők bűneit. Az istennő mindig fiatal szüzlány képében jelent meg az ábrázolásokon (PÁSZTORY 1983. 89). *Ehecatl* szélisten (1. ábra, 7–8) szintén fontos házi istenségnek számított; különösen a mezőgazdasággal foglalkozó emberek körében örvendett nagy népszerűségnek, hiszen az ő megjelenése jelezte *Tlaloc*, az esőisten eljövetelét és a száraz időszak végét. Az agyagfigurákon gyakran megörökítették még *Quetzalcoatl*t, a tollas kígyót (1. ábra, 1–3), aki az ősi Mexikó népeinek egyik legfontosabb istene volt. Az ő személye számos vallási témakörhöz kapcsolódott; mindenekelőtt mint teremtőt tisztelték, de neve szorosan kötődött még a termékenység fogalmköréhez is – hiszen például *Ehecatl* az ő egyik manifesztációja –, és nem utolsósorban a papság patrónusa is volt.

Az agyagszobrok szertartások alatt betöltött szerepére elsősorban kialakításuk utal. A vizsgált tárgyegyüttes számos figuráját egy, illetve két lyukkal átfúrták, ami lehetővé tette, hogy az idolek felakasztva is használhatók legyenek; például a termőföldek közelében a fákra aggatták őket bő termést remélve (SMITH 2002. 106). A házak melletti hulladékhalmból felszínre került antropomorfi figurák jelentős részének a fejét elválasztották a testétől, feltehetőleg ezeket szándékosan, valamely szertartás keretében törték le. Feltételezhető, hogy ezeket gyógyítórítuálék alkalmával használták.

Léteztek üreges kiképzésű idolek is (2. ábra, 11–12). Ezek belsejébe kis agyaggolyókat vagy kavicsdarabkákat tettek, így csörgőként használhatták őket a különféle szertartások alkalmával.

2. ábra. Férfiakat és nőket megformáló agyagfigurák
Ba Zsuzsanna rajza

Öltözködésünkkel számos információt vagyunk képesek közölni magunkról a külvilág felé. Az egyes ruhadarabok nemcsak megóvják testünket az időjárás viszontagságaitól, hanem tükrözik személyiségünket, elárulják nemünket, a társadalomban betöltött pozícióinkat, és esetleg utalnak foglalkozásunkra vagy az általunk viselt tisztségek rangjára. Régmúltban gyökerező tradíciók, újonnan alkotott szabályok és nem utolsósorban a divat határozzák meg, hogy mikor mit illik, illetve kell viselnünk. Nem volt ez másképp a prehispán Közép-Mexikóban sem; az aztékoknál a viselet fontos kifejezőeszköze volt a rangnak, a vagyonnak vagy éppen a harcban tanúsított hősiességnek. Erre kitűnő példát szolgáltatnak Motecuhzoma Ilhuicamina (1440–1468) azték uralkodó szigorú törvényei, melyekben szabályozta az egyes társadalmi osztályok öltözködését, ezzel is mélyítve az azték nemesség és a közrendűek között fennálló különbségeket:

„[...] a főurak, akik tizenketten vannak, meghatározott anyagú (pamut) és szabású köpenyt viseljenek; az alacsonyabb rangúak pedig, rangjuknak és hóstetteiknek megfelelően, másokat [...]

[...] a közrendűeknek halálbüntetés terhe mellett tilos pamutköpenyt viselniük, csakis magu-eyrostból készült ruházatot hordhatnak [...]

[...] csak az előkelő nemesek viselhetnek aranyból és drágakövekből készült ajakfüggőket, füldíszeket és orrdíszeket [...]”.¹¹

Motecuhzoma rendelkezései egyértelművé teszik, hogy csak a nemesi származásúak kiváltsága volt a finom szövésű, díszes pamut ruhadarabok viselése, míg a közrendűek és a rabszolgák öltözőké jóval egyszerűbb és szerényebb lehetett. Ruháik anyaga a *magueynövény*¹² rostjából készült, mégpedig úgy, hogy a növény húsos leveleit levágták, ezután a csupasz szárát oldatba áztatták, hogy fellazítsák a rostokat, majd ezeket száradás után szállá fonták. Az így elkészült ruhadarabok tapintása jóval durvább volt, mint a pamutdaraboké, és díszítésük is sokkal puritánsabb volt, mint a főrendűek által viselt öltözőkéké.

Az agyagszobrok fennmaradt ábrázolások segítségével bepillantást nyerünk a korabeli azték emberek öltözködési szokásaiba, és megismerhetjük az általuk viselt különféle ruhadarabokat. Az egyes figurák látható viseletek azonosításában a történeti források és kódexek színes illusztrációi nyújtanak segítséget.

Az azték férfiak – társadalmi osztálytól és rangtól függetlenül – legfontosabb ruhadarabja az ágyékkötő, nahua nyelven a *maxtlatl* volt. Ennek ábrázolását láthatjuk a templompiramis csúcsán ülő, Quetzalcoatl istent megformáló agyagszobron is (3. ábra). A *maxtlatl*nak számos variációja létezett mind a díszítést, mind a viselés módját tekintve: az előkelő urakét különféle zínes mintákkal gazdagon dekorálták, míg az alacsonyabb társadalmi osztályokhoz tartozó férfiaké fehér volt, egyszerű, kevésbé kirívó mintázattal. Az ágyékkötő viselésének legegyszerűbb módja a következő volt: a ruhadarabot a férfiak többször áthúzták a lábuk között, majd derekukon körültkerték és megkötötték, a *maxtlatl* megcsomózott végei elől lógtak alá. Ettől eltérő viselési módot láthatunk az azték isteneket ábrázoló illusztrációkon, ahol az ágyékkötő két vége elől, illetve hátul egyaránt lelóg (ANAWALT 1981. 23–24).

Az azték harcosokat ábrázoló szobrok (2. ábra, 9–10) a katonák egyik hagyományos öltözetét örökítették meg, az úgynevezett *ichcahuipillit*. Ez a zárt, bélelt pamut ruhadarab tulajdonképpen páncélként funkcionált. Viselői a fejen át bújtak bele, és körülbelül a csípő vonaláig ölelte át, valamint védte a harcosok felsőtestét. Mint ahogy az a 3. ábrából is kitűnik, az *ichcahuipillit*nek több változata is létezett; egyes darabokat különféle mintákkal dekorálták, míg másokat díszítetlenül hagytak, létezett ujjatlan, illetve hosszú ujjú verziója, valamint teshet simuló vagy elálló, combközépig érő változat (ANAWALT 1981. 46–49; OLKO 2005. 244–248).

A nőket ábrázoló agyagfigurákon (3. ábra, J, N) az asszonyok két legjellemzőbb ruhadarabját, a *huipillit* és a *cueitl* örökítették meg az indián művészek. A *huipillit* a csípő aljáig vagy a comb felső harmadáig érő, zárt, rövid ujjú tunika/ing volt, melyet minden azték nő viselt rangtól és kortól függetlenül. Gyakran dekorálták a mellkas feletti részen egyedi, téglalap alakú mintával, melynek egyszerűen az volt a funkciója, hogy megerősítse, illetve megvédje a szakadástól a nyaki rész V alakú bevágását (3. ábra, K). A *huipillit* változatos szí-

¹¹ Diego Durán: *The History of the Indies of the New Spain* (ford. Doris Heyden). University of Oklahoma Press, 1994. 209–210.

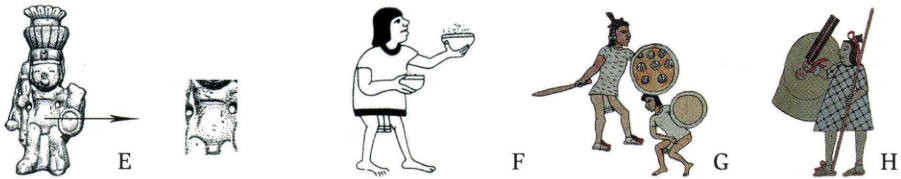
¹² Az agávé fajhoz tartozó kultúrnövény, melyet a bennszülöttek számos módon hasznosítottak. Megerjesztett levéből készült a pulque – amely az egyetlen alkoholtartalmú ital volt, melyet az aztékok ismertek –, durva rostjaiból különféle textilíákat szöttek, míg tüskéit varrótként használták fel.

Maxtlatl

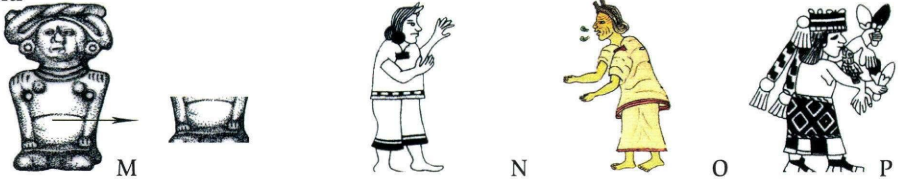
Ichcahuipilli

Huipilli

Cueitl

3. ábra. Azték viseletek

Források:

A: Néprajzi Múzeum, Ltsz.: 2244; B: Codex Borbonicus, 22; C: Codex Ixtlilxochitl, 107; D: Codex Ramirez, fol. 134;

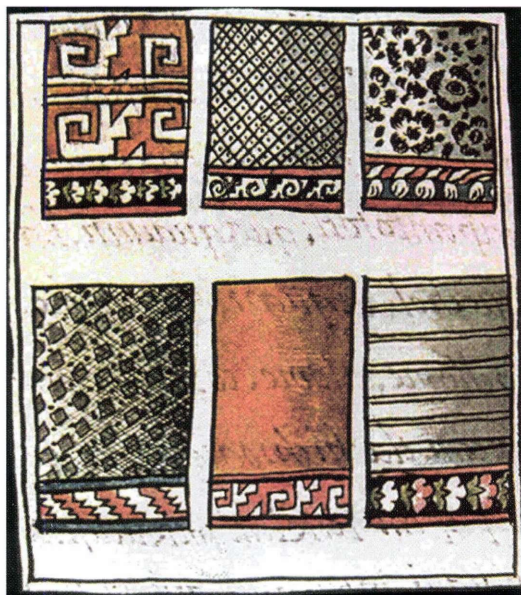
E: Néprajzi Múzeum, Ltsz.: 2242; F: Codex Xolotl 9; G: Codex Mendoza, fol. 2; H: Codex Azcatitlán, 35;

I: Néprajzi Múzeum, Ltsz.: 116327; J: Codex Mendoza, fol. 68; K: Codex Mendoza, fol. 58; L: Codex Ramirez;

M: Néprajzi Múzeum, Ltsz.: 92836; N: Codex Magliabechiano, fol. 67; O: Codex Mendoza, fol. 71; P: Codex Borbonicus, 29.

nekben és a legkülönbözőbb mintákkal díszítették, továbbá alját dekorált szalagokkal szegték körbe (ANAWALT 1981. 52–55; OLKO 2005. 241–244).

A mexikói indián nők másik tradicionális viselete a szoknya vagy *cueitl* volt. Ezt a pamutból vagy *maguey*rostból szőtt ruhadarabot az asszonyok a derekukon körbetekerték, majd megkötötték, hossza körülbelül a lábikra közepéig ért. A Firenzei-kódex illusztrációja (4. ábra) szemléletesen mutatja be a különböző szín- és mintavariációkat, melyekkel az egyes szoknyákat díszítették. Természetesen ennél az öltözéknél is megállja a helyét az a társadalmi megkötés, miszerint a legtetszősebb, gazdagon dekorált, legfinomabb szövésű textíliákból készült darabok viselése kizárólag a nemesi származású asszonyok kiváltsága volt (ANAWALT 1981. 33–35).

4. ábra. A cueitl anyagának szín és mintavariációi Sahagún, 1926. 49.

A ruházat mellett az azték asszonyok két jellegzetes hajviselete is megőrződött az egyes agyagfigurákon (2. ábra, 11–12). A 15–16. századi fiatal lányok, hajadon nők és a házas asszonyok hajviselete eltérő volt. A leánygyermekes egészen rövid hajat hordtak, a fiatal lányok hosszú hajukat gyakran viselték kiengedve, míg az asszonyok két szarvra emlékeztető hajfonatot alakítottak ki a fejtetőjükön. Ez a speciális hajviselet azt reprezentálta a külvilág felé, hogy viselője házas asszony és anya. Ezenkívül a nők gyakran fontak hajukba színes szalagokat, vagy tekertek különböző anyagokat a fejük köré, ezek a hajkoronák leginkább egy közel-keleti turbánra emlékeztetnek (MARCUS 1998. 31–38).

Tárgyleírások

Az általam vizsgált kisméretű antropomorf szobrok anyaga égetett agyag. A figurák többsége tömör – kivéve két üreges kiképzésű női alakot, amelyek csörgőként funkcionáltak a szertartások alkalmával (2. ábra, 11–12) –, és formába préselve készült, ami tömeggyártást feltételez. Hátlapjuk simított és díszítetlen. A szobrok némelyikét a megőrződött maradványok alapján fehér stukkóval vonták be, amelyre aztán további színes festés kerülhetett. A tárgyak többségét egy vagy két lyukkal átfúrták, így azok felakaszthatók voltak, emellett talp részük lapos kiképzése lehetővé tette, hogy az idOLOkat letámasztva is használni tudják.

Az ábrázolt személyek főként termékenység-i istenek, harcosok és egyszerű emberek. Az egyes istenségek azonosításában a kódexek illusztrációi nyújtanak segítséget, ugyanis az agyagfigurákon ábrázolt attribútumok egyértelműen elárulják, hogy ki is a megformált személy. Az alakokat általában háromféle testhelyzetben ábrázolták: álló, ülő, illetve térdelő. A vizsgált tárgyak női figuráit – istennők és emberek egyaránt – kivétel nélkül térdelő testhelyzetben örökítették meg, ami több dolgot is szimbolizálhat: egyrészt az ideális azték háziasszonyt reprezentálja, aki alázatos, szerény és szorgalmas, másrészt olyan női munkák jelképének felel meg, mint például a szövés vagy a kukoricamorzsolás, amiket szintén térdelve végeztek az asszonyok. A férfiakat általában ülő pozícióban, lábukat felhúzza és két kezüket a térdükre helyezve ábrázolták. Ezeknek a feltételeknek főként az isteneket megörökítő szobrok felelnek meg. A harcosokat állva, két kezükben dárdával és pajzsral formálták meg. A huszonöt agyagfigura közül tizenkét – az egyes típusokat legjellegzetesebben reprezentáló – darabról készítettem részletes tárgyleírást (GYARMATI 2007; SMITH 2005. 45–55; KAPLAN 2006. 7–15).

1. kép. Antropomorf idol
Égetett agyag
M: 13 cm, Sz: 6,6 cm
Késő azték posztklasszikus korszak
I. sz. 1400–1521
Ltsz.: 2244
Roboz László felvétele

Ez a házi szertartásokon használt kultikus agyagszobor egy jellegzetes templompiramist ábrázol, tetején egy ülő istenséggel (KAPLAN 2006. 34–36). A szobor üreges, és valószínűleg formába préselve készült. Hátlapja sima, díszítetlen. Tetején, a tolldísz megformáló részen két lyuk található, amely arra utal, hogy a szobrot felakasztva használták. A megformált alak *Quetzalcoatl* istent vagy annak számos manifesztációja közül az egyiket ábrázolja. Kilétére a mellén ábrázolt jelkép – amely *Quetzalcoatl* attribútuma – és fejének kutyaszerű kiképzése utal. Fején terebélyes tolldísz visel, melyen fehér festék nyomai láthatók, ami arra enged következtetni, hogy eredetileg a szobor egész felületét fehér stukkóval borították. Az istenség a tollkoronán kívül még fülkorongot és ágyékkötőt visel (GYARMATI 2007).

2. kép. Ülő istenség
Égetett agyag
M: 13,5 cm, Sz: 6,5 cm
Késő azték posztklasszikus korszak
I. sz. 1400–1521
Ltsz.: 2237
Roboz László felvétele

Quetzalcoatl Istent ülő helyzetben ábrázoló agyagszobor. Valószínűsíthető, hogy a figura formába préselve készült. *Quetzalcoatl* kilétére a mellészen látható szimbólum utal. Az istenség fejdísz és fülkorongot visel.

3. kép. Ülő istenség
Égetett agyag
M: 7 cm, Sz: 4,6 cm
Késő azték posztklasszikus korszak
I. sz. 1400–1521
Ltsz.: 48074
Roboz László felvétele

Félig ember, félig állat istenséget megformáló tömör agyagszobor. A figura feje a két éles szemfoggal egy ragadozó vadállat pofáját imitálja. A két térdét felhúzva tartó alak a mellészen látható szimbólum alapján *Quetzalcoatl* istent vagy annak valamelyik manifesztációját ábrázolja (KAPLAN 2006. 24–26).

4. kép. Térdelő istennő
Égetett agyag
M: 6,3 cm, Sz: 4,9 cm
Késő azték posztklasszikus korszak
I. sz. 1400–1521
Ltsz.: 68.165.2
Roboz László felvétele

Térdelő istennőt megformáló agyagszobor. A figura formába préselve készült, hátoldala simított és díszítetlen. Két válla alatt egy-egy átfúrt lyuk található, amelyek lehetővé tették, hogy a szobrocskát felakasztva is használni tudják. Az istennő nagy, arcát keretbe foglaló fejdísz, fülkorongot és háromsoros nyakláncot visel. A jellegzetes fejdíszből arra lehet következtetni, hogy a figura *Chalchiuhtlicue* istennőt ábrázolja (PÁSZTORY 1983. 219–220).

5. kép. Térdelő női idol
Égetett agyag
M: 11 cm, Sz: 6,3 cm
Késő azték posztklasszikus korszak
I. sz. 1400–1521
Ltsz.: 34160
Roboz László felvétele

Térdelő női istennőt megformáló agyagfigura. A szobor formába préselve készült, hátoldala sima. Talprésze lapos, ami lehetővé tette, hogy a tárgyat felállítva használják. Az istennő fülkorongot, illetve jellegzetes, arcát keretbe foglaló fejdísz visel, amiből arra lehet következtetni, hogy a figura *Chalchiuhtlicue* istennőt ábrázolja. A fejdísz pántrészén, alul és felül egy-egy gyöngysor fut körbe (KAPLAN 2006. 19–20).

6. kép. Térdelő istennő
Égetett agyag
M: 7,3 cm, Sz: 4,7 cm
Késő azték posztklasszikus korszak
I. sz. 1400–1521
Ltsz.: 2250
Roboz László felvétele

*Chalchiuhtlicue*t, a vizek istennőjét térdelő testhelyzetben ábrázoló agyagfigura. A szobrot valószínűleg formába préselve készítették, hátlapja simított. Az istennő homlokán széles pánt fut körbe, melyet kétoldalt és a fejtetőn tolldísz ékesít. A fejdíszről a fülek mellett egy-egy pamutbojt lóg alá, mely keretbe foglalja *Chalchiuhtlicue* arcát. Nyakában többsoros, kukoricaszemeket stílizáló nyakék található, ami a termékenységű istennő egyik jellegzetes attribútuma (PÁSZTORY 1983. 219–220).

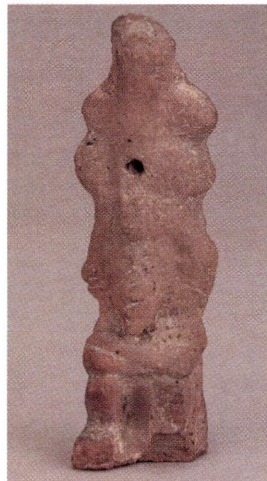
7. kép. Ülő istenség
Égetett agyag
M: 10,1 cm, M: 3,3 cm
Késő azték posztklasszikus korszak
I. sz. 1400–1521
Ltsz.: 48073
Roboz László felvétele

Ülő istent megformáló antropomorf agyagfigura. Sajnálatos módon a szobor részleteiben nem kidolgozott, és a fej-, illetve a láb részen is hiányos. Kiletére csupán kúpos, süvegszerű fejdíszes utal; a szobor *Ehecatl* esőistent ábrázolja (PÁSZTORY 1983. 223).

8. kép. Anropomorf idolo
Égetett agyag
M: 10,1 cm, Sz: 3,3 cm
Késő azték posztklasszikus korszak
I. sz. 1400–1521
Ltsz.: 92835
Roboz László felvétele

Ülő istenséget ábrázoló tömör agyagszobor. Az alak csúcsos fejdíszet visel, melynek közepén átfúrt lyuk található, tehát a szobor alkalmas volt arra, hogy felfüggesztve is használják. Arcán csőrszerű maszk látható, ami a jellegzetes fejdíszsel egyetemben arra utal, hogy a figura *Quetzalcoatl* isten egyik átváltozását, *Ehecatl* esőistent ábrázolja (PÁSZTORY 1983. 223).

9. kép. Harcos
Égetett agyag
M: 9,8 cm, Sz: 4,3 cm
Késő azték posztklasszikus korszak
I. sz. 1400–1521
Ltsz.: 2242
Roboz László felvétele

Aztek harcost ábrázoló agyagszobor, amelyet valószínűleg formába préselve készítettek, hátoldala sima. A figura két válla alatt kialakított egy-egy lyuk lehetővé tette, hogy felakasztva, a nagy talprész pedig, hogy felállítva is egyaránt használható legyen a szoborcso. Fejdíszének homlokpántját nem azonosítható motívum díszíti, felső részét pedig tollak ékesítik. Orrdíszet visel. Jobb kezében dárdát, míg a balban pajzsot tart, melynek felső részén tolldíszet imitáló motívum található. Ruházata – a comboknál húzódó kiemelkedő vonalakból következtetve – az azték harcosok körében elterjedt, zárt, bélelt pamut harci öltözék, az *ichcahuipilli* volt, amely alatt ágyékkötőt, *maxtlatl* viseltek a katonák (KAPLAN 2006. 23–24; ANAWALT 1981. 46–49).

10. kép. Harcos
Égetett agyag
M: 7,4 cm, Sz: 4,7 cm
Késő azték posztklasszikus korszak
I. sz. 1400–1521
Ltsz.: 48075
Roboz László felvétele

Azték harcost ábrázoló töredékes, tömör agyagszobor. A tárgy formába préselve készült, hátoldala simított. Két váll alatt egy-egy átfúrt lyuk található, melyek lehetővé tették, hogy a szobor felfüggesztve is használható legyen. Fején tollas fejdísz visel, mely pántreszének közepén egy pontosan nem azonosítható díszítés látható. Jobb kezében dárdát, baljában pajzsot tart. Ruházatát a combnál húzó-dó kiemelkedő, stilizált vonalakkal ábrázolták.

11. kép. Térdelő asszony
Égetett agyag
M: 8 cm, Sz: 4,8 cm
Késő azték posztklasszikus korszak
I. sz. 1400–1521
Ltsz.: 116327
Roboz László felvétele

Térdelő női alakot ábrázoló agyagszobor. A szobor üreges, belsejébe – valószínűleg – egy agyaggolyót helyeztek, így a tárgy hangkeltésre is alkalmas, tehát – esetlegesen szertartások alkalmával – csörgőként funkcionálhatott. Elülső oldalán a mellrésznél, illetve a hátoldal közepén egy-egy kúp alakú dudor található (GYARMATI 2007). Az alak két szarvra emlékeztető jellegzetes hajviselete arra utal, hogy az ábrázolt nő már nem hajadon, hanem férjes asszony (MARCUS 1998. 31–38). Ruházata jól kivehető: fülkorongot, nyakéket és az azték nők jellegzetes ruhadarabját, *huipillit* visel.

12. kép. Térdelő nő
Égetett agyag
M: 6,2 cm, Sz: 4 cm
Késő azték posztklasszikus korszak
I. sz. 1400–1521
Ltsz.: 92836
Roboz László felvétele

Térdelő nőt ábrázoló üreges agyagszobor. A belsejébe helyezett kis golyó révén a tárgy hangkeltésre is alkalmas. A vállak alatt található egy-egy átfúrt lyuknak, illetve a sík kialakítású talprésznek köszönhetően a szobor felfüggesztve és állítva is használható volt. A figura fonott hajviselete turbánra emlékeztet; az indián asszonyok gyakran fontak hajukba színes szalagokat, vagy tekertek fejükre különböző anyagokat, amik a közel-keleti turbánokra hasonlítanak leginkább (MARCUS 1998. 32). Az alak ruházata jól kivehető: nyakában háromsoros nyakék látható, illetve az azték asszonyok hagyományos ruhadarabját, *cueitlt* (szoknyát) visel.

Irodalom

- ANAWALT, Patricia Rieff
1981 *Indian Clothing Before Cortés*. Norman, University of Oklahoma Press.
- BERDAN, Frances F.
2005 *The Aztecs of Central Mexico: An Imperial Society*. Belmont, Thomson Wadsworth.
- BREUER, David et al.
2002 *Aztecs*. London, Royal Academy of Arts.
- DE TOVAR, Juan
1986 *Azték krónika*. Budapest, Helikon.
- DURÁN, Diego
– 1971 *Book of the Gods and Rites and the Ancient Calendar*. Norman, University of Oklahoma Press.
– 1994 *The History of the Indies of New Spain*. Norman, University of Oklahoma Press.
- GYARMATI János
– 2007 *Latin-amerikai régészeti kerámialeletek magyarországi közgyűjteményekben. / Pre-hispanic ceramics in Hungarian public collections*. Budapest-Nagykanizsa, Néprajzi Múzeum – Thúry György Múzeum. Kézirat, Néprajzi Múzeum könyvtára.
– 2008 *American Collection*. In GYARMATI, János (ed.): *Exotic Collections of the Museum of Ethnography of Budapest*. Budapest, Néprajzi Múzeum. (Megjelenés alatt.)
- KAPLAN, Flora S.
2006 *The Post-Classic Figurines of Central Mexico*. New York, Institute for Mesoamerican Studies.
- MARCUS, Joyce
1998 *Women's Ritual in Formative Oaxaca*. Ann Arbor, University of Michigan Press.
- OLKO, Justyna
2005 *Turquoise Diadems and Staffs of Office: Elite Costume and Insignia of Power in Aztec and Early Colonial Mexico*. Warsaw, Polish Society for Latin American Studies and Centre for Studies on the Classical Tradition – University of Warsaw.
- PASZTORY, Esther
1983 *Aztec Art*. Norman, University of Oklahoma Press.
- SAHAGÚN, Bernardino de
1926 *Historia general de las cosas de Nueva España*, by Bernardino de Sahagún. Mexico City, Talleres Gráficos del Museo Nacional de Arqueología, Historia y Etnografía.
- SMITH, Michael E.
– 2002 *Domestic Ritual at Aztec Provincial Sites in Morelos*. In PLUNKET, Patricia (ed.): *Domestic Ritual in Ancient Mesoamerica*. Los Angeles, Costen Institute of Archaeology, UCLA. 93–114.
– 2004 *Aztékok*. Budapest, Szukits.
– 2005 *Aztec-Style Ceramic Figurines from Yau-tepec, Morelos*. *Mexicon*, vol. 27. no. 1. 45–55.

Aztec Ritual Clay Idols in the Museum of Ethnography's Americas Collection

The Museum of Ethnography's Americas Collection includes a number of Mexican ritual clay figurines used by the Aztecs as props in the various religious rituals performed in their family homes. The diminutive clay idols have allowed scholars to reconstruct the individual moments in Aztec home ceremonies. Their significance becomes all the greater when it is considered that no written sources regarding the sacrifices and various fertility and healing ceremonies performed in the home have survived.

The characters portrayed by these clay figures are principally gods and goddesses who played an important role in the lives of native peoples, and whose personalities were closely linked to the conceptual realm of fertility. Ehecatl, the god of the wind, Chalchiuhtlicue the goddess of water, or Quetzalcoatl, the feathered serpent were the fertility deities most loved and respected by the Aztec people, and it was on them that the welfare, health, and prosperity of the family depended.

Most of the idols feature drill holes and were therefore probably suspended from a cord, perhaps even hung on trees near cultivated lands in the hope of a plentiful harvest. On numerous specimens, the head has been separated from the body, presumably deliberately, as part of some form of ceremony. Idols depicting female figures include specimens whose hollow interiors conceal a small clay ball. Such pieces were evidently used as rattles in the course of various rituals.

The clothing on the persons depicted (gods, warriors, commoners) is eminently recognisable and identifiable, and may be used to gain insight into the customs of dress that typified contemporary Aztec society. Those depicting women display the traditional garments worn by Aztec wives and mothers, the huipilli, a closed tunic, and the cueitl, a type of skirt. Articles of clothing worn by men include the loincloth or maxtlatl, and the closed upper garment of warriors, the ichcahuipilli.

Unfortunately, though home rituals fulfilled an important function in the lives of Aztec families, little is known of the actual manner in which they were performed. It is for this reason that, as the above discussion reveals, the group of artefacts studied for this article, despite its limited size, is highly significant, as it offers a comprehensive look at a segment of Aztec religious life of which, in the absence of any written record, little else is known.

Reguly Antal gyűjteménye a Néprajzi Múzeumban

Reguly Antal életét, annak legfőbb állomásait már sokan és sokféle szempontból feldolgozták,¹ melyek között viszonylag kisszámú a magát alapvetően néprajzkutatónak valló Reguly Antal néprajzi tevékenységének elemzése (BALASSA 1954; KODOLÁNYI 1959). Jelen tanulmányban munkásságát néprajzi szempontból szeretnénk megvizsgálni. Azokat a feljegyzéseit gyűjtöttük egybe, amelyeket a bejárt területek népeiről, életéről, szokásairól leírt, valamint ismertetjük egyedülálló tárgyegyüttesét, amelyet 1843–1846-os oroszországi expedíciója során gyűjtött. Néprajzi szempontból vizsgálva feljegyzéseit, új megvilágításba kerülnek adatközlői, a rájuk vonatkozó feljegyzései, de az egyes népekre vonatkozó rövid, de találó megfigyelései is. Tárgyegyüttesét részben Balassa Iván, részben Kodolányi János² már ismertette, de a teljes Reguly-gyűjtést eddig még nem publikálták, valamint nem összesítették számszerűen a tárgy gyűjtésére vonatkozó Reguly-listát és a Néprajzi Múzeumban található tárgyegyüttest sem. Bizonyos tárgyak, motívumok néprajzi értelmezésével is jelen cikkben foglalkozunk először. Megkíséreljük beazonosítani, hogy a Néprajzi Múzeumban őrzött tárgyegyüttes egyes darabjait útjának melyik állomásán gyűjtötte Reguly Antal.

Reguly Antal (1819–1858) volt az a tudós, aki elsőként a finnugor népek körében helyszíni tudományos kutatómunkát végzett. Győrött, majd a pesti egyetemen végezte tanulmányait. Élete céljául finnugor rokonságunk bizonyítását tűzte ki. 1839-ben Németországon, Svédországon át Finnországba ment, ahol bejárta a finnek és a lappok földjét. Itt a finn és a lapp nyelvet tanulmányozta, egyúttal ismerkedett a nyelvészet legkorszerűbb módszereivel is.

Finnországi utazásai során valóságos összehasonlító néprajzi kutatás terve bontakozott ki előtte. Szerette volna a finn runókat összehasonlítani a magyar, a székely és a moldvai csángó népdalokkal, és kimutatni a köztük lévő hasonlóságot (SZILÁGYI 1961. 186–187). Vérbeli utazóként élénk érdeklődést mutatott a bejárt tájak és lakóik iránt. A hámei finneket például magába zárkózó, kissé ügyetlen, tisztátalan embereknek látta, míg a karjalaiakat nyíltak, dolgosnak és szeretetre méltónak találta.

Két finn tárgyunk van, amelyek gyűjtése a Néprajzi Múzeum leltárkönyve szerint az ő nevéhez fűződik. Sajnos gyűjtésük helyéről, pontos körülményeiről nem rendelkezünk adatokkal sem Reguly jegyzékéből, sem a gyűjtéseit feldolgozó kutatók munkáiból. Az első egy finn parasztasszony rézhuzalból sodort, gyöngyökkel díszített ingcsatja (ltsz.: 2186), a második pedig egy nyakék, amely cernára fűzött barna, zöld és kék gyöngyökből áll, és a cernák összesodort madzaggá egyesülnek a gyöngyörök között (ltsz.: 2200). Ez utóbbi tárgy azonban nem szerepel Reguly Antal tárgyainak még életében készült jegyzékében, tehát valószínű, hogy a későbbiekben tévesen leltározták be a neve alatt. A 2186 leltári számú ingcsat Reguly jegyzékében a 4. számú tétel alatt szerepel.³ Az általa gyűjtött tárgyak listája a MTA Könyvtár kéziratárában RAL 38/1847. szám alatt található. Jelen tanulmányban jegyzéke 1959-ben publikált másolatát használtam forrásul (KODOLÁNYI 1959. 283–284). Nem szerepel a jegyzékben az a Néprajzi Múzeumban 2204 leltári számon neve alatt nyilvántartott csontkanál sem, amely ugyan a leltárkönyv szerint finn, de anyaga, technikája és alakja alapján sokkal inkább lapp tárgynak mondható.

Finnországot járva Reguly hamar észrevette, hogy a finneknél és lappoknál közelebb állnak a magyarokhoz a keleten lakó nyelvrokokok, legfőképpen a vogulok és az osztjákok. Az MTA-tól kapott anyagi támogatás lehetővé tette számára, hogy Szentpétervárra utazzék. 1841-ben érkezett az orosz fővárosba, ahol hosszan tartó és sokoldalú felkészülés után pénzt és támogatókat is nyerve, 1843. október elején kelt útra oroszországi nyelvrokokaink tanulmányozására.

A Magyar Tudományos Akadémiához intézett 1842-es leveléből kiderül, hogy a nyelvrokonság tisztázása

1 Többek között HUNFALVY 1864; PÁPAY 1905a; TOLDY 1850.

2 Lásd BALASSA 1954. 47–66 és KODOLÁNYI 1959. 283–302.

3 A Reguly Antal neve alatt beletárolt tárgyak azonosítását a Reguly jegyzékében szereplő tételekkel részben Kodolányi János, részben én készítettem el.

után a finnugor népek közös őstörténetére és néprajzi hasonlóságára szeretett volna fényt deríteni. Ezért átfogó néprajzi vizsgálatot kívánt megvalósítani, melynek során tanulmányozni akarta ezen népek külsejét, tulajdonságait, életformáját, alkotásait, viseletét, szokásait és mitológiáját (PÁPAY 1905a. 5). Abból az alaptételből indult ki, hogy egy nép életmódját elsősorban az éghajlati viszonyok határozzák meg. A szamojéd népek példáját hozta fel a népek elterjedésének és ágakra szakadásának folyamatára. Véleménye szerint ahogy az Altaj-hegységből származó szamojéd népek az évszázadok során egészen a Jeges-tengerig és a Jenyiszej folyó környékéig elterjedtek, úgy szakadtak vándorlásuk közben külön ágakra, népekre, nyelvcsoportokra, úgy változott ezzel párhuzamosan ezeknek a szamojéd csoportoknak az életmódja, gazdasága és egész kultúrája. Ennek a tételnek a megfogalmazása úttörő gondolatnak számított abban a korban, amikor még nem létezett önálló néprajztudomány, nem létezett kidolgozott módszer a néprajzi jelenségek leírására és összehasonlítására. Reguly szerint a szamojédokhoz hasonlóan terjedtek szét a finn nyelvű népek is az Altajból az Ob és az Irtis folyók mentén észak és nyugat felé. Az Altaj hegységet tartotta a finnugor népek őshazájának, „ahol apáink a szojoták gyanút vitéz lovag nép lehettek” (PÁPAY 1905a. 5). Északon, a megváltozott természetföldrajzi körülményekhez alkalmazkodva a finnugorok ősei fokozatosan elvesztették lótarásukat, vadászó, halászó népekké váltak. Nem von le semmit Reguly tudományos szemléletének értékéből, hogy ma ezeket az etnogenetikai folyamatokat és néprajzi kérdéseket már sokkal árnyaltabban látjuk.

1843. október 9-én indult el évekig tartó expedíciójára az oroszországi finnugor népekhez. Moszkván, Nyizsnij Novgorodon keresztül Kazany felé vette útját. Kazanyból a Vjatka Kormányzóságon keresztül, azaz udmurt falvakon át folytatta útját az Urál felé. A leginkább használatú úton, a Szibériába vezető egyetlen kiépített országúton utazott. Ez a híres-hírhedt országút Udmurtia középső részén vezetett át, melyen a 18. századtól a Szibériába száműzött foglyokat vitték kelet felé (SZU 2003. 236–244). Hogy mennyire készült az udmurtokkal való találkozásra, az a naplójában elejtett apró megjegyzéseiből állapítható meg. Kazanyból elindulva például beszerzett néhány kisebb ajándékot, hogy útközben szétoszthassa a votjákok, azaz belső nevükön az udmurtok között. Malmyszban, az első nagyobb udmurt településen kiment a piacra, hogy láthassa, mit készítenek az udmurt mesteremberek, és milyen áruval kereskednek egymással a votjákok és az orosz kereskedők. Egy Sumsi nevű udmurt faluban felkeresett néhány portát, hogy alaposabban szemügyre vehesse a votjákok háztípusait, gazdasági épületeit, népi építészetét. Az épületek iránti érdeklődéséről tanúskodnak azok az épületmakettek, amelyeket a cseremiszeknél, valamint a voguloknál készített. Még az azom kizárt, hogy a cseremisiz házmodelleket az ügyes kezű Reguly maga készítette (SZILÁGYI 1961. 179–189).

Reguly útja során rendkívül szerteágazó munkát végzett. Megfigyeléseivel fel akarta ölelni az oroszországi finnugor népek csaknem teljes kultúráját, nyelvét, őstörténetét, mitológiáját, népköltészetét és életmódját. A fiatal tudós távlati céljai között az is szerepelt, hogy egy általa készített néprajzi térkép, valamint a finnugor nyelveken feljegyzett földrajzi nevek segítségével sikerül rávilágítania a régióban zajló etnikai folyamatokra, s ezzel választ kapnia az itt élő népek őstörténetének legfontosabb kérdéseire.

A cseremiszek, a votjákok (udmurtok) és a baskírok földjén át jutott az Urálhoz, melyen a legzordabb téli hidegben, december 4-én kelt át. Az Urálon átkelve Vszevolodszkojban ért el a vogulokhoz (manysikhoz). December a vadászszезон ideje, amikor a férfiak csapdákat állítanak, vagy íjjal, nyíllal, manapság puskával útra kelnek, hogy vadászterületükön minél több kis terméket, de annál értékesebb prémű állatot ejtsenek. Tudjuk, hogy a vogulok vagy belső nevükön a manysik – a hantikhoz vagy külső nevükön az osztjákokhoz és más szomszéd népekhez hasonlóan – prémben fizették az adót az Orosz Birodalomnak. A prém a szomszéd népekkel folytatott cserekereskedelemnek is fontos árucikke volt, amiért fémekeket, kézművestermékeket és számos egyéb szükséges holmit vásárolhattak. A vogulokhoz (manysikhoz) váratlanul megérkező Reguly a vadászat miatt elfoglalt férfiakkal a téli hónapokban nemigen tudott huzamosabb ideig dolgozni. Kivételt képeztek az idősek, akik betegség vagy egyéb problémák miatt már nem jártak rendszeresen vadászni.

Reguly adatközlője, a hatvanéves Bahtyiar valószínűleg a jó és biztos fizetségért vállalta el Reguly mellett a tolmács és mindenek szerepét. Tőle Reguly nemcsak vogulul tanult, hanem sok fontos részletet is megtudott a vogulok életéről, hitvilágáról és népköltészetéről. Már január 24-én, alig egy hónappal Bahtyiar megérkezése után arról számolt be szentpétervári patrónusának, Baer akadémikusnak, hogy valamennyire már beszélni is tud vogulul. Anyai hasonlóságot talált a vogul és a magyar nyelv között, hogy közös eredetük kétségtelenné vált számára. Az idősek vogul férfi, ahogy a róla szóló feljegyzésekből következtetni lehet, nem egy volt a sok vadász kö-

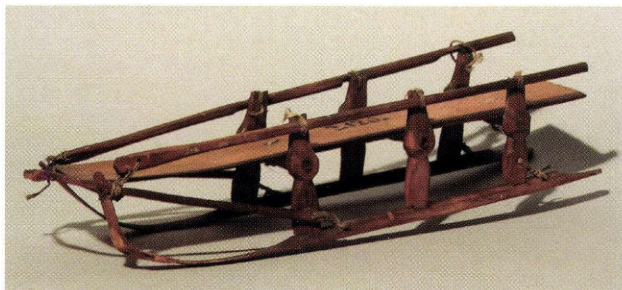
1. kép. A 2167 leltári számú vogul nemzeti lant, „sangurral”
Ltsz.: 2167
Sarnyai Krisztina felvétele

zül, hanem különleges státusa volt honfitársai körében. Ahogy Reguly Antal egyik leveléből megtudhatjuk: „népe is kütünteti, énekesek neki” (PÁPAY 1905a. 12). Az énekesek a voguloknál olyan emberek, akiknek a mindenki által ismert énekeken kívül különleges énekeik is vannak. Ezek segítségével egy másik tudatállapotba tudnak kerülni, ilyenkor képesek betegeket gyógyítani, és válaszként adnak az emberek jövőt, gazdasági tevékenységet érintő kérdéseire (KEREZSI 2006. 419–435). Az ilyen énekesek gyakran zeneszerszámmal kísérik énekeiket, például az úgynevezett *sangurral*, vogul lanttal, melyet combjukra fektetve pengetnek. Ilyen hangszeren csak férfiak játszhatnak, általában különleges alkalmakkor, többnyire valamilyen szertartás vagy medveünnep alkalmával. Nem tartom véletlennek, hogy Reguly 1843–1844 telén a Pelim melléki voguloktól hozzá tudott jutni egy ilyen különleges hangszerhez, amelynek birtoklása csak egy megfelelő ember közbenjárására, az ő engedélyével volt lehetséges. A hangszer csak egy évvel később, Kazanyból küldi el – gondosan becsomagolva – Szentpétervárra (BALASSA 1954. 61). A tárgy a Néprajzi Múzeum Európa-gyűjteményében található (ltsz.: 2167). Hangszekrénye fenyőfából kivájt, enyhén domborodó, egyik vége csúcsban, másik vége kétágú villa alakban végződik. A két ágat egy rúd köti össze, erre csavarodik a hurok egyik vége. A hangszekrényt deszkalap fedi, ezen trapezoid kivágás van. Csúcsát átfúrták, a lyukba szíjat kötöttek, mely az öt ínből sodort húrt tartja. A hurok kifeszítésére három vékony fapecek szolgál (az akadémiai jegyzék 39. tétele; 1. kép).

Az idős vogul férfi, Bahtyiar különleges társadalmi szerepére utal az is, hogy – mint Reguly egyik levelét idézve Pápay József leírja – „gyakran loáldozataikban is, miket évenként megtartanak, mint pap közreműködik” (PÁPAY 1905a. 12). Reguly nemcsak énekeket, mítoszokat jegyzett fel idős adatközlőjétől, hanem imádságokat, szertartásokat, a vogulok vallását és életszemléletét megvilágító adatokat is. Ezek kitűnő néprajzi forrásul szolgáltak Regulynak.

Az először bizalmatlan vogulok lassan elfogadták Regulyt, amiben oroszlánrésze lehetett vogul nyelvtudásának és Bahtyiar közbenjárásának is. A téli szálláshelyeken, melyeket meglátogattott, a férfiak egészen március végéig alapvetően vadászattal foglalkoztak. A manysik vadászata kezdetektől fogva kettős irányultságú volt. Egyaránt ismerték a hús- és prémvadászatot. Az előbbi a lakosság élelemszükségletét látta el, az utóbbi inkább kereskedelmi célokat szolgált. A hús-vadászat legfontosabb zsákmányállatai a jávorszarvas, a vadrén, ezenkívül a vízi- és erdei madarak voltak, prémjéért a cobolyt, a hermelint, később a mókust, a nyulat és a rókát vadászták. Külön helyet foglalt és foglalt el vadászatukban a medvevadászat, ami minden esetben medveünneppele zárul, és amelyben a medve kultikus tisztelete dominál. A 19. század közepén, Reguly ottjártakor még főleg íjjal, nyíllal, csapdák segítségével és kopjával vadásztak. Minden állathoz más formájú nyílvevesszőt használtak: a prémes állatokhoz tompa végűt, mely csontból vagy fából készülhetett, hogy ne sértsék meg az értékes prémet, a nagyvadakhoz hegyes, vasból készült nyílhegyeket. Legősibb vadászfegyverükkel, a kopjával elsősorban medvére vadásztak. Ezekből a nyílvevesszőkből Reguly szép számmal kapott vagy vásárolt utazása során, melyek között többféle típusú is előfordul: a prémes állatokra használt, csontból vagy fából készült, tompa végű, a madarakra használt hegyes, kis méretű és a nagyobb vadakra használt erősebb, fémből készült nyílvevessző is. Egyes nyílvevesszőkön megfigyelhető tulajdonosa jegye, úgynevezett tamgája is, mellyel a vadászok könnyen eldönthették a vitás kérdést, hogy kié a zsákmány. Ilyen például a 31334

2. kép. Vogul kézisán mintája
 Ltsz.: 2170
 Sarnyai Krisztina felvétele

3. kép. Vogul téliklak mintája
 Ltsz.: 2168
 Sarnyai Krisztina felvétele

leltári számú nyílvesző, melyet a vogulok vadkacsa elejtésére használtak. A tulajdonjegyek apáról fiúra szálltak, az újabb jegyek a régiek módosított változatai voltak, minden vadászati, halászati eszközre és egyéb személyes tárgyra rákarcolták, rávésték azokat. A rénszarvastartóknál a tulajdonjegy rákerült az állatok fülére is, melynek segítségével mindenki megismerhette a saját állatait. A tulajdonjegyek a későbbiekben az orosz hatóságok részére aláírásként is szolgáltak bizonyos okiratokon. A Néprajzi Múzeumban őrzött tizennégy nyílvesző egy részét ezeken a téli szálláshelyeken kaphatta Reguly, azonban hogy pontosan melyek azok, nem deríthető ki sem a leltári számok, sem a Reguly-jegyzék alapján. A nyílveszőket ugyanis csak utólag leltározták be, a többi tárgytól külön. Részletes ismertetésükkel később foglalkozunk.

Reguly 1844. február 10-én kelt, a szentpétervári Baer akadémikushoz címzett leveléből megtudjuk, hogy a Néprajzi Múzeumban lévő közlekedési eszközök, épületek modelljeit, amelyeket méretükből adódóan nem tudott eredetiben elhozni, Reguly nyelvmestere és kísérfője, Bahtyiar készítette 1844 elején Reguly külön kérésére (BALASSA 1954. 59). Ebbe a tárgycsoportba tartozik a 2170 leltári számú tárgy, egy kézisán mintája (2. kép). A modell vékony fenyőfából készült, elöl alacsonyabb, mint hátul. Az eresztékeknél madzaggal kötötték össze. Ráerősített kötéllal vállra akasztva húzták maguk után. Ilyen szánon szokták hazahúzni a szálláshely közelében vadászó férfiak a zsákmányt, vagy a kamraként szolgáló magas cölöpökre épített lábasházból a szükséges élelem- vagy egyéb tartalékot (az akadémiai jegyzék 17. tétele).

Bahtyiar ügyességét dicséri a 2171 leltári számú vogul ebszán mintája is, ami tulajdonképpen a kézisánokhoz hasonló, és csak kisebb távolságokra közlekednek vele. Ezt is vékony fenyőfából faragták és állították össze, eresztékeinél zsinórral összekötve (az akadémiai jegyzék 16. tétele). A kutyavontatású szánok egyébként soha nem terjedtek el széles körben az obi-ugorok között, bár a finnugor népek közül az obi-ugorok és a zürjének használták legtovább a kutyát teherhúzásra. A 2172 leltári számú tárgy egy síléc mintája, mely a téli hónapokban a gyalog közlekedő férfiaknak és nőknek a legfontosabb közlekedési eszköze volt és maradt napjainkban is. Alja általában jávor- vagy rénszarvas lábáról származó erős prémmel borított, s azt a célt szolgálta, hogy segítségével gyorsabban tudjanak siklani a magas hóban. A Néprajzi Múzeumban található síléc mintája vékony fenyőfából kifaragott léccel, középen kiemelkedő résszel a láb számára. Az ugyancsak a láb számára szolgáló kötés forgácsból készült. A pár egyik fele hiányzik (az akadémiai jegyzék 18. tétele).

Két épületmodell is készített Reguly számára a vogul Bahtyiar. Egy téli lak (ltsz.: 2168) és egy erdei éléskamra mintáját (ltsz.: 2169). A boronaház fából készült, végeit úgy rótták össze, mintha gerendából lenne. Nyeregteje leemelhető, látszik, hogy belül kétféle van osztva, a hátsó része pedig három kisebb részre tagolódik. Hosszanti falának közepén ajtó, a fal előtt korlátal elkerített eresz van. A lakóházon ablaknyílás nem található (3. kép). Mint magam is tapasztalhattam terepmunkáim során, a későbbi faházakon már apró ablaknyílások vannak, melyekbe télen üveg helyett jégablát tesznek (a tárgy az akadémiai jegyzék 12. tétele). Az éléskamra vékony fenyődeszka. Oldalait a gerendafalnak megfelelő rovással erősítették össze. Elején ablakszerű nyílás látható. Nyeregtetős, a tetődeszkat bevéágásokkal úgy rovátkolták, mintha deszkalapok

4. kép. Osztják női ing
Ltsz.: 2151
Sarnyai Krisztina felvétele

futnának egymás mellett a tető gerincétől az ereszig. Az akadémiai jegyzék 13. tétele szerint „hogy a medve hozzá ne férjen faoszlopokon nyugszik, a lajtorja a ház alá szokott tétetni” (BALASSA 1954. 59). Sajnos a kamrához tartozó faoszlopok és a létra elvesztek az idők során. A magas, cölöpökön álló épületek nemcsak gazdasági épületként szolgáltak, hanem úgynevezett bálványházakként is, azaz a közösségi szent ligetekben ilyen házakban tartották a területi védőszellemek figuráit és a részükre felajánlott áldozati ajándékokat.

Reguly, miután az egész telet a vogulok között töltötte, 1844 márciusában utazott tovább Tobolszkba. Útközben antropológiai méréseket végzett, és gipszöntvényeket készített. A déli vogulokról feljegyezte, hogy ottjártakor a földművelés és a szarvasmarha-tenyésztés már csaknem általánosan elterjedt volt körükben, sokan közülük már felhagytak a halászattal és a vadászattal, áttértek a keresztény hitre, és az orosz befolyás már erősen érződött nyelvükön és viseletükön egyaránt.

Innen az Irtis mellékén eljutott Demjanszkig, majd a Konda vidékére ment. Bolcsarovo faluban kondai osztjákokkal, Nahracсібan kondai vogulokkal találkozott. A kondai osztjákok viszonylagos jólétéről, ízléses öltözködéséről, jól berendezett házaikról kellemesen meglepődve számol be Reguly. Valószínű, hogy innen származnak azok a dúsan hímzett női ingek, amelyek motívumai

5. kép. Osztyák női ing
Ltsz.: 2152
Sarnyai Krisztina felvétele

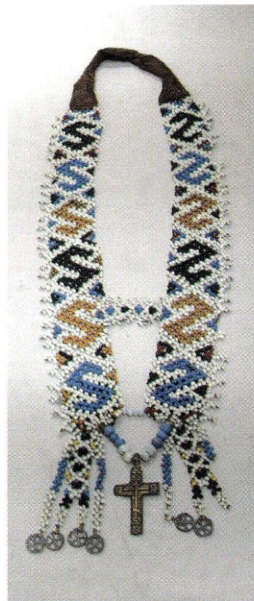
gazdag szemantikai tartalommal bírnak. Ezeknél az ingeknél származási helyként (ltsz.: 2151–2153) az Irtis folyó torkolatvidékét tüntették fel. Tudjuk, hogy Reguly az Irtis torkolatvidékén nem járt, viszont saját jegyzékében az írja, hogy az ingeket az „Irtis torkolata alatt lakóktól” kapta. Legközelebb a kondai osztjások között élve volt a kérdéses területhez. Feltehető tehát, hogy a kondai osztjásoktól származnak a kérdéses ruhadarabok, és ennek a csoportnak a legészakibb elterjedési pontját jelölte meg Reguly a tárgyak gyűjtési helyéül. Az ingek nagy valószínűséggel a kondai fejedelmi család leszármazottaitól valók. Erre utal gazdag díszítésük is. A gyapjúfonal csak kereskedelmi úton volt beszerezhető, és a ruhák szinte teljes felszínét borító hímzés nagy mennyiségű hímzőfonalat igényelt. Ennek megvételét csak a gazdagabb családok engedhették meg maguknak.

A 2151 és a 2152 leltári számú ingek len- és csalánszövetből készültek (az akadémiai jegyzékben a 43. és a 44. számon szerepelnek). A 2151 leltári számú (4. kép) lenvászon ing eleje, ujja, háta és nyaka kék, piros és sárga gyapjúfonállal hímzett. Mintái között visszatérő motívum a fa két oldalán álló madár. Ezek a motívumok minden bizonnyal gazdag jelentéstartalommal bírtak. A madár, a vízimadár az osztjásoknál, de a legújabb kutatások szerint az uráli népek mindegyikénél a teremtésmítoszokban szereplő, a világ teremtésében fontos szerepet játszó lény, aki isten parancsára földet hoz fel a csőrében a világóceán aljáról. Ebből a földdarabból teremti meg isten a világot. A madárábrázolás feltehetőleg ehhez a kozmogóniai mítoszhoz vezethető vissza az obi-ugorok díszítőművészetében. A madármotívum a női ruhán szerencsét biztosító viselőjének. A fa, amelynek két oldalán a madarak állnak, az obi-ugorok hitvilágában elsősorban közvetítő szerepet tölt be. A szent ligetekben, ahol az áldozathozatalok történnek, külön kijelölt fája van az egyes isteneknek. Az „isten fája” az obi-ugorok hite szerint a szertartásra meghívott isten ideiglenes tartózkodási helye, aki onnan figyel, hogy rendben zajlik-e a szertartás. Akárcsak a mítoszbeli világfa, a szent ligetben álló fa is a három világszférát köti össze: lombjával az eget, törzsével a földet és gyökerével az alsó világot. A hímzésen látható faábrázolás a világfa szimbóluma; óvó, védelmező funkciót tölt be, megvédi viselőjét a gonosz, ártó erőktől.

6. kép. Osztják női ing
Ltsz.: 2153
Sarnyai Krisztina felvétele

7. kép. Osztják női melldisz
Ltsz.: 2161
Sarnyai Krisztina felvétele

A második (ltsz.: 2152, 5. kép) innen származó női ing is csalánszövetből készült. Az ujját, a vállát és az alját kék, sárga gyapjúfonállal hímezték ki. Mintázata elsősorban geometrikus jellegű, melyek között felismerhető a stilizált kígyó vagy a csukafofog, de nagyobbik része olyan tört vonalakkal álló, stilizált minta, amelynek jelentését talán már a mai vogul asszonyok sem ismerik. A kígyó az alsó világ szimbóluma, míg a csuka egyes obi-ugor csoportoknál totemállatnak számított.

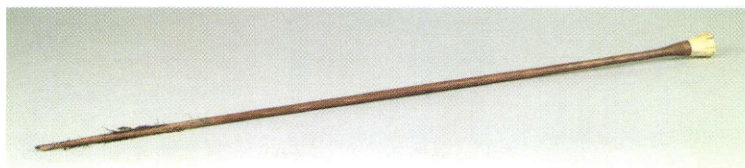
A Regulynál 45. tétel alatt szereplő 2153 leltári számú ing is csalánszövet (6. kép). Egész elejét, valamint a vállát és a nyakát ugyancsak kék, sárga és piros színekből álló minta díszíti. Mintái között a rombuszok, a rombuszokból kiágazó vonalak, csillagalakzat és szvasztikaábrázolások láthatók. A csúcsára állított rombusznak – attól függően, hogy hol helyezkedik el – több jelentése is lehet. A mellrésznél például lehet a lélek helyének ábrázolása, de a ruha elején mint a női nemi szerv univerzális szimbóluma a termékenységgel, a nőiséggel van kapcsolatban (MOLDANOVA 1999. 73). Nem véletlen, hogy leggyakrabban az obi-ugor női ruhák mell- és vállrészén, valamint az alján fordulnak elő ezek a csúcsára állított rombuszok. A szvasztikaábrázolás régi napszimbólum, ami az obi-ugor mintakincsben idegen hatásra jelent meg, és feltehetőleg déli, indoiráni hatást feltételez.

A Reguly által gyűjtött női ruhák hímzései napjainkig megőrizték élénk színüket, ami nemcsak a fonalak kiváló festésével, hanem a ruhák hordásának és mosásának módjával is magyarázható. Az obi-ugor asszonyok az ilyen gazdagon hímzett ruhákat inkább ünnepek alkalmával viselték, ha már kopottak voltak, csak akkor kerültek át a hétköznapi viseletbe. Sem a túlzott napfény, sem a mosás nem fakította ki őket. Mosni általában nagyon ritkán, hideg vízzel mostak az asszonyok, a mosószerrel a 19. század derekán még nem ismerték, a mosószer csak a 20. század második felében terjedt el az erdőlakó családok között.

Az Irtis torkolatvidékét tüntették fel származási helyként azon az akadémiai jegyzékben 48. szám alatt szereplő, gyöngyökből fűzött nyakéken is, melyet valószínűleg már megkeresztelt osztjákoktól gyűjtött Reguly (ltsz.: 2161). A nyaklánc közepén ugyanis egy rézkereszt lóg, amelyen cirill betűk olvashatók (7. kép). A kereszténységet az obi-ugorok sok esetben csak formáli-

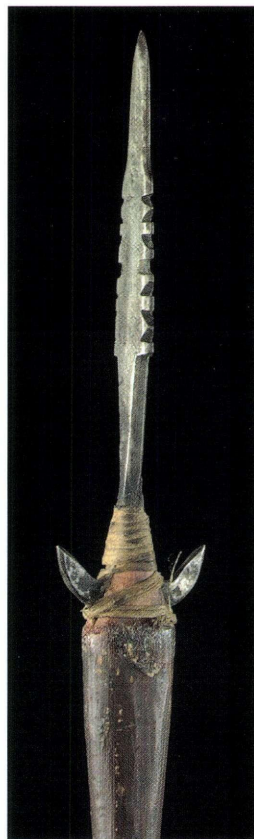

8. kép. Osztják női cipő
Ltsz.: 2187-2188
Sarnyai Krisztina felvétele

9. kép. Vogul bunkós végű nyílvessző
Ltsz.: 31329
Sarnyai Krisztina felvétele

10. kép. Vashegyű nyílvessző, oldalán rovátkákkal, vadrécére
Ltsz.: 31334
Sarnyai Krisztina felvétele

san vették fel. Még a megkeresztelt emberek között is saját ősi hitviláguk, természetvallásuk dominált. Kultuszaik, szertartásaik alapvetően a régi formában éltek tovább, bár bizonyos keresztény elemek megjelentek bennük. Ilyen például az ikon vagy a kereszt használata a pogány szertartásokon is. A melldísz a Néprajzi Múzeum leltárkönyvében tévesen mordvin női köntöshöz való övként szerepel.

Ugyancsak erről a területről származik, és az előző nyakékhez hasonlóan gyöngyökből fűzött az a nyakék is, amely a női ruha mellrészét csaknem teljes egészében betakarta. A nyaklánc közepén, csüngő díszek között ezen a tárgyon is egy nagyméretű kereszt látható (ltsz.: 2164; az akadémiai jegyzékben a 49. szám alatt szerepel).

A kondai osztjákoktól gyűjtötte Reguly azt a két pár gyöngyökkel kivarrt, sötét színű bőrből készült, papucsszerű cipőt is, melyek talpa ugyancsak bőrből készült, sarok nélkül (ltsz.: 2165–2166). A cipő az osztják nők nyári, ünnepi lábbelije lehetett, hiszen fejrészét fehér, kék és sárga gyöngyökkel és fémveretekkel varrták ki. Mindennapi használatra hasonló fazonú, de kevésbé díszes cipőket hordtak a rövid nyári hónapokban az asszonyok. A leltár tévesen mordvin tárgyként szerepelteti. A 2187–2188 leltári számú lábbelin a kéregrésznél egy madzagra fűzött gyöngyfűzer is látható (8. kép). Ez utóbbi tárgyat tévesen leltározták finn tárgyként, kétségtelenül osztják eredetű. A lábbelik Reguly jegyzéke szerint az Irtis torkolata mellől származnak, és az 51. 52. számok alatt szerepelnek az akadémiai jegyzékben. A lábbelik viseléséhez valószínűleg különböző megszorítások tartoztak. Nem viselhették őket az asszonyok, csak a tiszta napokon, a „tisztátalanság” idején hasonló fazonú, de díszítetlen lábbelit hordtak.

A Konda folyón élő obi-ugor családoktól Reguly a Pelim folyó mentén élőkhöz folytatta útját. Az egyik faluban a róla terjedő ijesztő hírek miatt az asszonyok késsel támadtak rá. Az em-

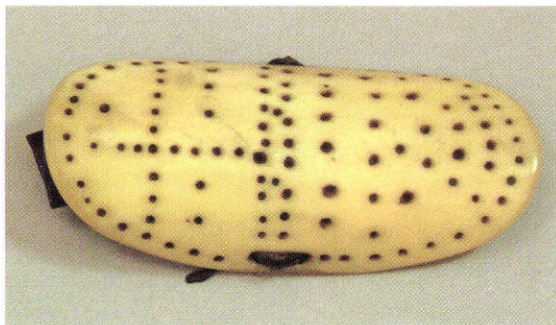

berek arcáról készített antropológiai célú gipszöntvényei miatt tört ki a baj. A helyiek azt hitték, hogy az emberek fejét levágja, gipszbe takarja, s ládába teszi. Csak miután a férjük épségben hazatért a vadászatról, nyugodtak meg az aggódó házastársak. Ott-tartózkodása végére azonban már a pelimi vogulok is annyira megbarátkoztak vele, hogy egy nagy áldozati szertartásuknak is tanúja lehetett.

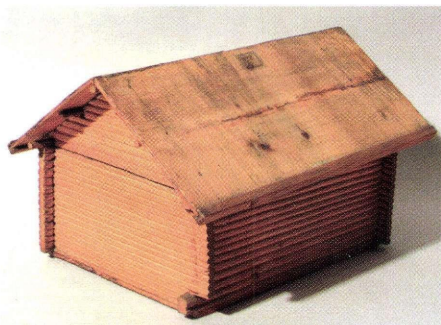
Reguly a pelimi osztyjakok között két hónapot töltött, tőlük indult tovább az északi vogulok földjére. Részben csónakon, részben erdőn, mocsáron át, gyalog jutott el közéjük. Az itt élő őslakosokról azt írta, hogy régi életformájukat megőrizték, elsősorban vadászból és halászból élnek, nem viselnek len- vagy gyapjúöltözetet, hanem prémekből készül viseletük. Füstös, azaz kémény nélküli házakban élnek, iramszarvasbőrön alszanak, vízben főtt vagy szárított halat esznek, nem fogyasztanak sem sót, sem kenyeret (TOLDY 1850. LXXXVIII). Az itteni voguloknál elsősorban a halászat módszereit tanulmányozta. Az északi vogulok a halászat két alapvető formáját gyakorolták, a rekesztő- és a kerítőhalászatot, de ismerték a lékes és fálkyás halászatot is. A halak bizonyos fajtáit (a belsőségekkel és az ikrával) nyersen, sózva is fogyasztották, némelyiket megsütötték, de étkezésükben a leggyakoribb a főtt és szárított hal volt. Ennek a halászkodásról töltött időszaknak a tárgyi emléke egy, a Néprajzi Múzeumban Regulytól őrzött hálómodell, mely leginkább zsákhálóra emlékeztet (ltsz.: 2174). A tárgy vékony madzaggal kötött, apró szemű háló, kétoldalt összekötve, ami ezáltal zacskót formál. A zacskó egyik szélét keskeny falpra húzták rá, másik szélét csak középen fogja a falaphoz egy drótkarika. Az akadémiai jegyzék 21. tétele szerint „Vogul és Osztyák háló mintája, melynek vogul neve Kulnap, oroszul Kolidán” (KODOLÁNYI 1959. 284). Kodolányi János a tárgyhoz készített leírókartonon pontosan el is magyarázta használatát: csónakban ülő halász húzta a vízben, miközben a fára húzott rész kövel nehezítve a víz fenekén volt, a kötől pedig a zsák szélére kötött karikán át fonalat vezettek fel a víz szírére. A zsák szabad szélének közepétől még két másik fonalat is vezettek a csónakhoz. Amint hal került bele, a halász rögtön észlelte, a háló fölső szélét tartó fonalat elengedte, a kőhöz kötött madzaggal pedig kihúzta a hálót a vízből.

Reguly tizennégy darabból álló nyílveszőgyűjteményének hét darabját szintén az északi vogulok között, a Szigva folyó vidékén gyűjtötte. Igaz, nem tudjuk, hogy a múzeumban lévő, neve alatt számon tartott nyílveszők közül melyik hetet gyűjtötte a Szigva mentén. Gondot okoz az is, hogy a Reguly által gyűjtött nyílveszőket Jankó János csak 1900-ban vette át a Magyar Nemzeti Múzeum Régiség-tárától, és az egész anyagot 388. törzskönyvi számmal (ltsz.: 31328–31345) be is leltározta, összesen tizennyolc darab nyílveszőt. Igen ám, de Reguly jegyzékében csak tizennégy nyílvesző szerepel, tehát négy nyílveszőt tévedésből leltároztak be a neve alatt. A hét szigvai nyílveszőt Reguly csak a következő évben, azaz 1845 márciusában kapta, amikor már visszatérőben volt Szibériából Kazanyba. Ugyanis amikor a Szigva és a Tapszija folyók mentén élő vogulok megtudták, hogy Reguly végleg elutazik, folyójuk torkolatánál összegyűltek, hogy elbúcsúzzanak a kutatótól, valamint ajándékot adjanak neki. A búcsúajándék többek között nyílveszőkből állt, és a nyílveszők készítéséhez használt nyílgyalu mintájából. A Reguly jegyzékében 38. tétel alatt szereplő tárgy nyilvántartásunkban a 2175 leltári szám alatt található.

A múzeumban őrzött nyílveszők három nagy csoportra oszthatók: a csontból vagy fából készült bunkós végűekre, a kétágú, vasból készültekre, valamint a szakállasokra. A bunkós végű nyílveszőket (ltsz.: 31328–31330) elsősorban az értékes prémű, kis termetű állatok vadászatához használták (9. kép). Van közöttük olyan, amelyen a bunkó végén csontból faragott dárdahegy látható (ltsz.: 31337). Az ilyen típusú nyilakkal az erdei madarakra, például fajdfélékre vadásztak. Előnyük a vashegyű nyíllal szemben, hogy nem állnak bele a fába, összeszedésük nem annyira fáradságos (BALASSA 1954. 56). Vannak gyűjtésében vashegygel ellátott bunkós nyilak is (ltsz.: 31331), amelyeket viszont vízimadarak lelövésére használtak. A bunkós, vastag fej miatt a célt tévesztett nyílvesző nem süllyedt el, hanem tovasiklott a vízben. Az olyan bunkós nyilakat, amelyek végén kettéágzó hegy van (ltsz.: 31338), főleg ott használták, ahol nádas volt a közelben. A kétágú nyíl ugyanis fennakadt a nád szárán, és könnyen meg lehetett találni. A kétágú, de nem bunkós vasnyilakkal (ltsz.: 31336, 31339) vízimadarakra is vadásztak, de kisebb vadak elejtésére – például róka, nyúl – is használták őket (ltsz.: 2177). Vadrécére használták a szakállas nyílveszőket (ltsz.: 31333, 31334) is, melyek közül az egyik példányunk hegyének az oldala recézett (10. kép). A szakállnak az a szerepe, hogy a nyíl, amennyiben nem találja el a vízimadarat, ne hatoljon be nagyon mélyen a víz partján lévő növényzetbe (BALASSA 1954. 57). Észak-Ázsiában és az egész arktikus Amerikában a szakállas nyílhegyek fontos szerepet játszottak a sámánszertartásokon. Többek között az ilyen nyílveszők segítségével tartotta távol magától a sámán a révülés idején az ellenséges szellemeket. Lehetséges, hogy igaza van azoknak a kutatók-

11. kép. Vogul ujjvédő csontból
Ltsz.: 2176
Sarnyai Krisztina felvétele

12. kép. Cseremisiz éléskamra mintája
Ltsz.: 2179
Sarnyai Krisztina felvétele

nak, akik úgy vélik, Reguly is azért kapott ilyen nyílvevesszőket, hogy visszaútja során védelmezői legyenek a gonosz szellemekkel szemben (BALASSA 1954. 57).

A nyílvevesszők közül a legtöbb múzeumi darabot vízimadár-vadászatkor használták. A vízi-madarakra a vogulok tavasszal és ősszel, azaz főleg vándorlásuk idején vadásztak. A nyílvevesszőn kívül hálóval, illetve a 19. század második felében puskával ejtették el őket. Húsuk és tojásuk mind a mai napig táplálékkul szolgál, lenyúzott pihés bőrüket téli ruhák béléseként használják.

A nyílvevesszők között találunk még gyűjteményünkben egyágút erős vashegygel (ltsz.: 31332), mellyel medvékre, jávorszarvasokra s egyéb nagyobb állatokra vadásztak, egy tompa hegyű csontnyilat madarakra (ltsz.: 31341) és egy íjas csapdához használt nyílvevesszőt (ltsz.: 31335). Míndegyik nyílvevessző fenyőfából faragott és három oldalról tollazott. Ezek a tollak tartják egyensúlyban a nyílvevesszőt a levegőben, és akadályozzák meg felborulását. A vogul vadászati anyag Reguly jegyzékében a 29–38. tételek alatt szerepel.

A 31338 és a 31345 leltári számú nyílvevessző anyaga nád, ami obi-ugor használatban egyáltalán nem jellemző, és az előbbi nyílvevessző hegye is szokatlan alakú. Lehetséges, hogy ezek nemcsak hogy nem Reguly-gyűjtései, de nem is obi-ugor eredetűek.

Az Ob folyó torkolatvidéke felé haladva 1844. október 8-án érkezett meg Obdorszka, az északi osztyákság egyik központjába, a mai Szalehárdba. Itt írta le az első osztyák szövegeit, melyeket az Obdorszka adófizetés miatt összegyűjtött hantiktól gyűjtött. Innen, az Ob vidékéről származik egy, a Néprajzi Múzeumban őrzött vadászati eszköz, egy csontból faragott, enyhén domborodó, felszínén bemélyedésekkel díszített ovális ujjvédő (ltsz.: 2176). Bőrszíjjal kötötték rá a vadászok a hüvelykujjukra. Nyilazás közben az ujjat védte a visszapattanó ideg ütésétől és az elröppenő nyíl horzsolásától (KODOLÁNYI 1959. 287; 11. kép; a tárgy az akadémiai jegyzékben a 37. tétel alatt szerepel).

1845. március 31-én érkezett Kazanyba, ahol már a magyar Akadémia újabb megbízása várta, a mordvin és a cseremisiz nyelv vizsgálata. 1845 őszén Kazanyból Nyizsnij Novgorodba utazott, hogy tanulmányozza a legdélibb finnugorok, a mordvinok nyelvét és életmódját. Útközben meg-megállt az útjába eső csuvas és cseremisiz falvakban, nyelvi anyagát újabbakkal egészítve ki. Ezen az útszakaszon szerezhette be azokat a cseremisiz/mari tárgyakat, amelyek a Néprajzi Múzeum Európa-gyűjteményében találhatóak, és melyeket a neve alatt leltároztak be. Ezek egy rönkfából készült cseremisiz nyári lakóház (ltsz.: 2178) és egy éléskamra (ltsz.: 2179; 12. kép) makettjei. Azon kevés cseremisiz tárgyait közé tartoznak, amelyek biztosan Reguly Antal nevéhez köthetők. A makettekben még a belső berendezési tárgyak is láthatók. Ezekből a makettekben is világosan látszik, hogy a volgai-permi finnugor népeknél a fa volt az alapvető építőanyag. Az erdőben gazdag tájon az egyenesen növő, megfelelő vastagságú fenyőket kivágták, kérgüket lehántották, a fát kiszárították, és csak utána használták fel építőanyagként. Házaikat, gazdasági épületeiket ezekből a rönkfából építették, tíz-tizenkét sor fa magasságban. Az épülethez való fá-

kat sorba rendezték, beszámozták, hogy melyik farönk melyikre kerül, majd amikor az egymásra rakott rönkök elérték a megfelelő falmagasságot, csapolással illesztették össze a végeket.

Reguly cseremisz tárgyaihoz tartozik még egy csontszigony (ltsz.: 2180) és egy cseremisz horog (ltsz.: 2183), de az akadémiai jegyzékben ezek a halászati eszközök nem szerepelnek. Valószínűleg tévesen csatolták őket Reguly gyűjtéséhez.

1845. július 17-én érkezett Nyizsnij Novgorodba, és egyhetes pihenő után folytatta útját a kormányzóság belsőjében élő mordvinokhoz. Mind az erzák, mind a moksák körében néprajzi gyűjtéseket is végzett nyelvészeti kutatásai mellett. Tárgyi anyaga főleg viseletdarabokból állt. Nyizsnij Novgorod közelében, az erza mordvinoaktól vásárolt tárgyak közül két inget (ltsz.: 2154, 2157) és egy főkötőt (ltsz.: 2158) tudunk ma a Néprajzi Múzeumban felmutatni. A tárgyak a Reguly-jegyzékben az 54., 55. és az 59. tétel alatt szerepelnek.

Az egyszerű, fehér színű ingeken kevés, főleg piros pamutból készült hímzés látható. Elöl az ingek alján hasíték van, a szélükön pedig keskeny, főleg geometrikus mintákból álló apróhímzés látható. Mindkét ruha a 19. század első felében készült. A harmadik erza tárgyunk egy főkötő (ltsz.: 2158), szintén fehér vászonból. Homlokán piros hímzésű, melyben két arany csík is fut. Minden valószínűség szerint a főkötő Nyizsnij Novgorod környékéről való, mert egy ehhez nagyon hasonlót közölt Heikel A. C. Alomajevo faluból (BALASSA 1954. 62). Az itt élő mordvinok nyelvileg és kulturálisan az erzák északi csoportjához tartoznak.

A moksák körében végzett tárggyűjtéséről tanúskodnak azok a mordvin moksá viseletdarabok, amelyek jelenleg a Néprajzi Múzeumban találhatóak. Ezek között szerepel egy díszesen hímzett női ing (ltsz.: 2155), melyet a Tambovi Kormányzóságban élő moksáktól vásárolt Reguly. A Reguly jegyzékében 53. szám alatt található női ing vállát, alját és ujját olyan gazdagon hímezték ki, hogy minden bizonnyal ünnepi viselet, esetleg menyasszonyi öltözet lehetett. Érdekessége a kézelőjén és az alján látható piros fonálból készült bojt, mely azt a célt szolgálta, hogy megvédje viselőjét az ártó erőktől. Elhelyezésük nem véletlen, a kézelőn viselője munkaerejét, alján a termékenységet kellett védelmeznük (13. kép). Reguly jegyzékéből egyértelműen kiderül, hogy mordvin-moksá a 60. tétel alatt szereplő, 2159 leltári számú női főkötő is, mely ugyancsak fehér vászonból készült, elején piros, fekete, kék, fehér és zöld hímzéssel. A mordvinoknak ez a fejviselete az úgynevezett szoroka típushoz tartozik (MORDOVSKIJ 1990. 318), de ezenkívül számos különleges formájú, díszítésű, kemény alapú, magasan a fej fölé tornyosuló fejviseletet ismertek. Ezek viselőjük származási helyéről, társadalmi rangjáról és koráról egyaránt tanúskodtak.

Vannak azonban olyan mordvin tárgyaink is Regulytól, amelyek pontos származási helye, de még csoporthoz kötése is bizonytalan. Ilyen például a 2156 leltári számú mordvin vászonköpeny, ami az akadémiai jegyzékben az

13. kép. Mordvin-moksá női ing
Ltsz.: 2155
Sarnyai Krisztina felvétele

14. kép. Mordvin ingcsat
Ltsz.: 2189
Sarnyai Krisztina felvétele

56. tétel alatt szerepel. Nyakban, valamint a kézelője szélén piros, zöld, fehér és fekete gyapjú-hímzéssel díszített. Szabása és díszítése szerint az erzak északi csoportjának viseletéhez sorolható (MORDOVSZKIJ 1990. 319).

Ugyancsak az északi erza viselet része az a tévesen finn nyakékességnek leltározott mordvin övdisz, amellyel (Itsz.: 2195) az erza nők a ruhájukat összefogó övet szokták díszíteni. A téglalap alakú vászon kívül piros színű, és szalagokkal, gyöngy-, csiga- és fémgomb csüngőkkel díszített. A Reguly-jegyzékben 57. tétel alatt szereplő tárgy, mint az ünnepeken viselt mordvin ékszerek nagy része, kaorikagylóval díszített. Mint számos más oroszországi finnugor népnél, a mordvinoknál is viselőjük vagyoni helyzetéről árulkodott az ékszereken található kaorikagylók mennyisége. Minél több volt egy ékszeren a kereskedőktől vásárolt kagylóból, annál gazdagabb volt a nő, aki viselte.

A derekukon viselték a mordvin nők azt a farköténynek beleltározott viseletdarabot is, amely egy szóttésövből és a két végén egy-egy téglalap alakú textíliából áll (Itsz.: 2162). Az akadémiai jegyzékben 58. sorszám alatt szereplő farkötényt többszörösen a derekukra tekerték, és téglalap alakú végei oldalt, hosszan derék alatt végződtek.

Tíz olyan mordvin ékszer található a Reguly-gyűjteményben, amelyeket tévesen mint finn nyakékességeket leltároztak be annak idején. Ilyen a Reguly-jegyzékben 67. szám alatt szereplő 2189 leltári számú ingcsat, amely egy félkör alakú, gyöngyös részből és az erről lelógó láncokból áll. A gyöngyök között kaoricsiga is látható, amely régtől fogva kedvelt cseretárgya volt a Volga menti és a permi finn népeknek (14. kép). Mint említettük, minél több volt belőle egy ékszeren vagy viseleten, tulajdonosa annál gazdagabbnak számított. Az ilyen típusú ékszer a különböző mordvin csoportoknál egyaránt kimutatható. A ruha mellkivágását fogták össze vele. Viselője korával volt összefüggésben a mérete. Minél fiatalabb nő viselte, annál nagyobb, annál díszesebb volt az ékszer.

Széles körben elterjedt a Volga és Káma menti finnugor népek körében az csüngő típus, melyen két ellentétes irányba néző, stilizált lófej látható (Itsz.: 2163). A ló ezeknél a népeknél régtől fogva különös tisztületnek örvendő állat volt. Az agrárkultusszal rendelkező földműves volgai és permi finneknél a ló a nap egyik szimbólumának számított. Szertartásaikon a lovon való kultusi utazás a nap járását szimbolizálta, amellyel tél végén, kora tavasszal a nap erejének visszatérését kívánták fokozni. Háztetőiken a lófaragás a benn lakókat védte a gonosz erőktől. Ugyanezt a célt szolgálták eredetileg a lófigurás nyakékek is, melyek párhuzamai 11–12. századi sírok-ból is előkerültek (KERESZSI 1990. 115–128). Az ilyen csatok praktikus funkciója az ingek mellkivágásának összefogása volt. Az erza népviseletben egy kisebb ingcsatot közvetlenül a nyaknál helyeztek el az ingen, a nagyobbat pedig a mellkivágás alsó felén, a mell közelében (MORDOVSZKIJ 1990. 75). Sajnos az ékszert a Reguly-jegyzék egyetlen tárgyával sem sikerült azonosítani, ezért lehet, hogy tévesen leltározták be a neve alatt.

Valószínűleg keresztény mordvin volt annak a gyöngyökből fűzött keskeny nyakéknek a viselője, amelynek alján nyolc függő, köztük egy cirill betűs rézkereszt lóg (Itsz.: 2192, Reguly-jegyzék 62. szám). A nyaklánc színösszetétele, anyaga és technikája szerint akár obi-ugor ékszer is lehetne. Reguly jegyzékében azonban a mordvin tárgyak között szerepel.

Ugyancsak obi-ugor nyaklánc is lehetne az a fekete, fehér, piros, zöld és sárga gyöngyökből fűzött nyaklánc is, amelynek két végét úgy illesztették össze, hogy közötté kis vászonnárnácska van amulettként (Itsz.: 2193, Reguly-jegyzék 63. szám). Mivel az obi-ugor asszonyok ilyen típusú amuletteket nem viseltek, a tárgy valószínűleg mordvin. A Reguly-jegyzékben is a mordvin tárgyak között sorolták fel.

Ugyancsak mordvin ékszer lehet az a nyakpánt, amelyet zöld, sárga, piros és fehér gyöngyökből fűztek, és több ékszerrel együtt egyszerre viseltek az asszonyok (Itsz.: 2194). Azonban a nyakpánt a Reguly-jegyzékben szereplő egyetlen tárggyal sem azonosítható, tehát elképzelhető, hogy tévesen leltározták be Reguly neve alatt.

A 2196 és 2197 leltári számú tárgyak női nyakkötők, azaz olyan ékszerek, amelyek alapja egy keskeny szalag, amelyre gyöngyökkel, rézgombokkal, kaorikagylókkal díszített függőket erősítettek. A tárgyak a Nyizsnij Novgorod-i Kormányzóságból származnak, és az analógiák alapján valószínűleg az erza mordvin népviselethez tartoztak. A Reguly-jegyzékben is a mordvin tárgyak között sorolták fel őket 64. és 65. szám alatt.

A legnehezebben beazonosítható az a gyöngyökből készült kis, félgömb alakú ékszer, amin körben gyöngycsüngők lógnak le sűrűn egymás mellett. A félgömb tetején egyetlen karika látható (Itsz.: 2191). Véleményem szerint ez semmiképpen nem lehet sem finn tárgy, sem nyakékesség. Leginkább egy hajfonatdíszre emlékeztet, amit egy, a karikán átfűzött szalaggal erősítettek

a mordvin lányok a hajuk végére. Reguly jegyzékében ilyen nevű tárgyat nem tüntettek föl, tehát az is elképzelhető, hogy tévesen leltározták be a neve alatt.

1846 nyarán érkezett vissza a gyakori fejfájással, reumatikus lázzal küszködő Reguly Antal Szentpétervárra, ahol az Orosz Földrajzi Társaság megbízásából még elkészítette az Észak-Ural térképét a hozzá való magyarázatokkal. A térképet Reguly nemcsak a földrajzi társaságnak, hanem saját néprajzi tanulmányaihoz is készítette. Amilyen pontosan csak tudta, bejelölte az egyes népek és nyelvek határait. Mivel azon a véleményen volt, hogy nyelvében él a nemzet, csak azokat a vogul településeket tüntette föl térképén, ahol még beszéltek vogulul. Megjelölte rajta a földművelés és állattartás határait, valamint a kiterjedt erdősegeket. A vogulok lakta terület minden egyes települését, magányosan álló kunyhóját feltüntette térképén, az ott élők nevével együtt, sőt még a rénszarvastenyésztők sátrait is bejelölte, jelezve nyári vonulási útvonalukat. Ez a részletes térkép nemcsak a későbbi kutatók helyzetét könnyítette meg, akik a kis népsűrűségű vidéken így sokkal könnyebben találtak rá a nomadizáló vogul családokra, de jól megvilágította a réntartók vándorlásának törvényszerűségeit, a földterület felosztásának szabályait és társadalomszerkezetük bizonyos elemeit is. Hunfalvy szerint Reguly térképe felér egy útleírással.

1847-ben érkezett meg a Magyar Tudományos Akadémiára hat ládába csomagolt, felbecsülhetetlen értékű gyűjteménye: hatalmas mennyiségű nyelvi és népköltészeti jegyzete, antropológiai gipszöntvényei, régészeti, néprajzi tárgyai. Ez utóbbiak képezik a Néprajzi Múzeum finnugor gyűjteményének alapját, és a legkorábbi tudatosan gyűjtött tárgye gyűjtemek közé tartoznak.

1847. november 8-án a Tudományos Akadémia ülésén Reguly úttjáról és útjának eredményeiről Toldy Ferenc titkár számolt be, ahol bemutatták a Reguly által gyűjtött néprajzi tárgyakat is.

Reguly 1849 nyarán tért végleg haza, addig németországi fürdőhelyeken próbálta a kimerítő utazásoktól megromlott egészségét helyreállítani. Hazatérve az egyetemi könyvtár első öre lett.

Utolsó éveiben antropológiai vizsgálatot végzett Magyarországon, és a szibériai, illetve a magyar anyag segítségével összehasonlító vizsgálat alapján szerette volna eldönteni a néprokonság (nem nyelvrokonság) kérdését. Ehhez 1857 őszén, egy évvel a halála előtt még széles körű ember-tani és néprajzi kutatásokat végzett a palócok között. Nagyszabású vállalkozását, csakúgy mint obi-ugor gyűjtésének feldolgozását korai halála akadályozta meg. 1858. augusztus 23-án halt meg.

Hatalmas hagyatékát többen dolgozták fel. A vogul anyagot Hunfalvy Pál és Munkácsi Bernát, a csuvas, cseremisiz anyagot Budenz József, az osztyjak anyag egy részét pedig Pápay József. Néprajzi hagyatékának feldolgozása elsősorban Balassa Iván és Kodolányi János érdeme.

Reguly Antal szerteágazó tevékenységéből talán néprajzi tárggyűjtése a legkevésbé ismert. Pedig a tudós ezt a feladatát is nagy körültekintéssel végezte. Lehetőségeihez mérten az élet különböző területeiről hozott anyagot. Így a gazdasági élet (halászat, vadászat) eszközei mellett a tipikus épületek kicsinyített másait, a fontosabb közlekedési eszközök modelljeit is megszerezte. Gyűjtötte a népviseleti darabokat és a vallási élet tárgyait is.

Az 1847. november 8-i akadémiai kiállításon szereplő tárgyait alapanyaguk és funkciójuk alapján több csoportba lehet osztani. Az első csoportba sorolhatók a lapp, szamojéd, vogul, osztyjak és mordvin férfi- és női viseletdarabok, azaz szőrme-, len- és csalánvászon ingek, fejkendők, kötények, cipők, ékszerek. Tudjuk, hogy a Magyarországra hozott lapp és vogul szőrmeruhákat Reguly maga viselte az utazása során. Akárcsak későbbi követőinek, Regulynak is az őslakosok öltözéke volt a legalkalmasabb az európai ember számára extrém éghajlati körülmények elviselésére. Reguly elsősorban téli öltözéket, azaz vastag prémbundát és hosszú szárú rénszarvasprém csizmát vásárolt magának a helybeli lakosságtól. Lapp öltözékét – egy csizmát, egy kesztyűt és egy bundát – Kittelában, az Onnas folyó mellett vásárolta, de hogy honnan származott vogul-szamojéd férfikabátja, ami jegyzékében 5. szám alatt szerepel, nem tudjuk pontosan. Ezek a szőrmeből készült tárgyak molyrágás következtében teljesen elpusztultak, és soha nem kerültek be a Néprajzi Múzeum törzanyagába. A hazakerült gyűjtemény második csoportjába a rituális tárgyak, szamojéd és cseremisiz bábok, női és férfialakok tartoztak. E tárgyak részben tönkrementek, részben elkallódtak, emiatt ezeket sem leltározták be a Néprajzi Múzeumban. Szakrális tárgyai közé tartozik még a már bemutatott vogul lant és egy osztyjak bálvány. Ez utóbbi ugyancsak elveszett vagy tönkrement, mielőtt a Néprajzi Múzeum törzanyagába került volna. Néprajzi tárgyainak harmadik csoportját a különböző makettek, modellek alkották, házakról, közlekedési, halászati és vadászati eszközökről. Gyűjteménye negyedik része a valós vadászateszközökből, többségükben különféle nyilakból állt, amelyekről fentebb már részletesen beszámoltunk. Ezek csaknem maradéktalanul megmaradtak, és máig a Néprajzi Múzeum legrégebbi obi-ugor nyilai közé tar-

---

4 A zárójelben szereplő számok a Reguly-jegyzék eredeti számát jelentik.

toznak. Gyűjteménye ötödik csoportját alkották antropológiai tárgyai. Hazaküldött gyűjteményében három koponya is szerepelt. Egyet Lappföldön szerzett, kettőt útja elején kapott, valószínűleg Bogoszlóvszkban, Protaszov bányaigazgatótól. Már 1839-1840-ben érdeklődött az antropológia iránt, melynek segítségével a finnugor népek genetikai rokonságára szeretett volna fényt deríteni. A gipszöntvények készítésének technikáját Szentpéterváron sajátította el. Fő patrónusa és állandó levelezőtársa, Karl Makszimovics Baer volt az, aki Regulyt a néprajzi és antropológiai tárgyak gyűjtésére buzdította. Valószínűsíthető, hogy az útja során szerzett antropológiai anyag nagy része a szentpétervári Kunstkamerába, az Orosz Tudományos Akadémia múzeumába került. Ami az állat- és ásványtani tárgyait, a csontokat, kövületeket, ásványokat illeti, azok átkerültek a Természettudományi Múzeumba. A régészeti tárgyai között tizenkilenc csüd régiség (BALASSA 1954. 49), valamint edénytöredék, pénzérme szerepelt, amelyek a Nemzeti Múzeumban maradtak.

Reguly nemcsak a Magyar Tudományos Akadémia számára gyűjtött tárgyakat, hanem – mint említettük – a szentpétervári Tudományos Akadémia számára is. Baer már 1844 januárjában arra kérte Regulyt, hogy vásároljon a Kunstkamera részére viseletdarabokat, amelyek árát az Orosz Tudományos Akadémia majd bőkezűen visszafizeti neki (BALASSA 1954. 50). Reguly válaszából tudjuk, hogy Baer levelének kézhezvétele után nem sokkal intézkedett is, hogy a Lozva mellett élő őslakók küldjenek el részére három vogul zeneszerszámot, valamint készítsenek részére egy jurtamodellt. A tárgyak beszerzésére, illetve elkészítésére vogul tolmácsát és segítőjét, Bahtyiárt kérte meg (BALASSA 1954. 50). Nem kétséges, hogy a Reguly által gyűjtött néprajzi anyag egy része az Orosz Tudományos Akadémia Néprajzi és Antropológiai Múzeumában található, melynek összetételéről és mennyiségéről semmit nem tudunk. Gyűjteménye másik része hazánkba került. Hogy fel tudjuk mérni a Reguly-expedíció teljes tárgygyűjteményét, elengedhetetlen a Kunstkamera anyagának tételes ismerete.

Kilencvenkét tételből álló, Magyarországra küldött gyűjteménye a maga korában páratlan volt Európában. Kívánsága szerint tárgyi anyaga a Nemzeti Múzeumba került, ahol az anyag egy részét a Régészeti Osztály, más részét a Természettudományi Osztály beletárolta. Azonban a legnagyobb mennyiséget kitevő, hetvenkét darabból álló, sok gonddal összeszedett néprajzi gyűjteménye évtizedekig gazdátlanul hányódott. Nem került tárgyraktárakba, nem leltározták be, hanem továbbra is ládákba csomagolva állt a Nemzeti Múzeum folyosóin. A néprajzi anyag egy részét ugyan 1876-ban beletárolták, de 1890-ben, amikor Pápai Károly a Reguly-hagyaték feldolgozásán fáradzott, már azt írta, hogy a gyűjtemény legnagyobb része szétszóródott (PÁPAI 1890. 117–118). Xántus János, a Néprajzi Múzeum akkori igazgatója már sajnálattal vette tudomásul, hogy a szőrmes tárgyakat a moly annyira megrongálta, hogy menthetetlenné váltak, ezért elégették őket, és a beletárolt darabokat törölték a múzeum törzsanyagából (XÁNTUS 1892. 298). Később, 1900-ban Jankó János még összeszedett néhány Reguly által gyűjtött tárgyat a Nemzeti Múzeum különböző osztályairól, de nem került elő mind a hetvenkét tárgy. Tehát egyfelől nem lett meg minden néprajzi tárgy, másfelől – mint jelen cikkből is kiderült – a Reguly neve alatt beletárolt tárgyak közé több olyan is került, amelyeket nem a tudós gyűjtött. Ennek oka, hogy a leltározók nem ismerték, vagy nem használták azt az alapjegyzéket, ami 1847-ben a tárgyakról készült.

Reguly gyűjteménye, ami egyik alapítójává vált a későbbi Néprajzi Múzeumnak, sajnos megszűnt az évekig tartó hányódást, a Néprajzi Múzeumba kerülése utáni többszöri költözködést, háborús elcsomagolást és a leltározási, raktározási hiányosságokat. Jelenleg ötvennyolc tárgy szerepel a neve alatt, ebből csak negyvenkilenc található meg Reguly akadémiai jegyzékében, tehát kilenc tárgyat tévesen leltároztak be a neve alatt. Reguly hetvenkét darab néprajzi jellegű tárgyából huszonegy soha nem került be a Néprajzi Múzeum törzsanyagába, amelyek számát, ha hozzáadjuk a negyvenkilenc biztosan általa gyűjtött tárgyunkhoz, az már hetven darab néprajzi tárgy. A valaha beletárolt, törzsanyagunkba került tárgyai közül csak kettővel nem tudunk elszámolni, a 2173 leltári számú vogul ív és nyíl mintájával, valamint a 2208 leltári számú orosz parasztház mintájával, amelyek célirányos kereséssel még előkerülhetnek a több mint tizenkétezer tárgyból álló Európa-gyűjteményből.

Mint láttuk, legjobban a fából készült tárgyai maradtak meg Regulynak, ezek nagy része vadászati anyag, főleg nyilak. Ezek közül a Reguly-jegyzékben szereplő két baskír nyíl és egy vogul íj mintája hiányzik. Nagyobb a hiány a viseletdarabok, például női ingek, ékszerek és más viseletkiegészítő textíliák között. Nincs meg két vogul női kendő, melyek közül az egyiket hímzéssel, gyöngyökkel és kaorikagyólókkal díszítették (Reguly-jegyzék 46., 47.). Hiányzik egy mordvin ingcsat (Reguly-jegyzék 66. szám), egy tatár öv (Reguly-jegyzék 75. szám) és egy tatár női harisnya (Reguly-jegyzék 76. szám). Mint fentebb már írtuk, teljes egészében elpusztultak a prémből készült viseletdarabok, Reguly jegyzéke szerint a következők:

1. „Lappföldi Férfi csizma, mellyeket Reguly úr maga viselt.”
  2. „Lappföldi Téli kesztyű, miket szinte Reguly úr viselt.”
  3. „Lappföldi Férfi felruha mit szinte viselt, ködmenből.”
  4. (5)⁴ „Samojed és Vogul Férfi felruha ködmenből.”
  5. (6) „Samojed és Vogul Női felruha egyszerű, béleletlen, csuklyás.”
  6. (7) „Samojed és Vogul Női felruha cífrább és ködmennel bélelt, elül nyílt.”
  7. (8) „Samojed és Vogul nőharisnyák nyestből?”
  8. (9) „Samojed és Vogul Nőcsizmák, ékes színűek, ködmenből.”
- (KODOLÁNYI 1959. 283.)

Szagrális tárgyakból álló anyaga ugyancsak szinte teljes egészében elpusztult. Idetartoznak egy férfi- és egy női bábu az Arhangelszki Kormányzóság meséni területében élő szamojedoktól, egy bálvány az Ob torkolata mellől, valamint egy cseremiszi férfi- és női bábu a Kazanyi Kormányzóság carevokoksejszki kerületéből (KODOLÁNYI 1959. 283–285).

Megvan tehát a Néprajzi Múzeumban negyvenkilenc darab Reguly Antal által gyűjtött tárgy, hiányzik két beletározott darab, valamint sikerült beazonosítani, hogy mely tárgyakat nem leltároztak be soha törzsanyagunkba. Ez utóbbi tárgyak száma huszonegy darab. Így jön ki az a hetvenkét darab néprajzi tárgy, amelyek az MTA Kézirattárában, Reguly jegyzékében szerepelnek.

Ezáltal nehezen értelmezhető az a levél, amelyet Xántus János írt 1881. január 22-én Csontos János, az Országos Széchényi Könyvtár kéziratárának vezetője részére. A levélben arra kéri a fent említett urat, hogy a lerajzolásra kölcsönként néprajzi tárgyakat „hiba nélkül és csonkítatlanul” szállítsák vissza a Néprajzi Múzeumba. „Ezt csakis azért említem – írja -, mert Pulszky Károly úr szinte elkért tőlem évek előtt lerajzolás végett cseremiszi és mordvin hímzéseket, s azokat nemcsak vissza nem adta soha, de egyenesen bekebelezte saját Sugárúti múzeumába.” (KÓHEGYI 1968. 597–598.) A fejtörést az okozza, hogy Reguly 1847-es jegyzékében cseremiszi hímzések egyáltalán nem szerepelnek, mordvin hímzett ingjeink pedig hiánytalanul megvannak. Egy ingcsat hiányzik a mordvin anyagból, arról viszont nem tesz említést Xántus János a fent idézett levélben. Ezenkívül két obi-ugor kendő hiányzik a Reguly-gyűjteményből, ezek azonban az előző tárgyakhoz hasonlóan soha nem kerültek be a Néprajzi Múzeum törzsanyagába, tehát Pulszky Ferencnek, a Nemzeti Múzeum igazgatójának fia nem is kérhette kölcsön azokat Xántus Jánostól, hacsak nem akkor, amikor a Reguly-gyűjtés tárgyait még nem leltározták be hiánytalanul a frissen alakult önálló Néprajzi Múzeum törzsanyagába.

Irodalom

BALASSA Iván

1954 Reguly Antal néprajzi gyűjteménye. Néprajzi Értesítő, XXXVI. évf. 47–66.

HUNFALVY Pál

1864 A vogul föld és nép. Reguly Antal hagyományai. A Magyar Tudományos Akadémia megbízásából kiadta Hunfalvy Pál I. kötet, Pest.

KEREZSI Ágnes

- 1990 A lóáldozat emlékei a Volga-Káma menti finnugor népek agrárkultuszában. Néprajzi Értesítő, LXVII–LXX. évf. 115–128.
- 2006 Sámánok, varázslók, látók – különleges képességű emberek az obi-ugoroknál. Studia Caroliensia, 3–4. sz. 419–435.

KODOLÁNYI János

1959 Reguly Antal néprajzi tárgy-gyűjteménye. Néprajzi Értesítő, XLI. évf. 283–302.

KÓHEGYI Mihály

1968 Adalékok a Reguly-gyűjtemény elkallódott tárgyainak történetéhez. Ethnographia, LXXIX. évf. 597–598.

MOKSIN, N. F.

1990 Mordovszkij narodnyj kosztjum. Szaranszk, Mordovszkoe knyizsnoe izdatyelsztvo.

MOLDANOVA, T. A.

1999 Ornament hantov Kazymszkogo Priobja: szemantika, mifologia, genezisz. Tomszk, Izdatyelsztvo Tomszkogo Universiteta.

PÁPAI Károly

1890 A vogulok és osztjákoknál. Ethnographia, I. évf. 3. sz. 117–130.

PÁPAY József

- 1905a Reguly Antal emlékezete In PÁPAY József: Osztják népköltési gyűjtemény. Zichy Jenő gróf harmadik ázsiai utazása V. kötet. Budapest-Leipzig. Homjányszkij Viktor császári és királyi udvari könyvnyomdája 01–051.
- 1905b Nyelvészeti tanulmányutam az északi-osztjások földjén. Budapest, Budapesti Szemle, CXXIII. köt. 354–395.

REGULY Antal

1994 Magyarországi jegyzetek. Szerk. Selmeczi Kovács Attila. Series historica ethnographiae 8. Budapest, Néprajzi Múzeum.

SZIJ Enikő

2003 Reguly Antal votják földön. Permistica et Uralica. Piliscsaba, PPKE BTK Finnugor Tan-szék. 236–244.

SZILÁGYI Ferenc

1961 Adalékok Reguly Antal életrajzához. Nyelvtudományi Közlemények, LXIII. évf. 179–189.

TOLDY Ferenc

1850 Reguly Album. Pest, Reguly-társaság.

VOIGT Vilmos

2004 A brief account of more than two hundred years of teaching Folklore and Ethnography (including Cultural Anthropology) at Hungarian universities. Acta Ethnographica Hungarica, vol. 49. no. 3–4. 181–210.

XÁNTUS János

1892 A Magyar Nemzeti Múzeum Ethnographiai Osztályának története, s egy indítvány a jövőt illetőleg. Ethnographia, III. évf. 298–302.

The Antal Reguly Collection at the Museum of Ethnography

Although the life of Antal Reguly and its various milestones have been examined in many ways by many people, and although Reguly claimed to be an ethnography researcher above all else, relatively few scholars have analysed his contributions to the field of ethnography in any real depth. The present study discusses Reguly's career from the standpoint of his work in ethnography, while discussing the unique body of artefacts he collected on his expedition to Russia in 1843–1846. Though the collection in question has already been discussed in part by Iván Balassa, and in part again by Kodolányi János, the complete Reguly Collection has never before been published, nor has the list of Reguly's collected artefacts ever been compared to the actual body of material found in the Museum of Ethnography. For some of the objects and motifs in the Reguly Collection, this article represents the first effort at providing an ethnographic interpretation. The study furthermore attempts to identify precisely where along his route Reguly collected certain specimens of the material held by the Museum of Ethnography.

In 1847, the priceless Reguly collection – including an enormous quantity of notes on linguistics and folk poetry, anthropological plaster casts, archaeological objects, and ethnographica – arrived at the Hungarian Academy of Sciences packed into six boxes. On November 8, 1847, at a meeting of the Academy, Ferenc Toldy reported on Reguly's travels and their results, presenting Reguly's collection of ethnographic artefacts to those attending.

There are at present 58 artefacts listed on museum inventory under Reguly's name, of which only 49 appear in the collector's academic notes, leaving 9 objects attributed erroneously to his name. Of the 72 pieces of ethnographic significance listed in his notes, 21 were never entered into the museum's core inventory. If these are added to the 49 museum artefacts known with certainty to have been part of Reguly's collection, the total comes to 70. Thus, of the objects at some point entered into museum inventory, two, no. 2173, a model Vogul bow and arrow, and no. 2208, a model Russian peasant dwelling, have yet to come to light. With some targeted effort, these artefacts might still be found among the more than twelve thousand artefacts of the European Collection.

Megőrzési folyamatok

Betlehemek restaurálása intézményi együttműködésben

Az utóbbi években, évtizedben felerősödtek a kulturális örökség múzeumokban elhelyezett anyagának megőrzésére és védelmére tett erőfeszítések. Hosszabb távra tervezett tárgyrestaurálási programok indultak be, amelyek többféle múzeumi szakág együttes munkáján alapulnak. Egy ilyen, 2004-ben kezdődött, jelentős értékmentő projekt munkabeszámolóját tartották a Néprajzi Múzeumban 2007. február 15-én.¹

A munkabeszámolóra meghívást kapott Nemes Takách László, az egyetem papírrestaurátor-képző szakágának vezető tanára, aki a Néprajzi Múzeum betlehemeit restaurálja egy hosszú távú állományvédelmi program keretében, amelynek muzeológus felelőse Szojka Emese.

A munkabeszámolón elhangzott, és a rendelkezésre álló idő hiányában csak töredékeiben előadott szövegek írott, teljesebb változatát e helyen közöljük.²

A hagyomány tárgyai gyűjteménytől a szokásgyűjteményig

Visszanyúlva a gyűjtemény korábbi, általunk belátható, illetve tapasztalt korszakaihoz, 1958-ban a hagyomány tárgyai gyűjteménynek – amelynek szokásokat és játékokat összefoglaló gyűjtőneve csak 1965 után változott a jelenlegire – még Szendrey Ákos volt a felelőse,³ aki azonban elméleti érdeklődése miatt gyakorlatilag kevésbé foglalkozott vele. A megelőző években esedékes gyűjteményi revíziót és az ezzel kapcsolatos raktárrendezést is alkalmi megbízottal végeztették el. 1960-tól Györgyi Erzsébet kezdhette meg a gyűjteményi munkát, amelynek során fontos feladatának tartotta a tárgycsoportok körülhatárolását, a részletes szakrend kialakítását, a tárgyak e szerinti és lehetőleg állagvédelmi szempontból is megfelelő elhelyezését, állapotuk megóvását. Ezen a téren az is nagy eredménynek számított, ha a jól megoldott elhelyezés hozzásegített a további tárgyromlás elkerüléséhez. Jelentősebb restaurátori beavatkozásra nem lehetett számítani, de a rendszeres fertőtlenítésekre a rovarkárók elkerülése érdekében legalább igen.

A gyűjtemény túlnyomórészt olyan tárgyakat őrzött, amelyek elkészítésekor nem tartották célnak azok tartós fennmaradását. Az ünnepi szokások kellékeinek jó része egy-egy alkalomra készült, amelynek lezajlása után már nem szándékoztak megőrizni azokat, vagy ha igen, számoltak azzal, hogy a következő alkalommal felújításra szorulnak, ha az ünnepi használatban megviseltté váltak. Így gondot okoztak a növényi koszorúk,

1 Az együttműködés példái: tárgymentő és feltáró folyamatok. *Az ikonosztázion feltárásától a rekonstrukcióig* címmel. A workshop jellegű előadások elsősorban a Néprajzi Múzeum egyházi gyűjteményében őrzött templomi berendezés, a Magyarokmátráról (volt Ugocsa vármegye, ma Veliki Komjati, Ukrajna) származó görög katolikus ikonosztázion együtteséhez kapcsolódó sokrétű munka eredményeinek bemutatására szerveződtek. A restaurátorokból és muzeológusokból (néprajzos, művészettörténész) álló munkacsoport a Néprajzi Múzeum és a Magyar Képzőművészeti Egyetem (a továbbiakban: MKE) Restaurátor Intézetének közös pályázatára állt össze, Szacsvey Éva vezetésével (vö. KUTAS et al. 2006).

2 A múzeumi évkönyv már korábban is helyet adott az intézmény gyűjteményeiben őrzött műtárgyak restaurálásáról szóló írásoknak, amelyek rendszerint valamilyen új kutatási eljárásról (például KUTAS et al. 1996. 213–217) vagy a muzeológiai feldolgozáshoz szükséges, műszeres, restaurátor által végzett anyagvizsgálat, -elemzés eredményeiről, tudományos felhasználásuk perspektíváiról szóltak (TORMA 1996. 255–259). Esetünkben a hangsúly a restaurálás hosszúra nyúló folyamán van, amelynek végső célja egy egész tárgycsoport rendbetétele és állaguk fenntartása, múzeumi megőrzésük biztosítása. Igaz, hogy a programnak még nem érkezünk a végére, de a munka során felmerülő kérdések és tapasztalatok már körvonalazhatók. A népi betlehemek a restaurálás számára egy olyan sajátos stúdiumot jelentenek, mint a gyógyászatban az állatorvosi ló, hiszen az anyag típusok gazdag tárházat képviselik, különös tekintettel a papírfelésegekre. Tárgyain jól tanulmányozhatók az anyagátulások egyes formái, amelyek az egymástól eltérő romlási folyamatokra szolgáltatnak jó példát. Ilyenformán tehát a népi betlehem műfaja a restaurátori szakképzés számára széleskörűen hasznosítható tárgytípust jelent.

3 A Néprajzi Múzeum szokásgyűjteményének kialakulásához, gyűjteményi profiljának kibontakozásához vö. Szűcs 2000; megnevezésének történetéhez: GYÖRGYI 1962; 1963; 1965.

csokok és más díszek, a hímes tojások, a dramatikus szokások kellékei: az ünnepi jelmezek és azok különböző anyagokból, gyakran papírfélelésekből készített kiegészítői, az álarcok, fejviseletek és főleg a betlehemek, amelyek általában favázzal, különböző minőségű karton- és egyéb papírborítással készültek.

E rövid élettartamra szánt tárgyak azonban nem csak a „rendeltetészerű használatot” voltak kénytelenek elviselni. Nagyrészt a 19–20. század fordulóján készültek, állapotromlásukat az időközben a múzeumban eltöltött idő is törvényszerűen fokozta, amihez a változó tárolási körülmények, a múzeum többszöri, kalandos költözései – sőt még a második világháborús épületkárok is – alaposan hozzájárultak.

Ez az időszak megelőzte a múzeumi restaurálás nagy korszakát, melyben – Némethy Endre⁴ elszánt és kitartó erőfeszítései nyomán – létrejött a Központi Muzeológiai Technológiai Csoport, s ennek első vezetője is ő lett. Ezt követően kezdetét vette a múzeumi restaurátorok szakképzése, és lassacskán kiváló szakrestaurátori tevékenység és életpályák bontakoztak ki.

Egyetlen tárgycsoport volt, amelynek nem csupán megőrzésében, hanem restaurálásában is komoly eredményt sikerült elérni. A hímes tojások közül számos példány darabokra törve maradt fenn. Ugyanakkor nem tűnt elfogadhatónak a „selejtezési javaslatra” ösztönző sugallat, felismerve a fennmaradt tárgyak pótolhatatlanságát. Restaurálásukra több sikertelen kísérletet követően kiváló, mára az idő próbáját is kiállt módszer született, amelyet az 1970-es években restaurátor munkatársunk, Kovács Julianna Ilona alkalmazott magas színvonalon. A több darabra tört, hiányos tojáshéjakat japánpapírból az adott eredeti tojás alakjának megfelelőre kialakított tojás alakra ragasztotta rá. Ezzel megmentette a gyűjtemény legrégebbi, nagy értékű darabjait. Ennek a munkának az 1980-as évek óta nemigen van folytatása a Néprajzi Múzeumban, holott jelenleg is számos, restaurálásra érdemes régi törött hímes tojást őriz még a gyűjtemény. Szerencsére magukat a tojásmaradványokat annak idején sikerült egyenként szétválogatva, azonosítva, tasakolva tárolni, ezek jelenleg is megvannak, várják jobb sorukat, bízva a jelen és, reméljük, a jövő kedvező restaurálási törekvéseiben és lehetőségeiben.

A betlehemek, a születés jelenetét képecskék vagy szobrocskák, különböző figurák formájában megjelenítő együttesét magukban foglaló épületfélelések, a formaadás tekintetében az elképzelt betlehemi istálló vagy egy – nemegyszer a helyi – templom formáját követték. Ez a tárgycsoport különösen viharvert állapotban volt. Számos e funkciót betöltő becses tárgyi emlék maradt fenn, amelyek jó része a 19–20. század fordulójától kezdve került a múzeumba. Legrégebbi és legfigyelemreméltóbb példányaikra sok évtizedes mocsok is rakódott, papírborításuk ragasztása fel-felengedett, a szélek felpöndörödtek, díszük meglazultak, el-elvesztek. Folytonossági hiányok is mutatkoztak rajtuk. Miközben gazdag kollekciónal rendelkezünk a Kárpát-medence népeinek betlehemes játékaikhoz fő kellékként nélkülözhetetlen betlehemből, amikor kiállítás rendezésére került sor, alig néhányat tehetünk csak ki közszemlére állapota miatt. E tárgyaknak nem csupán kiállítása, hanem egyszerűen a jövő számára való megóvása is problematikus volt, hiszen a rossz állapot különösen romlandó anyagon, gyarló technikával összeállított tárgyakon következett be. Néhány nagyméretű példányból szinte csak a váza maradt meg. Az is nagy eredménynek számított, hogy a további romlás megakadályozására egyszerű tisztítást követően egyedi védőburkolattal látták el őket restaurátoraink: az 1960-as években az akkor divatba jött polietilénborítással, amelyet egy évtizeddel később pamutvászon, esetenként papírvatta huzatokkal cseréltek fel. A nagyobb, illetve aprólékosan tagolt szerkezetű darabok esetében lécvázis tárológések elkészítésére került sor, amelyekre a pamutvászon védőborítást kifizítették.

A Néprajzi Múzeum népszerű kollekcója a szokásgyűjtemény, hiszen az évkörben egymást követő ünnepek gyakran hiedelemhárterű társadalmi, részben dramatikus szokásainak kellékeit, az emberi életút nagy eseményeinek rituális tárgyait foglalja magában. Azokban az évtizedekben, amikor ezek vallási vonatkozásairól kevés szó esett, fokozott figyelem irányult a közönség – és a közönségtájékoztató, a média – részéről ezek népi hagyományaira, és ennek alátámasztását többek között a múzeumtól várták. el.

Sajnos a dramatikus szokások papír-karton-fa anyagkombinációjú tárgyainak restaurálási módszertana nem volt kidolgozott. Tárgyaink sokáig nem keltették fel múzeumunk restaurátorainak személyes ambícióját, nem is volt papírrestaurátorunk az 1980-as évekig. Kutas Eszter vállalkozott először betlehem alapos, a felületi tisztításon túlmenő restaurálására, Nemes Takách László irányításával. A 28255 leltári számú csepregi,

---

4 Némethy Endre (1912–1995) etnográfus, restaurátor, a Néprajzi Múzeum munkatársa 1939 és 1949 között (Bodó-VIGA, főszerk. 2002. 655–656).

1899-ben gyűjtött betlehem megőrzött restaurálási dokumentációja alapján követhetők munkájának lépései.

Betlehemeink tehát kevésbé szerepeltek múzeumi kiállításainkon, mint azt sokféleségük, különleges konstrukcióik, egymástól eltérő díszítettségük indokolta volna. E téren a nagyobb részben tisztán fából, egy esetben cserépből (ltsz.: 43413, Nagykanizsa, Zala megye), illetve az utóbbi évtizedekben készült példányok jöhettek számításba. 1958–1995 között egyetlen nagyobb szabású önálló kiállítás megrendezésére nyílt lehetőség a szokásgyűjtemény teljes spektrumának bemutatásával, *Ungarische Volksbräuche im Jahresablauf* címmel Lipcsében, a Museum für Völkerkundéban, 1965-ben, melynek kibővített változata *Magyar népszokások* címmel a Könyves Kálmán körüti Néprajzi Múzeum három nagy termét betöltő utolsó kiállítás volt (GYÖRGYI 1967–1968). E kiállításokból számos rangos tárgy maradt ki állapota miatt. Még néhány alkalmi karácsonyi tárgybemutatón szerepeltek betlehemeink egy veronai nemzetközi betlehemkiállításon kívül,⁵ számos értékes példány azonban távol maradt ezektől. A Néprajzi Múzeum állandó kiállítása, *A magyar nép hagyományos kultúrája* (1991–) viszonylag gazdag körképet nyújt betlehemeink sokféleségéről.

Ilyen előzmények után kereste meg a múzeumot Nemes Takách László papírrestaurátor, aki oktatói munkájához keresett olyan restaurálandó tárgyakat, amelyek különféle minőségű, jellegű papírokból, illetve papírból és valamilyen más anyagból – például fából – készültek, hogy a restaurátorképzésben részt vevő hallgatók a szokványos irat- és könyvrestaurálás mellett ilyen, többféle anyagból álló tárgyak restaurálásában is gyakorlatot szerezhessenek.

A betlehemes játékok megviselt kellekei ebbe a körbe tartoznak, így örömmel vettük az együttműködés lehetőségét. Először a rövidebb idő alatt elvégezhető munkát adó, kisebb papíralapú tárgyakra kerülhetett sor, mivel a hallgatóknak rövid néhány hónap állt rendelkezésre, és egyéni teljesítményük megítélhetősége érdekében nem dolgozhattak többen egy tárgyon.

A megbeszélés eredménye hivatalos formát öltött. Morgós András, a Magyar Nemzeti Múzeum osztályvezetője hivatalos levéllel fordult Hofer Tamás néprajzi múzeumi főigazgatóhoz 1993. március 23-án:

„Felsőfokú papír-szakrestaurátor képzésünk gyakorlati tematikájába felvettük a szokásos nyomott-nyomatott, kézzel írt-festett anyagokon túl a három dimenziós néprajzi tárgyak konzerválását, restaurálását is. Hiszen ezek mind restaurálás etikai, mind restaurálás technikai szempontból sajátos feladatot hordoznak.

Mivel a Magyar Nemzeti Múzeum gyűjteményei ilyen tárgyi anyaggal nem rendelkeznek, abban kérjük a segítségét, hogy tisztítás-konzerválás illetve restaurálás céljára képzési lehetőségeinknek megfelelő műtárgyakat kaphassunk a Néprajzi Múzeum anyagából Györgyi Erzsébet muzeológussal történt megbeszélésünk eredményeként kiválasztottunk 2 db betlehemi templomot és több betlehemezsnél használt kelleket (koronát, csillagot stb.), melyek szakszerű kezelését térítésmentesen elvégezzük Györgyi Erzsébet muzeológus vezetésével.”

1993. március 29-én közös erővel sikerült kiválasztani azt a huszonnégy tárgyat, amelyek restaurálását jelen program keretében vállalták. A leginkább javításra szoruló betlehemek helyett a betlehemes játékok kisebb munkai igényű kellekeit választották ki, mert a hallgatóknak önálló munkával, a tanév időtartama alatt kellett ezeket restaurálniuk; egy betlehem ehhez túl nagy feladat lett volna. Papírcsákók, -süvegek, nyakdíszek, vállszalagok és egy tűsző hagyták el a Néprajzi Múzeumot. Ezek jóval a kitűzött tanév végi határidőn túl, egy évvel később érkeztek vissza, illetve csak 1996-ban, sőt egy még ennél is később – tökéletesen megújulva, méretre készített kartondobozokban, biztosítva az elnyert kiváló állapot későbbi megőrzését.

1994. június 9-én – amikor a huszonnégy tárgy közül huszonkettő visszaérkezett – újabb, hasonló tizenhárom tárgyról készült jegyzék; egy farészekkel is rendelkező, háromkirály-járáshoz való csillag is volt a listában, amelynek egy része azonban az előző kölcsönzész burkolt meghosszabbításaként került újabb jegyzékbe, de néhány újabb papír fejviselettel egészült ki.

A betlehemes kellekek restaurálásának fent leírt folyamata Györgyi Erzsébet 1995-ös nyugdíjazásával megszakadt.

---

5 Natale in Arena. 6A Rassegna internazionale del presepio nell'arte e nella tradizione. Verona, 2 dicembre 1989 – 11 febbraio 1990. (Kiállítási katalógus)

A betlehemrestaurálás programmá válása

A Néprajzi Múzeum szokás- és játékgyűjteményének gondozását 2000. szeptember 15-től a tárgytárért 1995 óta felelős muzeológustól, Szűcs Alexandrától Sojka Emese vette át.

Nem sokkal ezután, 2000 decemberében történt, hogy Szacsavay Éva a Római Magyar Intézet felkérésére egy karácsonyi kiállítást/bemutatót szervezett a Néprajzi Múzeum gyűjteményeinek tárgyaiból, amelyek között betlehemek is szerepeltek.⁶

A válogatáshoz a teljes tárgycsoportot át kellett tekinteni, szemrevételezni a mintegy félszáz önálló tárgyat magában foglaló kollekciót. Ennek során szembesültünk ismét azzal a ténnyel, hogy a tárgykör jelentős része nem alkalmas kiállításra, mert rossz állapotuk, erőteljes romlásnak indult állaguk ezt nem teszi lehetővé.

A betlehemek nagy része roncsképet mutatott. A fentebb már részletesen vázolt állapotuk tovább súlyosbodott. Papírborításuk szakadozott volt és fakult, a homlokzatukra, oldalfelületeikre felragasztott szentképeknek csak a maradványait, máskor csupán nyomait lehetett érzékelni, sőt egyes darabok faváza, alapszerkezete is megroggyant, illetve különféle jellegű sérülések mutatkoztak az építőelemek bizonyos pontjain – különösen a templom alakú példányok tornyainak csonkasága, valamint sisakborításuk és a tornyokat lezáró keresztek hiánya volt feltűnő. Ehhez járult még általános tünetként a tárgyakat fedő porréteg, amely a raktári helyiség rosszul záródó, szigetetlen nyílászáróinak következményeként került felületeikre. Ugyanakkor a műtárgytárolás egyik alapvető gondja, a zárt tárolók hiánya is ilyenformán érezte hatását, amely elsősorban a nagyobb méretű, egyedi helyigénnyel rendelkező tárgyfeleségeken – mint a betlehemek is – éleződött ki. A méreteiben és formáiban atipikus, nagyobb helyigényű tárgyak ugyanis nem fértek be a három-négyféle méretben legyártott raktári típuszsekrényekbe, fiókokba. Számukra egyetlen tárolási mód kínálkozott csupán, a nyitott Dexion-Salgó polcok. Így kerültek a betlehemek más tárgyakkal együtt a raktári fémpolcok felső szintjére a zárt szekrények, fiókok fölé, ahol csak alkalmi jellegű csomagolást kaptak selyem-, hullámpapír vagy vattapapír felhasználásával. A tárgyak felületével közvetlenül érintkező csomagolóanyagok, leplek azonban bizonyos szempontból – tekintettel a tárgycsoportot jellemző sajátos anyagfeleségekre, a sokszor vékony papírból, örökzöld növényekből készült díszekre, a külső borítások sérülékeny felületeire – ártottak is, nemcsak használtak.

A betlehemek elhelyezésének problematikája, a tárgyak vésszen romló állaga – bár csak egyetlen elemét jelentette a modern raktári környezet kialakításának felmerülő igényében, de a tár kiemelkedő emlékanyagaként, formai és funkcionális szempontból egyik legsokrétűbb tárgycsoportjaként – különös ösztönzőerőt adott a kérdéskör végig gondolására.

A gyűjtemény raktározási gondjaiban, tárgyai korszerű megőrzésének kérdésében további készletet jelentett, hogy a Néprajzi Múzeum éppen ebben az időszakban, 1999-ben csatlakozott a római székhelyű nemzetközi restaurátorközpont (az ICCROM) megelőző műtárgyvédelmi programjához (*Preventive Conservation*). A korszerű szemlélet elterjesztését és beillesztését a mindennapi gyakorlatba⁷ a főhatóság is felkarolta, és segítette a szervezeti/működési és az anyagi feltételek megeremtésében (FEJŐS 2000a).

A múzeumi gyűjtemények kezelésének egy másik, nemzetközi kapcsolaton futó szála is ezekben az években érezte hatását az intézményben. Az 1993-ban kezdődött holland-magyar múzeumi együttműködés egyre bővülő hálózatába a Néprajzi Múzeum is bekapcsolódott, és ennek köszönhetően lehetővé vált a tudatos gyűjteménykezelés (*collection management*) új formáinak rendszeres munkamegbeszéléseken történő átadása/terjesztése és helyszíni tapasztalatcseréje is több munkatárs bevonásával (FEJŐS 2000b. 7–8; BALÁZS 2000. 13–14).

A körülmények eme kedvező egybeesése alapján, élve az intézményi keretek kínálta lehetőséggel fogtunk hozzá a szokásgyűjtemény raktári állapotának felméréséhez és egy átfogó, komplex intézkedési terv kidolgozásához, amelyben a hangsúly a megelőző műtárgyvédelem szempontjaira került. Felmértük a gyűjtemény kritikus helyzetben lévő tárgycsoportjait, és további gondozásuk ütemezéséhez fontossági sorrendet állított-

6 A gyűjtemény betlehemi kollekciójából már több ízben megfordultak tárgyak Olaszországban a karácsonyi ünnepkör idején (Veronában 1989–1990-ben és 1990–1991-ben; Rómában, a Magyar Tudományos Akadémia felkérését megelőzően, 1998-ban).

7 Ahhoz, hogy eljussunk odáig, hogy egyáltalán ilyenformán felvetődjön a múzeumokban felhalmozott kulturális örökség fizikai megőrzésének problematikája, magának a tárgyrestaurátor-szakmának a megerősödésére is szükség volt. A tárgyrestaurátor-képzés szervezeti kereteinek kialakulásához lásd Bóna 1999; a múzeumi tárgyrestaurátor-szakma további fejlődéséhez, a muzeológiai kutatómunkába való szerves beépüléséhez lásd az Éri István szerkesztette tanulmánykötetet/emlékkönyvet (Éri, szerk. 2000).

tunk fel. A tervezetben a betlehemeket mint különösen veszélyeztetett tárgycsoportot jelöltük meg, és rendbetételüket az intézkedések első körébe vettük fel (SZOJKA 2002).

Idekapcsolódva, még ugyanebben az évben készítettünk egy javaslatot a kulturális minisztérium felé Szacsvey Évával közösen, amelyben a Néprajzi Múzeum betlehemeinek teljes tárgycsoportjára kiterjedő restaurálás és állományvédelem sürgető igényét fogalmaztuk meg. Rámutatunk a kollektív országos viszonylatban is kiemelkedő művelődési-, tárgy- és tudománytörténeti jelentőségére, illetve arra is, hogy a tárgycsoport földrajzi értelemben szinte egyedülállóan reprezentálja a Kárpát-medence nagytájt, hiszen korai gyűjtésű darabjai a mai határokon kívül eső területekről származnak (SZACSVAY 2005. 8–12).

Ugyanakkor utalhattunk arra is, hogy a betlehemek iránt fokozott érdeklődés mutatkozik minden évben újra és újra a karácsonyi ünnepkör idején a múzeumot felkeresők részéről.⁸ Ezzel egyidejűleg tanúi lehetünk maga a betlehemes játék újraélesztésének is, amelyen tanárok, egyházi személyek és közművelődési szakemberek munkálkodnak. Télvíz idején, a karácsonyi ünnepkörben, hosszú szünet után ismét látni betlehemező csoportokat az utcákon, köztereken, de művelődési házak, folkloriközpontok is előszeretettel tűzik másorra ünnep idején a betlehemi játékot. Az utóbbi évtizedben pedig fesztiválokon mutatkoznak be az ország különböző pontjairól és a határon túlról érkező betlehemes csoportok. Az első betlehemes találkozót a Néprajzi Múzeum és a Kecskeméti Szókraténusz Múzeum szervezte 1990-ben a Budapest Kulturális Intézet közreműködésével, amelynek helyszíne a XIII. kerületi Művelődési Központ volt. 1992-ben, advent harmadik vasárnapján pedig a Néprajzi Múzeum épületében lépett fel a romániai Halmi (Halmeu) községből érkező betlehemes csoport. Ők a múzeumi gyűjtemény számára elkészítették nagyméretű bábáncoltató betlehemük kicsinyített, modellszerű példányát (ltsz.: 92.46.1; SZACSVAY 2005. 19).⁹

Felterjesztésünkben e példákkal arra szeretnénk volna felhívni a figyelmet, hogy bár a múzeum szerepvállalása a kulturális folyamatokban időszerű, jelenleg szokásgyűjteménye csak korlátozott mértékben tud ennek eleget tenni, hiszen a kiállítható darabok száma a tárgycsoport egészéhez viszonyítva csekély.

A tárgyak roncsolódott állapotának megítélésekor azt is szem előtt kell tartani, hogy a Kelet-Közép-Európában szokásos betlehemezés házaló játék, amelyben a résztvevők maguk készítették el a technikailag és anyagában is szegényes kivitelezésű betlehemet, amely már „új” állapotában is gyenge megtartású volt. A betlehem azután a népszokás szereplői még éveken át hurcolták magukkal, kevés javítgatással, friss papír ráragasztásával próbálva megtartani külső díszes formájukat.¹⁰

Így tehát ezek a tárgyak a múzeumi raktárakban csak tovább romlottak: papíryanagyk rövid időn belül megfakult, savasodásnak és kiszáradásnak indult.

Ezért javasoltuk eme, a magyar művelődéstörténetet, irodalomtudományt, dráma-, zene- és művészettörténetet stb. (SZACSVAY 1987), végső soron a tárgy történet-tudományt foglalkoztató gyűjteményi anyag teljes körű rendbetételének megkezdését: a kiállíthatóság és állagmegóvás szempontjai szerint megkívánt tisztításukat-restaurálásukat, illetve a feljavított állapotuk megőrzéséhez szükséges, egyes tárgyainak méretéhez igazított zárt tárolóalkalmatlanságok kialakítását.

Javaslatunk különféle szempontok szerint csoportosított tematikát és egyben muzeológiai megfontolásokra is kiterjedő kritériumokat foglal magában.

A program megvalósítása 2003-ban kezdődött el, és folyamatosan, évről évre benyújtott pályázatok által működik a mai napig, igen jó munkakapcsolattal és eredménnyel.¹¹

---

8 A legutóbbi években is tapasztalhattuk a tárgykör népszerűségét a múzeumi látogatók körében a karácsony idején megrendezett *X. betlehemi jássol kiállítás* (2003. december 4. 2004. január 11.) alkalmával. A bemutatón kortárs készítésű betlehemeket láthattunk: a Magyar Kézművességért Alapítvány, a Magyar Országos Művészi Kézműves Egyesület, a Budapesti Kereskedelmi és Iparkamara Kézműipari Tagozata, valamint a Néprajzi Múzeum által meghirdetett pályázat anyagát.

9 Ugyanez a betlehem szerepelt egy Grazban rendezett kiállításon is, 2002-ben (SZACSVAY 2005. 19).

10 A Néprajzi Múzeum szokásgyűjteményének betlehemi tárgyairól felrajzolt képhez az is hozzátartozik, hogy mivel a kollektív változatos, ezért vannak közöttük nemcsak papírral bevont, favázás példányok, hanem fából készült faragványok is, amelyek állapota kielégítő, és kivitelezésük igényessége hivatásos vagy háziiparos készítő feltételez. Ebbe a csoportba elsősorban a felvidéki betlehemesek sorolhatók. Példányai között találhatunk kimunkált faragványt, amelyet tempolmi szobrász vagy hivatásos faragó készíthetett, és a zsánerképszerűen megfogalmazott figurák előképe a műfaj fejlettebb formáiból táplálkozhatott (ltsz.: 74118, Liptó vármegye; vö. SÍPOS 2004). A felvidéki betlehemesek egy másik, állagát tekintve jó megtartású csoportja felhivatásosként működő, vásári árusításra is termelő bányászoktól és pásztoroktól ered, akik az otthoni betlehemeállítás igényeihez alkalmazkodva faragták a jelenetbe szánt figurákat, amihez rendszerint a környezetükben látható alakok nyújtották a mintát (ltsz.: 2004.55.1, Selmecbánya vidéke; vö. LOVÁSOVÁ 2003).

11 Itt szeretnék köszönetet mondani Fábrián Mária restaurátornak, a Néprajzi Múzeum főosztályvezetőjének is, aki gyűjteményi pályázatainkat istápolja és menedzseli évről évre.

Ebben partnerünk a Magyar Nemzeti Múzeum művész restaurátora, Nemes Takách László. Évente két betlehem restaurálására nyílik lehetőség, és elmondható, hogy az eddig elkészült tíz betlehem a teljes restaurálásra váró állomány mintegy kétharmadát teszi ki.

Minden egyes restaurált tárgyhoz elkészült a saját méretére kialakított, jól záródó tárolódoboz is, amely reményeink szerint alkalmas arra, hogy a tárgyak hosszú távú múzeumi megőrzését szolgálja.

A restaurátori beavatkozás, a tisztítás és a helyreállítás munkája során ennek a sajátos tárgycsoportnak egészen új dimenziói tárulnak fel.

Ebben a megközelítésben a tárgy, a betlehem nem csupán része, díszletes kelléke egy valamikor élő, működő organizmusnak, összetett szokáscselekménynek, ahol a hangsúly igazából a szereplők akcióján, szereplésén volt, hiszen az évről évre, ciklikusan ismétlődő ünnepi rítusok tartották fenn a falu közösségi életének egész kapcsolatrendszerét, tradicionális viszonyait.

A restaurátor által munkába fogott tárgy immár önálló, korábbi életének előzményeitől sokszor független, pontosabban más hangsúlyok által szerveződő múzeumi objektumként létezik.

A rajta végzett, összetett restaurátori kezelés által tárulnak fel egyedi vonásai; szerencsés esetben személyes élettörténetéhez, születésének, készítésének körülményeihez is közelebb kerülhetünk. Elemeire szedésével a tárgy maga is elemezhetővé válik, és előkerülnek azok a rétegek, amelyek korábbi énjének, keletkezéstörténetének, sok esetben későbbi átváltozásainak periódusait tárják elénk. Minden egyes betlehem szinte külön kis univerzumnak jelenik meg a hozzáértő beavatkozás által.

A restaurálás folyamatát rögzítő dokumentáció pedig olyan fontos tartozéka, adatháttere a tárgynak, mint múzeumba kerülésének idején a lokálítására és használatának körülményeire utaló feljegyzések. A tárgy kétféle megközelítési módjának összekapcsolása így nyújthat teljesebb képet valóságos énjéről.

Irodalom

BALÁZS György

2000 Gyűjteménykezelés és megelőző műtárgyvédelem: a kapcsolat. Néprajzi Értesítő, XXXII. évf. 13–34.

BODÓ Sándor – VIGA Gyula (főszerk.)

2002 Magyar múzeumi arcképcsarnok. Budapest, Pulszky Társaság – Tarsoly.

BÓNA István, ifj.

1999 Restaurátor-képzés Magyarországon. In SZENTKIRÁLYI Miklós (szerk.): Magyar Restaurátorkamara. Budapest, Magyar Restaurátorok Egyesülete. 22–28.

ÉRI István (szerk.)

2000 Restaurálási tanulmányok. Timár-Balázsy emlékkönyv. Budapest, Pulszky Társaság – Magyar Múzeumi Egyesület.

FEJŐS Zoltán

- 2000a A Néprajzi Múzeum és a megelőző műtárgyvédelem. Múzeumi Hírlevél Melléklet, 5. sz. 1.
- 2000b A(z örök) feladat: a gyűjtemények és a műtárgyak megőrzése. Néprajzi Értesítő, LXXXII. évf. 5–12.

GYÖRGCY Erzsébet

- 1962 A Hagyomány Tárjai Gyűjtemény. A Néprajzi Múzeum 1961. évi tárgygyűjtése. Néprajzi Értesítő, XLIV. évf. 248–250.
- 1963 A Hagyomány Tárjai Gyűjtemény. A Néprajzi Múzeum 1962. évi tárgygyűjtése. Néprajzi Értesítő, XLV. évf. 143–146.
- 1965 A Hagyomány Tárjai Gyűjtemény. A Néprajzi Múzeum 1963–64. évi tárgygyűjtése. Néprajzi Értesítő, XLVII. évf. 250–257.
- 1967–1968 Magyar népszokások. Kiállítás a Néprajzi Múzeumban. 10. [Kiállítási leprello Csalog Zsolt rajzaival.]

KUTAS Eszter

1996 A kézi infrakamera a restaurálás szolgálatában. Néprajzi Értesítő, LXXVIII. 213–217.

KUTAS Eszter – PUSKÁS Bernadett – SZACSVAY Éva

– TERDIK Szilveszter

2006 Múzeumi „leletmentés”. A magyarkomjádi görög katolikus ikonosztázion restaurálása, konzerválása és rekonstrukciója. Magyar Múzeumok, 12. évf. 2. sz. 3–6.

LOVÁSOVA, Eva

2003 Fából faragott betlehemek Selmecebányáról: a Szlovák Bányászati Múzeum kiállítása Kecskeméten. 2003. október 25. – 2004. február 2. (Kiállítási vezető)

SÍPOS Enikő

2004 Nápolyi betlehemes figurák. In ÉRI István (szerk.): Restaurálási tanulmányok. Timár-Balázsy emlékkönyv. Budapest, Pulszky Társaság – Magyar Múzeumi Egyesület. 153–158.

SZACSVAY Éva

- 1987 Bábáncoltató betlehemezés Magyarországon és Közép-Kelet-Európában. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- 2005 History of the Custom of the Betlehem Play and the European Connections. Hungarian Heritage, vol. 6. no 1–2. 8–25.

SZOJKA Emese

2002 Szempontok a Szokás- és játékgyűjtemény rendezési-elhelyezési tervéhez, különös tekintettel a műtárgyvédelemre. Helyzetleírás, megoldási javaslat, ütemezés. Internetcím: <http://www.neprajz.hu/preventiv/szokasjatek.shtm>.

SZÜCS Alexandra

2000 Szokás- és játékgyűjtemény. In FEJŐS Zoltán (főszerk.): A Néprajzi Múzeum gyűjteményei. Budapest, Néprajzi Múzeum. 359–402.

TORMA László

1996 A perui régészeti textíliák anyagvizsgálata. Néprajzi Értesítő, 78. évf. 255–259.

Processes of Conservation

Institution Co-operation in the Restoration of Nativity Scenes

One of the pressing problems of modern museology is that of artefact conservation: the preservation of objects representing cultural heritage in the specific museum environment.

Two one-time curators of the Museum of Ethnography's Folk Customs Collection, Erzsébet Györgyi and Emese Szojka, have subjected the issue to far-reaching historical review. This time perspective is used to better convey the sensitivity toward the condition of artefacts exhibited by the modern conservation expert, a development that can also be linked to growth in the vocation and expansion of the array of tools and specialised knowledge involved. At the same time, museum conservation staff must deal with the circumstances of the day, including the impact of international changes in the way artefacts are handled, which, one might hope, will reinforce and impart momentum to efforts to preserve the condition of artefacts both on the exhibition floor, and in storage, and to develop the appropriate media for doing so.

The authors discuss the quality changes in the processes by which museum artefacts are conserved through the example of their own work, efforts, and experiences with a single group of artefacts: the Museum of Ethnography's folk nativity scenes.

Betlehemek, csillagok, koronák

Betlehemek helyreállítása a restaurátorképzésben

Rákospalotán nőttem fel. Talán öt-hat éves lehettem, amikor egy téli estén édesapám kitessékelt bennünket a meleg szobából a házunk udvarába. Mindenütt magas hó volt; arasznyi vastagon megült az ágakon, a gallyakon. A szederfa alatt talán öt felsős nagyfiú állt, kettejük fehér, göndör szőrű kucsmában, fehér, vállra vetett lepedőpalástban, kezükben egy-egy kocsigyertya égett. Kórusban, majd felváltva, egyenként beszéltek, és elénekelték két-három általunk is jól ismert karácsonyi, templomi éneket. Jómagam a közepén álló fiú kezében tartott, ügyetlenül megfestett kartondoboz templomra alig emlékezem. A váratlan, gyönyörű jelenetben akkor teljesen lekötötte figyelmemet a hozzám közelebb álló fiú gyertyafénytől megvilágított arcán a korommal festett bajusz.

Restaurátorként, mintegy negyvenöt évvel később kerültem betlehemek közelébe, nem tagadhatom, örömmel vállalt kényszerből.

A Magyar Nemzeti Múzeum műtárgyvédelmi, módszertani és képzési osztályának dolgozójaként feladatom volt az 1990-es évek elejétől több évfolyamot is megélt múzeumi papír-szakrestaurátori tanfolyam vezetése, illetve még 1984-től a Nemzeti Múzeummal való együttműködés keretében a Magyar Képzőművészeti Egyetem Tárgyrestaurátor Szakán a papír szakirány (később papír-bőr szakirány) papír részének vezetése.

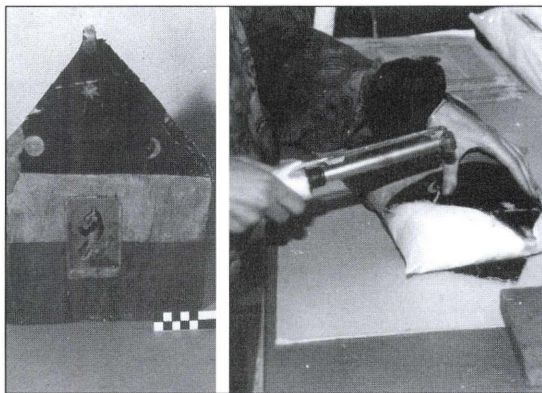
A papíryanagú tárgyak restaurálása több ágra specializálódott. Az egyes gyűjteményfajták mellett egyes tárgytípusok körül kialakult specializálódásnak többféle, történeti, restaurálásaitikai és gyakorlati, restaurálástechnikai oka is van.

A Képzőművészeti Egyetem Tárgyrestaurátor Szakán, a papír-bőr szakirányú képzésben olyan tárgyakat kerestünk gyakorlati munkára, amelyek restaurálása minél többféle (festett, ragasztott, nyomtatott, dombornyomott stb.) papíryanagok és más anyagok tisztítását, konzerválását, restaurálását követeli meg (1a-b. kép).

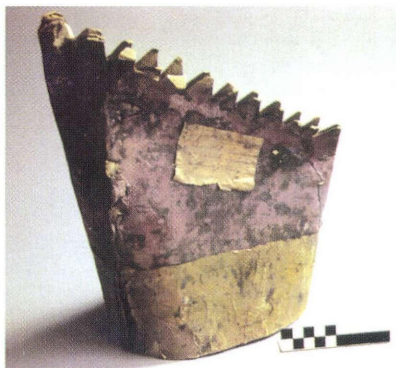
Az elérendő cél szempontjából a néprajzi anyag – természetesen más tárgytípusok mellett – ideális a restaurálás oktatására (2a-b. kép).

1a-b. kép. Zubán Dénesné restaurátor szakrestaurátora, Brenner Róza, Nemes L. Ágnes és Puskás Katalin egyetemi konzerválási gyakorlaton
Nemes Takách László felvétele

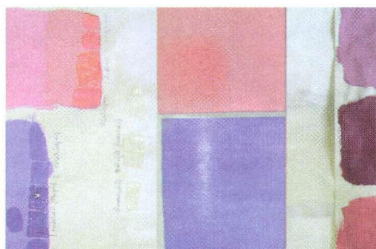
2a-b. kép. Borítópapír lebontása a papírlemez alapról, gőzbozrotva használatával, sópárnán
Láng Andrea restaurátor munkája
Nemes Takách László felvétele

3a–b. kép. Kakastaréjos háromkirályozó fejdísz
Turi-Turgonyi Emese restaurátor vizsgamunkája
Nemes Takách László felvétele

4. kép. Betlehemtanulmány
Láng Andrea és Torma Judit restaurátorok munkája
Nemes Takách László felvétele

5. kép. Gyakorlaton készült papírfestés, -mázolás, -viaszolás és lakkpróbák
Nemes Takách László felvétele

A szokásgyűjteményből kapott darabok *térbeli* tárgyak. (Ez kezelésük során több kreativitást követel a kezelést végző restaurátortól.) Emellett a tárgyak sajátos szerkezettel bírnak, és szabadon, igen sokféle anyagból készülhetnek. A tárgyakat fa-, papírlemez vagy kartonalapon színezett és színezetlen, nem felületkezelt vagy simított, fényezett, lakkozott vagy viaszolt díszpapírok, oleáta- és pauszpapírok, márványozott és kreppelt papírok, litografált és ofszetnyomatok, mázalt, dombornyomott és stancolt papírok és más anyagfajták egyaránt alkotják. Így sajátos felépítésükkel, anyagaik összetételével, az egyes anyagok sajátos romlásával kiválóan alkalmasak összetett anyagú tárgyak készítményeinek, az anyagok romlásának felmérésére, különféle anyagvizsgálatok végzésére, illetve restaurálási munkaterv készítésére. Ezután a tárgy kellő mértékű szakszerű szétbontása, majd az alkotó anyagok kezelése, a térbeli tárgy összeállítása sok gyakorlati tanulsággal jár (3a–b. kép).

A néprajzi tárgyak oktatás során való restaurálásának tapasztalatai

Az általunk kezelt darabok egyediak, *építési módjukat tekintve szabálytalan, tákolt tárgyak*. Alkalmazott szerkezeti megoldásaikban, a használt anyagok szempontjából, bár sokfélék lehetnek, a tárgyakon tendenciák, hasonlóságok, olykor azonosságok is felfedezhetők. Ezek egyrészt hagyományokra, szokásokra vezethetők vissza, másrészt a tárgy célszerű használatából adódnak (4–5. kép).

A restaurálás célja részben a képzés során már korábban tanultak gyakorlása egy-egy összetett anyagú tárgy helyreállítása során, részben tárgyi kultúránk megőrzésének segítése.

Emellett a tapasztalatok megszerzése anyagok, technikák kutatását, kezelési módszerek kikísérletezését indította el.

Célunk a tárgyak konzerválása-restaurálása közben felépítésük felmérése, leírása, belső, viszaépítés után már nem látható anyagaik, felületeik dokumentálása.

6. kép. Betlehem restaurált állapotban.
Restaurálta Torma Judit és N. Takách
László
Ltsz.: 68.120.22
Nemes Takách László felvétele

7a–b. kép. Csepregi betlehem jobb oldala hiányos és kiegészített állapotában.
Restaurálta Torma Judit és N. Takách
László
Ltsz.: 28263
Nemes Takách László felvétele

Etikai kérdések

A majd két évtized alatt elkészült munkák jó néhány technikai probléma mellett restaurálási-
etikai kérdéseket is felvetettek.

Az egyik ilyen kérdésre látszólag egyszerű a válasz, mégis sok fejtörést okozott és okoz ma is: *hogyan nézzen ki a restaurált tárgy?* Leírni sem kellene (ha nem fordulna elő az ellenkezője), de sem a tárgyat, sem annak eredeti anyagrészét átfesteni, színezni, „rätetusálni” *nem szabad*. A nagy kérdés abból adódik, hogy gyakran a tárgyak nagy felületei vagy csak bizonyos anyagfaj-
tái az idők során kifakultak, elszíntelenedtek. Az eredeti anyag tehát olyan színű, amilyenné vált. De milyen színű legyen a kiegészítése? A tárgy kiállíthatósága szempontjából kellemesebb, ha a kiegészítések színe illeszkedik az eredeti részek fakult, elszíntelenedett színéhez. Ez esetben azonban olykor fura helyzet alakulhat ki. A szemünk, a tudatunk hozzászokott, hogy a sérült, szennyezett, fakult tárgy látványát képzeletben kiegészítsük. Úgy gondolom, más a helyzet, ha egy már tiszta, konzervált, kiegészített – tehát teljes mértékben restaurált – tárgyat szemlélünk. Talán fel sem tűnik a látogatónak, hogy miközben a tárgy „rendben van”, a színe más. Példaként a 68.120.22. leltári számú, eredetileg világoskék színű, betlehem szolgál, amelyen a sok, elszór-
tan elhelyezkedő kiegészítés csak beilleszkedő színű lehetett, ellenkező esetben a tárgy „pöttyös-
sé” vált volna (6. kép).

8. kép. Idővel a deszkafal teknősen megvetemedhet; a borító-papír savasodva letöredezik a fából kibújt szöghegyekről
Nemes Takách László felvétele

9. kép. Más esetben a tető vékony oldalfalhoz szegelését a tárgy készítője sok apró szeg beverésével próbálta megoldani
Nemes Takách László felvétele

10. kép. Betlehem, Csacza, Trencsén megye
Ltsz.: 76823
Restaurálta Fodor Éva
Nemes Takách László felvétele

Egy másik esetben a tárgyról az eredetileg élénk kék színű borítópapír nagy, egybefüggő felületeken lepusztult. A kívül-belül erősen sérült, hiányos borítású, belső felületein rekonstruálhatatlan díszítésű tárgyat Szojka Emese muzeológus kérésére csak tisztítottuk-konzerváltuk, és külső felületeinek papírborítását is csak részben, a tárgy bal oldalán és hátsó falán, ahol bizonyítható a papír-kivagdaltós motívumok elhelyezkedése, egészítettük ki. A kifakult kék színű kiegészítés szürke színű tárgyat hozott volna létre. A visszahajtott papír felületéről levett színnel kiegészített tárgy talán jobban idézi a tárgy eredeti színét, de ez a tárgy egységességének rovására megy. (7a-b. kép).

Más etikai kérdés, hogy mi legyen a hiányos borítású felületeken előtűnő alsóbb rétegek maradványai. A kérdés abban az értelemben merült fel, hogy ezek a maradványok a tárgy korábbi felületeinek bizonyítékai, tehát ezeknek a maradványoknak a legfelső réteg kiegészítésével való eltakarása a tárgy történetének kutathatóságát gátolja, miközben a legfelső réteg általunk ráépített kiegészítése muzeológiai szempontból nem értékes.

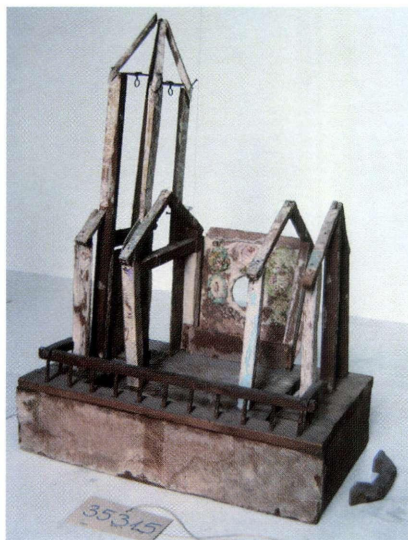
A kérdés talán könnyebben megválaszolható, amíg csak színminta jellegű, kisméretű papírtöredékekről van szó. Ezeket nincs értelme leválasztani és dosszióban mellékelni a tárgyhoz; kellőképpen dokumentálható az anyaguk, a színük, az elhelyezkedésük.

Érdekesebb a kérdés, mi legyen a papírborítások alsóbb rétegei között, munka közben fellelt nagyobb díszített felület vagy például képecske sorsa. A kérdésben – nyilvánvalóan a restaurátor egy maga nem dönthet, legfeljebb javasolhat – a végső szó a gyűjtemény illetékes muzeológusáé. A jó minőségű fotózás, dokumentálás után jobb az ilyen anyagokat a tárgyra, talált helyükre visszaépíteni. De nyilván lehetnek olyan esetek, amelyekben más, fontosabb érvek ez ellen szólnak.

A restaurált betlehemek vázát alkotó anyagok, technikák

Mivel a betlehemek „tákol” tárgyak, vagyis készítésük általában nem valamely szakmának anyagokra, technikákra vonatkozó előírásai szerint történt, hanem – technikai értelemben is – a jó akarat, ízlés és az adott lehetőségek meghatározta módszerek szerint, szabadon, a tárgyak igen sokféleképpen lehetnek. Természetesen ezek rendszeresen néhány alaptípusba sorolhatók, de a felhasználást

11a-b. kép. Bábáncoltatott betlehem lécvázszerkezete és beszakadt, festett, vékony papírral borított savas papírkarton oldalfalai, a tárgy restaurálása előtt

Ltsz.: 35315

Nemes Takách László felvétele

anyagok, esetenként a beépített tárgyak, képek, textíliák stb. sokfélesége miatt szerkezetük megbontása majdnem mindig problémás, gyakran meglepetésekkel jár.

Ha a szerkezet faanyagból vagy részben fából készült, a felhasznált fa leggyakrabban a könnyen megmunkálható fenyőfa. A gyakran 0,5–0,8 centiméter vékony deszkákból épített szerkezetek lapjait rendszerint élben szegelték össze. A típus egyik leggyakoribb problémája, hogy a szegek az oldalfal felületét gyakran áttörik. Ezt a tárgy készítésekor a ráborított díszpapír eltakarja (8–9. kép).

A tákolt tárgyak egyik jellegzetessége lehet a rosszul kidolgozott technikai megoldás tűzőn-vízen át való kivitelezése, akár javítgatás árán is. Ilyen volt például a ferde tetőszélek felerősítése a vékony oldalfalakra sok kicsi szeg beverésével. A szegek nagy többsége a vékony oldalfalba bele sem talált. A tárgy készítője végül az egymást érő szegfejeket a tető felszínén húsz milliméter széles lécvázszegeléssel takarta le. Ezután a tetőt vastag fehér alapozással látta el, amelyre az idők folyamán több réteg díszítőfestés, majd színes papírborítás került. A szegfejeket borító díszléc eltávolítása lehetővé tette volna a szegek kihúzását a tető visszaépítéséhez, másrészt ez a díszítőrétegek jelentős sérülésével járt volna.

A deszkákból épített betlehemek más gyakori romlása a fa összeszáradása okozta anyagrepedés. Szintén a fa összeszáradása lehet az oka a kívül-belül ráragasztott, gyakran elsavasodott borítópapírok sűrű felhólyagzásának, felhullámosodásának. Ezt a károsodást gyakran a papírréteg töredezése, lepusztulása követi. A károsodás javítása általában csak a papírrétegnek (-rétegeknek) a felületről való leválasztása (párásítás, esetleg enzimek használata), majd a papír savtalanítása, kiegészítése és megerősítése (hátdoldali kasírozással, japán papírral, fátýollal) után, a felületre való visszarakasztással történhet. Bizonyos esetekben azonban a borítópapír nem bontható le a tárgyról. A felhullámosodott papírborítás törékenységét azonban ez a tény nem változtatja meg. A probléma kiküszöbölésére tehát lehetőleg megoldást kell találni (10. kép).

A betlehemek más része vastagabb fadeszkára (általában csapolással) épített vékonyabb lécvázszerkezetre épül. A lécváz tagjai egymáshoz átlapolással csatlakozhatnak, de leggyakrabban csak szegelve vannak, még ha csak sarkukkal, élükkel találkoznak is. Olyan lécvázszerkezettel, amely ragasztva (is) lett volna, nem találkoztunk. A lécváz szerkezet által meghatározott falfelületeket azután kifeszített vékony papírráragasztásával vagy vastagabb papírkarton, -lemez rászegelésével alakították ki (11a-b. kép).

A lécváz szerkezetek jellemző károsodása a lécek deformálódása, elgörbülése, a szerkezetet összetartó szegelés széthúzódnása. Ahol csak vékony borítópapír volt a lécvázra feszítve, az előre-

12. a–c kép
Háromkirályozó csillag
Restaurálta Lökkös Mónika, Sipeki Zoltán és N. Takách László
Lsz.: 61.81.31
Nemes Takách László felvétele

gedett papír külső behatásra, de a lécváz megvetemedésétől is beszakadhat. Előfordul, hogy az eredeti papír konzervált, kiegészített, kasírozott állapotában sem elég erős ahhoz, hogy a deformálódott vázra rá lehessen feszíteni. A vékony borítópapír vázra feszítése helyett papírlemez beépítését mégis lehetőleg kerülni kell, hiszen a lécvázra szegelt papírlemez egy másik szokásos építési mód, amelyet ezen a tárgyon készítésekor nem alkalmaztak. Ilyen esetben a vázszerkezet kiegészítésével, megerősítésével a deformálódott vázat kell eredeti formájára visszahúzni, majd a kezelt, javított eredeti papír ráfeszítésével borítani.

Más a helyzet, ha a tárgy készítésekor a lécvázra papírlemezeket szegtek, és azt borították díszpapírokkal. A betlehemeken a másodlagosan felhasznált papírlemezek, kartonok minősége nagyon sokféle lehet. A magas facsiszolat- és lignintartalmú (úgynevezett nagy hozamú fa- vagy szalmacellulóz anyagú) papírlemezek savasodásuk következtében törékennyé, porlékonyná válhatnak. Így gyenge nyomásra, feszülésre is beroppanhatnak, kettétörhetnek, vagy éppen darabokra hullhatnak szét. Régi szakmai probléma az ilyen anyagok savtalanításának és megerősítésének megoldása. Mindenesetre olyan helyen, ahol a deformálódott favázon a papírlameznek statikai szerepe is van, vastag hátoldali merevítést pedig a méretek tartása miatt nem lehet alkalmazni, indokolt lehet a tárgy megtartása érdekében a tönkrement anyagú papírlamezt megfelelő minőségű új papírlamezre cserélni, végül azt borítani a kezelt eredeti borítópapírral. Az eredeti, savasodott papírlamezt pedig konzerválva mellékelni kell a tárgyhoz, a későbbi kutathatóság érdekében.

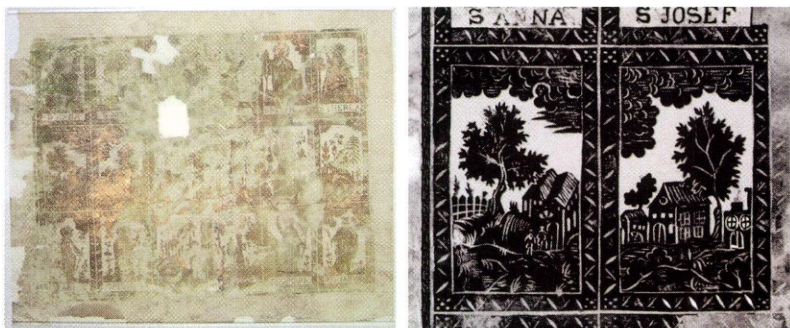
Érdeemes még megemlíteni a szitaszövetétől megfosztott szitakávára épített csillagokat. Ezeket olykor átvilágíthatóra építették, így restaurálásuk során többféle kifeszített, beszakadt transzparens papír kezelést, kiegészítést is meg kellett oldanunk. A csillag csirizzel ragasztott papírfelületei erősen rovarragottak voltak. A kifeszített papírrétegek beszakadtak, részben savasodottak voltak. Használatakor a merev rúdon felemelhető és forgatható csillag közepében gyertya égett. Az eredetileg szintén világító sugarai közül egyet gallyakból építettek, piros krepp-papír borítással. A másik két sugár a színes papírmaradványok alapján készített rekonstrukció (12. a–c kép).

Egy másik érdekes tárgy, a 90.178/e leltári számú „Jászol kis Jézussal, barlangban” fatalpra épített szalmafonatból áll. Belsejében jászol látható, a kis Jézus gyári viaszfigurájával, és egy festett fa csacsifigura. Egy másik figura elveszett, csak a talpa nyoma látszik. A szalmafonat barlang külső felületét több rétegben borították papírral. A papíron fametszet erősen sérült lenyomatai

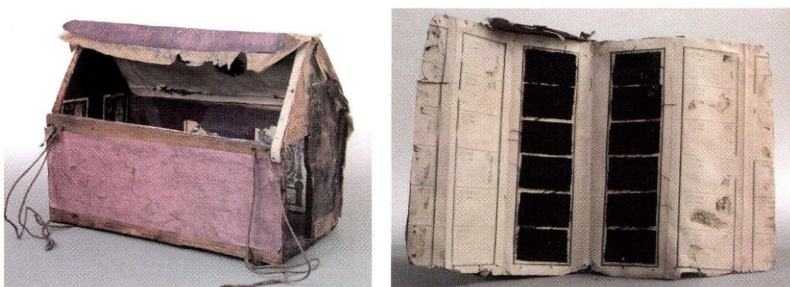

13. a–d kép. A tárgy papírrétegei kezelésük, majd fotódokumentálásuk után rétegenként az eredeti helyükre kerültek vissza
Nemes Takách László felvétele

14. a–b kép. A sérült, de egész ív és arról két képcske digitális rekonstrukciója
Restaurálta Brenner Róza, Nemes L. Ágnes, Puskás Katalin és N. Takách László
Nemes Takách László felvétele

15. a–b kép. Csepregi betlehem lebontott jobb oldali féltetővel. A bal oldaláról lebontott textilár-jegyzék kinyitva
Restaurálta Czigler Mária és Bakonyi Viktória
Ltsz.: 28255
Nemes Takách László felvétele

látszottak. A párasítással, majd vízfürdőben lebontott papírrétegek mindegyike hordozta a metszet valamely darabját, sőt szerencsésen előkerült, bár erősen sérülten, a nyomatnak egy teljes lapja is (13–14. kép).

A háromkirályozó koronák egy részének alapja körbehajtott, általában tölgy furnérlemez. Az egy milliméternél vékonyabb falemez széleit a megfelelő méretnél kifurkálták, és vékony kenderzsineggel összevarrták. Erre ragasztották az általában papírkivágással, esetleg nyomtatott szentképpel díszített papírborítást. Ez esetben a papírborítás a varrást takarja. Az is előfordul, hogy a kellő méreetre levágott és két-három sorban kifúrogatott furnért előbb borították papírral, majd a koronát a szükséges fejméreetre fűzték össze. A tárgy típus tipikus károsodása a furnérlemez törése.

Más háromkirályozó koronák, süvegek alapja vastagabb papírkarton anyag (lásd 2. kép). Ezeket méreetre tekerésük után szintén összevarrták, majd díszpapírral borították.

Papírszerkezetű betlehemek

Készültek betlehemek is vastag papírlémezekből, a sarkakon összevarrva, és vékony színes papírral beborítva. Ezeket aztán a külső és belső felületeken papírkivágásokkal, képecskékkel díszítették. Szokásos dolog volt az is, hogy a deszkából összeállított betlehem egyes részeit, főként a gyertya füstje-lángja miatt tönkrement tetejét papírlémezekre cserélték. Az azonban mégis ritkaság, ami a 28255 leltári számú, Csepregről begyűjtött betlehemmel történt: nyeregetetejének bal fele papírlémez, jobb fele és jobb oldalala pedig egy félkemény táblás kereskedelmi textilárjegyecék, amit táblaközépen is kettéhajtvá építettek a tárgyra (15a–b. kép).

Feltehetően gyakorlott betlehemépítő készítette a 68.120.22 leltári számú betlehemet. A tárgyat fenyődeszka alaplapjába csapolással illeszkedő nyolc darab függőleges lécre építették fel. Az építmény falai, teteje és tornya a függőleges léceket és az ablaküvegeket a külső, illetve belső oldalról közrefogó, két réteg kartonpapírból készültek. Az építmény minden részén pontos, azonos méreteket, derékszögeket lehet lemérni. A külső, illetve belső kartonréteget színes díszpapírokkal borították, s a külső és belső felületeket azután díszítették. (Fontos megjegyezni, hogy a jelenlegi a második vagy harmadik külső felszíne a betlehemnek. A legkorábbi borítás egy kék-fekete-zöld hatású, kézzel márványozott papír volt, úgy tűnik, a betlehem teljes felületén. Ezt kárminvörös talpon álló, világoszöld épület követte, majd a ma is látható, eredetileg ezüst mintával nyomtatott világoskék papír, amelyet aranszínű ráfestéssel díszítettek.) Az mindenestre tény, az ablakok üvegén át megfigyelhető, hogy a mostani külső borítópapír a külső karton szélén befelé, az üveg mögött, a belső, piros díszpapír a belső karton szélén kifelé alá van hajtvva a kartonoknak. A boltívben záródó szentély alatt emelvényen áll a kicsi oltár, papírcsipkével szegett, litografált szentképek előtt. Az oltáron piros krepp-papír terítők van, rajta textilcsipke, két kicsi, pecsétviasszal odaragasztott textilpárnával, közöttük aranya festett papírmonstrancia. Az oltár hátsó szélén két, arany sugárral díszített képecske látható. Felettük a mennyezeten trombitalemezéből kialakított dísz található. A betlehem teljes belső felületét szentképekkel ragasztották be. Közöttük vékony vasdróton hatágú, sárga zselatinlapból kivágott csillag lóg. A padlón letörött figura láb része és viaszfoltok maradéka látható. (16. a–b.; 17. kép). A tárgy gazdag belső kiképzésének, díszítésének megtervezése is csak úgy képzelhető el, ha készítője a munka minden lépését előre tudta, az anyagokat, technikákat jól ismerte. Gyakorlott kézre vall a külső felületek díszítőfestése is.

A betlehemépítés során általában használt ragasztóanyagok

A papírborításokat általában enyvvvel vagy lisztcsirizzel ragasztották fel a vázfelületekre. A felragasztás a papír teljes felületének megkenésével, de igen gyakran csak ecsetnyomnyi foltok megragasztása után a papírnak a felületre nyomkodásával történt. Ebben a második esetben a ragasztott foltok közötti részeken a borítópapír lebeg a tárgy felületén, később könnyen hullámosodik, beszakad, letépdődik. Az is előfordul, hogy a ragasztófoltot nem a borítópapírra kenték, hanem a tárgy felületére. Ilyenkor a papír rásimításának pillanatában a ragasztótól megnedvesedő, duzzadó papír a ragasztott felületen gyűrődhet meg, a ragasztó megkötése előtt. (Az efféle csúf-ra sikeredett felületeket esetleg díszítő papírkivágás ráragasztásával takarták el.) A borítópapír nem ragasztott felületei ez esetben is lebegnek, sérülékenyek.

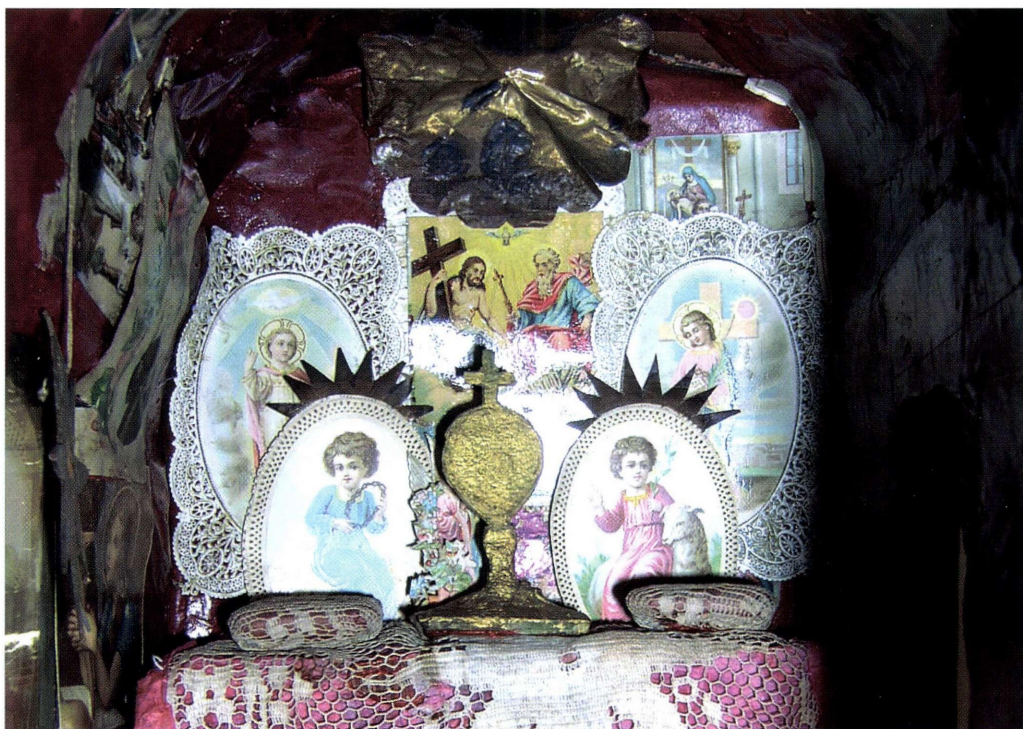
A papír foltokban való felragasztása a kezelés során, a papír mechanikus tisztítása, leáztatása, konzerválása, kiegészítése során is több figyelmet követel. Fontos, hogy szükség esetén a fe-

16. a-b kép. A Betlehem bal oldala a valószínűleg másodlagosan rákerült viasz virágcsokorral és a torony elején az ezüstözött vörösréz lamella üstökessel.
Ltsz.: 68.120.22
Nemes Takách László felvétele

17. kép. A Betlehem dúsan díszített belseje; restaurált állapot.
Restaurálta Torma Judit és N. Takách László
Ltsz.: 68.120.22
Nemes Takách László felvétele

lületről lebontott és kezelt papírt végül az eredeti módon, foltokban ragasszuk vissza a felületre. Ez ugyanis a tárgy készítésének körülményeire utaló jelek közé sorolható adat. A borítópapír teljes felületét ugyanis inkább a papíryanagokkal rendszeresen foglalkozó betlehemkészítők kenték meg. A méretre kiszabott, enyvvvel megkent papír mozgatása, felületre helyezése, felsimítása gyakorlatot kíván. A foltokban való megkenést feltehetően inkább a papírral ritkán dolgozó, alkalmi betlehemépítők alkalmazták.

Vörös pecsétviaszt ritkábban, inkább talán az iparos betlehemkészítők használták, kartonanyagok összefogására, fatalpú papírfigurák beragasztására (az általunk restaurált betlehemek közül a 68.120.22 leltári számú betlehem kartonanyagának összeépítéséhez; a 68.120.23 leltári számú felsőmagyarországi betlehem figuráinak beragasztásához). Az eljárás egyik előnye gyorsasága, hogy a forrón folyó anyag megdermedésével már köt is. A másik, hogy rosszul érintkező felületek ragasztására is alkalmas az ömledék.

A betlehemek leggyakoribb „rögzítő”-anyaga azonban mégiscsak a kisebb-nagyobb szeg.

Borítópapírok és kartonanyagok

A műhelyben ez idáig a 19. század második felétől az első világháború előtti évekig terjedő időszakban készült betlehemeket, háromkirályozó csillagokat, papírcsákokat és egyéb papírkellékeket tisztítottunk-konzerváltunk, illetve restauráltunk. A tárgyak nagy része a papíryananyagok szabványok szerinti gyártása előtti időből származik.

Betlehemépítésre igen sokféle karton- és papírfajtát használtak. A 19. század utolsó negyedében már mindenféle kartonanyag rendelkezésre állt. Konzerválás szempontjából ezek közül nem annyira a feltűnően gyakori szalmacellulóz kartonanyagok okoznak gondot, inkább a többrétegű, rakosott facellulóz anyagok, amelyek gyakran tartalmaznak faköszőrületet, és rostanyaguk is nagy hozamú cellulóz. Ezek az anyagok napjainkra erősen savasak, törékenyek, porlanak. Gyakran az óvatos lebontást, a nedves kezeléseket sem viselik el. Más karton- (lemez-) anyagok minősége jó vagy kielégítő lehet. Kezelhetőségüket általában a rajtuk lévő borítópapírok minősége, díszítettsége, vagyis az anyagok együttes szerkezete dönti el.

Borítóanyagként, díszpapírként sokféle célú, összetételű, minőségű papírféle fordulhat elő. Hozzávetőleges felsorolásban:

- viaszolt felületű, egy oldalon festett díszpapírok,
- simított felületű, anyagukban festett díszpapírok,
- márványozott díszpapírok,
- mintával nyomtatott díszpapírok (ezek lehetnek olykor mázaltak, moarémmintásak is),
- csomagoló- és zsákpapírok,
- újságpapírok,
- kézzel kivagdosott és stancolt, gépi papírcsipkék (vö. PIESKE 1983),
- kreppelt papírok,
- nyomtatott, ofszetnyomású papírok (a 20. század második évtizedétől),
- ofszetnyomású mintás papírok stb. (vö. KLEMM 1923).

A fent felsorolt anyagféleségek mindegyike önmagában is többféle anyagot takar. Rostösszetételük, enyvezettségük, a rajtuk alkalmazott anyagok (festékek, kötőanyagok, mázfajták, viaszok, lakkok stb.) minőségüket, romlásaikat és kezelhetőségüket is meghatározzák, befolyásolják. Részletes tárgyalásuk azonban nem ennek a cikknek a feladata. Itt csak néhány alapvető tapasztalatunkat oszthatjuk meg.

A színes díszpapírok legáltalánosabb károsodása a fakulás. A tárgyalt korban a festékek egy része nem jó fényálló.

A nem fényezett, matt színes papírok festékanyaga olykor kötőanyagban szegény, leporlásra, elkenődésre hajlamos. (Inkább a 20. századi anyagokon.)

Az általában használt fényes, egyszínű díszpapírok leggyakrabban nem lakkozottak, hanem karnaubaviasszal kezeltek. Ez vízben nem, de benzinen és például lúgos vizes oldatban is oldódik, ami általában lehetővé teszi a gyakran vízzeloldható festékanyag erős levérzését. A színezék anyaga lehet anilinfesték is.

Azonos színű díszpapírok papíryanaga (a 19. század végén) lehet gyártott rongyanyag, jó minőségű kémiai facellulóz, közepes minőségű vagy erősen savasodott facellulóz, olykor magas faköszőrület-tartalommal egyaránt.

Egyes színes papírok színeiről

A kraplakk színű anilinszínezék gyakran átvérzik, leoldódik, általában nehéz levédeni.

A ciánkék (berlini kék) festék lúgos vizes oldatoktól elveszti tüzeségét, beszürkül. Ez lejátszódhat a papír savtalanítása során is. Nem visszafordítható a folyamat.

Az indigókék festék (litográf nyomófesték is) redukálóoldatoktól (például fehérítő nátrium-ditionit-oldattól) elszíntelenedik. A leukovegyülettel redukált festék oxidáció hatására visszanyeri színét.

Az ólomfehér pigment és az ezt tartalmazó más, színes pigmentek elszürkülése általánosan ismert károsodás, ami festékekben és mázakban is előfordul.

A különböző arany-, ezüstszínű pigmentek nyomdafestékekben, olaj- vagy vízfestékként oxidáció hatására megfeketedhetnek, vagy színes korróziós termékek keletkezhetnek felületükön. A reakciót előidézhetheti a festett, nyomtatott papíryananyag meleg vízben való áztatása is. A fémpigmentek kémiai vagy fizikai tisztítására nincs mód.

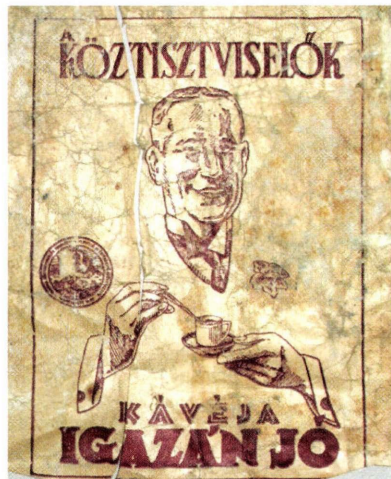
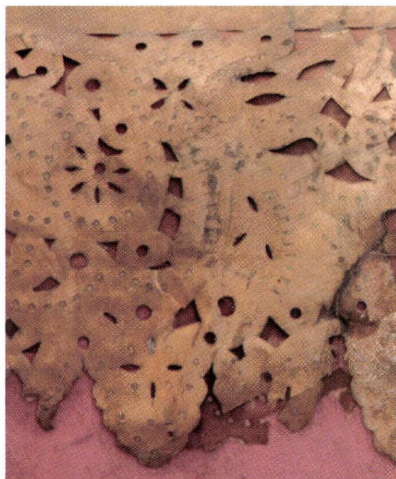
Vörösréz és más fémes színű színes pigmentek (úgynevezett lakkosított pigmentek) szerves oldószerek hatására elveszthetik fényüket, kifehéredhetnek. A romlás javítására nincs mód (IVÁNYI 1978).

Külső és belső díszítmények, motívumok

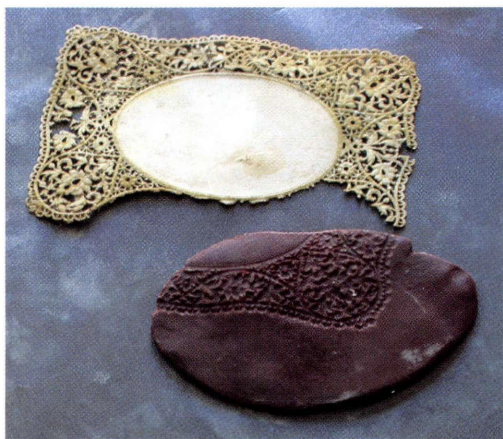
A betlehemek külső és belső felületeit a karácsonyi ünnep bensőséges fényét fokozandó mindenféle módon díszítették (18a–b, 19. kép), és ez érthető is. „Józan paraszti ésszel” az már nehezebben érthető, amikor egyik-másik betlehem ablaktalan, szűk ajtaján ügyesen bevilágítva kiderül, hogy a benti sötét tele van képekkel. Példaként a 28267 leltári számú, zalaegerszegi betlehem szolgálhat: a gyertyaállító helye az ajtónyílásban van, már csak azért is, mert a szűk ajtón kézzel benyúlni sem lehet. Az égő gyertya mellett még kevésbé lehetett a kéttornyú templomforma betlehem belsejébe belátni. Mégis: a belső falak tele vannak képpel, a mennyezeten hímzett ezüstszerű papír látható...

A 28258 leltári számú, nagykanizsai bábtáncoltató betlehem belső, hátsó falán, a kémlelőnyílás mellett szépséges, dombornyomott, selyemrátétes, kromolitografált, papírcsipkével körülvett drága kicsi képen a Szentlélek fényében a szent család látható. Illetve nemigen látható, ugyanis előtte táncoltak a bábok (20. kép).

A 19. század végi–20. század eleji anyagok, adatok gyűjtése most kezdődhetne igazán. Az eddigi restaurálástechnikai tapasztalatok nemcsak eredményekre vezettek, de kérdéseket is felvetettek. Ezekre a választ nem lehet pusztán gígonolnli. Hát dolgozni kell rajta, és tanulni.

18. a–b kép. Kézi kivágású papírcsipke, a csepregi betlehem tetejének külső felületéről. Jobbra: a jászberényi betlehem két oldalfalának belső borítása összeillesztve: impregnált kávécsomagoló papírszák darabja
Ltsz.: 28255; 69.94.48
Nemes Takách László felvétele

19. kép. A dombornyomású papíryanagok, papírcsipkék stb. kiegészítésére az utóbbi időben három eljárást is kidolgoztunk a műhelyben
Nemes Takách László felvétele

20. kép. A szent családot ábrázoló kép a nagykanizsai bábtáncoltató betlehemben

Ltsz.: 28258

Nemes Takách László felvétele

Irodalom

IVÁNYI István

1978 Anyag- és áruismeret II. Budapest, Könyv-
ipari Minisztérium.

KLEMM, Paul

1923 Handbuch der Papierkunde. Zum Nach-
schlagen und zum Unterricht über Verwendung,
Herstellung, Prüfung und Vertrieb von Papier.
Leipzig, Th. Grieben's Verlag L. Fernau.

PIESKE, Christa

1983 Das ABC des Luxuspapiers. Herstellung,
Verarbeitung Und Gebrauch 1860 Bis 1930. Ber-
lin, Dietrich Reimer.

Nativity Scenes, Stars, Crowns

The Restoration of Nativity Scenes in Conservation Education

The author of the article summarises his experiences with the restoration of the Museum of Ethnography's paper artefacts, primarily those related to folk Christmas customs, as a leading instructor in the specialisation of paper restoration at the Artefact Restoration Department of the Hungarian University of Fine Arts.

The article presents ethnographic objects made of paper as ideal subjects for restoration, and discusses their role, with a particular stress on folk nativity scenes, in conservation education.

This category of artefact, which incorporates a wide variety of materials – from wood, to paper of various ages and qualities, to decorations made of cut plant materials – arranged in three dimensions, sometimes using very unusual technical solutions, represents virtually unexplored territory for conservation students.

The possibilities for restoration inherent in folk nativity scenes are numerous: students may gain familiarity with a wide range of materials and, in addressing the issue of how conservation should be approached (which often points in the direction of alternative solutions) even come face to face with the ethical problems involved in conservation work.

In the restoration of artefacts, a conservation technician must face numerous challenges that diverge both from former practice and from his/her everyday routine, and therefore must assume an attitude that is amenable both to creativity and to the exercise of problem-solving skills.

A Néprajzi Múzeum kerámiagyűjteményének 2001–2005. évi revíziója

Tapasztalatok, tanulságok, összegzések

Amikor 2001 decemberében a kerámiagyűjtemény-tár revízióját megkezdtük, már többéves előkészítő munka állt mögöttünk. Ennek a revízióknak az volt a sajátossága, hogy első ízben teljes egészében a Néprajzi Múzeumban használt Ariadne nevű adatbázis-kezelő program segítségével zajlott, ami mindenképpen újdonságnak számított a korábbi revíziókkal szemben. (Bár a számítógép jelen volt már az Afrika-, illetve a hangszergyűjtemény felmérésénél is, ott azonban nem az Ariadne programra épült az egész munka, hanem Excel-táblázatban rögzítették az adatokat.)

A revízió előkészítője és vezetője végig jelen sorok írója volt. Fontosnak tartottam, hogy a revízió végén tényleg tisztán láthassuk, valójában hány műtárgyból is áll a kerámiagyűjtemény, és ebből mennyit vehettünk kézbe az azonosítások során, mert a korábbi statisztikai adatok egyértelműen nem voltak pontosak, legfeljebb tájékoztató jellegűek.

Ahhoz, hogy a revízió – több mint 26 ezer tárgy esetén – a tervezett idő alatt befejezhető legyen, mindenképpen rengeteg előmunkálatra volt szükség. Ezek között komoly szerepet játszott a költözés óta becsomagolva tárolt műtárgyak polcokon való elhelyezése is, amiben muzeológiai gyakorlaton részt vevő egyetemisták segítségét is igénybe vettük. A másik fontos feladat az volt, hogy a gyűjteménytár munkájának elősegítésére még 1980–1982 között összeállított, nem hivatalos gyűjteményi „leltárkönyvet” (inkább nevezhetnénk segédletnek) minél inkább pontosítsuk, hiszen ezt korábban nem olvastuk össze a nyilvántartásban őrzött leltárkönyvekkel.

Még egy fontos teendőnk volt, amely elsősorban a gyűjtemény fizikai elhelyezkedéséhez kapcsolódott: meg kellett számolni az egyes termeket, teremrészeket, és számmal ellátni az egyes polcokat, hogy a műtárgyak pontos pozícióját meg lehessen határozni. Ez a munka javarészt szintén a revízió megkezdése előtt zajlott, bár kétségtelen, hogy a számozást az azonosítások megkezdése után is folytathattuk. Csupán arra kellett ügyelni, hogy egy-egy újabb raktárrész, terem polcainak jelölése időben megtörténjen.

Itt kell megjegyeznem: némi fejtörést okozott, hogy milyen módszert kövessünk, hiszen a termek beszámolásával elméletben minden polcszám helyiségenként megismételhető lett volna, ám végül ezt a megoldást elvetettük. Abból indultunk ki ugyanis, hogy egy folyamatosan emelkedő számsor kevesebb keveredést, adatvesztést eredményezhet, mint ha a polcszámok csupán a teremszámmal együtt lennének értelmezhetőek. Így végül azt a módszert követtük, hogy a polcszámok növekvő sorrendben következtek, folytatva a sort termenként, minimálisra csökkentve így a tévesztés kockázatát, és javítva az ellenőrzés lehetőségeit.

Mivel már a revízió megkezdése előtt is egyértelműnek látszott, hogy a korábbi gyakorlat nem követhető, így új módszert kellett kitalálni. A korábbi revízióknál azok kezdetétől a nagy leltárkönyvek az adott gyűjteménybe kerültek a nyilvántartásból, és a munka befejezéséig ott is maradtak, ezzel alaposan megnehezítve a Nyilvántartási Osztály (és átvitt értelemben az egész Néprajzi Múzeum) munkáját. Nem lehetett ugyanis adatokat keresni a leltárkönyvekben, miután azokat éppen a revízió helyszínén használták. Évekre egyetlen múzeum sem nélkülözheti a mindennapi feladatok ellátásánál a leltárkönyveit, így abban egyetértettünk Ráduly Emillel, a Nyilvántartási Osztály vezetőjével, hogy a revízióban inkább a számítógépes adatbázist kellene használni, még akkor is, ha a munka megkezdésekor az még nem tartalmazott minden, a kerámiagyűjteményre vonatkozó adatot. (Ez később több nehézséget is okozott, amelyek főleg az utómunkálatoknál jelentkeztek.)

A tényleges munka – a feltételek maradéktalan biztosítása után – 2001 decemberében indult meg. Részt vettek benne: Csupor István és Vida Gabriella főmuzeológusok, Kovács Ottó gyűjteménykezelő és Simon Erika számítógépes operátor. Rajtuk kívül hosszabb-rövidebb segítséget kaptunk másoktól is, és nem mondtunk le a muzeológiai gyakorlaton lévő egyetemi hallgatók bevonásáról sem, de a munka nagy részét a fenti stáb végezte.

Az első szakasz: a raktári anyag egyszerű átnézése

2001. december 17-én próbálkoztunk először a számítógépes adatbázis használatával, ám a rendszer számunkra akkor még nem volt teljesen átlátható. Végül december 19-én tartottuk az első próbanapot, amelyen Ráduly Emil mellett a kerámiagyűjtemény munkatársai vettek részt. A korábbi egyeztetések nyomán az alábbi elvekben állapodtunk meg a revízió kapcsán: a műtárgyakat a kódszámokkal ellátott polcok tényleges sorrendjében vesszük számba, és egyben vizsgáljuk a leírókarton és a fénykép meglétét, a számítógépbe pedig beírjuk a revíziós adatok mellé a pozíciót, illetve sérült tárgyak esetén az azok pillanatnyi állapotára vonatkozó megjegyzést. Ezekből a legutóbbi adatok a számítógépbe kerültek, a karton és/vagy fotó meglétéről vagy hiányáról szóló információ viszont a revíziós jegyzőkönyvbe, így utólag viszonylag gyorsan mindegyik visszakereshetővé vált. (A tervezett időkeret miatt ugyanakkor nem vehettük figyelembe az utalókartonokat, illetve a földrajzi mutatókat, mint ahogy a kartonok és fényképek azonnali pótlását sem tudtuk vállalni. Ez a revízió jelentős elhúzódtását okozta volna, ugyanakkor – a többi gyűjteménytárhoz képest – a kerámiagyűjteményben sokkal kevesebb volt a hiány, ezt előre meg is állapíthattuk. A pontos adatok ismeretében (pozíció, a karton és a fotó hiányának jelzése) a kartonok és fényképek pótlása jórészt a revízió lezárása utánra maradt. Az úgynevezett utalókartonok, illetve a földrajzi mutató szükségességét pedig a számítógépes adatbázis tette feleslegessé, hiszen a gép segítségével sokkal gyorsabban lehet adatokat keresni, ráadásul ez a kartonállomány egyébként is meglehetősen hiányos volt.)

Alapvetően három tényezőt vizsgáltunk a revízió során: a műtárgy meglétét és állapotát, a leírókarton, valamint a fénykép meglétét. Az egyes revíziós napokat jegyzőkönyvben rögzítettük, amelyben (az abban részt vevők személyén túl) a fenti adatok szerepeltek, valamint a pozíció, amelyet a számítógépes adatbázisba is beírtunk az adott tételnél. Nem foglalkoztunk vele, hogy a műtárgy múzeumba kerülésekor milyen hibákat találtak rajta, mi csupán a jelenlegi állapotot kívántuk rögzíteni, amely a tárgyak állapotáról tájékoztathat. (Így felírtuk például a javított tárgyak esetében a drótozást, illetve a bádoglemezzel, fémllemezzel stb. való foltozást is, ami a későbbi munkálatok esetében igencsak szerencsésnek bizonyult, hiszen a vándoriparosok közül a drótosok és bádogosok munkáját, emlékményét így sokkal könnyebb volt előkeresni.)

A másik fontos tényező a leírókartonok ellenőrzése és pecsételése volt, egyben az azonosításra alkalmas képek ellenőrzése. (Itt figyelembe vettük azokat a fotókat is, amelyeknek nincsen ugyan negatívja a Nyilvántartási Osztályon, de a tárgy azonosítására alkalmasnak bizonyulnak.) A leírások tartalmi ellenőrzése ugyan teljes egészében nem történhetett meg, ugyanakkor a feltűnő hiányok pótlását azon nyomban elvégeztük, nem egy kartont pontosítva így. (Kevesebb jelentősnek számított az a hiány, amikor fazekasmunkák esetében csak minimális mértékben szerepelt a technika, az hogy milyen technikával készültek: korongon, esetleg agyaglapokból összeállítva. Ennek pótlását a digitális adatrögzítés idejére toltuk át.)

A harmadik tényező a számítógép, az Ariadne programra épülő adatbázis volt, ahol a leltári szám, a tárgy muzeológiai megnevezése mellett a pozíciós adatok és a tárgy állapotleírása is helyet kapott. A műtárgyak megnevezésére a Kresz Mária által kidolgozott és a gyűjteményben immár évtizedek óta alkalmazott rendszert használtuk, a zárójelbe tett, a műtárgy típusára vonatkozó, kétjegyű kódszámmal, amely kiküszöbölte, hogy a tárgymegnevezés elé minden alkalommal be kelljen írni a „cserép” jelzőt (lásd cserépfazék, cseréptányér stb., ezeket számítógépes program segítségével utólag automatikusan fel lehet tölteni). Ez az adatbázis nemegyszer komoly segítségünkre volt, amikor a félreolvasott leltári számok esetén megakadtunk, hiszen nem csupán az olvasható ki belőle, hogy az adott tárgy revidálása már megtörtént, de az is, hogy mely napon, így a revíziós jegyzőkönyvben is sokkal gyorsabban és könnyebben lehetett visszakeresni a tételt.

Nem állt rendelkezésünkre ugyanakkor hasonló terminológia az üvegtárgyak rendszerezésére, ezt a revízió indulásakor kellett kidolgozni. Ezen a területen, ha lehet, még a zavaros besorolású cseréptárgyakhoz képest is nagy bizonytalanság uralkodott, hiszen az üvegtárgyaknál legtöbbször a helyszínen hallott megnevezést szerepeltették, máskor a muzeológus által helyesnek tartott megoldást. Aligha lehetett kérdéses, hogy az ilyen jellegű megnevezések, mint a „zöld üveg”, „borosüveg”, „vizespohár” stb. aligha állnák meg a helyüket szakterminológiaként, így el kellett gondolkozni azon, mennyire szükséges a részletekbe is belemenni, illetve mennyire lehet egy kevesebb tételből álló rendszert kiépíteni és eredményesen alkalmazni.

Végül úgy döntöttem, hogy a kevesebb – több! Az nem volt kétséges, hogy kisebb darabszámú tárgycsoportok (üvegcancsó, -pohár, -butella, -mécsek stb.) esetében ez a meghatározás megfelelő, a kérdés inkább az üvegpalackok esetében jelentkezett hangsúlyosan. Bár az üvegpalac-

kok formailag jól körvonalazhatók, ám az a kérdés eldöntésre várt, hogy szükséges-e a nagyobb mértékű szelektálás a méretek, esetleg a használat módja szerint, ám végül úgy véltem: ez egyelőre csak bonyolítja a munkát, s az ebbe a kategóriába sorolható tárgyak mennyisége sem indokolja a nagyobb mérvű szétválasztást. (Ebbe belejátszott persze az a tény is, hogy nem egy üvegpalackról fogalmunk sincsen, eredetileg mire használták: sokszor már a gyűjtés idején sem tudtak volna választ adni erre az egykori tulajdonosok.) Az egyértelmű volt, hogy az adatbázisban minden egyes üvegtárgy esetében szerepelnie kell a tárgy anyagára vonatkozó jelzőnek, amely ezt a csoportot egyértelműen elkülöníthetővé teszi. Bár nem minden kérdést lehetett előre végiggondolni és megoldani, maradt feladat bőven a revízió közbeni időszakra is!

Ugyanakkor nem mehetek el szó nélkül a nehézségek mellett sem. Nem könnyítette meg a munkánkat, hogy sokáig alapvetően két adatbázisban kellett dolgoznunk, mivel a Néprajzi Múzeum leltáriszám-képzésében 1950-ben bekövetkező változások miatt az emelkedő azonosítószámokat tartalmazó bázis elkülönítve szerepelt (egy régebbi adatrögzítés miatt) a későbbi, három számcsoportból álló számoktól. A régi állományra vonatkozó adatbázis ráadásul nem tartalmazott minden szükséges információt, hiszen nem szerepelt benne más, csak a műtárgy leltári száma és leltárkönyvben szereplő megnevezése, ami gyakran nem volt elegendő a tárgyak azonosításához. A Kresz Mária által kidolgozott szakterminológia ebben a munkában nagy segítségünkre volt (IGAZ-KRESZ 1965).

A számítógépes adatbázisban ráadásul már a munka megkezdésénél is felfedezhettünk hiányokat, amelyeket természetesen jó lett volna a revízió megkezdése előtt kitölteni, mert ennek hiányában a munkánk nemegyszer jelentősen megnehezült. Hiányzott az adatok közül például a 15607-től 18385-ig terjedő teljes adatállomány, valamint a 20032-vel kezdődő, 23906-tal végződő anyag (ez a millenniumi kiállítás néprajzi falujának kerámiatárgyait tartalmazta), amelyeket az Iparművészeti Múzeum adott át múzeumunknak 1898-ban. Ugyancsak nem szerepeltek az adatbázisban a 47290-től 47405-ig tartó, egykoron Semayer Vilibáld által Vámfaluban gyűjtött tételek sem, amelyeket ugyan keresni kellett a régebbi leltári számok között, ugyanakkor ilyen rekordot létrehozni csak a másikkban lehetett. A nehézségek mellett ez duplumok létrehozásához vezetett, amelyeket utólag kellett ellenőrizni, és a lehetőségek szerint feloldani. Ugyanakkor ez a régi adatállomány óriási segítséget is adott, hiszen szolgálaián követte a leltárkönyv bejegyzéseit, és tartalmazott minden tételt. (Olyanokat is, amelyeket nem a kerámiagyűjteménybe soroltak be, így ellenőrzéshez, pontosításhoz eredményesen felhasználhattuk.)

A korábbi revíziók

A Néprajzi Múzeum jogilag csak 1947-ben önállósult, és vált le a Magyar Nemzeti Múzeumról, ekkortól számít teljesen önálló intézménynek. A jelenlegi gyűjteményi struktúra javarészt szintén ezen időszak eredménye, noha korábban már jelentkeztek olyan törekvések, amelyek – elsősorban a tárolás praktikumát figyelembe véve, anyagféléket követve – egyes gyűjtemények csíráinak bizonyultak (FEJŐS 2000. 10). Valóban praktikusnak tűnt együtt tartani például a kerámiát és az üveget, ugyanakkor a Néprajzi Múzeum korábbi elhelyezéseinél ez még a számsorrendet követve történt, még csak a méretkülönbségeket sem vették figyelembe.¹

A kerámiaanyag esetében csak annyi tudható, hogy az első világháború előtt még biztosan nincsenek önálló gyűjtemények vagy gyűjteménycsoportok. A világháború egyébként valójában kevesebb kárt okozott a tárgyi anyagban, mint a költözködések miatti csomagolás és szállítás. (Főleg ez utóbbinak nyomaiként szerepelnek a hiányokra vonatkozó beírások a leltárkönyvben. Az egész kérdéskörhöz lásd még FEJŐS 2000. 9–49.)

A kerámiagyűjtemény tárgyi anyagának korábbi revízióira vonatkozóan viszonylag kevés adatunk van.

---

1 Ez a tárolási mód esetleg rekonstruálható volna, hiszen a leginkább Viski Károly által forszírozott tárgyfotózás akkoriban elég egyszerű módszerekkel történt: az egész polcról készült egy felvétel (valószínűleg nagyméretű üvegnegatívra), majd az előhívott papírképet egyszerűen tárgyanként szétvágták. Jól megfigyelhető a leltárcédulákra ragasztott, kicsi képeken, hogy a fényképezőgépek nem közvetlenül a fókuszába került tárgyak némileg deformálódtak a felvételeken, így nagyjából követhető, hogy az egyes darabok a kép melyik pontján lehettek eredetileg. Elégképp fáradságos munkával esetleg összeállítható volna (a ferde vágási felületeket is figyelembe véve) egy-egy polc többé-kevésbé teljes fényképe, amely mindenképpen tanulságos volna a Néprajzi Múzeum korai tárolási módszereire nézve. E módszer eredményessége azonban több szempontból is megkérdőjelezhető: egyrészt az idők folyamán meglehetősen sok régi leltárcédula megsemmisült, másrészt abban sem lehetünk bizonyosak, hogy valójában minden kis kép(részlet)et felhasználtak. Véleményem szerint tehát alaposan át kell gondolni, érdemes-e ezzel a módszerrel kísérletezni, hiszen lehet, hogy az esetleges eredmények messze elmaradnak a remélt információkkal szemben.

Tudjuk, hogy az első világháború utáni években zajlott egy felmérés a hiányzó vagy megsemmisült tárgyak számbavételére, ám ez csupán a hiányok megállapítására korlátozódott, törlési javaslat nélkül. Az első világháború (és a költözés) után a leltárkönyvbe nem egy tételhez írták oda, hogy hiányzik, részben vörös tintával (egy H betű szerepel a leltári szám mellett), részben ceruzával, ám egyetlen esetben sem olvashatunk mellettük hivatkozást akár törlési engedélyre, akár jóváhagyott leltárkönyvi változtatásra. Ráadásul a később körvonalazódó gyűjteményi struktúra ekkor még nyomaiban sincs meg, így a tárgyak jelentős részénél nincsen utalás sem arra, melyik gyűjteménytárban kellene keresni, ezt a besorolást a kézbe vett tárgyak esetén csak a későbbi revíziók tették meg.

A bizonyítható revíziók sorát az 1930-as években közzétett adatokkal kell kezdenünk. (Minden bizonnyal korábban is sor került a tárgyak ellenőrzésére, számbavételére, ám ezekről külön írásos dokumentum nem maradt fenn.) Ekkor a kerámiagyűjtemény még nem létezett, a cserép- és üvegtárgyakat anyaguk (és törékenységük) alapján praktikusán együtt, üveges szekrényekben, valamint szabad polcokon helyezték el. Bár már az 1936. évi beszámolóban az akkori igazgató, Bartucz Lajos – miközben a krónikus létszámihiányról beszél – megemlíti: „...a vidéki néprajzi gyűjtésekről és felvételekről és évbenkénteljesen voltak csaknem teljesen lemondani és minden erőnket a helyszűke miatt összezsúfolt raktárakban elpiszkolódtott és pusztulásnak indult gyűjteményeink tisztogatására konzerválására, identifikálására s a modern múzeológia követelményeinek megfelelő elhelyezésére koncentrálni” (BARTUCZ 1936. 159–160). A magyar anyag teljes revíziója után képzelték el a tengerentúli anyag felmérését. A forrásokban először az 1938. évi beszámolóban esik említés az anyagelví kerámiagyűjtemény-tárról. Ebben a jelentésben a következő bejegyzés olvasható: „A kerámia gyűjteményt a volt tornateremben polcokon helyeztük el oly módon, hogy minden darab közvetlenül látható. A leltári számmal ellátott s így könnyebben identifikálható anyag revíziójának itt is vége felé közeledünk. Természetesen nagy munkát fog még adni annak a meglehetősen nagy anyagnak a rendezése, pontosabb meghatározása, melyekről a leltári számok elvesztek, vagy már eredetileg is hiányosak voltak.” (BARTUCZ 1939. 93) 1939-ben a befejezéséhez közeledett a kerámiagyűjtemény revíziója, ám 1940-ben még nem ért véget, mint azt a *Néprajzi Értesítő* is említi (DOMANOVSKY 1941. 116).

Ebben az időben a revíziót a múzeum igazgatója, Domanovszky végezte. (Ő Bartuczot váltotta az igazgatói székben.) A háborús veszély miatt 1942-ben előbb a kiállítási anyag, majd a raktárban őrzött műtárgyak becsomagolása következett, a kerámiagyűjtemény revíziójáról az írott forrásokban többé nem esett szó, revíziós munkálatok az 1943. évben már biztosan nem folytak, így ezek minden bizonnyal befejezetlenek maradtak (DOMANOVSKY 1947).²

Az 1947-ben kezdődő önállósulásakor a Néprajzi Múzeum Magyar Osztályához hét gyűjtemény tartozott, s ezek egyike a kerámiagyűjtemény. Sajnos az 1960-as években a népi kerámiák körében végzett revíziónak a múzeum évkönyvében nincsen nyoma, és miután az írott források között sem találtunk erre vonatkozó záró jegyzőkönyvet, így megállapításainak többségét a leírókatonok és a leltárkönyvi bejegyzések őrzik. Ugyanakkor érdemes megjegyezni, hogy a gyűjteménytárak önállóvá válásával a legteljesebb katonanyagot mindenképpen az ott őrzött dokumentáció tette ki, és a digitális adatbázis befejezéséig egészen biztos, hogy a legteljesebb karte-krendszer egy-egy tárgytípusra vonatkozóan továbbra is a gyűjteményekben található.

Az 1960-as évek kerámiarevíziójának – annak ellenére, hogy nem találtunk hozzá tartozó, a tanulságait összegző dokumentációt – mindenképpen kiemelkedő a jelentősége. A tárgyak számbavételével ugyanis sikerült megállapítani, hogy mely tételeknek kellene meglenniük a kerámiagyűjteményben, amit az itt őrzött leltári katonok is megerősítettek. Az azonosításban sokat segített, hogy a legkorábbi tételek közül (amelyeknél még nem szerepelt a leltárkönyvben gyűjteményi besorolás) melyeknek van a leltárcédulája a kerámiagyűjteményben, s mely kerámiatárgyaknak nem. Noha a korai leírókatonok gyakran nem voltak alkalmasak a tárgyak azonosítására, elsősorban szűkszavúságuk miatt, hiszen csak a tárgy megnevezése szerepelt rajtuk, a gyűjtő neve és „a tárgy hazája”, de az a tény, hogy a kerámiagyűjteményben helyezték el őket, mégis több volt a semminél. A hiányukat már ez a revízió is megállapította, vagy a korábbi hiányt regisztrálta ismét. Ezek a régi leltárcédulák (az eredeti, nyomtatott leltári számmal) még adatok híján is bizonyították, hogy az adott cserépedénynek a kerámiagyűjteményben lett volna a helye. (Erre később még mindenképpen visszatértek, amikor a hiányokról és az azonosítások lehetőségéről esik szó ismét.)

---

2 És bár Kresz Máriának, a magyar népi kerámia jeles kutatójának, aki a gyűjteménynek három évtizeden keresztül vezetője volt első múzeumi említése mint próbaszolgáltos gyakornoknak ebben az évben történt, ekkor még az Ethnológiai Adattárban segédkezett (DOMANOVSKY 1947. 261).

A következő, 1975–1980 között zajló úgynevezett „szuperrevízió” volt hivatott eredetileg a legteljesebb hiánylistát összeállítani, ám miután a Néprajzi Múzeum kerámiagyűjteménye a megkezdett munkálatok közben költözött át végleg a Könyves Kálmán körútról a Kossuth téri épületbe, így az elkezdett revíziót részben a csomagolási listák alapján végezték. Ezzel kapcsolatban csak egy komoly gond merült fel: hogy nem volt igazán mód a problémák feloldására, ha egy tárgy valamiért rossz leltári számon szerepelt, a revízió befejezése után már alig volt alkalom az alaposabb vizsgálódásra, hiszen a leltárkönyvek egy újabb gyűjteményi revízióba kerültek át. A problémák feloldására persze lehetőséget teremtett volna az újraleltározás, ám ebben az esetben a korábbi adatok egyértelműen elvesztek volna a szakkutatás számára. Ezért Kresz Mária inkább azt próbálta elérni, hogy az azonosítások segítségével a tárgyak – ha lehet – visszakerülhessenek az eredeti helyükre, és ezt a törekvést bizony nemegyszer siker is koronázta. Ugyanakkor egyben azt is maga után vonta, hogy ez a „szuperrevízió” bizonyos fókig lezáratlan maradt.

Az 1975–1980-as revízió során 18 992 tárgyat azonosítottak, 480 téves számú és 674 szám nélküli tárgy mellett. A revízió tapasztalatait részletes záródokumentumban rögzítették (NM 8027/80 iktatási számon), amely tartalmazta a hiánylistát is, és ennek alapján remény lehetett volna arra, hogy egy következő felmérés már a legtöbb problémás pontot ki tudja küszöbölni. Ám ez a hiánylista egyetlen darabot sem tartalmazott az új leltáriszám-képzés előtti, emelkedő sorszámú anyagból, és ráadásul törlésre sem tett javaslatot, mintegy tovább görgetve a hiányok nem elhanyagolható mennyiségét. Számítalan, addigra már ismertté vált anomália megoldására nem tett kísérletet, így a dupla számozást sem szüntette meg, nem próbált meg a helyére visszatenni hibás olvasatú leltári számmal ellátott tárgyakat, s bár félretették a rossz leltári számon szereplő darabokat, ezek egy része a napi munkavégzés során mintegy „visszaszivárgott” a rendben revideált tárgyak közé. Noha a körülmények nem igazán kedveztek a pontos munkavégzésnek, hiszen a költözés, a műtárgyak ki- és becsomagolása rendkívüli módon nehezítették a revíziót, nem is azt lehet a terhére felróni, hogy menet közben sok problémát nem oldott fel, hanem azt, hogy a lezárásakor nem történt meg a második világháború előtti anyag hiányainak listázása. Számomra máig érthetetlen, hogy miért elégedtek meg a záródokumentumban az 1950-től induló törzsanyag hiányainak felsorolásával, és miért nem írták össze a korábbi tárgyak hiányzó darabjait. Ennek hiányában pedig az egész revízió megállapításai nehezen értelmezhetők, hiszen a téves számú és a szám nélküli tárgyak számszerűsítése mellett a hiányok darabszáma nem szerepel a dokumentumban, s csupán annyit lehet belőle kiolvasni (de ezt is csak a hiánylista tételeinek utólagos összeadásával), hogy 598 műtárgyat nem találtak meg a revízió során. (A hiányjegyzék ráadásul tartalmaz néhány olyan tételt is, amelynél a darabszám pontosan nem állapítható meg, hiszen például a 71.79. kezdetű leltári számoknál csupán az 1 és a 2, végül a 10 sorszámot tüntették fel, közben három bokálnál csupán a szám helyét hagyták ki, pontosabb adatok nélkül. Ez a tétel úgy is értelmezhető, hogy a két szélső szám között az összes tárgy hiányzik, de úgy is, hogy a megnevezetteken kívül még három tárgynak kellene lennie. Ráadásul ez a tétel a leltárkönyv szerint nem tartozik a kerámiagyűjteményhez.) Ebben a statisztikai adatban azonban egyetlen darab sem szerepel a régi leltári számos, 1950 előtti anyagból.

A fentihez hasonló, megválaszolatlan kérdések miatt a 2001-es revízió tehát azzal a hendi-keppel indult, hogy két dologban nem lehettünk biztosak: egyrészt, hogy pontosan mennyi tárgynak kellene lennie a kerámiagyűjteményben, hiszen a korábbi revíziós hiánylisták nem voltak eléggé megbízhatók, másrészt, hogy a törzsanyagból korábban mennyi volt a hiány.

A tárgyak elhelyezése szerinti revíziós menetrend arra is jó volt, hogy minden műtárgy legalább egyszer kézbe kerüljön, s azokat, amelyekkel kapcsolatban valami nem volt rendben, az erre kijelölt polcokon elkülönítettük. Persze nem lett volna kívánatos, hogy egy tétel valamilyen félreértés folytán kétszer szerepeljen, ezért – a kérdés végleges megoldását a revízió utolsó szakaszára hagyva – időlegesen betűjellel különböztettük meg a számon korábban szereplő tárgytól. Ha a probléma könnyen megoldhatónak látszott, így félreolvasott vagy elfírt szám esetén, igyekeztünk azt rögtön azonosítani, ám abban az esetben, ha az alapvető információk nem voltak elegendőek a kérdések megválaszolásához, egyszerűbbnek látszott a leltárkönyvi adatok ellenőrzését későbbre kitolni. Általában egy-egy revíziós nap a revideált tételek rendezésével és a következő napi anyag előkészítésével ért véget. Ha egy-egy tárgy esetében azonosítási problémák merültek fel, félretettük, és délutánonként még visszatértünk rá.

A második szakasz: a hiányzó tárgyak keresése és a szám nélküli többlet azonosítása

A kerámiagyűjtemény törzsanyagának egyszeri átnézése 2004. szeptember 24-én befejeződött, az év őszén megkezdhetjük a fennmaradó hiányok ellenőrzését. Itt megfordítottuk a menetrendet: eddig a tárgyak elhelyezése számított döntőnek, a revízió második szakaszában viszont a félrerakott, hibás leltári számú tárgyak helyét próbáltuk megtalálni a hiányzó tételek között. Ennek eredményeként a félretett, közel 1200 azonosítatlan műtárgyból a revízió végéig közel 840 került vissza a eredeti helyére.

A revíziót kiegészítette az újra és újra megismételt ellenőrzés is. Az önellenőrzés lehetővé tette, hogy a hibák számát minimálisra csökkenthessük. Több száz olyan tárgyat is sikerült ezzel a módszerrel megtalálni, amely korábban évtizedeken keresztül a hiánylistákon szerepelt. (Néhány tárgy más gyűjteménytárakból került vissza a kerámiagyűjteménybe a revízió befejezésekor, a többség azonban a gyűjteményben volt végig, legfeljebb azonosítását nem lehetett korábban megnyugtató módon elvégezni.) Ugyanakkor feltűnő, hogy elveszettek hitt tárgyak előkerülése mellett kénytelenek voltunk sok újabb hiányt is regisztrálni, illetve ép tárgyak sérülését vagy eltűnését feljegyezni, ami nagyrészt szintén a korábbi költözés(ek) számlájára írható.

A revízió során komoly gondot jelentett a korábbi, zavaros nyilvántartás, illetve egyes tárgyak korábbi rossz azonosítása is. Az 1975–1980 közötti revízió közben félrerakott, szám nélküli vagy rossz leltári számú tárgyak (ez akkor 1054 darabot jelentett) mellé tett információk félrevezető volta, valamint a magánszemélyektől átvett és őrzött anyagok és az azonosításra váró tárgyak erős keveredése is problémát jelentett. Ezenkívül – szintén a költöztetéssel összefüggésbe hozhatóan – mintegy kilencven-száz törött tárgyat is találtunk, melyeket a restaurátori kapacitás ismeretében elég nehéz lesz feldolgozni a következő években.

Az előkészítő munka során sikerült a legtöbb, a költözés óta az eredeti csomagolásban (ládában vagy dobozokban) tárolt műtárgyat is mind hozzáférhetővé tenni, ami a napi munkában komoly segítséget jelentett. Ugyanakkor a revíziót nehezítette, hogy a szentendrei Szabadtéri Néprajzi Múzeumhoz kihelyezett műtárgyainkról nem rendelkezünk tételes, alapos jegyzékkel, így azok ellenőrzésére csak a helyszínen nyílt mód.

A fentieket figyelembe véve a revízió második szakaszában megkíséreltük a még hiányzó tételeket megtalálni, elsősorban a félrerakott, rossz leltári számú vagy szám nélküli tárgyak körében. Műtárgyról általában két esetben hiányozhat a leltári szám: ha valamilyen okra visszavezethetően lekopott, eltűnt róla, vagy ha eleve nem is szerepelt rajta. Amelyik tárgyat nem is leltározták be, az a leltári száma hiánya indokolt. Ez utóbbi tárgycsoporttal most nem érdemes foglalkoznunk, de annyit azért megjegyezek: az azonosítandó tárgyak közül mindaddig nem lehetett kizárni ezeket, ameddig végleg be nem bizonyosodott róluk, hogy nem is rendelkeztek soha leltári számmal. A revízió során tehát ezek a kerámiák bizony nagyon sokszor megfordultak a kezünkben, és csak a végén lehetett kimondani róluk egyértelműen: nem tartoztak a törzsanyaghoz.

Ha végignézzük, hogy a hibás azonosításokat milyen hibák okozhatták korábban, illetve a műtárgyról hogyan „tűnhet el” a leltári szám, sok fontos információhoz jutunk. Ezek alapján végül nem egy tárgyat tudunk azonosítani, és az eredeti helyére visszatenni.

Kezdjük talán az utóbbival, amikor nem találtunk olvasható számot egy törzsgyűjteményhez tartozó kerámián! Ennek elsődlegesen az lehetett az oka, hogy a leltári számokat korábban többféle módszerrel írták ugyan a múzeumi tárgyakra, de ezek többsége nem bizonyult időtállóknak. Az általános gyakorlat a fekete (esetenként, sötét alapszínű tárgyaknál, fehér) tussal írt és dammárlakkal rögzített szám volt. Nagyon sok olyan műtárgyat találtunk a revízió során, amelynél a leltári szám megsérült, sőt nem egynél teljes egészében el is tűnt a tárgy felületéről. (Ilyen tárgycsoport volt például az üveg, amelynél az 1980-as évek közepének beázásai nyomán a leltári számok nagy része lepattant a tárgyak felületéről, utólag szinte azonosíthatatlanná téve őket.) Találtunk néhány, tárgytól független leltári számot is, amelyeket a leírókartonok és fotók alapján sikerült műtárgyhoz kötnünk. Ezek jó része is a fenti okokkal magyarázható, itt szerencsére a leírókarton és a fénykép segítségét igénybe lehetett venni. Más esetekben ugyanakkor az alapadatokat is csupán nagy vonalakban tartalmazó leltárcédula nem volt alkalmas a tárgy azonosítására, így ezzel a lehetőséggel nem tudtunk élni.

A leltáriszám-hiány eredhetett abból is, hogy – főleg a 19. század végén-20. század elején – barna, enyves hátú ragasztószalagot használtak hordozóként, amelyet duplára hajtottak, összeragasztottak, majd a cédula végét átlukasztva az azon átfűzött zsinórt a tárgyhoz kötözték. Az így keletkező cédulára írták tussal vagy sima töltőtollal a leltári számot.

Itt a legfőbb gondot az jelentette, hogy nem számoltak a papír elhasználódásával, előregedésével. A (valójában okkerszínű, nem barna) papír idővel nem csupán keményre vált, de törékennyé is, így nagyon sok műtárgy esetében már nem volt olvasható az egész leltári szám, hanem csak annak töredéke, ám olyan változat is előfordult, ahol a kis cédulából a megkötött, átlukasztott vége maradt csupán. Ezekről a műtárgyakról mindössze annyit lehetett tudni, hogy eredetileg a régi leltári számos tételek valamelyikéhez tartozhattak, több információ közvetlenül nem volt róluk leolvasható. (Csak üvegtárgyknál fordult elő egy nem helyesíthető gyakorlat, amellyel nem lehet egyértelműen, de egy előnye kétségtelenül volt: az üveg felületére karcolt számok valóban nem koptak le.)

A harmadik – és a felsoroltak közül kétségtelenül a legszerencsésebb – eset az volt, amikor azért nem találtunk a tárgyon azonosítószámot, mert nem a megszokott helyek egyikére írták a leltári számot. Általában az volt a bevett gyakorlat, hogy az edények fenekére került rá az azonosítószám, és ettől csak abban az esetben tértek el, ha például a tárgy túl nagy és túl nehéz volt, ha hiányzott a fenéke, vagy ha éppen az volt a darab legjellemzőbb nézeti felülete, mint például a szűrőtálak esetében, amelyeket a konyha falára fenekével kifordítva akasztottak fel. Előfordult leltári szám a peremen; elrejtve, a fül alatt; az oldalán valahol; de olyan változattal is találkozunk, amikor a mázatlan kályhacsempe mintás előlapjára írták a számot a dekoráció motívumai közé, alig láthatóan, például ceruzával.

A grafitfával írt leltári számokból szerencsére nem volt sok, de azért néhány tucatnyit ezekből is találtunk. Noha a tárgyak felületén képződő patina nemegyszer eltüntette magát a számot, ugyanakkor sűrűlőfénybe tartva a tárgy felszínét a ceruzával írt szám fénylik, így ha nem is olvasható biztosan, azért legalább egy variációs sort fel lehet írni a számjegyekből, amelyek alapján a tárgy azonosítható. Természetes, hogy amelyik tárgynál sérült a leltári szám, azon kijavítottuk, illetve ha az azonosítás nyomán kétséget kizáróan ki lehetett jelölni a műtárgy helyét a törzssanyagban, felírtuk rá a kikövetkeztetett és megerősített számot.

A műtárgyon szereplő hiányos leltári szám jelentette a hibák másik típusát. Ezek rekonstrukciója kezdetben túl nagy feladatot rótt volna ránk, hiszen egy-egy szám környezetében nagyszámú tárgyat kellett volna átnézni, így ezt a végére hagytuk, amikor már csak a hiányzó adatokat kellett ellenőrizni. A hiányos szám ugyanakkor sokkal kevesebb kihívást jelentett, mint az, amelyet időközben, múzeumi létének valamelyik fázisában valaki rosszul olvasott le, és utóbb ezt erősítették meg a tárgyon.

Kimondható ugyanakkor, hogy a gyűjteményi adatállomány és a központi nyilvántartás, a leltárkönyvek között is számtalan eltérést tapasztaltunk, amely tételek a mi információink alapján rendben voltak, ugyanakkor a leltárkönyvvel összevetve kiderült: ezeket nem vezették be a leltározás időpontjában a központi leltárkönyvbe. Ezek egy része a hatalmas mennyiséget (sok száz tárgyat) tartalmazó gyarapodási tételeknél főleg a tárgycsoport vége felé jelentkezett, és okaként részben azt a magyarázatot lehet felhozni, hogy a tényleges tárgyszám ismerete nélkül, a mennyiséget csupán felbecsülve kért leltári számot a muzeológus, és miután a leltározás egy másik tárgycsoporttal folytatódott a leltárkönyvben, így nem volt mód az utólagos korrekcióra. A másik ok az lehetett, hogy az adminisztráció (és a kommunikáció) nem volt tökéletes, és a gyűjteménytárakban a muzeológusok egy-egy tétel leltározása után megelégedtek a leírások elkészültével, és egy-egy tárgycsoportra hivatalosan nem is kértek időben leltári számot. Ilyenkor ezek a tételek a gyűjtemény dokumentációja alapján rendben lévőnek látszottak ugyan, a leltárkönyvvel összevetve azonban egyértelműen fény derült az egykorú hibára. (Ilyenkor nem volt más módszer, mint a tárgyak újreléltározása, hivatkozva arra, hogy egykor melyik tételhez tartoztak, és felhasználva az akkor készült leírókartonokat. A lényeg mindenképpen az volt, hogy a műtárgyra vonatkozó adatok semmiképpen ne vesszenek el a kutatás számára, így a kerámiatárgyak múzeumba kerülésének időpontját és módját, a gyűjtő személyét mindenképpen rögzítsék, és ha lehet, a készítéssel, használatával kapcsolatos ismereteket is.)

A hibás leltári számok kérdésköre még összetettebb, így ezen hibák feloldása is nehezebb volt. Nem egy tárgyon szerepelt egy négyjegyű, vörös színnel írt szám, amelyről egyértelműen kiderült: ez ugyan leltári szám, de nem a Néprajzi Múzeumé, hanem az Iparművészeti Múzeumé, s annak is a régi leltározásához tartozott. Mivel a kezdeti leltározás leltárkönyvei az Iparművészeti Múzeumban nem maradtak fenn, s a viszonylag korai újreléltározás révén másik számot kaptak az ott maradt tárgyak, a profilisztizálás jegyében múzeumunknak átadott anyagban szinte minden műtárgyon ez a piros szám szerepelt. Ezeknél a tételeknél abban tehát biztosak lehetünk (ha más szám nem volt a tárgyon olvasható), hogy az 1898-ban átadott, közel kétezer tételt tartalmazó anyaghoz tartozott, azonosítása azonban nem mindig volt lehetséges. (Ezeket a ténye-

ket az újraleltározás során mindvégig szem előtt tartottuk.) A korai tételekben egyébként nemegyszer előfordult dupla leltározás is, amikor már eredetileg is több darab került egy leltári számra, máskor viszont utólag keveredtek össze a tárgyak. Ebben a kérdésben mindig a leltárkönyvi bejegyzéseket követtük, hiszen a kerámiagyűjtemény esetében rögtön az első leltári számon, a 2446-os számú hunyadi gyűjtés mellett is az alábbi szöveg szerepel: „50 különféle cserépedény”. Ezt a tételt tehát, mivel egyeztet a leltárkönyvi adatokkal, alszámokkal ellátva meghagytuk az eredeti helyén. A korábbi revíziók ebből 36-ot találtak meg, mi azonban ennél többet tudtunk azonosítani. Bár ezt jelentős eredménynek könyvelhettük el, azért az eredetileg félszáz darabból álló gyűjtés így sem lett teljes. Miután csak 41 került elő a revízió során, ezért a revíziós megjegyzések között a „hiányos” megjegyzést szerepeltettük. Igaz, néhány szám nélküli tárgy esetén erős a gyanú, hogy ez is a Xántus-féle hunyadi gyűjtéshez tartozhatott, ám pontosabb adatok híján ezeket az azonosításokat nem lehetett bizonyossággként elfogadni, így csupán a tárgyra vonatkozó információk között szerepel megjegyzésként. A tárgyketőzés (sőt, néha megtöbbszöröződés!) más helyen azonban a leltározás helytelen gyakorlata miatt következett be, itt az újraleltározás volt az egyetlen megoldás. Szép számmal kerültek elő olyan kerámiák is, amelyeknél a korábban félreolvasott szám javítható volt, és a tárgy – gyakran mintegy száz év után – visszerülhetett az eredeti helyére, így is csökkentve a hiányzó tételek számát.

Sokkalta nagyobb gondot okozott azonban, ha a tárgyon eleve hibás leltári szám szerepelt. Ilyenkor egy darabig abban a hitben dolgoztunk, hogy a tétellel minden rendben, és csak az utólagos ellenőrzéseknél derült fény a hibára. Ezek között olyan változat is előfordult, amikor egyes tárgycsoportok egy bizonyos számnál befejeződnek a leltárkönyvben, ugyanakkor a gyűjteményben ez a sorozat folytatódik. Máskor az egész tétel hibás volt, a leltárkönyvben azon a számon egészen más tárgycsoport szerepelt, amely gyakran még a gyűjteményi besorolásban sem egyezett.

A revízió során, bármennyire is körültekintően jártunk el, mégis keletkeztek a számítógépben duplumok, amelyekkel utóbb még foglalkozni kellett. Az így létrehozott hibák részben annak eredményei voltak, hogy eleinte két adatbázisban dolgoztunk, ráadásul a revízió során többször került sor az Ariadne módosítására is. Ezek a módosítások ugyan mindig a rendszer jobb használhatóságát eredményezték, az adatok átvitelénél azonban előfordulhattak hibák, amelyek számunkra többletmunkát okoztak, valamint az ellenőrzések számának kényszerű növelését.

Mint már írtam is, az összes korai tételt tartalmazó adatállományban benne volt a többi gyűjteménytárba sorolt, régi műtárgy is (egyszóval a Néprajzi Múzeum szinte teljes törzsanyaga a korábban említett hiányokat kivéve), ugyanakkor a gépben korábban nem szereplő, közben beírt tételeknél nem mindig ellenőriztük, hogy az adatállományban szerepel-e már. Ez aztán kettős adatrögzítéshez vezetett, amelyet csak úgy lehetett feloldani, hogy utólag összevettük a két tárgyat az információkkal, és amelyik valóban megfelelt azoknak, az maradt a helyén, a másikkal pedig tovább kellett dolgozni. Persze ebben az esetben sem volt biztos, hogy a tárgy azonosítása lehetetlen, hiszen néha csak egy száméírás vezetett a kettőzéshez. Az ellenőrzés végén a duplumot természetesen megszüntettük.

A leltáriszám-írás korábbi gyakorlatából is adódhattak rossz azonosítások, hiszen az emelkedő számsorrendben egymást követő régi leltári számok esetén nemegyszer ponttal jelezték a helyi értéket. Egy ötjegyű szám esetében – például a 62863 leltári számú tálnál (amely egyébként a revízió során nem került elő) – a szám előfordulhatott a fenti formában, de úgy is, hogy az ezresek után pontot tettek. Ezekben az esetekben el kellett döntenie, hogy a szám esetében erről van-e szó, vagy egy további pontot is kell keresni a számok között. Az 1950. évben induló új leltáriszám-képzés ugyanis más logikát követett, itt az első, kétjegyű szám az évszám utolsó számjegyét jelentette (1962 = 62), a következő csoport a tétel törzsszámát (mondjuk 8 vagy 86), a leltári szám vége pedig a tárgy helyét a tételben (63 vagy 3). Így a fenti számnak többféle olvasata is lehetséges lett volna, attól függően, hogy eredetileg hány pont szerepelt benne. (Szerencsénk volt, ha a leltári szám eleje nem volt évszámként értelmezhető, azaz nem 5-össel, 6-ossal, 7-essel, 8-assal vagy 9-essel kezdődött, ebben az esetben ugyanis egy sereg pluszmunkától mentesültünk. A 2000-es évekkel kezdődő leltári számok pedig semmi mással nem összetéveszthetők.)

A revíziót az elejétől fogva úgy végeztük, hogy amelyik tárgyat revideáltuk, annak a lepecsételt leírókartonját felállítottuk a fiókban, így a végén már csak azok a leltárcédulák maradtak eredeti helyzetben a helyükön, amelyeket még nem azonosítottunk. Ez a módszer nagyon megkönnyítette a keresést a munkálatok vége felé, hiszen már csak a fennmaradó hiányokkal kellett dolgoznunk. Gyakran a memória is segítségünkre volt, hiszen emlékeztünk egy-egy műtárgy leírására, fényképére, így keresése is sokkal egyszerűbbnek bizonyult. Ahogy fogytak az azonosításra váró tárgyak, úgy csökkent a még nem revideált tételek száma is. Az utolsó szakaszban a

féltett műtárgyakat nemegyszer kézbe vettük, és bizony a hiányzó tételeket újra és újra megpróbáltuk megtalálni a szám nélküli tárgyak között. Ez a munka végül jelentősen csökkentette a revízió végén újraltározandó tételeket.

A revízió a számok tükrében

A 2001–2005. évi revízió során *516 revíziós napot* tartottunk 2005. július 20-ig, majd ezt követően a számítógépes adatbázissal való összevetést végeztük el. A revízió során *24 802 műtárgyat azonosítottunk*, ezenfelül tizenkettő esetben – a profiltisztítás jegyében – javaslatot tettünk azok átadására a táplálkozásgyűjteménynek. (Ezek fa-, zománcos bádog- és műanyag tárgyak, amelyek nem kerámiák tartozékaként kerültek be a gyűjteménybe. Könnyen átlátható, hogy egy vajköpülőhöz tartozó köpülőfa jogosan szerepel a kerámiagyűjtemény műtárgyai között, ám nem biztos, hogy itt kell elhelyezni mondjuk egy szilkéhez nem sorolt, önálló, falapból kiszabott „szilkefedőt”, egy zománcos, bádog pecsenyéstálat vagy egy műanyag tálcat. Ha a kerámiagyűjteményről esik szó, egy dologban mindenki biztos lehet, és a gyűjtemény jórészt azon logika mentén állt össze a több mint egy évszázad alatt, hogy alapjaiban szilikátok szerepelnek benne. Ebbe a sorba a népi kerámián, a fazekasmunkákon túl beletartozik a keménycserép, a kőcserép, a kőagyag, a porcelán, de még az üveg is. Ezt az anyagszerűséget pedig szerencsés volna megtartani, ha másért nem, a tárolás praktikuma miatt.)

A kerámiagyűjtemény-tárban őrzött összes leltárkönyvi tétel száma 26 646 kellett volna legyen, ezek közül azonban a revízió végéig nem került elő több mint ezernyolcszáz tétel, amelynek nagy részét az első világháború után már jelzett hiány teszi ki. Ezek szerint még *1844 darab a hiány*, ennyi rekordot nem revideáltunk. (Ugyanakkor ezenfelül nyolc olyan tételt találtunk, ahol maga a több tárgyból álló tétel ugyan képviselve van a gyűjteményben, ugyanakkor a revízió hiányos, mert nem került elő minden darab – például teljes kályhák esetében.) A pontos tárgyszám azért nem határozható meg, mert a leltározás során egy-egy tárgycsoport esetében nem volt mindig következetes a besorolás. Egy-egy cserépkályha esetén előfordult, hogy mint teljes kályha egy leltári számról került az egész anyag, és csupán alszámmal különítették el az egyes csempéket, máskor viszont minden egyes kályhacsempé önálló számot kapott. Előfordult olyan leltározás is, amikor a fedeles bödönt és fedőjét külön leltározta be. Ezek a következetlenségek tehát nem teszik lehetővé az egészen pontos tárgyszám megállapítását, annyi azonban tudható: hogy mennyi tételnek, rekordnak kellett volna lennie a revízió végén, ha minden műtárgy előkerül.

A revíziós jegyzőkönyvhöz csatolandó mellékletek összeállításánál a nehezebb utat választottuk. A hat mellékletből az első azokat a hiányokat vette számba, amelyek azonosítására semmi remény, ezekre törlési javaslatot tettünk (1679 tétel). A hiányok másik csoportja olyan műtárgyakat tartalmaz, amelyeket ugyan a revízió időtartama alatt nem azonosítottunk, ám később még megtehetjük, így ezeket egyszerű hiánylistán tüntettük fel (158 tétel). A harmadik csoportba azokat a tárgyakat soroltuk, amelyeket bizonyítottan hibás leltári számon tartottunk nyilván. Ezt a 217 tételt azóta Vida Gabriella a 2006.43.1-2006.43.217 leltári számon újraltározta. A negyedik lista azokat a műtárgyakat sorolta fel, amelyek szám nélkül kallódtak a gyűjteményben. Ezeket e sorok írójá leltározta be a 2007.39.1-2007.39.537 leltári számon. Az ötödik melléklet vette számba – szekrénykataszter formájában – a kerámiagyűjteményben felgyülemlett tanulmányi anyagot, valamint az úgynevezett „új népművészeti” tárgyakat. Zömük valódi muzeológiai értéket nem képvisel, így tanulmányi anyagként történő tárolásuk megfelelő lenne, az 1950-es évektől egyre gyarapodó „kiállítási melléklet”, az akkori, kortárs fazekasmunkák jövőbeni sorsát azonban más közgyűjtemények kutatási tervei és területei ismeretében lehetne meghatározni. A hatodik melléklet egyértelműen a legvaskosabb, ez ugyanis a kerámiarevizió közben elvégzett azonosítások, megállapított hiányok, feladatok és megoldott problémák tételes jegyzéke. (A sokoldalú dokumentum ugyan talán a minisztériumnak benyújtott jegyzőkönyvben kicsit felesleges, de tudománytörténeti szempontból mindenképpen nagyon jelentős, hiszen a revízió folyamatára világít rá, és az elvégzett munkáról tájékoztat, így mindenképpen fontosnak tartom, hogy tapasztalatainkat megosszuk másokkal.)

A záró jegyzőkönyv tehát vastagabbra sikeredett a vártnál, de a benne foglalt információk a legtöbb, évszázados problémát egyszer s mindenkorra megoldották. A cél természetesen a korábbi revíziók során is az volt, hogy ezeket ne kelljen tovább görgetni magunk előtt, ám ennél nem jutottak tovább. Két módszer adódott volna, az egyik, kevesebb problémát okozó változat szerint nem tettünk volna törlési javaslatot, csupán a hiányokat regisztráltuk volna. A javarészt azo-

nosíthatatlan, adatokkal nem rendelkező, régóta hiányzó tételek kérdése ugyanis csak abban az esetben lett volna feloldható, ha maga a műtárgy a kezünkbe kerül, ám erre a revízió lezárása után valójában nincsen már esély, hiszen a többi gyűjteménytárban őrzött kerámiák ismeretében azok egészen biztosan nem tartoznak a Kárpát-medence emléktárába. A másik variáns azonban tartalmazta a törlési engedély-kérés tényét is nagyszámú tárgy esetében. Én a lehetséges két útból végül a kényelmetlenebbet, nehezebbet választottam. Ennek megfelelően 1679 esetben kértük a leltári szám törlését. Mivel a korábbi revíziós jegyzőkönyvek leltári számok törlésére vonatkozó javaslatot nem tartalmaztak, a magas számú, törlésre vonatkozó engedélykérés ennek a számlájára is írható, hiszen a régi leltári számú, 1950 előtti állományban ez 1130 tételt jelent. 1950 után 549 törlést javasoltunk, ebből az 1980 utáni műtárgyállományra pedig csupán négyet. A további hiányzó műtárgyak azonban reményeink szerint még előkerülhetnek más gyűjteménytárak átnézése során, esetleg elfeledett kölcsönzésekből stb., így törlésüket legfeljebb egy későbbi revízió során fogjuk kérni, egyelőre biztosan nem.

A revízió lezárásakor számos hibás leltári számú, valamint szám nélküli tárgyat találtunk. Ez a kék lista 537 beletárazandó, szám nélküli műtárgyat, valamint 217 bizonyítottan hibás leltári számon szereplő, újraeltárazandó tételt tartalmazott, ami összesen 754 darab műtárgyat jelent. (A kerámiagyűjteményben a törzsanyag mellett három magánszemélytől (Holló Valéria – 151 darab, Csergheő – 27 darab és dr. Magyary – 24 darab) átvett gyűjtemény is szerepel, valamint az átmeneti raktárból ideiglenesen átadott tárgyként három, a Nemzetközi Osztály vizsgálati körébe tartozó, feltehetően afrikai készítésű cserépfazék. Ezeket, valamint további 123, illetve 141, összesen 264 darabot tanulmányi anyagként, szekrénykataszter formájában kívánunk nyilvántartani, s ezzel a módszerrel éltünk az úgynevezett „új népművészeti” tétel 1008 műtárgya esetében is.

A revízió során négy olyan műtárgyat találtunk a kerámiagyűjteményben, amelyek bizonyítottan más múzeumok tulajdonában vannak. Ezek közül az 52.1894.1 leltári számú fedő és az 51.554.1 leltári számú tányér a szegedi Móra Ferenc Múzeum műtárgyállományába tartozik, a 75.23.37 leltári számú fedő talán a Szabadtéri Néprajzi Múzeumé, egy szám nélküli, régészeti feltevésekből származó, ló alakú, 17. századi síp a Dunapataji Múzeumé. A revízió lezárását követően gondoskodunk a műtárgyak visszaszállításáról.

Ugyanakkor egészen más elbírálást igényel a jelenleg Szentendrén kiállított műtárgyállományunk. Ezek esetében csupán négy tárgyat – a 74668, 74672, 74674 és 74678 leltári számú tálat – szeretnénk mindenképpen visszakapni (azok hiteles másolatával pótolva az eredetileg is fazekastól vett, használatba nem került tárgyakat), kettő esetében – 74671 és 74677 – tárgyalni kellene erről. Ezek a nagybányai fazekasság pótolhatatlan emlékei, amelyekhez hasonlókat sem őriznek közgyűjteményekben, így a kutatás szempontjából kikerülhetetlenek. További három tál (ltsz.: 68.19.16-68.19.18-ig) nem szerepel a szentendrei enteriőrökben, így azok pótlásáról sem kellene gondoskodni. Az egykori Ugocsa megyei Gödényháza fazekasságáról alig van ennél több emlékünks. Mivel a szakkutatás számára nagy fontosságú tárgyakról van szó, praktikus volna ezeket a továbbiakban a Néprajzi Múzeumban őrizni. A többi, Szentendrén lévő műtárgy esetében a Szabadtéri Néprajzi Múzeumnak történő végleges átadást tartanánk megnyugtató megoldásnak. (Ez a megoldás azonban csak a népi kerámia és üveg műtárgyakra vonatkozik, más tárgycsoportra nem terjeszthető ki automatikusan, azok esetében egyedi mérlegelés szükséges.)

A gyűjteményben a revideált műtárgyak leltárcédulával való ellátottsága megfelelő, hiszen a revideált tárgyak közül csupán 1114-nél nem találtunk használható leírást. Ez – figyelembe véve a még hiányzó, gyakran törlésre javasolt tárgyak nagy számát, amelyek közül nem egynek a leírókartonja is hiányzik, így pótlása sem lehetséges – arányilag elfogadható. A fényképezettség állapota rosszabb, itt 2175 tárgynak nincs megfelelő, azonosításra alkalmas fotója, e hiány felszámolása a következő évek feladata. (Figyelembe kell venni azonban, hogy ebben az összegzésben is szerepelnek a végleg hiányzó tárgyak, így a valós szám ennél lényegesen kisebb.)

Összegezve a fentieket: az 516. revíziós nap folyamán 24 802 tárgy revideálása megtörtént, a hiányzó műtárgyak száma 1844. A korábban elmaradt törlésekkel együtt a törlésre vonatkozó javaslatunk viszonylag nagy számot tesz ki, ha azonban összevetjük a korábbi revízió hiánylistájával, valamint a régi leltári számos állomány korábbi hiányaival (amelyről sajnos jegyzék nem áll rendelkezésünkre, ez nem szerepelt az 1980. január 31-én lezárt „szuperrevízió” jegyzőkönyvének mellékletében), ez a szám legfeljebb néhány százat ad ki.

A revízió záró jegyzőkönyvéhez hat mellékletet csatoltunk. Ezekben szerepelnek a hiányzó tételek, valamint a többlet, mégpedig az azokra vonatkozó javaslatokkal együtt. A „munkajegyzőkönyv” tartalmazza az azonosítások munkamenetét, megjegyzésekkel együtt: azt, hogy a problémák megoldásában mit miért tettünk. Miután a jegyzőkönyv – már csak terjedelménél fog-

va is – leközölhetetlen, így inkább kiragadott, jellemző példákon keresztül kívánom bemutatni azt a széles körű „nyomozást”, amelyet egy-egy műtárgy azonosítása közben kénytelenek voltunk elvégezni.

Az azonosítások folyamata konkrét példákon keresztül

Bár a revízió számszerűsített formája is sok érdekességet rejt, de szerintem ezen túlmenően talán még több hozadéka van annak a munkának, amely a bizonytalan műtárgyak azonosítása terén zajlott. Ezeket leginkább olyan nyomozásokhoz lehet hasonlítani, amelyeknél nincs bűntény, nincs gyilkos és áldozat, de legalább olyan körülményt és alaposítást igényelt, mint egy-egy bűneset rendőrségi felderítése.

Most szeretnék néhány jellemző példát kiemelni, és ezeken keresztül bemutatni a nehézségeket, a kérdéseket, amelyeket természetesen nem mindig tudtunk a végén olyan frappánsan megválaszolni, mint a felhozott esetekben. A munkát sokszor sikertelenség kísérte, az újra és újra megkísérelt azonosítás bizony nemegyszer megfeneklett, máskor pedig a megalapozott gyanú ellenére eredménytelenül zárult, mert a rendelkezésünkre álló információk alapján nem lehetett egyértelműen bizonyítani az azonosítást. Önmagában a feltételezés ugyanakkor nem lehetett elegendő, hogy ki merjük mondani: az adott tárgy azonos egy meghatározott leltári számú, hiányzó, adatolatlan tétellel.

Kezdjük a kérdéskört egy olyan tárgycsoporttal, amelynél az okozta a problémát, hogy ugyanazon a leltári számon több tárgyat revideáltak korábban, noha a leltárkönyv szerint csupán egyetlen cserépedénynek kellett volna az adott helyen lennie. A 15830 leltári számon a leltárkönyv alapján egyetlen tál szerepelt, ezzel szemben hármat is találtak azonos számon. Bár a központi nyilvántartásba bekerült – ceruzás bejegyzésként – a tárgyszám módosítása, ám ezt semmiféle hivatalos dokumentum nem rögzítette. A tárgyak egyike egy ónmázás tál volt, a tétel Torockóról származott. A szegélye letört, de visszarágasztották. Ahhoz a nagy tárgycsoporthoz tartozott eredetileg, amelyet 1898-ban az Iparművészeti Múzeum adott át múzeumunknak, majdnem kétezer kerámia között. Ebben a tételben (ltsz.: 15607–18385) Kresz Mária szerint nagyobb számú tárgy Xántus János és Rómer Flóris korai gyűjtéseiből származott, míg a 20032–23906-ig terjedő számok a millenniumi (ezredéves) kiállítás néprajzi falujának cseréptárgyait rejtik. A habános jellegű, valószínűleg valamelyik morva műhelyben készült tálról Kresz kiderítette Xántus megőrzött gyűjtőfüzete alapján (Ethnológiai Adattár 162. 1139–1142 tétel), hogy a tárgy a Néprajzi Múzeum első igazgatójának 1872-es gyűjtéséből származik, ami az azonosítást különösen érdekessé teszi. Ám a revízió során még két további tálal találtunk ugyanazon a számon, amelyek korábban a *b* és *c* betűjelet kapták, az eredeti kerámia pedig az *a* betűjelzést. Ez a megkülönböztetés ugyan a revízió során megfelelt, ám a tárgyak számbavétele után, a leltárkönyvvel történő egybevetés nyomán kiderült: az adott számon csupán egy tárgy maradhat. De hogy melyik, azt még nem tudtuk.

Mivel a leltárkönyv szerint a tétel darabszáma egy, így alaposan át kellett vizsgálni a másik két tálal is. Ezek egyike az elnépiesedő, jórészt geometrikus díszítésű késő habán tálak közé tartozik, a közepén virágcsokorral (a *b* jelű), a másik szintén virágos, ám ennek öblében két nagyobb, sárga virág található egymás alatt, szalkás, elnagyolt levelekkel (a *c* jelű tálnál). Az azonosításnál minden részletet figyelembe vettünk, hogy eldönthessük, melyik tárgy szerepel jogosan a számon, és melyik kettő a „betolakodó”. Mivel a leltárkönyv semmilyen konkrét információt nem közöl a tárggyal kapcsolatban, s mindhárom kerülhetett Torockóra, így ez nem adott útbaigazítást. Mindhárom ónmázás, habános jellegű, az úgynevezett „győri edények” kategóriájába sorolható, s átmérőjük alapján sem lehetett a kérdést eldönteni, hiszen a korai gyűjtések esetén a méretek meghatározása nem mindig pontos. A 27,5 centiméter és a 29,2 centiméter a két szélső határértéknek számított, ám az átmérő egyáltalán nem szerepel a leltárkönyvi bejegyzések között, így az azonosításra ez az adat alkalmatlan. Mind a három tárgynak volt önálló leírása, amely valóban az adott tálról készült, így azok alapján sem lehetett továbblépni. Maradt a birtokunkban lévő anyag alapos vizsgálata, amitől azt reméltük: mégis segít tájékozódni ebben a kérdésben.

A legrégebbi leltárcédulák sárgás papírja csak annyit jelez: valóban régi leírókartonról van szó. A nyomtatott cédula legfelső sorában a leltári szám szerepel, valamint a tárgy elhelyezésére vonatkozó, illetve a gyűjtő személyéhez kapcsolódó pont. A kettős vonal alatt az alábbi kérdésekre lehet választ kapni: a tárgy leltári megnevezése, a tárgy hazája, valamint leírása. Az alsó sarokba került egy régi fénykép, alatta a leltári számmal, ez azonban mindhárom tárgynál szerepelt, így ebből sem indulhattunk ki. Végül az döntött, hogy a három leltárcédula közül melyiken

1. kép. Késő-habán tál, amellyel azonos leltárszámú darabot hármát is találtunk a revízió során. Ez maradt az eredeti helyén, a másik kettő új leltárszámot kapott.
Ltsz. 15830
Csupor István felvétele

2. kép. Bár a revízió során ezen a tálon a téves, 15830/b leltárszám szerepelt, újra kellett leltározni
Ltsz. 2006.43.16
Csupor István felvétele

3. kép Ez a tál a harmadik volt az azonos számúak közül (15830/c), új leltárszáma révén azonban most már nem összekeverhető korábbi „társaival”
Ltsz. 2006.43.17
Csupor István felvétele

található az eredeti, nyomtatott leltári szám, és melyik kettőre írták rá utólag, tintával. Valószínűsíthető volt ugyanis, hogy előfordulhatott már az átadás évében is dupla, sőt tripla számozás, ám végül mégiscsak egyetlen tétel maradhat a leltári számon. A Xántus gyűjtéseként azonosított tál lett a befutó, mégpedig a leltár-cédulák tanúsága alapján, a másik kettőt a revízió után újraleltároztuk a 2006.43.16 és 2006.43.17 számon, feltüntetve természetesen mindazt, amit tudni lehetett ezekről a tárgyakról. Így ezt a hármas számozottságot sikerült megszüntetni. (1–3. kép)

Maguk a leltár-cédulák egyébként fontos kor- és kutatástörténeti dokumentumok (is). A gyűjteményből két kartont mutatok be ennek illusztrálására. Az elsőt Györfly István írta 1909-ben, amikor tiszafüredi gyűjtését beletárolta. Erre került rá – szintén kézírással – Viski Károly kiegészítése 1932-ben, végül Kresz Mária ceruzás megjegyzése 1961-ben (ltsz.: 78879). (Azt nem tudom megmondani, a törzskönyvi számot ki jegyezte fel a leírókarton bal alsó sarkába, a fénykép mellé, ezen a cédulán más kézírás nem található.) (4. kép) A másik Gönyey Sándor kézírását őrzi, aki 1937-ben revideálta a tárgyat (ltsz.: 77107), kiegészítésekkel ellátva a kartont. Ezen is szerepel Kresz Mária ceruzás kiegészítése, amely a tárgy típusára és készítőhelyére vonatkozik. (5. kép) Ugyanakkor azok a nagyon szűkszavú leírókartonok is kordokumentumnak számítanak (csak természetesen más értelemben), amelyeken szinte semmi nem szerepel. Ezek egyikét szeretném ismertetni, hiszen abban az esetben, ha magán

7. kép. A 2446/3 számú tálát, amelyet a korábbi revízió tévesen a 137974 leltárszámon azonosított, az eredeti helyén revideáltuk. Itt a fénykép megléte döntőnek bizonyult
Ltsz.2446/3
Csupor István felvétele

8. kép. A sárga mázas, egyszerű tányér jellegzetes hunyadi típus, így azonosítása nem volt túl nehéz
Ltsz. 2446/11
Csupor István felvétele

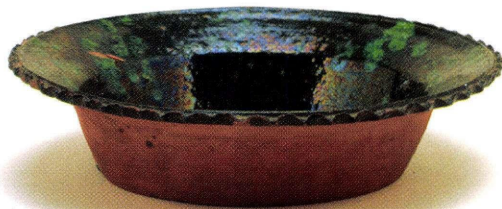
a műtárgyon nem volt olvasható leltári szám, a cédulán őrzött adatok nem bizonyultak elengedőnek az azonosításhoz. Az idézett leírókartonon csupán ennyi áll: „Agyagedény”, a tárgy hazájaként egy kérdőjel, és gyűjtőként az átadó Iparművészeti Múzeum. Ez a tárgy a revízió során nem került elő, így (sok más hasonlóval egyetemben) a szám törlését javasoltunk (ltsz.: 17183). (6. kép) De összevetve az előbb bemutatott leltárcédulákkal, azért a leltározás menetével kapcsolatban az egykori munkamódszerre is rávilágít. A Györffy által leltározott műtárgy alapvető leírása (a fényképpel kiegészítve) elegendő lehetett a tárgy azonosítására, ugyanakkor csak a kiegészítésekkel együtt lesz kielégítő (tárgy felirata, mérete stb.). Nem egy korai leltározás esetében azonban már a tárgy megnevezésénél elakadt a múzeumi szakember, csupán alapinformáció szerepel ezeken, a leltárkönyvvel azonos módon határozva meg a kerámiát. Az a tény azonban, hogy ezeket a semmitmondó leírókartonokat mégis a kerámiagyűjteménybe sorolták be, egyéb adatok nélkül is rendkívül fontos, jelzi többek között, hogy az 1930-as években az akkori muzeológusok szerint ezeknek a kerámiagyűjtemény-tárban kell keresni a helyét.

A 2446-os tétel leltárkönyvi bejegyzéseként eredetileg „50 különféle cserépedény” szerepelt, amely a kerámiagyűjtemény legelső tételeként mint Xántus János gyűjtése került a Magyar Nemzeti Múzeum Néprajzi Tárába. Ez a Hunyad megyéből származó anyag sokáig komoly gondot okozott a muzeológusoknak, mert kellő részletezés nélkül gyakran csak találgatni lehetett, mely tárgyak tartoznak bele. A különböző revíziók ennek a tételnek a darabjait különféle számban tudták azonosítani, az úgynevezett „szuperrevízió” 1980-ban csak 33-at talált meg. Ezzel szemben a mi munkánk végén végül 41 darabot sikerült fellelni, ami mindenképpen előrelépés. Ugyanakkor érdemes megjegyezni, hogy további tárgyak felfedezésére minimális az esély, így a revízió mindenképpen csak annak hiányos voltát tudta megállapítani. Korábban a tételhez tartozó kerámiákat betűjelekkel különítették el egymástól, ám a kis- és nagybetűk használata alapvető problémákat okozott, így a revízió végén úgy döntöttünk: minden tárgy alszámot kap, így a sorozat pontosabban is követhetővé válik. Ezek közül a 2446/1 leltári számú nagy fazék többek között a szám nélküli tárgyak közül került elő, egy másik fazék (ltsz.: 2446/2) szintén. Az előbbi tárgynál a régi leltárcédulán szereplő apró foto segített hozzá a kétségtelen azonosításhoz, akárcsak a 2446/3 számú tálnál, amelyet a korábbi revízióknál – tévesen – a 137974 leltári számon revideáltak. Ezeknél a fénykép megléte döntőnek bizonyult. (7. kép)

A következő cserépedényen a ráragasztott papír volt a nyomravezető: ezen ugyanis egy nyomtatott szám mellett Xántus kézírásával, ceruzával a „Hunyad megye” felírás is szerepelt.

A jelenleg a 2446/11 leltári számon azonosított, sárga mázas, egyszerű tányér esetében annak jellegzetes formája és részletei voltak meghatározóak, valamint az a tény, hogy az 1970-es években már kísérlet történt az újraelitározására, ám akkor (74.100.68, illetve 70 számon) ez végül elmaradt. (8. kép) A hunyadi tányérokra jellemző az agyag vöröses színe, az akasztófül hiánya, a viszonylag mély öböl, a kihajtott perem felkunkorodó széle, hogy csak a legfontosabb jellegzetességeket foglaljam össze. A tételhez tartozó valamennyi tányérra jellemzőek ezek az elemek (ltsz.: 2446/10-től 2446/13-ig), így nem nagyon volt kétséges, hogy ez a tányér is a fenti sorozat

9. kép. A hunyadi tányérokra jellemző az agyag vöröses színe, az akasztófül hiánya, a viszonylag mély öböl, a kihajtott perem felkunkorodó széle, amely a szám nélküli tányér eredeti helyének fellelésében főszerepet játszott
 Itsz. 2446/41

Csupor István felvétele

10. kép. Az hosszúhetényi korsót (Itsz. 17276) Ferenc Józsefet élető felirata tette híressé. König János munkájának párja volt egy szám nélküli, hasonló darab, amelyet a 18141 leltárszámon azonosítottunk

Csupor István felvétele

része kellett hogy legyen eredetileg. Így az azonosítás végül egyértelmű volt. Ugyanez érvényes a tétel negyvenegyedik darabjára, amely ugyanebbe a típusba tartozott (Itsz.: 2446/41). (9. kép)

A legtöbb problémát természetesen az Iparművészeti Múzeum által átadott anyagban lehetett találni, hiszen itt a feltűnően nagy mennyiség miatt (a 15 ezres, 17 ezres és 18 ezres tételeknél éppúgy, mint a millenniumi kiállítás néprajzi falujából származó cserépedények esetében) a tárgyak beletárolásánál kétségtelenül adódtak hibák, amelyek feloldása ránk maradt. A közel évszázados kérdések esetén nem mindig volt eredményes az azonosítási kísérlet, de azért sokszor sikerült a tárgyat a helyére visszatenni.

A következő példánknál egy jellegzetes formájú tárgy várt azonosításra, amelynek édestestvére a sokszor idézett, 17276 leltári számú, hosszúhetényi korsó (tulajdonképpen inkább bokály), amelyet felirata tett híressé. A cserépedényre ugyanis a készítő, König János fazekas Ferenc József uralkodónkat élető szöveget karcolt rá, amely egyedülálló a népművészeti anyagban, inkább hazafias felbuzdulású vagy Kossuthot élető feliratok szoktak szerepelni a tárgyakon. A bokály fenekébe a készítő bekarcolta a nevét és a település nevét – a vizsgált, szám nélküli, azonos formájú korsón azonban csupán a név szerepelt. Az első próbálkozásnál a fenti, feliratos, fehér alapszínű korsó környékén kerestük a másik tárgy helyét, ám ott nem volt olyan hiány, amely betölthető lett volna a szám nélküli tárgy révén.

A kettő közötti különbség azonban nemcsak a feliratban volt kimutatható, hanem az alapszín mellett a díszítmény jellegében is. A Ferenc Józsefet élető korsó fehér színével szemben a másik narancsosvörös, amelyen lényegesen elnagyoltabb motívumok találhatók. Az első nyilván a témájából adódóan is ünnepélyesebb és sokkal művesebb, a második átlagos darabnak készülhetett. Az utóbbin a fül alatt egy régi, vörös, feltehetően négyjegyű szám töredéke volt olvasható, amely nyilván az egykori leltári szám volt, amely még az Iparművészeti Múzeumban került rá. Lejjebb, már majdnem a fenekénél egy fekete, szintén négyjegyű szám szerepelt, áthúzva: talán 3655-nek olvasható, de ez sem lehetett érvényes leltári azonosító. Így maradt az a lehetőség, hogy (azt a logikát követve, miszerint egykor az egyes tárgycsoportokat azért igyekeztek egymás utánra beletárolni) megkeressük a közvetlen rokonságát, és ott próbáljuk meg a helyét megtalálni.

Így jutottunk el a 18142 leltári számú tételig, amelyet kancsóként vettek fel a leltárba, ám valójában csalikorsó. Formailag tökéletesen megegyezik a fent már ismertetett bokályféleséggel, csak felülete a nyakán áttört. Ez is König János munkája. A leltárkönyvben közvetlenül előtte szereplő tárgy – egy kancsó, ám Kresz Mária ceruzás kiegészítése szerint bokály – azonban a revízió során eddig soha nem került elő, és mindvégig szerepelt a korábbi hiányok között. A négyjegyű számok alapján annyi biztos volt, hogy a szám nélkül kallódó tárgyunk is az Iparművészeti Múzeumból kellett érkezzen. És miután a leltárkönyvben sem a 17276 leltári számú korsó, sem a szintén Königtől származó tálfélék körül nem lehetett megtalálni a helyét, valószínű volt, hogy csak itt, a csalikorsó körül kell azt keresni. A leltárkönyvben a 18141-es számot megelőzően jórészt ónmázás bokályok szerepelnek, úgy véltem, hogy az azonosításra váró tárgy ezen a számon lesz revidálható. Ezt a hiányt tehát sikerült betölteni, méghozzá logikai alapon. (10. kép)

11. kép. A stomfai Ján Kosztká által készített sorozat egyik darabja volt a muzsikust és mulató embert ábrázoló tál
Ltsz. 76799
Csupor István felvétele

12. kép. Az előbbi tál testvére sokáig a 86292 leltárszámon szerepelt, tévesen. A félreírt számot csak a revízió közben sikerült helyreállítani
Ltsz. 76798
Csupor István felvétele

Gyakori a problémás tárgyak esetében a hibás leltári szám, amely azonban nem mindig rossz leltározásból, hanem néhányszor a szám utólagos hibás olvasatából (és rossz megerősítéséből) fakad. A következő sikeres azonosítás erre ad jó példát. A tálon, amelynek eredeti helyét megkíséreltük megtalálni, egy kopott leltári szám megerősítése szerepelt, méghozzá a következő formában: 86292, ám azt már a korábbi revíziók is megállapították, hogy ez a szám a tárgy esetében tarthatatlan, hiszen a leltárkönyv ezen a számon egy nyugat-ugandai női derékövet tart nyilván. Maga a tárgy egyébként egy hullámos szélű, ónmázás tál, amelyen egy mulató, táncoló férfi és egy kucsmás muzsikus, egy dudás látható, és már a Néprajzi Múzeum dudakiállításánál is próbáltuk azonosítani, akkor még hiába, ám afrikai övként nem lehetett elfogadni. A számelírás tehát nyilvánvalónak tűnt, ám arra eleinte nem tudtunk rájönni, hol kell keresni a valós helyét, hiszen a klasszikus számhibázások (a hatosból nulla lesz, a nyolcasból hármas, a hetesből vagy négyesből egyes stb.) itt nem adtak ki elfogadható megoldást. Így az azonosítás kísérlete kétféle úton indult tovább: egyrészt magát az eredeti számot próbáltam rekonstruálni, másrészt a tál rokonait, a hozzá hasonlókat kerestem.

Az eredeti szám megfejtésében a döntő fordulatot az hozta, amikor a nagyító segítségével rájöttem: az első számjegy eredetileg nem nyolcas, hanem hetes volt! A hetes felső szára eléggé alulról indult, de még jól kivehető volt a jobb felső sarkában a hosszú szár vége, és az áthúzást értelmezték úgy, hogy az nyolcas számjegy keresztbe futó szára lehet. Innentől kezdve a helyzet már egyszerűbb volt, hiszen a hetvenhatezres leltári számokat áttekintve feltűnt, hogy egy négy tárgyat felvonultató tételből az egyik hiányzik. Ráadásul maga a tétel (amely dr. Fabó Bertalan révén került a múzeumba 1908-ban) mind Stomfáról származott, és stílusa alapján Ján Kosztká készítette, aki nagyon kedvelte az ilyen, népszínműveket idéző jeleneteket, zsánerképeket. A revízió során a másik három tálat (76799-től a 76801 leltári számig) rendben azonosítottuk, ám a tétel első darabja eddig egyetlen számbavételnél sem került elő, és Kresz Mária 1982-ben úgy vélte, ez a műtárgy talán megsemmisült, ugyanakkor a leltárkönyvben nem találtam törlésre való utalást. A kétségtelen stílusbeli azonosság mellett az is alátámasztotta az azonosításomat, hogy a 76799 leltári számú tál formailag és méretében is nagyon hasonló volt, csak ott a zenész figurája nem dudást, hanem hegedülő muzsikus cigányt ábrázolt. Így a tál – közel száz év kallódás után – visszakerült a revízió végén az eredeti helyére. (11–12. kép)

Ugyancsak a félreírt leltári szám okozott korábban gondot egy másik tétel esetében is. Itt azonban az jelentette a problémát, hogy a 4891-es számon először két tárgy is revidéáltunk, a leltárkönyv szerint azonban csupán egynek kellett volna ezen a számon szerepe lnie. A korábbi revízióknál ez a probléma újra és újra jelentkezett, azonban megoldást nem találtak rá. Abból indultam ki tehát az azonosítási kísérletnél, hogy nyilvánvalóan félreírt számmal lehet dolgunk, és megnéztem az összes lehetséges hibát. Amikor a revíziós munkák végén már csak a hiányokat kellett újra összevetni a szám nélküli tárgyakkal, sokkal könnyebb dolgunk volt. Rájöttem, hogy mivel mindkét bokály a szepesi típushoz tartozik, és ezek jórészt egy nagyobb, szepesbélai gyűjtés eredményeként kerültek a kerámiagyűjteménybe, így a tárgy lehetséges eredeti helyét is érdemes ebben az intervallumban keresni. Az a leírókartonon szereplő fénykép segítségével egyértelműen eldönthető volt, hogy melyik tárgy tartozik a 4891-es leltári számhoz, így ezt ott rögzítettük, s csak a másik esetében kellett folytatni a nyomozást. Az nem volt kérdéses, hogy az első számjegy a négyes, és nem volt nyoma annak, hogy előtte valaha másik szám állhatott, így a négyezres leltári számok között volt értelme tovább kutakodni. Itt két lehetséges helyet találtam, amelyek egyike a 4934-es szám volt, ám erről nem csupán nem állt rendelkezésünkre semmiféle adat, de a leltárkönyvben sem szerepelt utalás Szepesbélára mint gyűjtőhelyre.

A másik „jelöltünk” a 4941 leltári szám volt, amelyen leltárkönyvi megnevezése szerint is cserépkorsónak kellett volna lennie, ráadásul a tárgy hazájaként is Szepesbéla szerepelt. A második számjegynél egy kis kopás elegendő volt, hogy a kilencest nyolcasként olvassák, és a 4-esből is hasonló okok miatt lett kilences. Így tehát a lehetséges leltári szám a 4941 volt, amely végül helyesnek is bizonyult, így ezt a más számon többletként talált bokályt is sikerült azonosítani. (13–14. kép)

Persze a fent felsorolt példák mellett nem egy olyan eset is előfordult, amikor munkánkat nem kísérte szerencse, és noha erős volt a gyanúnk, hogy a tárgy valamilyik régi leltári számos tételhez sorolható, a kétségtelen azonosításhoz ez kevés volt. Ilyenkor maradt az a lehetőség, hogy az újraleltározásnál feltüntettük ezeket a feltételezéseket, de azt is: adatok híján ez nem bizonyítható. (Idesorolható például a 2007.39.240 leltári számon újraleltározott gömöri köcsög is, amelyen szerepel a 3647-es, piros, régi leltári szám, és ennek alapján a tárgy biztosan az Iparművészeti Múzeumból került hozzánk, valószínűleg 1898-ban, átadásként. Ugyanakkor az egykori tárgymegnevezések – fazék, korsó, kancsó stb. – annyira következtelenek és általánosak, hogy nem teszik lehetővé a pontosabb azonosítást. Így maradt az utalás a tárgy eredetére, további pontosítás nélkül. Más esetekben azonban az ilyen jellegű leltárkönyvi megnevezések, mint „agyagedény” [például a 17183-as leltárcédulán], egyértelműen nem segítik a pontosabb meghatározást, hiszen még azt sem tudjuk, milyen tárgytípusról van szó. S ha ehhez párosulva a tárgy származási helyéről

13. kép. A két szepességi bokály egyike, amelyet az eredeti számon azonosítottunk
Ltsz. 4891
Csupor István felvétele

14. kép. A másik szepesi bokály, mely egy évszázadon át félreírva, a másikkal azonos, 4891-es számon szerepelt
Ltsz. 4941
Csupor István felvétele

15. kép. Egy fekete alapszínű bajai tál Fél Edit egykori decsi gyűjtéséből, amely a téves 52.14.67–52.14.80 számon szerepelt, végül újraleltároztuk az adatok átmentésével
Ltsz. 2006.43.95
Csupor István felvétele

16. kép. Egy másik, fehér alapszínű bajai tál az előbbi kollekciónál. A fehér alap meglehetősen ritka a sárközi tálak esetében
Ltsz. 2006.43.99
Csupor István felvétele

sem tudunk semmit, és sem leírás, sem méret, sem fénykép nem csatlakozik hozzá, a műtárgy azonosítása csak akkor lett volna lehetséges, ha legalább a cserépedények egyikén megtaláljuk a keresett leltári számot.)

Egészen más eljárást kívántak azok a problémás esetek, amikor a tárgyakon jól olvasható volt a leltári szám, ám az a leltárkönyvvel történő összevetésben tévesnek bizonyult. Ebben a helyzetben nem volt más lehetőségünk, mint újraleltározni az anyagot.

Ezt az esetet egy példával szeretném illusztrálni: a tétel tizenöt tárgyból állt, és a revízió közben világosan kiderült: a számozása téves. Ennek kapcsán nem ért minket meglepetés, hiszen egykor Kresz Mária egy előlapot helyezett a tárgycsoport elé a leírókartonokhoz, figyelmeztetőnek: „52.14.67–80, Decsen Fél Edit által gyűjtött kerámián rajta van a szám, de a ltkönyvben nincs beírva. Újra be kell leltározni, az 52-es számra való hivatkozással.” A revízió tehát joggal állapította meg: ezek a tárgyak a múzeum törzsállományában valóban nem szerepelnek, így Fél Edit egykori sárközi gyűjtése – a megfelelő hivatkozással és az adatok átmentésével – új leltári számra került. A 2006.43.95–2006.43.109 leltári számokon szereplő tétel javarészt bajai készítésű tálakból és tányérokba állt, néhány mórógyíval kiegészítve, és a tárgycsoport végén egy bőrdőn szerepelt. Ezek a tárgyak tehát több mint fél évszázad után kerültek be a leltározott állományba, és egyben sikerült a gyűjtéskor felvett adatokat is megmenteni. (15–16. kép)

Noha lehetne még számtalan példát hozni az azonosításokra, nem célozom ezt a sort bővíteni, inkább csak a legjellemzőbbekből szerettem volna egy-egy tanulságos esetet ismertetni. Ezek a példák természetesen nem tudják érdemben felvázolni azt a hosszadalmas és fáradságos munkát, amelyet – főleg a revízió utómunkálatai során – elvégeztünk, de azért képesek illusztrálni azt a folyamatot, amelyet egy-egy műtárgy azonosítása során végigjártunk.

A kerámiagyűjtemény revíziója az eredetileg tervezett három évnél végül hosszabb lett, elsősorban az elhúzódó utómunkálatok miatt. De hogy nem feleslegesen nyújtottuk az időt, azt a komoly darabszámú gyűjtemény revíziójának záró jegyzőkönyve is bizonyítja. A jövőben a mostani azonosítások (és nem utolsósorban az adatbázisba bekerült pozíciós jelölések) révén egy újabb revíziós bizottságnak már lényegesen könnyebb dolga lesz, hiszen nem terheli majd őket az a sok száz hiba és azonosítási probléma, amellyel nekünk meg kellett birkóznunk. A problémás esetek feloldása megtörtént, így ha a Szabadtéri Néprajzi Múzeum házaiban szereplő műtárgyainkról is

érdemi döntés születik, a kerámiagyűjtemény tényleges műtárgyállományát egészen pontosan meg lehet határozni. Különösen akkor lehet igaz ez, ha a törlési javaslatainkat is siker koronázza, akkor ugyanis nem fogja terhelni a gyűjteményt az azonosíthatatlan, adatolatlan, hiányzó tárgyak egész sora. Határvonalat kell húznunk, és bár tisztában vagyok vele, hogy napi munkánk során mi magunk is elkövethetünk kisebb-nagyobb hibákat, amelyek természetesen korrigálhatók, de a régi problémákat semmiképpen nem volna szerencsés továbbra is feloldatlanul hagyni. Nem véletlenül említettem 2000-ben a gyűjteményismertető tanulmányom elején, hogy a gyűjtemény történetét „maradékaltanul egy revízió és annak utómunkálatai után lehetne megírni” (CSUPOR 2000. 261). A revízió tehát valóban nagyszámú pontosítást eredményezett. Ez egyrészt természetesen az együtt dolgozó stábnak is köszönhető, másrészt annak, hogy a számítógép révén a keresés és az ellenőrzés lényegesen gyorsabbá vált, de azt sem szabad elfelejteni, hogy hiába a legjobb elképzelés, az elvégzett fázasztó aprómunka nélkül bizony nemegyszer kudarcot vallottunk volna!

A revízió záró jegyzőkönyve olyan dokumentáció, amelyet haszonnal forgathatunk évtizedek múlva is. Úgy vélem, azok a tanulságok, amelyek e nagy munka elvégzése közben körvonalazódtak, mindenképpen az egész muzeológia számára hasznosak lehetnek, így szükségesnek éreztem tapasztalatainkat megosztani másokkal is. A felmerülő kérdések gyakorlatilag minden közgyűjteményben megfogalmazódhatnak, és talán egy kicsit a megoldásukra kipróbált módszerek is segíthetnek másoknak. Bár senki sem kerülheti el az aprólékos azonosítások terheit, de a már alkalmazott módszerek nemegyszer ötletet adhatnak egy-egy kérdés megválaszolására. És ha csak egyetlenegy alkalommal is használni tudják az általunk leírtakat, már nem dolgoztunk hiába...

Irodalom

BARTUCZ Lajos

- 1936 A Néprajzi Múzeum állapota és működése 1936-ban. Néprajzi Értesítő, XXVIII. sz. 159–163.
- 1939 Jelentés A Néprajzi Múzeum (Országos Magyar Történeti Múzeum Néprajzi Tára) 1938. évi állapotáról és működéséről 1938-ban. Néprajzi Értesítő, XXXI. sz. 92–96.

CSUPOR István

2000 Kerámiagyűjtemény. In FEJŐS Zoltán (főszerk.): A Néprajzi Múzeum gyűjteményei. Budapest, Néprajzi Múzeum. 261–298.

DOMANOVSKY György

- 1941 Jelentés a Néprajzi Múzeum (Országos Magyar Történeti Múzeum Néprajzi Tára) 1940. évi állapotáról és működéséről. Néprajzi Értesítő, XXXIII. évf. 115–117.
- 1947 Jelentés a Néprajzi Múzeum (Országos Magyar Történeti Múzeum Néprajzi Tára) 1943. évi állapotáról és működéséről. Néprajzi Értesítő, XXXV. évf. 259–261.

FEJŐS Zoltán

2000 Útmutató néprajzi gyűjtemények értelmezésére. In FEJŐS Zoltán (főszerk.): A Néprajzi Múzeum gyűjteményei. Budapest, Néprajzi Múzeum. 9–49.

IGAZ Mária – KRESZ Mária

1965 A népi cserépedények szakterminológiája. Néprajzi Értesítő, XLVII. évf. 87–132.

KRESZ Mária

1980 A Néprajzi Múzeum kerámiagyűjteménye. Néprajzi Értesítő, LIX. évf. (1977.) évf. 17–89.

The 2001–2005 Audit of the Museum of Ethnography's Ceramics Collection

Experiences, Conclusions, Summary Remarks

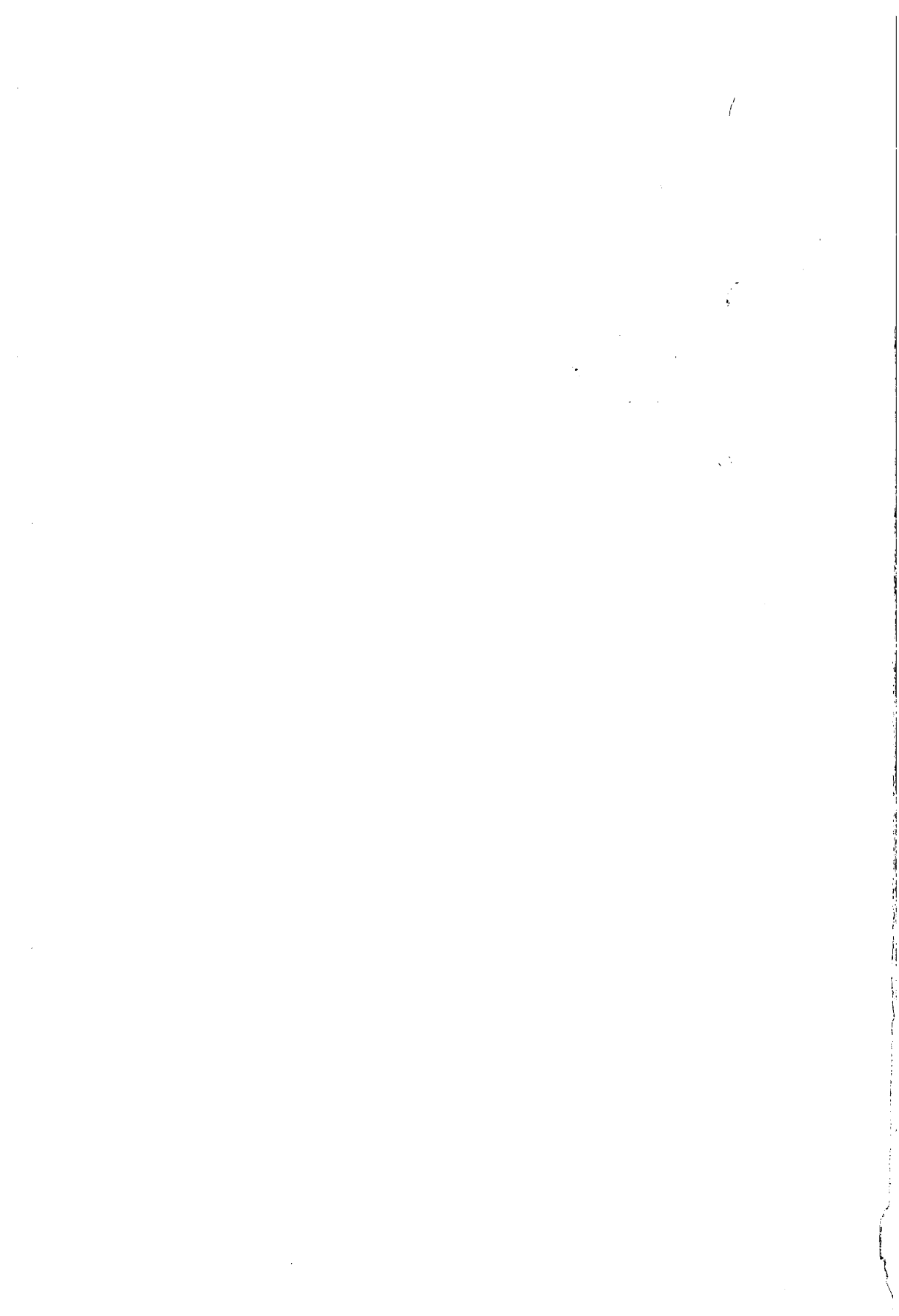
The latest review of the Museum of Ethnography's Ceramics Collection, which took several years to complete, was novel in that it was conducted with the aid of a computer program known as Ariadne, and thus resulted in the development of a computer database. Previous audits had not been able to cover all problems with and material missing from the collection, while at the same time, as collection storage structure has undergone perpetual development, a considerable proportion of early artefacts were not labeled with a collection name, and hence could not be properly identified as belonging to the Ceramics Collection at all. A review of previous audits revealed that the list of missing artefacts was insufficiently precise and therefore of only limited use.

Phase One of the audit, which began in the winter of 2001, was completed in September of 2004 and included not only the physical inventorying of collection artefacts, but also the registration of basic information (the name of each item, a description and photograph, and remarks on its condition and position). Phase Two witnessed the identification of items with missing or erroneous inventory numbers. The statistics show that of the 26646 artefacts that should have been registered, only 24802 were actually found. After much discussion, it was decided that the team would request permission to delete 1679 items, compile a list of 158 missing items, and inventory or re-inventory a further 754 items. After this, there remained a number of items (such as those belonging to the body of "new folk art" material collected since the 1950s) kept on a separate cabinet list for the purposes of ongoing research, and a body of items received from private persons.

The final section of the article uses concrete examples to outline the often very complicated process of artefact identification. The conclusions drawn from the audit process will certainly be useful for the field of museology as a whole, as the experiments in resolving the problems that arose should be applicable not only to this collection, but to others, as well.

Szerzőink figyelmébe

A Néprajzi Értesítőbe szánt kéziratok leadásakor a szerkesztők munkájának megkönnyítése érdekében a következőket kérjük figyelembe venni:

A kéziratok terjedelme nem haladhatja meg az 1 ívet (40 000 karakter), ebbe bele értendők a fotók, táblázatok, rajzok, grafikonok, a jegyzetek és a bibliográfia. A szöveget kettes sorközzel gépelve, elektronikus és kéziratos formában egyaránt (a nyomtatott formában van lehetőség a speciális kívánságok, kiemelések, képek helye stb. jelölésére), mindenfajta formázás, kiemelés nélkül kérjük. Ez alól csak a kurziválás a kivétel. A címeket, alcímeket a szövegtől egy-egy ENTER-rel válassza el (ne emelje ki, ne húzza be). Az új bekezdéseket csak ENTER beütésével kérjük jelölni (nem tabulátorral, nem sorkihagyással, nem sorbehúzással).

Az angol rezümé elkészítéséhez szükség van egy körülbelül fél oldalas összefoglalásra.

Az irodalmi hivatkozásokra szövegekőzi, zárójeles formát használjunk, a szerző kiskapitális betűtípussal írt vezetéknevével, az évszámmal és az oldalszámmal (HOFER 1983. 39–40).

A terjedelmesebb jegyzetek lábjegyzetbe kerüljenek.

A bibliográfia elkészítésénél a következő szempontokat kérjük érvényesíteni: A vezetéknevet kiskapitális, a keresztnévet normál betűtípussal írjuk! A következő sorba kerüljön az évszám, majd egy szóközt követően a mű címe. Itt is kerüljünk mindenfajta formázást! Ne csak a kiadási helyet, hanem a kiadót is tüntessük fel!

PÉLDÁK

Egyszerzős önálló mű esetén:

FÜLÖP Hajnalka

2002 Nyeregtakarók. Budapest, Néprajzi Múzeum. (Kamarakiállítások 6.)

Többszerzős önálló mű esetén:

FÉL Edit – HOFER Tamás

1997 Arányok és mértékek a paraszti gazdálkodásban. Budapest, Balassi.

Gyűjteményes kötetek tanulmányai esetén:

BALÁZS György

2005 Malmok, molnárok. In SZULOVSKY János (szerk.): A magyar kézművesipar története. Budapest, Magyar Kereskedelmi és Iparkamara. 403–412.

Folyóiratokban megjelent tanulmányok esetén:

BALASSA Iván

1952 A Néprajzi Múzeum kapcsolatai az orosz néprajztudománnyal. Néprajzi Értesítő, 63. évf. 1–2. sz. 171–201.

Internetről származó írás esetén:

HAIDER Edit

é n. A lépegető libajáték. Internetcím: www.libajatek.hu

ISSN 0007-9699

9 770007 969006

